

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоiiй-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган № 1 (188) 2013 йил, январь

Муассислар:
ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ
ВА МАЎРИФАТ КЕНГАШИ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Муҳаббат ШАРАФУТДИНОВА
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚЎЧҚОР
(бош муҳаррир ўринбосари)
Юлдуз ҲОШИМОВА
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Тоҳир ҚАҲҲОР
Назира ЖЎРАЕВА
Музаффар АҲМАД
Матлуба МАҲКАМОВА
Алимурод ТОЖИЕВ

ТОШКЕНТ
ЯНВАРЬ

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ “...Мендек магар хунбор субҳ” (Қодиржон Эргашев).....3	УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН Ойбек156
НАСР Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ. Иблислар. Роман. (Рус тилидан Иброҳим Фафуров тарж.).....12	Н.КАРИМОВ. “ Ойбекнинг таржимон- лик маҳорати ”.....163
Й.П. ЭККЕРМАН. Гёте билан гурун- лар. Хотиралар. (Немис тилидан Янглиш Эгамова тарж.).....87	ДУНЁНИНГ БУЮК РОМАНЛАРИ Франсуа РАБЛЕ. Гаргантюа ва Пан- тагрюэль. (Тайёрловчи Амир Файзул- ла).....168
К. ЧАПЕК. Хикоялар. (Рус тилидан Иқбол Ҳумоюн тарж.).....147	АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА У. САИДОВ. Фридрих Дюрренматтнинг эврилишлар олами.174
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ Ж.Г. БАЙРОН. Дон Жуан. Шеърий романдан парча. (Рус тилидан Сулаймон Раҳмон тарж.).....74	ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ Унутилмас сиймолар179 Муқовамизда205 Тақвим206
Чех шеъриятдан намуналар. Қуёш саломлари. (Рус тилидан М.Қўшмоқов тарж.).....134	

Навбатчи муҳаррир Н.ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир З.ФОЗИЛОВА
Мусаххих Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.МАВЛОНОВА

Жаҳон адабиёти, 1. 2013

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №188
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни қўчириб босиш-
да ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 28.01.2013 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 2075 нусха. _____ рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот
ва ахборот агентлигининг “Ўқитувчи” НМИУда чоп этилди.
100206, Ўзбекистон, Тошкент ш. Янгишаҳар кўчаси, 1.

© Жаҳон адабиёти, 2013 й.

“... МЕНДЕК МАГАР ХУНБОР СУБҲ”

*Нега кўргузди совуғ оҳу сариғ рухсор субҳ,
Гар ниҳоний меҳрдин мендек эмас бемор субҳ?*

*Гар ҳавоий бўлмаса мен телба янглиғ, бас недур,
Кўнглакин чок айлабон тоғ узра Мажнунвор субҳ?*

*Меҳрдин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда невчун кавкаби ашкин қилур изҳор субҳ?*

*Дема, шингарфий булут, ҳар ён эрур қонлиғ момуқ,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ?*

*Ғам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт –
Ким, анинг отин қўюптур гунбади даввор субҳ.*

*Кун шуоий хатлари эрмаски, тутмиш мотамим,
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афзор субҳ.*

*Соқиё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин
Биз кетиб бу навъ толиъ бўлғуси бисёр субҳ.*

*Эй Навоий, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул киби бедор субҳ.*

* * *

*С холодным вздохом почему спускается по склону утро?
Быть может, ранено, как я, любовью затаенной утро?*

*А если страстью не горит подобно мне, так почему же
Свои одежды, как Меджнун, порвало исступленно утро?*

*Не говори, что облака – крапленный киноварью хлопок:
Быть может, кровь свою, как я, из раны льет бездонной утро?*

*Не вихрем солнечных лучей моих ночей прорезан сумрак,
То расцарапало лицо зубцом звезды спаленной утро.*

*Полнеба охватил в ту ночь пожар от искр моих стенок,
Вращающийся небосвод назвал его влюбленно – утро.*

*Встань, виночерпий, подыми, ликуя, утреннюю чашу!
Когда уйдем, взойдет не раз из пьяного притона утро.*

*О Навои, захочешь ты – и сад исполнится напевов,
Как роза, никнет ночь. Поет, как соловей бессонный, утро.*

Т.СПЕНДИАРОВА таржимаси

ҒАЗАЛ ШАРҲИ

Алишер Навоий шеърятисида табиат тасвири катта ўрин тутади. Биз унинг эпик асарларида ҳам, лирик шеърятисида ҳам табиат манзаралари беқиёс маҳорат билан чизиб берилганини ва ўзининг ғазал бадиий инъикосини топганини кўрамиз. Бу ҳол бежиз бўлмай, буюк шоирнинг ўз ғоявий-бадиий ниятини амалга оширишда пейзаждан усталик билан фойдаланганлигидан далолат беради.

Навоий дostonларидаги табиат манзаралари тасвирланган эпизодлар, унинг ғазалларидаги табиат билан боғлиқ тасвирларнинг ҳар бири муайян бадиий функцияни бажаради ва асарнинг ғоявий-бадиий мазмунининг тўлиқ, ёрқин ва чуқур ифодаланишига хизмат қилади. Шоир лирикасида кўп ҳолларда лирик қаҳрамонининг руҳий ҳолати табиат ҳодисалари ёки манзаралари тасвири билан боғлиқ равишда очиб берилади, унинг эҳтиросли кечинмалари, қалбини жунбушга келтираётган туйғулар, вужудини ўртаётган дард айнан шу усул ёрдамида ўзининг тўлақонли ифодасини топади.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидан ўрин олган “Субҳ” радифли ғазал ана шундай шеърлардан биридир. Девондаги “ҳе” ҳарфига оид ғазаллар туркумида ушбу шеър ўзининг алоҳида бадиияти билан ажралиб туради. Ғазал саккиз байтдан иборат. Унинг матлабидан (биринчи байтидан) бошлаб тонг манзараси билан лирик қаҳрамон ҳолати муқояса қилинади. Маълумки, эрта тонгда шарқ томонда сариқ шуълалар намоён бўлади, лекин бу шуъла у пайтда ҳали иссиқлик таратмайди, тонг ҳавоси салқин бўлади. Шоир

ана шу салқинлик-совуқликни совуқ оҳга, сариқ шуълаларни сариқ рухсорга қиёс қилади ва ўз лирик қаҳрамони тилидан “агар тонг мен каби қалбида яширган меҳридан бемор бўлмаса, нега совуқ оҳу сариқ рухсорини кўрсатди?” – дейди:

*Нега кўргузди совуғ оҳу сариғ рухсор субҳ,
Гар ниҳоний меҳрдин мендек эмас бемор субҳ.*

Субҳидамда тонг ёғдусининг тоғ бошида намоён бўлишини кузатар экан, Навоийнинг лирик қаҳрамони у билан ўзи ўртасида ўхшашлик кўради:

*Гар ҳавоий бўлмаса мен телба янглиғ, бас недур,
Кўнглакин чок айлабон тоғ узра Мажнунвор субҳ.*

Лирик қаҳрамон ҳолатини тонг манзараси тасвири ёрдамида очиб бериш кейинги байтларда ҳам давом этади. Умуман, мазкур ғазал бошдан-оёқ ана шу асосда қурилган. Учинчи байтда ҳам муаллиф шу усулдан фойдаланганлигини кўрамыз:

*Меҳрдин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда нечун кавкаби ашкин қилур изҳор субҳ.*

Навоий субҳнинг гўзал, бетакрор манзарасига гўё нозик дидли, ўткир нигоҳли моҳир мусаввир кўзи билан қарайди, ана шу манзарадаги бирон-бир ранг ёки ранг жилоси унинг назаридан четда қолмайди. Саҳар пайтида мусаффо осмонда оппоқ булутларнинг пахта уюмларидек бўлиб кўринишини кўпчилик кузатган. Кўкда сузаётган паға-паға оқ булутларнинг айрим қисмлари отаётган тонг нурлари таъсирида қизғиш тусда кўринади. Шоир булутнинг ана шу кўринишини қон юққан пахтага ўхшатган ва ўзининг куйидаги оригинал шоҳ байтини яратган:

*Дема шингарфий булут, ҳар ён эрур қонлиғ момуқ,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ?*

Тонг пайти чиқаётган қуёшнинг заррин нурлари туфайли аста-секин осмон ҳам қизғиш тус олди. Лекин Навоийнинг лирик қаҳрамони бу ҳолни бошқача изоҳлайди. Унинг айтишича, у чеккан оҳнинг бир учқунидан кўкка ўт туташган ва бу ҳодисага гунбади даввор тонг деб от қўйган:

*Ғам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт,—
Ким, анинг отин кўюптур гунбади даввор субҳ.*

Юқоридаги усулдан шоир навбатдаги байтда ҳам фойдаланади. Унда ҳам тонг манзарасидаги бир ҳолат табиий омил билан эмас, лирик қаҳрамон ҳолати билан боғланган ҳолда изоҳланганлигини кўришимиз мумкин:

*Кун шуоий хатлари эрмаски, тутмиш мотамим,
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афғор субҳ.*

Мазмуни: Бу (кўринган) қуёш нури чизиқлари эмас, балки тонг ўз юзини юлдузлар тирноғи билан тилиб, менга мотам тутган.

Ғазалнинг сўнги байтлари теран фалсафий мазмун билан суғорилган. Жумладан, соқийга мурожаат шаклида битилган еттинчи байтда инсон умрининг ўткинчилиги ҳақидаги фикр ғазалнинг асосий мавзу-мотиви билан боғланган ҳолда, яъни биздан кейин ҳам тонг кўп марта отишини таъкидлаш орқали ифодаланади:

*Соқиё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин
Биз кетиб бу навъ толиъ бўлғуси бисёр субҳ.*

Мақтаъда (охирги байтда) фалсафий руҳ ва мазмун янада чуқурлашган:

*Эй Навоий, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул киби бедор субҳ.*

Мазмуни: Эй Навоий, бу боғда баргу наво (самара, мурод-мақсад) истасанг, тунда гулдек рукуъда, тонгда эса булбулдек бедор бўл.

Ҳазрат Навоийнинг мазкур ғазали Т.Спендиарова томонидан рус тилига ўғирилган ва нашр этилган. (Алишер Навои, Избранное. Ташкент, Издательство художественной литературы имени Гафура Гуляма, 1968 г., стр.15)

Ғазал ўз шаклида, яъни радифи сақланган ҳолда таржима қилинган. “Субҳ” радифини таржимон “утро” деб ўғирган. Бизнинг назаримизда, бу ўринда “рассвет” сўзи кўпроқ мос келган бўлур эди. Таржима таҳлили шуни кўрсатадики, Т.Спендиарова кўп ўринларда байтларнинг умумий мазмунини ўқувчига етказа олган бўлса-да, улардаги нозик маънолар ва санъатларни таржимада акс эттиришга ожизлик қилган. Бу ҳол биринчи байт таржимасидаёқ кўзга ташланади:

*С холодным вздохом почему спускается по склону утро?
Быть может, ранено, как я, любовью затаенной утро?*

Кўриб турганимиздек, аслиятдаги “сариф рухсор” ва “бемор” сўзлари таржимада йўқ. Ҳолбуки, улар байтнинг бадииятини таъминловчи асосий омиллардир. “Сариф рухсор” ибораси сарғиш нур таратаётган тонг манзарасини ҳам, лирик қаҳрамоннинг ҳолатини ҳам ифодалайди. Бундан ташқари у иккинчи мисрадаги “бемор” билан таносуб ҳосил қилади, зеро, бемор кишининг рухсори сариқ бўлади. Уларнинг тушириб қолдирилганлиги туфайли таржимада байтнинг гўзаллиги ҳам, муаллифнинг санъаткорлиги ҳам ўзининг тўлиқ аксини топмаган.

Худди шундай камчилик иккинчи байт таржимасида ҳам мавжуд. Аслиятда лирик қаҳрамон ўзи билан тонг ўртасида ўхшашлик кўради ва: “Агар тонг ҳам мендек ҳавойи ва телба бўлмаса, нега кўйлагини чок қилиб тоғ узра Мажнунвор юради? – дея хитоб қилади. Бунда “тоғ узра” ибораси байтнинг бадиий мазмунида алоҳида муҳим аҳамият касб этади, чунки лирик қаҳрамон кўрган

ўхшашлик айнан мана шунда, яъни унинг ҳам, тонгнинг ҳам “тоғ узра Мажнунвор” юришидадир. Таржимон эса буни тушириб қолдирган; натижада байт бадииятига путур етган:

*А если страстью не горит подобно мне, так почему же
Свои одежды, как Меджнун, порвало испугленно утро?*

Ғазалнинг учинчи байти таржима қилинмаган ва ташлаб кетилган. Тўртинчи байтни таржимон қуйидагича ўғирган:

*Не говори, что облака – крапленный киноварью хлопок:
Быть может, кровь свою, как я, из раны льет бездонной утро?*

Биринчи мисраинг маъноси таржимада тўғри ифодаланмаган. Навоий тонгнинг қизғиш нурлари таъсирида қизариб кўринган булутларни назарда тутиб “Дема шингарфий булут, ҳар ён эзур қонлиғ момуқ” (қизғиш булут дема, ҳар ёнда қон юққан пахталардир) деб ёзган. Таржимадан эса бундай маъно чиқмайди. Ғазалнинг бешинчи ва олтинчи байтларининг ўрни таржимада алмашиб қолган. Бешинчи байт таржимаси аслиятдаги маъно ва мазмуннинг ифода этилиши нуқтаи назаридан эътироз уйғотмайди:

*Полнеба охватил в ту ночь пожар от искр моих стенаний,
Вращающийся небосвод назвал его влюбленно – утро.*

Лекин кейинги (аслиятда олтинчи, таржимада тўртинчи) байтнинг ўгирилиши ҳақида бундай дейиш қийин. Юқорида айтиб ўтилганидек, унда тонг манзарасидаги бир ҳолат – қуёшнинг илк нури чизикларининг осмонни кесиб ўтиши лирик қаҳрамон ҳолати билан боғлаб изоҳланади ва “бу қуёш нури чизиклари эмас, тонг юзидаги жароҳатлардир, тонг менга мотам тутиб ўз юзини тирнаган” деган маъно ифодаланади. Таржима эса қуйидагича:

*Не вихрем солнечных лучей моих ночей прорезан сумрак,
То расцарапало лицо зубцом звезды спаленной утро.*

Тонгнинг ўз юзини тирнаб жароҳатлагани таржиманинг иккинчи мисрасида ифодаланган, лекин бунинг сабаби, яъни у лирик қаҳрамон учун мотам тутгани учун шундай қилгани ўз аксини топмаган. Бунинг оқибатида Навоий байтида ифодаланган маъно-мазмун ўзининг мантикий асосидан маҳрум бўлиб қолган.

Навбатдаги байтни таржимон унинг маъно-мазмунига путур етказмаган ҳолда ўгиришга муваффақ бўлган ва ундаги соқийга муружаат шаклини ҳам сақлаган:

*Встань, виночерпий, подыми, ликуя, утреннюю чашу!
Когда уйдем, взойдет не раз из пьяного притона утро.*

Энди сўнги байт (мақтаъ) таржимасига назар солайлик:

*О Навои, захочешь ты – и сад исполнится напевов,
Как роза никнет ночь. Поет, как соловей бессонный, утро.*

Юқоридаги мисралардан “Эй Навоий, агар сен истасанг, боғ куй-оҳангларга тўлади. Тун гулдек эгилади, тонг бедор булбул каби куйлайди”, деган маъно чиқади. Навоий байтининг асл маъноси эса қуйидагича: “Эй Навоий, бу боғда баргу наво (*самара, мурод-мақсад*) истасанг, тунда гулдек рукуъда, тонгда эса булбулдек бедор бўл”.

Кўринадикки, таржимон бу ўринда аслиятдан узоқлашиб кетган.

Буюк шоир қаламига мансуб бошқа кўпгина ғазаллар сингари мазкур ғазал ҳам ўзининг равонлиги билан ажралиб туради. Унда мисралар, сўзлар гўё қуйилиб келади. Таржимада эса биз бу хусусиятни кўрмаймиз. Маълумки, шеърнинг равонлигини, муסיқийлигини таъминлашда қофия катта аҳамият касб этади. Биз кўриб чиқаётган ғазал таржимасида қофия ҳам бузилган.

Алишер Навоий шеърларининг рус тилига қилинган таржималари орасида кўплаб камчилик ва нуқсонларга йўл қўйилган ҳолда амалга оширилганларини ҳам, нисбатан муваффақиятли чиққанларини ҳам кўрсатиш келажакда амалга ошириладиган таржималарнинг сифати ва бадииятининг юқори бўлишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

*Қодиржон ЭРГАШЕВ,
филология фанлари номзоди*

Ф.М. Достоевскийнинг “Иблислар” романи

1867 йилнинг апрелидан то 1871 йилнинг июлигача Достоевский рафиқаси А.Г. Достоевская билан хорижда, Европада яшади. 1867–1868 йилларда “Телба”, 1870–1871 йилларда “Иблислар” романи яратилди. Бу пайтга келиб Достоевскийнинг “Камбағал кишилар”, “Оқ тунлар”, “Ўлик уйдан мактублар”, “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Жиноят ва жазо” сингари асарлари кенг танилган эди. “Телба” ва “Иблислар” романлари ёзилган йилларда Россия ва Европада ўша даврларда мавжуд

тузумларга қарши бўлган турли-туман махфий жамиятлар тузилган ва уларнинг ҳаракатлари тобора кучайиб борарди. Россияда петрашевчилар ва ундан пича кейинроқ тузилган нечаевчилар ҳаракатлари шунда махфий жамиятлар қаторида турар ва улар маълум даражада халқаро “Интернационал” билан боғланган, социалистик ғояларни ўзларига қурол ва дастуруламал қилиб олгандилар. Россияда шу замонлар “ғарбпарастлар” ҳамда “славянпарастлар” – двор-ян зиёлилар, различинецлар, айниқса, талабалар, университетлар ва семинариялар ёшлари ўртасида ғоявий-мафкуравий курашлар, баҳслар, мужодалалар авж олганди. XIX асрнинг 1860–1870 йилларида Достоевский “рус фикри, тафаккури орқали дунёга янгиланиш киради”, деб хаёл қиларди. Бунга яна юз йил керак, деб башорат қилганди. Ўша пайтлар рус жамиятини қайта қуриш масалалари жуда кенг муҳокама қилинарди. Мана шу ўта қизғин ва ҳатто ўта таҳликали вазият “Иблислар”да ўз ифодаси ва достоевскийча талқинини топди. Хуфия исёнчи Нечаев томонидан 1869 йилда талаба Ивановнинг ўлдирилиши “Иблислар”га фабула сифатида хизмат қилди. Роман бошдан-оёқ, замонавий долзарб ва ўта оғриқли мавзулар, масалалар асосига қурилди. Достоевский ўша замон воқелигини кенг қамраб олган фикрлар, дунёқарашлар, нуқтаи назарлар, ғоялар, мафкураларни бутун ўткирлиги билан ифодалашни мақсад қилиб қўйди.

Достоевскийнинг 1876 йилга дахлдор “Кундаликлар”ида замон баҳсу мунозаралари ичида “қутурган орзулар” деган ибора учрайди. Унинг

асарлари ва жумладан, “Иблислар” романи шундай “қутурган орзулар” билан тўлиб-тошиб ётади. Бу ғоя ва мафкура жазавалари – “қутурган орзулар” – даврнинг ҳавосида ўзи объектив мавжудмиди ва улар давр атмосферадан тўғридан-тўғри Достоевский қаҳрамонларига ўтдимиди ё қаҳрамонларнинг ўзлари табиатан шундай орзулар ва шундай ўта жангари майллар билан дунёга келганмидилар ва уларнинг “қутурган орзулари”, сўнг жамиятлар ва ҳаёт ижтимоий муҳити, қурилишларига кўчганмиди – бу ғоятда мураккаб масала. Биз улар бир-бирларига кўчиб ўтган ва бир-бирлари билан ўзаро чамбарчас, ажралмас алоқада бўлган деб тасаввур ва тахмин қилоламиз. Достоевский яна ўша “Кундаликлар”ида ҳеч ким ўз қарашларидан, эътиқодларидан уялиши керак эмас, дейди. Ҳақиқатан, унинг “Иблислар”даги барча катта-кичик қаҳрамонлари ўз қарашлари, маслакларидан асло уялмайдилар, балки маслак учун жон-жаҳдлари билан курашадилар ва бу йўлда ҳеч нарсадан тоймайдилар. Ғоялар учун курашда улар кучли ирода, қудратли эҳтирослар соҳиблари каби намоён бўладилар. Лермонтовнинг “Замонамиз қаҳрамони” асаридаги Печорин “мен юрагимда ҳеч қаёққа сиғдириб бўлмас бир куч-қудратни сезаман”, деганди. “Иблислар”нинг қаҳрамонлари ўша Печорин, ўша Рудин, ўша Базаров, ўша Рахметовларнинг – нигилистларнинг оталари ва раҳнаомаларининг издошлари. Майков деган шоир “Иблислар”ни ўқиб, булар Тургеневнинг қариб қолгандаги қаҳрамонлари деб лутф қилган экан. Достоевский ўз қаҳрамонлари дунёсига хос фитна, низо, туганмас исёнларни дам жуда ўткир ҳажв ва киноя, дам инсон юракларини ўртайдиган изҳорлар билан очиб боради. Биз иблисларни кўрмаганмиз. Лекин фақат иблислардагина шундай исён алангалари гуриллаб туриши мумкин. Ёш нигилистлар Ставрогин, Петр Верховенский, Шатов, Кирилловларда эҳтирос ҳақ учунми, ноҳақ учунми, жуда баланд ўрлаб боради ва гўёки бутун дунёни жизғанақ қилиб куйдириб ташлайдигандек туюлади. “Иблислар”нинг 140 йилдан бери яшаб келаётган ранг-баранг танқидчилари унинг воқеалари ва қаҳрамонларини таҳлил қилганда, ҳар бирлари ўз хулосаларини чиқарганда, худди келишиб олгандай, бир бошдан “қиёмат” деган сўзни ишлатадилар ва қиёматга қиёсан талқинлар айтадилар. Ростдан ҳам, булар том маънодаги қиёмат одамлари, қиёмат қаҳрамонларидир. Аммо романда фақат нигилистлардагина эмас, бошқа барча қаҳрамонлар табиати, майллари, интилишларида иблисларнинг исёнига тааллуқли аланга дам-бадам кўтарилиб туради. Достоевский ўша даврда инқилобий ўзгаришлар тарафдори бўлган ёшларнинг образларини чизади. Уларни ўша замоннинг оташин нигилистлари қиёфасида тасвирлайди. Бу нигилистлар – нигилист деган тушунчанинг тўла маъносида – мавжуд борлиқ, тузумлар, дин, худо, фалсафани тўла-тўқис инкор этувчилар – фақат шугина эмас – инқилобий тарзда рад этувчиларнинг ҳаммаси ўзига хос оғир бир ғоянинг юки, унинг чидаб бўлмас залвори остида типирчилаб ётади. Бу каби маънос қайғули исёнчиларни Нитше ўз фалсафасини тушунтирганда декадентлар деб атаганди.

Бизнингча, нигилистлар ўз эволюцияларида декадансга кўтарилган эдилар. Дунёнинг барча тушкунлиги уларнинг мақъад¹ига жойлашиб олганди. Бу декадент-нигилистларнинг оғир фикрлар юки остидаги ҳаракатлари, интилишлари, нуқтаи назарлари, шиддаткорликлари – бари-бари чидаб бўлмас конвульсиялар – ларзали титроқларни эслатади. Уларнинг ғоялари – уларнинг туганмас оғриғи, туганмас фожиасига айланган. Улар ҳам мисоли Раскольников ё “Ўлик уйдан мактублар”нинг қаҳрамонлари каби ғояларнинг мубталоси, туганмас, охири бўлмаган мубталолик. Ажаб-ажаб, бу ғоялар катта ижтимоий адолатли мақсадларни шакллантира олмаганда, бундан бутунлай ожиз қолганда, – онг оғриғига, касал онг, бемор онг, дардли онгга дўнади. Оғриқ онг уларни фақат бир натижага – ўта оғир фалокат, ўта оғир фожиаларга олиб боради. Ҳеч ким дунёда оғриқ, онгнинг фожиаларини бу қадар умумолабий даража ва миқёсда кўрсатмаган, умуминсон фожиа миқёсида бунчалар ўта таъсирчан, чигал, мураккаб қилиб ифодалаб, ҳақиқатини очиб беролмаган. Бу нуқтаи назардан, ғояларнинг вайроналарга айлана боришини ёрқин тасвирлашда дунёнинг янги тарихида Достоевский ҳамон биринчиликини қўлдан бермай келади.

Бу асар яратилгандан бери у соф рус ҳодисаси, Европа ҳодисаси, умумжаҳон ҳодисаси каби ўқиладиган ва англандиган бўлди. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, бу ғоя оғриқлари ва улар чангалида ўртанаётган, тўлғанаётган, янгидан-янги умумжаҳон конвульсияларини уйғотаётган инсон оғриқлари эканлиги аён бўла бормоқда. Африка, Америка, Осиё заминларида тинмай, кунда, кун ора рўй бераётган фожиалар – оғриқ онг енгилмас, чалкаштирувчи иблис каби инсониятни энг теран, энг сирли ҳужайраларига жойлашиб олаётганлигини кўрсатди. Достоевский тенгсиз кинояси, ҳажви, мислсиз психиатрлиги, тенгсиз тасвир даҳоси бу оғриқнинг нималигини очиб, одамларни ундан сергаклантиради. “Иблислар”нинг ўлмас маърифати мана шунда.

Йўқ, бу махсус рус оғриғи, рус касали эмас, бу касал ўша пайтда ҳам, ҳозир ҳам кенг ёйилган. Достоевский фақат бу онг оғриғини унинг рус ўчоғига қараб тасвирлаган ва жаҳон учун шафқатсиз хулоса чиқарган. Бу хулоса тирик ҳақиқат ва тирик ҳақиқат каби ҳаракатда. Махсус “Рус халоскор ғояси”, фавқулодда “халоскор ғоя” йўқ. У ғоялар аллақачонлар айтилган ва инсоният онгидан ўрин олган.

Ўзбек ўқувчиси бу оламшумул бадиий даҳр асар ёзилгандан бир юз қирқ йил ўтиб, уни ўз она тилида ўқимоқда. Мангу барҳаёт тириклик титроқлари нималигини англамоқда. Характерлар, қисматлар, ғоялар жасорати ва жасоратсизлиги манзараларига ҳайрат бармоғини тишлаб, нигоҳ ташламоқда. Умид шулки, Достоевский билан мулоқот хайрли, ҳаяжонли, ҳикматли бўлажак.

Таржимон

¹ Умуртқа ўзаги.

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

Уч қисмли роман

Ўлай агар, ҳеч из кўринмас,
Адашдик биз, нима қилайлик?
Бийдай дала, алдади иблис,
Айлантирар, бермайди тинчлик.

.....
Қанча улар, қайга ҳайдарлар,
Мунча нола улар кўшиғи?
Ажинани кўмишарми ё,
Алвастини узатишарми?

А.Пушкин

Бунда тоғда катта чўчка галаси ўтлаб юрарди, шунда Ундан уларнинг ичига киришга изн сўрашди. У руҳсат берди. Иблислар одамдан чиқиб, чўққаларга киришди; шунда пода тиккадан ўзини кўлга ташлади-да, чўқиб кетди. Чўпонлар бу воқеани кўриб, югуриб бориб шаҳар ва қишлоқларда ҳикоя қилиб бердилар ва масокинлар воқеани кўриш учун чиқдилар, улар Исо қошига келиб, Исонинг оёғида ўтирган, кийинган, ақл-хуши жойида одамни кўрдилар-да, даҳшатга тушдилар. Ўз кўзлари билан кўрганлар эса уларга ақлдан озган киши қандай тузалганини сўйлаб бердилар.

Лука Инжили
VIII боб, 32-36

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

**ДЕБОЧА ЎРНИДА: МУҲТАРАМ ЗОТ СТЕПАН
ТРОФИМОВИЧ ВЕРХОВЕНСКИЙНИНГ ТАРЖИ-
МАИ ҲОЛИГА ОИД БАЪЗИ ТАФСИЛОТЛАР**

I

Шу пайтгача бизнинг ҳеч нарсаси билан машҳур бўлмаган шаҳаримизда яқинда рўй берган жуда ғалати воқеаларни баён қилишга киришарканман, мен нўноқлигим боис, гапни узокроқдан, яъни кўп қобилиятли муҳтарам Степан Трофимович Верховенскийнинг таржимаи ҳолига оид баъзи бир

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
12

тафсилотлардан бошлашга мажбурман. Майли, ушбу тафсилотлар тақдим этилаётган солномага бир дебоча ўрнида бўла қолсин. Мен ҳикоя қилмоқчи бўлаётган асл тарих эса ҳали олдинда.

Очиғини айтмай: Степан Трофимович бизнинг ўртамизда доимо бир мунча алоҳида, нима десам экан, фаол вазифани адо этар ва ушбу ўз вазифасини ниҳоятда ҳаяжонланиб ўйнар, назаримда, ҳаттоки шусиз яшай ҳам олмасди. Бу билан мен уни театр артистига тенглаштирмоқчи эмасман: худо сақласин, бунинг устига мен уни жуда ҳурмат қиламан. Ҳамма гап шундаки, бунга у одатланиб қолган бўлиши ҳам мумкин, ёки янада яхшироқ қилиб айтадиган бўлсак, болалик чоғларидан бошлабоқ ўзини фаол бир гўзал мавкега олиб чиқиш учун доимий суратда олижаноб майлу андишалар ичида яшарди, орзулар қанотида учарди. Мисол учун у ўзининг “қувғиндалиги”, нима десак экан, “сурғундалигини” ниҳоятда ёқтирарди. Шу иккала сўзда уни биратўла ва батамом маҳлиё қилиб қўйган, кейин аста-секинлик билан ўз-ўзига ихлосини оширган, ўзига яраша мумтоз бир порлоқлик мавжуд эдики, бу сўнг узоқ йиллар давомида ниҳоят уни аллақандайдир анча юксакка олиб чиққан ва ўзи ҳақидаги фикрини ғоятда ёқимли, лазиз шоҳсупага кўтарганди. Ўтган асрдаги бир инглиз ҳажвий романида Гулливер деган кимса бўй-басти бор-йўғи икки қарич одамлар яшайдиган мамлакатдан уйига қайтаркан, улар орасида ўзини улкан одам деб ҳисоблашга шу қадар ўрганиб қоладики, кейин Лондон кўчаларида айланиб юриб, ўткинчи йўловчилар билан экипаж араваларга уларни баногоҳ босиб олмаслик учун ҳой, нари тур, бери тур, йўлдан қоч, деб қичқирар, ўзини ҳалиям улкан, уларни эса миттилар деб тасаввур қиларди. Одамлар унинг устидан масҳара қилиб қулишар, сўқишар, кўпол аравакашлар эса ҳатто улканнинг бошига қамчи билан солишарди; лекин бу адолатданми-кан? Одатланиш нималарга қодир эмас? Ўрганиб қолиш Степан Трофимовични ҳам шунга олиб келди, лекин бу энди унга қараганда ҳам беозор ва беэиён кўринишда эди, десак ҳам бўлаверади, нега деганда, у бениҳоя гўзал хулқли инсон эди.

Мен яна шундай деб ўйлайманки, уни кейин-кейин бориб ҳамма ҳар ерда унутиб қўйди; лекин илгари ҳам уни бутунлай билишмасди деб сира айтиб бўлмасди. Шубҳасиз, у бизнинг ўтган авлодимиздан чиққан баъзи машҳур намояндаларимизнинг атоқли даврасига маълум бир вақт кирган ҳам эди, — маълум бир вақт ичида, — ҳа, маълум бир озгинагина дақиқа мобайнида, — унинг номи ўша пайтлардаги анча-мунча шошқалоқ кишилар томонидан нақ Чаадаев, Белинский, Грановский ва ўша чоғлар хорижда энди ном қозониб келаётган Герцен қаторида тилга олинганди. Бироқ Степан Трофимовичнинг фаолияти энди бошланганидаёқ охирига етди — “воқеалар қуюндай ёғилиб” шунга олиб келди, деб айтсак ҳам бўлади. Қандай дейсизми? Лоақал худди мана шу ҳолатда “қуюн”нинг ўзигина эмас, ҳатто “воқеалар” ҳам мутлақо бўлмаган экан. Мен шу яқин кунлар ичида аниқ-таниқ ишончли тарзда билиб, батамом ханг-манг бўлиб қолдимки, Степан Трофимович биз билан бирга, нақ бизнинг вилоятимизда миш-мишларга зид ўлароқ сурғун ҳолатида яшамаган ва ҳаттоки ҳеч қачон назорат остида ҳам бўлмаган экан. Ана энди шунга қараб кишининг ўзи тўғрисидаги тасаввурининг кучини кўринг!

У бутун ҳаёти давомида шунга қаттиқ ишонардики, айрим доираларда ундан доим чўчиб туришади, унинг ҳар бир ташлаган қадами ҳисобда ва эътиборга олинади, кейинги йигирма йил мобайнида уч бора алмашган

вилоят ҳокимлари вилоятни бошқаришга келаётганда, унинг борасида алоҳида ташвиш-хавотирга тўла бир фикрга эга бўладики, бу фикр унга тепадан ва қолаверса, аввало ҳокимиятни топшириш чоғида шипшитилади. Шунда ким бўлмасин, бағоят софдил Степан Трофимовични сизнинг ҳеч нарсдан хавфсираб ўтиришингизга ҳеч қандай ҳожат йўқ, деб рад этиб бўлмас далиллар билан ишонтиришга уринса, у албатта қаттиқ ранжиб қоларди. Аслида эса у ғоятда ақлли ва ўтакетган салиқа-салоҳиятли одам эди, ҳатто илм кишиси дейиш мумкин эди, айтмоқчи, гарчи илмда... хўш, ҳай, шу илмда у унча ҳам кўп иш қилмаган ва чамаси, ҳеч нарса қилмаганди. Аммо ахир бизнинг Рус диёримизда илм кишилари ўртасида бу нарса ҳар қадамда учрайди.

Қирқинчи йилларнинг охирига бориб у хориждан қайтиб келгач, университет кафедрасида маърузалар ўқиб донг таратди. Фақат бир нечта маъруза ўқишга улгурди, улар араблар ҳақида эди. 1413 ва 1428 йиллар орасидаги даврда Ганау деган немис шаҳарида вужудга келган фуқаролик ҳамда ган-зеатик ҳолатнинг аҳамияти ҳақида ажойиб ёрқин диссертация ёзиб ҳимоя қилишга ҳам қарийб улгурди, диссертация ишида у шу билан бирга нима учун шаҳар эътибор қозонолмай қолганлигининг алоҳида ва ноаён сабабларини ҳам кўрсатди. Ушбу диссертация ўша пайтдаги славянпарастларни устомонлик билан чақиб олди ва у бирпасда улар орасида кўплаб дарғазаб ғанимларни орттирди. Кейин дарвоқе, кафедранинг қўлдан чиқаргандан сўнг, у ойда бир марта чиқадиган илғор қарашли, ўз саҳифаларида Диккенс асарларининг таржималарини босиб турадиган, Жорж Санд ижодини тарғиб-ташвиқ қиладиган журналда (ғанимларнинг бурнига чертиб қўйиш ва қолаверса, кўриб қўйинглар қандай кимсани қўлдан бой бердинглар, деган маънодаги писанда билан) ҳаддан зиёд теран бир тадқиқотнинг бош қисмини эълон қилиб улгурди – чамаси бу асар аллақайси даврда яшаган аллақандай рицар валломатларнинг ақл бовар қилмас маънавий-ахлоқий олижанобликлари ёки шунга ўхшаш бир нарсалар ҳақида ёзилганди. Ҳар қалай, қандайдир жуда юксак ва ажойибу ғаройиб фикр илгари сурилган эди. Кейинчалик одамлар орасида тадқиқотнинг давоми шошилинич суратда ман қилинганмиш ва ҳатто илғор журнал асарнинг биринчи қисмини босиб чиқаргани учун балога қолганмиш деган миш-мишлар тарқалди. Ажабланадиган жойи йўқ, чунки ўша пайтларда нималар бўлмаган дейсиз? Аммо айни ҳолда афтидан умуман ҳеч нарса бўлмаганди ва чамаси муаллифнинг ўзи тадқиқотни тугаллаб қўйишга эринчоқлик қилганди. Араблар тўғрисидаги маърузаларини тўхтатишга мажбур бўлганининг сабаби эса бундай эди, аллақимга қандайдир бир тарзда хат тушган (унинг тескаричи ғанимлари томонидан ёзилган бўлса, ажаб эмас), у кимнингдир номига жўнатилган, унда аллақандай “ҳол-аҳволлар” баён этилган ва ана шунинг натижасида кимдир ундан қандайдир тушунтириш беришни талаб қилганди, яна билмадим, тўғримикан, йўқми, шундай гаплар ҳам юрардики, ўша пайтларда тағин Петербургда ўн уч кишидан иборат улкан, ғайритабиий ва давлатга қарши жамият топилиб, у ҳукумат биносини ларзага келтира бошлаган экан. Улар нақ Фурьенинг ўзини таржима қилиб чиқаришмоқчи экан, деб гапиришарди. Худди, атай қилгандай ўша пайтларнинг ўзида Москвада Степан Трофимович бундан олти йил олдин Берлинда илк ёшлик чоқларида ёзилган дoston қўлга тушган, нусхалари қўлма-қўл ўқилган, иккита хаваскор мухлис ва бир талаба ўртада уни кўтариб юришган экан. Энди мана шу дoston менинг столимда ҳам

турибди; мен уни узоқ эмас, ўтган йили лутфан Степан Трофимовичнинг ўзидан олганман, уни яқинда ул зот ўз кўли билан тузиб чиққан, ажойиб қизил сахтиён териға муқоваланган ва дастхат ҳам ёзилган. Ҳар қалай шоироналиги ҳам йўқ эмас, бир миқдор солиқа ҳам учқунлаб туради, ғалати, аммо ўша вақтлар (яъни, аниқроғи, ўттизинчи йилларда) шунақа нарсаларни тез-тез қоралаб туришарди. Унинг сюжети айтиб беришга қийналаман, зотан, тўғриси айтсам, унинг ҳеч балосини тушунмайман. Бу лирик-драматик шаклдаги аллақандай мажоз бўлиб, “Фауст”нинг иккинчи қисмини эслатади. Кўриниш аёллар хори билан очилади, кейин эр-каклар хори чиқади, ундан кейин қандайдир кучлар жўр бўлади ва охирида ҳали сира яшамаган, аммо яшашликни жуда ҳам хоҳлаган жонлар хорға қўшилади. Бу хорларнинг бари қандайдир ноаён нарсаларни қуйлайдилар, кўпи кимларнингдир қарғишлари, аммо уларда юксак юмор уфуриб туради. Бироқ кўриниш кутилмаганда ўзгаради, қандайдир “Ҳаёт байрами” бошланади, унда ҳатто ҳашаротлар ҳам қуйлашади, тошбақа чиқиб лотинчалаб аллақандай насихатомуз сўзлар айтади, ҳаттоки, агар эсимдан чиқмаган бўлса, бир маъдан тош хиргойи қилади, бу энди мутлақо жонсиз нарса. Умуман десангиз, ҳаммаси тинмасдан қўшиқ айтишади, жуда дудмал қилиб гаплашишади, сўкишганда эса жуда маънодор сўкишади. Ниҳоят, кўриниш яна ўзгаради, ёввойи бир манзара пайдо бўлади, қоялар орасида маданий бир йигит дайдиб юради, у қандайдир ўт-ўланларни юлиб олиб оғзига солиб чайнайди, фаришта унга: “нима қиласиз бу ўтларни чайнаб?” деб савол беради, шунда у ҳаётини кучларим ошиб-тошиб кетяпти, ўзимни унутишни истайман, шу ўтлар менга малҳам бўлади, деб жавоб беради; лекин менинг асосий истагим ақлимни тезроқ йўқотиш, дейди (бу истак энди ортиқчароқ бўлса керак). Ундан кейин бирдан гўзалликда мислсиз навқирон йигит қора от миниб чиқиб келади, унинг ортидан ҳамма халқлар тўда-тўда бўлиб эргашади. Навқирон йигит ўзини ўлим тимсоли қилиб кўрсатади, ҳамма халқлар ўлимга ташна. Ва ниҳоят, энг сўнгги кўринишда кутилмаганда Бобил минораси пайдо бўлади, уни қандайдир пахлавонлар янги умид кўшиғини қуйлаб, энг тепасигача қайтадан қуриб битказадилар, шунда – айтайлик, Олимпнинг соҳиб ихтиёри кулгили бир аҳволда қочиб кетади, бундан хабардор бўлган инсоният дарҳол унинг ўрнини эгаллаб – шу заҳоти нарсаларнинг янги интилишлари асосида янги ҳаётни бошлаб юборади. Хўб, мана шу асарни ўшанда хатарли деб топишган. Мен ўтган йили бизнинг давримизга келиб жуда содда бўлиб қолган бу асарни қайта нашр этишни Степан Трофимовичга таклиф қилдим, аммо у таклифимни хийла норози бўлиб рад этди. Асарни содда деб айтган сўзим унга ёқмади, кейин мен билан икки ой совуқ муомалада бўлганлигини шундан кўрдим. Кейин нима бўлди денг? Кутилмаганда, менинг таклифим билан бир вақтда бизнинг асаримизни у ёқда, яъни чет элда инқилобий тўпламлардан бирида Степан Трофимовичга мутлақо хабар бермасдан босиб чиқаришган. У аввал жуда кўрқиб кетган, югуриб ҳокимга чиққан, ўзини оқлаб Петербургга ниҳоятда олижаноб мактуб битган, уни менга бир эмас, икки бора ўқиб, лекин охири кимга жўнатишни билмай, юбормай қўя қолган. Гапнинг қисқаси, бир ой ҳаяжонланиб ўзини қўйишга жой тополмай юрди; лекин ишончим комилки, ўз юрагининг сирли пучмоқларида бундан фахру ифтихорга тўлиб, боши кўкка етган. Унга юборилган мажмуа нухасини бағрига босиб уйкуга ётган, кундузлари тўшак тагига беркитиб қўйган ва ҳатто ходимасига тўшакни йиғиштиришга ҳам рухсат бермаган, у гарчи

ҳар куни каердандир қандайдир телеграмма келишини кутаётган бўлса-да, димоғ-фироғи баланд, бурни кўтарилганди. Ҳеч қандай телеграмма келгани йўқ. Ўшанда у мен билан ярашди, бу яна ўз навбатида унинг юмшоқ ва беғараз кўнглининг фавкулудда яхшилигидан дарак берарди.

II

Мен у зиғирча ҳам зиён-заҳмат кўрмади, деб айтаётганим йўқ; мен эндиликда шунга тўла амин бўлдимки, у ўзининг арабларини кўнглига сиққанича давом эттиравериши мумкин эди, фақат керакли тушунтиришлар бериб қўйса, кифоя эди. Лекин ўшанда унинг нафсонияти ғолиб келди ва “шарт-шароитлар қуюни” бир умрга мансаб пиллапояларидан кўтарилиб бориш йўлини тўсди, деб шошиб-пишиб ўз устидан узил-кесил ҳукм чиқариб қўйди. Агарда гапни рўйирост айтадиган бўлсак, ишнинг бундай ўзгариб кетишининг ҳақиқий сабаби Варвара Петровна Ставрогинадан келган ва илгари ҳам такрорланиб турган бир ўта нозик таклифда эди, бу аёл генерал-лейтенантнинг хотини бўлиб, катта мулку давлат соҳибаси эди, у ёлғиз ўғлининг тарбияси ва ақлий камолотини ўз уҳдасига олишни ҳам яқин дўст, ҳам улуғ мураббий сифатида ундан илтимос қиларди, ваъда қилинаётган жуда катта имтиёзларни гапириб ўтирмаса ҳам бўларди. Бу таклиф унга биринчи марта Берлинда қилинган, айти ўшанда илк бора хотинидан айрилиб бева қолганди. Унинг биринчи хотини бизнинг вилоятимиздан бўлиб, енгилтак бир қиз эди, унга ўзи жуда ёш, ақл-хуши жойида бўлмаган шўх чоғларида уйланганди, чамаси, ўзи ёқимтой ва дилбар аёл билан бирга турмуш қуриб кўп азиятлар чекди, бир томондан уни боқишга маблағ етказолмади, иккинчи бир ёқдан бошқа нозик сабаблар ҳам ўртадан чиқиб турди. Аёл Парижда казо қилди, бунгача эри билан уч йил бирга яшамади, унга беш яшар ўғилчасини қолдириб кетди, “биринчи, серкувонч ва ҳали лат емаган муҳаббатнинг меваси”, бир сафар менинг олдимда маъюс Степан Трофимовичнинг оғзидан беихтиёр шу сўзлар отилиб чиқди. Палапонни бошидаёқ Россияга жўнатиб юборишди, у бу ерда доим қайлардадир овлоқларда аллақандай узок холаларининг қўлида тарбияланди. Степан Трофимович ўша пайтдаги Варвара Петровнанинг таклифини рад қилди-да, ҳеч қандай зарурат бўлмагани ҳолда яна бир йил ўтмаёқ бир камгап немис хонимчага уйланиб олди. Аммо мураббийликдан воз кечишнинг бундан бошқа сабаблари ҳам бор экан: уни ўша вақтларда донғи чиққан ажойиб профессорнинг шухрати ҳавасини келтирди, ана шунда ўз навбатида ўзи тайёргарлик кўриб юрган кафедрага отилди, у энди ўзининг лочин қанотларини синаб кўришни истарди. Мана энди вақт-соати етиб, у қанотлари куйган ҳолда, табиийки, ўша таклифни эслаб қолди, бу таклиф устида бир қарорга келишга у илгари ҳам иккиланиб юрарди. У билан бир йил яшаб-яшамай иккинчи хотинининг ҳам тўсатдан дунёдан кўз юмиши ҳаммасига бирийўла нуқта қўйди. Тўғриси айтман: ҳаммаси Варвара Петровнанинг қизғин ғамхўрлиги ва унга бўлган қимматли, нима десам экан, мумтоз дўстона муносабати туфайли ҳал бўлди, лекин дўстлик ҳақида шундай дейиш мумкинми, буни билмайман. У шу дўстликнинг кучоғига отилди ва иш шу тариқа йигирма йилдан ортиқ мустаҳкам қарор топди. Мен “кучоғига отилди” деган иборани қўлладим, лекин кимни бўлмасин, худойим ортиқча ва бекорчи бир нарсани хаёлига келтиришдан ўзи сақласин; кучоқ деганда энг юксак маънавийатли маънонигина назарда

тутаман. Ушбу ҳар иккала шунчалар ажойиб хилқатни фақат энг нафис ва энг нозик муносабатлар мангуга бир-бирларига боғлаганди.

Мураббийлик мартабаси яна шунинг учун ҳам қабул қилиндики, Степан Трофимовичнинг биринчи хотинидан қолган зигирдаккина ер-мулк Ставрогинларнинг бизнинг вилоятимиздаги шаҳар яқинидаги Скворешники деган улуғвор мулкларининг шундоққина ёнгинасида жойлашганди. Бунинг устига, сокин кабинетда хотиржам ўтириб, университетнинг бош-кети йўқ ишларига чалғимай, ўзини илм-фанга бағишлаш, ватан адабиётини ажойиб теран тадқиқотлар билан бойитиш мумкин эди. Тадқиқотлар бўлмади; лекин бир умрга йигирма йилдан ортиқ вақт давомида ватан олдида, нима десак экан, шоир таъбири билан айтганда, “мужассам надомат” янглиғ туриш имконияти очилди:

*Сен либерал-идеалист,
Ватан қошида бир умр*

.....
*Нақ мужассам надомат
Мисоли турдинг.*

Аммо халқ шоири назарда тутган сиймо, агар истаса, бутун умр шундай туриши мумкин эди, гарчи бу жуда зерикарли эди. Бизнинг Степан Трофимовичимиз эса бундай сиймолар билан қиёслаганда, ростини айтганда, фақат тақлидчигина эди, боз устига кўп турса чарчар ва аксаран ёнбошлаб ётарди. Бироқ ёнбошлаб ётганда ҳам, мужассам надомат сақланиб турар, буни тан олса арзирди, нафсиламрга вилоят учун шунинг ўзи ҳам хийла етарли эди. Уни бизнинг клубимизда қарта ўйнагани ўтирганини кўрсангиз эди. Унинг бутун сохт-сумбатидан:

– “Яна қарта! Мен сизга аралашиб ўтирибман! Шу ҳам ҳамжиҳатликми? Ким бунга жавоб беради? Ким менинг ҳаётимни барбод қилди? Ким уни аралаш-қуралашга айлангирди? Э, ўлиб кетмайдими Россия!” дегандай сўзлар ёғилаётгандай туюларди, шунда у бутун сумбатини кериб чилликларни урарди.

Очиғи, қарта ташлашни ўлардай яхши кўрарди, шу туфайли айниқса, кейинги пайтларда Варвара Петровна билан тез-тез ғашга тегадиган ғидибидига бориб турарди, боз устига доим ютқизгани ютқизган эди. Аммо буни кейинроқ баён этамиз. Фақат шуни айтайки, у анча инсофли одам эди (яъни баъзи-баъзида), шунинг учун ҳам кўпинча ғамгин юрарди. Варвара Петровна билан йигирма йиллик ёр-дўстлиги мобайнида у бир йилда уч ё тўрт бора қанда қилмай бизнинг ўртаимизда “ватаний қайғу” деб аталадиган ҳолатга ботар, хашаки айтганда, ғамгин хаёлга чўмар, аммо мухтарама Варвара Петровнага бу ибора ёқарди. Кейинчалик у ватаний туйғудан ташқари шампанга ҳам бота бошлади; аммо сезгир Варвара Петровна бир умр уни шундай исён майллардан сақлаб келарди. Шундай, у энагага мухтож эди, нега деганда у баъзан жуда ғалати бўлиб қоларди: энг юксак қайғунинг ўртасида у бирдан қора халқ вакилларига ўхшаб хахолаб кулиб юборарди. Яна шундай дамлар ҳам бўлардики, у ҳатто ўзи ҳақида ҳам кулгили қилиб гапиришга тушарди. Аммо Варвара Петровна кулгили нарсалардан ўлгудай кўрқарди. Бу мумтоз маънодаги кибор бир аёл, неъматкор, хомий, энг юксак мулоҳазалардан келиб чиқиб ҳаракат қиладиган аёл эди. Бу олийшон хонимнинг шўрлик дўстига ўтказган йигирма йиллик таъсири ҳаддан ташқари катта эди. Бу аёл тўғрисида алоҳида сўзлаш ўринли, шундай қилганим маъкул.

III

Гаройиб дўстликлар бўлади: ҳар иккала дўст бир-бирларини ҳатто еб қўйишга тайёр, бир умр шундай яшашади, ҳолбуки, бир-бирларидан сира айрилолмайдилар. Айрилиш ҳатто мутлақо мумкин эмас: инжиқлик қилган, алоқани узган дўст ҳаммадан олдин касал бўлиб ётиб қолади ва ҳаттоки худо кўрсатмасин, ўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Мен шуни аниқ биланманки, Степан Трофимович бир неча маротаба Варвара Петровна билан рўбарў ўтириб дил-дилдан мириқиб суҳбатлашганларидан сўнг, хоним ойим чиқиб кетгач, бирдан дивандан сакраб турарди-да, жон-жаҳди билан деворни муштлай бошларди.

Бунинг ҳеч қандай муболаға жойи йўқ, шунчаларга борардики, бир куни ҳатто деворнинг сувоғини ҳам кўчириб туширганди. Сен бунчалар нозик тафсилотини қаердан билдинг? – деб сўрашлари мумкин. Ахир мен ўз кўзим билан кўрган бўлсам-чи? Степан Трофимовичнинг ўзи мабодо бир эмас, бир неча марта елкамга бош қўйиб хўнграб йиғлаган, ўзининг бутун ички ҳаётини миридан сиригача ёрқин бўёқларда тасвирлаган бўлса-чи? (Яна нима-нималарни менга айтмаган дейсиз!) Лекин мана шу хўнграб кўз ёши тўкишлардан сўнг доим яна нима бўларди денг: ношукурлиги учун ўзини ўзи ўлдиришга ҳам рози бўлиб қоларди; шошиб-пишиб мени ўз олдига чақирар ёки ўзи олдимга югургилаб келарди ва менга Варвара Петровнанинг “номус ва назокат фариштаси эканлиги, ўзининг эса бунга тамомила зид кимсалигини” айтарди. У менинг олдимга келиш билангина чекланмасди, шу билан бирга буларнинг барини хонимнинг ўзига жим-жимадор мактубларда баён этар, ўз қалами билан ҳеч нарсани яшириб ўтирмай, куни кеча бегона бир одамга хоним ойим ўз шуҳратпарастлиги вазидан хизматида ушлаб тургани, унинг билимлари ва салоҳиятларини кўролмаслиги; кўргани кўзи йўқлиги, фақат буни очиқ-ойдин айтсам, у кетиб қолади ва адабиёт оламидаги обрў-эътиборимга путур етади деб кўрқишларини сўйлаб берганлигини бўйнига оларди; мана шулар боис ўзимдан нафратланаман, ўзимни ўлдиришга қарор қилдим, хоним ойимнинг охирги сўзини кутяпман, ҳаммаси шу сўзга боғлиқ ва ҳоказо ва ҳоказо, бари мана шунақа гаплар. Мана шулардан сўнг ёши элликка чиққан барча гўдакларнинг энг кўй оғзидан чўп олмаган, маъсумлардан маъсуми бўлган зотнинг асабий портлашлари қай даражада васваса касб этишини тасаввур қилиш мумкин! Мен ўзим ҳам унинг шундай мактубларидан бирини ўқиганман: ўшанда улар ўртасида таги захарли бўлган арзимаган сабаб билан жанжал чиққанди. Мен даҳшатга тушдим ва хатни жўнатманг деб ялиниб-ёлвордим.

– Мумкин эмас... виждонан... бурчим... агар унинг олдида ҳаммасини тан олмасам бўлмайди, менга бу ҳаёт керакмас! – ёниб-куйиб жавоб берди у ва барибир хатни юборди.

Улар ўртасидаги фарқ мана шунда ҳам эдики, Варвара Петровна ҳеч қачон мана шундай хатни ёзиб жўнатмаган бўларди. Рост, у хат ёзишни жонидан ҳам яхши кўрар, хоним ойим билан бир уйда яшаб турган бўлса-да, унга хат ёзарди, жазавага тушган чоғларида кунига ҳатто иккита хат ёзиб юборарди. Билишимча, хоним ҳамиша бу хатларни эътибор билан ўқир, ҳатто иккита хат келса ҳам ўқишдан эринмас, ўқиб бўлгач, белги қўйиб, тартибга солиб алоҳида кутисига жойлаб қўярди; бундан ташқари уларни юрагида сақларди. Кейин дўстига кун бўйи жавоб бермай тоқатини

синаб, ҳеч нарса бўлмагандай у билан кўришар, ўзини гўёки кеча арзийдиган ҳеч нима рўй бермагандай тутарди. Бора-бора хоним ойим уни шунга кўниктирди, унинг ўзи ҳам кечаги гапни эслатишдан тортинар, фақат бир неча муддат хоним ойимнинг кўзларига термулгани термулганди. Бироқ хоним ойим ҳеч нарсани унутмасди, у эса баъзан ҳаддан зиёд тез эсидан чиқарар, хоним ойимнинг хотиржам юрганидан рухланиб, агар ёр-биродарлари келиб қолишса, ўша куниек хандон-хушон кулиб, шампан ичиб шўхлик қиларди. Хоним ойим шундай дамларда унга шунчалар заҳарли боқар, у эса ҳеч нарсани фаҳмламасди! Шундайки, бир ҳафта, бир ой ёки ҳатто ярим йил ўтиб, қандайдир бир ўзгача ҳолатда ўша хатларда ёзилган бирорта сўз ё иборани, кейин бутун хатнинг ўзи қандай тарзда ёзилганларини баногоҳ эслаб, у уят-аламдан алангайи-оташ бўлиб ёниб кетар ва шу қадар изтиробга тушардики, худди вабога йўлиққан кишига ўхшаб қоларди. Вабога ўхшаган унинг бу ўзгача талвасалари айрим ҳолларда асабий жазаваларнинг оддий одатдаги натижаси бўлиб, унинг жисму жонининг ўзига яраша ғалатироқ бир ҳодисоти эди.

Ҳақиқатан, Варвара Петровна уни тез-тез ёмон кўриб қоларди; аммо у хоним ойимдаги бир нарсани охиригача сира фаҳмламади, бу охиरोқибат хоним ойимга мисоли ўғилдай, у ўзи яратган хилқатдай, ҳатто айтиш мумкинки, унинг ихтиросидай, танасида тана, жонида жондай бўлиб қолганди, ҳар ҳолда хоним ойим фақат унинг “истеъдодига рашк” қилганидан боқмас ва ўз ҳузурида сақламасди. Бу каби тахминлардан хоним ойим қанчалар азият чекар, оғринарди, тасаввур қилиш мумкин! Тинимсиз ёмон кўриш, рашк ва нафратланиш ичида қандайдир чидаб бўлмайдиган муҳаббат ҳам яширинганди хоним ойимда. Хоним ойим унга ҳатто заррача ғубор кўнишини раво кўрмас, йигирма икки йилдан буён уни аллада азиз, тўрвада майиз мисоли эъзозлар, шоир, олим, ватаний арбоб сифатидаги обрў-эътибори ҳақида сўз борганда кечалари мижжа қокмай ташвишга ботарди. Хоним уни ўзи учун ўзи ясаган ва ясаган нарчасига ўзи биринчи бўлиб ҳаммадан қаттиқ ишонганди. У хоним ойимнинг мисоли аллақандай орзуси эди... Бироқ буларнинг бари эвазига хоним ойим ундан ҳақиқатан жуда кўп нарсаларни талаб қилар, ҳатто қул бўлишини истарди. Шу билан бирга у ақл бовар қилмас даражада кекчи эди. Кези келиб қолди, иккита хангомани айтиб бераман.

IV

Бир куни, деҳқонларни эркинликка чиқариш ҳақида илк гап-сўзлар тарқалиб, бутун Россия шод-хуррам бўлиб, қайта дунёга келишга шайланиб турганда, Варвара Петровнанинг ҳузурига Петербурглик бир барон йўл-йўлакай меҳмон бўлиб келди, бу юқоридагилар билан алоқалари кўп, мансаб курсиларига жуда яқин кимса эди. Варвара Петровна бундай меҳмонлар, келди-кетдиларни ғоятда қадрларди, нега деганда, эри қазо қилгандан сўнг унинг киборлар жамияти билан алоқалари борган сайин камайиб, кейинги пайтларда тамомила тўхтаган эди. Барон хоним ойим олдида бир соат ўтириб, чой ичди. Бошқа ҳеч ким йўқ эди, аммо Степан Трофимовични Варвара Петровна чақиртириб таништирди. Барон уни орқаваротдан билар экан, ўзини эшитгандек қилиб кўрсатди, аммо чой устида кўпда гап-сўз қотмади. Албатта, Степан Трофимович бўш келадиганлар хилидан эмасди, бунинг устига унинг муомалалари ғоятда назокатли эди. Чамаси, келиб

чиқишига кўра жуда ҳам кибор деб бўлмаса-да, лекин тақдир тақозоси билан жуда ёш сабий чоғлариданоқ Москвадаги бир кибор хонадонда тарбия кўрган, демакки, ўзига етарли эди; французчани худди парижлик кишидек гапирарди. Шундай қилиб, Варвара Петровна вилоят чеккасида бўлса ҳам, ўз атрофини қандай одамлар билан қуршаганини барон бир қарагандаёқ англаб етиши керак эди. Бироқ ундай бўлмади. Барон буюк ислохот ҳақида эндигина тарқалаётган илк овозаларнинг ростлигига далолат келтирганда, Степан Трофимовичнинг сабри чидамай бирдан “ура!” деб қичқириб юборди ва ҳайратини билдириб, қўли билан аллақандай ҳаракат қилди. У овозини жуда баланд кўтаргани йўқ, фақат назокат билан қичқириб қўйди; балки бу ҳайратга олдиндан тайёргарлик кўрилгандир, қўл силташ ҳаракати эса чойдан ярим соат илгари атай машқ қилингандир балки; лекин эҳтимол шу ўринда бирон нарса ўхшамагандирки, барон андаккина жилмайиб қўйишдан ўзини тиёлмади, лекин шу заҳоти фавқулудда назокат билан барча русий қалблар буюк ҳодисадан умуман керакли даражада мутаассир бўлганликлари тўғрисидаги жумлани қистириб ўтди. Кейин тез жўнаб кетди, кетатуриб Степан Трофимовичга икки бармоғини узатишни унутмади. Меҳмонхонага қайтиб кираркан, Варвара Петровна аввал худди стол устидан бир нарсани кидиргандай, уч дақиқалар жим турди; лекин бирдан Степан Трофимовичга ўгирилди-да, ранги оқариб, кўзларидан ўт чакнаб, тишининг орасидан шивирлади:

– Мен буни ҳеч қачон унутмайман!

Эртасига у ўз ҳабиби билан худди ҳеч нарса бўлмагандай кўришди; рўй берган воқеани ҳеч қачон эсламади. Аммо ўн уч йил ўтиб, фожиали бир дамда эсига тушди ва унга таъна қилди, ва худди ўн уч йил аввалгидай, худди ўшандай биринчи марта таъна қилгандай ранги оқарди. У ўзининг бутун ҳаёти давомида унга икки марта: “Мен буни ҳеч қачон унутмайман!” – деб айтганди. Бароннинг воқеаси иккинчи маротаба бўлган эди; аммо иккинчи воқеа ҳам ўз навбатида жуда қизиқ ва чамаси, Степан Трофимовичнинг тақдирида кўп маънога эгаки, уни эслаб ўтишга журъат этаман.

Бу эллик бешинчи йил баҳорда – май ойида бўлган эди, баайни ўшанда Скворешникида генерал-лейтенант Ставрогиннинг вафоти ҳақида хабар олинганди, бу зот енгилтак қария бўлиб, Қримга кетатуриб йўлда ошқозони оғриб ўлган эди, у ҳаракатдаги қўшинга вазифага тайинлангани боис шошилинич йўлга отланган эди. Варвара Петровна батамом бева бўлиб қолди ва бошдан-оёқ қора кийинди. Тўғри, у жуда қаттиқ ва узоқ қайғургани йўқ, зеро, охириги тўрт йил давомида феъл-атворлари чиқишмагани учун эри билан батамом бошқа-бошқа яшар, эрига мунтазам пул-маблағ етказиб турарди. (Генерал-лейтенантнинг ўзига бор-йўғи юз элликта тирик жон қарашли бўлиб, маош олиб кун кечирарди, бунинг устига ўзи оқсуяк ва донгдор, алоқалари бисёр эди, бутун мулку давлат ва Скворешники Варвара Петровнага қарашли бўлиб, аслида ҳам бадавлат бойнинг қизи эди). Шунга қарамасдан бу қайғули хабардан қаттиқ ларзага тушиб, бутунлай ёлғизликни ихтиёр этди. Албатта, Степан Трофимович унинг олдидан бир қадам нари силжимади.

Май гуллаб-яшнади; оқшомлар ажойиб эди. Шумуртлар гуллади. Ҳар икки ҳабиб ҳар оқшом боғга чиқишар ва бир-бирларига кечинмаю хаёлларини айтишиб, шийпонда узоқ тун тушгунча ўтиришарди. Дамлар шоирона тус оларди. Варвара Петровна ўз тақдирида рўй берган ўзгаришлар таъсирида одатдагидан кўпроқ сўйларди. У ҳабибининг юрагидан мадад излаётгандай

бўларди, бир неча окшомларни шундай ўтказишди. Степан Трофимовичнинг хаёлига бир ғалати фикр келиб қолди: “Ғамга ботган бева унга кўз тутмаётганмикин ва мотам йили тугагач, унинг таклифини кутмасмикин?” Уятсиз бир фикр; аммо хилқатнинг олиймақомлиги ҳатто баъзан сурбет хаёлларга майл уйғотади. Камолотнинг серқирралигининг ўзи ҳам шунга олиб боради, ахир. У разм солиб қаради ва иш шунга қараб кетяпти, деган қарорга келди. У ўйга ботди: “Мулку давлат жуда катта, рост, лекин...” Ҳақиқатан ҳам Варвара Петровна унча чиройли деб бўлмасди: унинг бўйи баланд, ўзи сариқ, суяқдор хотин, юзи ғоятда чўзинчоқ, от башарага монанд эди. Степан Трофимович борган сари иккиланар, шубҳа-гумонлар ўтида ёнар, ҳатто икки марта юраги пўкиллаб, йиғлаб ҳам олди (у кўп вақтлар йиғларди). Окшомлари боғ шийпонида унинг чехрасида беихтиёр аллақандай инжиқлик ва масхараомузлик, аллақандай қарашма ва шу билан бирга нечукдир димоғдорлик белгилари зухур эта бошлади. Бу нарса алланечук тасодиф билан беихтиёр бўлиб туради, олижаноб одамларда бу тез кўзга ташланади. Худо билади, бу ерда қандай ҳукм чиқаришга ҳам ҳайронсан, лекин тўғрироғи шуки, Варвара Петровнанинг юрагида Степан Трофимовичнинг гумонларини сал-пал оқлайдиган ҳеч қандай бир нарса бошланмаган эди. Бунинг устига хоним ойим ўзининг Ставрогина деган номини, гарчи ғоятда шарафли бўлса-да, унинг номига асло алиштирмасди. Эҳтимол унинг томонидан фақат аёлларга хос бир ўйин рўй бергандир, аёл эҳтиёжлари шуурсиз тарзда юзага чиқиб қолгандир, ахир бу аёлларнинг баъзи фавқулудда ҳолатларида беҳад табиий-ку. Ҳар ҳолда дадил туриб айтолмайман; аёл қалбининг теранликларига етиб бўлмайди, ҳозирги кун ҳам бундан мустасно эмас! Аммо давом этайлик.

Чамаси, хоним ойим кўп ўтмай ўзича ҳабибининг юзидаги ғалати ифодаларни тушуниб қолди; у жуда сезгир ва зийрак эди, ҳабиб эса гоҳо-гоҳо бениҳоя содда эди. Аммо боғ шийпонидаги суҳбатлар аввалгидай давом этар, улар ҳамон ўша-ўша шоирона ҳам қизиқарли эди. Шундай қилиб, бир куни ғоятда жонли, дилкаш суҳбатдан сўнг қоронғу тушиб, улар Степан Трофимович турадиган уй остонаси олдида бир-бирларини кўлларини алангали қисишиб, маҳбубона хайрлашдилар. Степан Трофимович ҳар ёз чоғи келганда, Скворешники эгаларининг улкан саройига туташ боғ ичида жойлашган мана шу алоҳида уйчага кўчиб ўтарди. У уй ичига эндигина қадам кўйиб, паришонхотирлик билан сигара олди-да, уни ҳали ўт олдиришга улгурмай, очик дераза рўпарасида қимирламай ҳорғин туриб қолди, чароғон уй атрофида сузган пардай юмшоқ, енгил оппоқ булутларга боқди, шунда бирдан ҳавойи бир шитирлаш эшитилиб, у чўчиб тушди ва ўгирилиб қаради. Унинг қошида яна Варвара Петровна турарди, у тўрт дақиқа бурун ташқарида қолганди. Унинг сариқ юзи қарийб кўкариб кетган, лаблари маҳкам қимтилган ва икки бурчи титрарди. Ўн сонияча вақт ичида у ҳабибнинг кўзларига индамай қаттиқ шафқатсиз тикилиб турди, сўнг тез-тез шипшиди:

– Мен ҳеч қачон бунини унутмайман!

Степан Трофимович ўн йил ўтиб, аввал бориб эшикни беркитиб, овозини паст қилиб менга бу маънос хикояни сўйлаб берганда, қасам ичиб айтдики, ўшанда турган жойимда шунчалар қотиб қолибманки, Варвара Петровнанинг қандай ғойиб бўлганини кўрганам ҳам, эшитганим ҳам йўқ. Хоним ойим кейин бу ходисани бирон марта ҳам эсга олмади ва ҳаммаси худди ҳеч нарса бўлмагандай ўз ҳолича давом этаверди, шундан ҳабиб бир умр

буни касаллик бошланмасдан бурун рўй берган бир рўё, деб ўйлаб юрди, бунинг устига у ростдан ҳам, ўша кечасидан бошлаб икки ҳафта кўрпатўшак қилиб ётди, шу туфайли боғ шийпонидаги оҳанрабо суҳбатлар ҳам барҳам топди.

Буни у рўё деб хомхаёл қилган бўлса-да, бутун умр ҳар куни воқеанинг қандайдир давомини, ечимини десакмикин, илҳақ кутарди. У воқеанинг ўша билан тугаганига ҳеч ишонмасди! Мабодо шундай эса, у гоҳида маҳбубасига жуда ғалати қилиб қараган бўлса ажаб эмас.

V

У киядиган либосни маҳбубанинг ўзи ўйлаб топди, у бир умр шу либосда юрди. Либос нафис ва ўзига хос эди: этаклари узун қора сюртук то ёқасигача зич тугмаланган, уни ғоят олифта қилиб кўрсатарди; шляпаси юмшоқ (ёзда похол) айвони кенг; бўйинбоғи оқ, батистдан тугунчак боғи йирик, учи пастга осилиб туради; дастаси кумуш асо; сочлар елкага тушган; ўзи қорача-малла, сочлари фақат кейинги вақтлардагина андак оқара бошлаган. Соқолу мўйловини қирдириб юрарди. Ёшлигида бениҳоя кўркам бўлган дейишади. Аммо, менимча, ёши улғайганда ҳам ниҳоятда пўрим, салмоқли эди. Эллик учга кирган одамни қари деб бўладими? Аммо қандайдир ватаний карашма юзасидан у ёш кўринишга унча ишқивоз эмас, аммо ўз ёшининг салмоғига кўра керилиб турар, либослари устида пўрим ўтирар, бўйи баланд, қотма, сочи елкага тушган, қандайдир дин бузрукворига ўхшар, ундан ҳам тўғрироғи, ўтгизинчи йилларда қайсидир бир нашрда литография қилинган шоир Кукольникнинг суратига туп-тус тортар, айниқса, ёзда чаппар гуллаган настарин тагидаги кўшқда иккала қўли билан асога тиралиб ўтирган чоғлари, ёнгинасида ўртаси очиб қўйилган китоб, ботиб бораётган қуёшга қараб теран хаёлларга чўмган ҳолда. Китоб борасида шуни айтайки, у кейинги пайтларда ўқишдан нечукдур узоклаша бошлаганди. Тўғриси, умрининг охирларида Варвара Петровна ёздириб олиб келадиган газета ва журналларни у қанда қилмай ўқирди. Рус адабиётининг ютуқларини ўз шаънини ерга урмаган ҳолда доим қизиқиб кузатарди. Қай бир вақтлар бизнинг ички ва ташқи ишларимизга оид юксак замонавий сиёсатга бош урмоқчи бўлиб турди-ю, кейин тез орада қўл силтаб, бу корхонадан воз кечди. Шундай пайтлар ҳам бўларди: боққа ўзи билан бирга Токвилни олиб чиқарди, чўнтакка эса Поль де Кокни яширарди. Ҳа, дарвоқе, булар майда гаплар.

Қавс ичида Кукольникнинг сурати ҳақида ҳам айтиб ўтай: бу сурат Варвара Петровнанинг қўлига биринчи марта қизчалик чоғларида Москвада хос пансионда ўқиб юрганида тушган эди. Қизгина шу заҳоти суратни яхши кўриб қолди, пансиондаги барча қизчаларнинг одати шу: дуч келган нарсага ошиқу беқарор бўлиб юришади, айниқса, чиройли иншо ва расм дарслари муаллимларини жон-дилдан севишади. Лекин бу ерда қизиғи қизчанинг хусусиятларида эмас, қизиғи Варвара Петровна ҳатто элликка кирганда ҳам бу суратни ўзининг энг қимматли қизлик дурдоналари қаторида асраб-авайлаб келар, ва эҳтимол, Степан Трофимовичга ҳам суратдаги кийим-бошга бирмунча ўхшаш либос ўйлаб топгани ҳам айти шу важдан. Аммо бу ҳам, балки майда гап.

Варвара Петровна ҳузурида яшай бошлаган илк йилларда, яна ҳам тўғрироғи, биринчи ярмида Степан Трофимович ҳамон аллақандай асар дар-

дида юрар ва ҳар куни жиддий ўтириб уни ёзмокчи бўларди. Аммо иккинчи ярми даврида бунга ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмай қўйди. Бизга доим дам-бадам шундай деб қўярди: “Афтидан, ишга ўтиришга тайёр бўлдим, материаллар йиғилган, ҳеч ишлолмаёпман! Ҳеч нарса қилолмаёпман!” – шундай деб у бошини маъносиз қўйиб соларди. Шубҳасизки, худди мана шу нарса уни бизнинг кўз ўнгимизда янада улуғворроқ қилиб кўрсатиши лозим эди, бизнинг назаримизда у илм-фан мужовири эди; аммо унинг ўзи бошқа нарсани хоҳларди. “Мени унутиб юборишди, мен энди ҳеч кимга керак эмасман!” – деган сўзлар бот-бот унинг оғзидан чиқиб кетарди. Бу ҳазин умидсизлик эллигинчи йилларнинг охирига бориб уни батамом енгиб қўйди. Варвара Петровна ниҳоят иш жиддий эканлигини тушунди. У ҳабибининг унутилгани, энди ҳеч кимга кераги йўқлиги ҳақидаги фикрларга асло тоқат қилолмади. Унинг кўнглини ёзиш, шон-шуҳратини янгилаш учун уни ўшанда Москвага олиб борди, бу ерда унинг нафис адабиёт ва илм-фан доираларида бир қанча эътиборли таниш-билишлари бор эди; аммо оқибат Москва ҳам қаноатлангирмади.

Ўша пайтлар давр бошқача эди; илгариги сокинликка сира ўхшамайдиган қандайдир янги нарсалар ва қандайдир жуда ғалати ишлар бўлмокда эдики, бу ҳамма ерда ва ҳатто Скворешникида ҳам сезилар эди. Турли миш-мишлар қулоққа чалинарди. Фактлар у ёки бу даражада маълум эди, аммо шу нарса аён эдики, фактлардан ташқари уларни қувватлантириб турган ғоялар ҳам мавжуд эди, асосийси, улар ниҳоятда кўп эди. Худди мана шу нарса одамни хижолатга соларди: бу ғояларнинг бари айнан нимани англатишини аниқ билиш ва ёндошиб боришликнинг сира иложи йўқ эди. Варвара Петровна табиатан аёлманд бўлгани учун, уларнинг замирида албатта қандайдир бир сир яширинган деб қарарди. Ўзи шахсан газета-журналларни, ман этилган хорижий нашрлар ва ҳатто энди ёйила бошлаган варақаларни (буларнинг барини унга етказиб беришарди) ўқишга тушди; аммо булардан боши айланиб кетди, холос. У ўтириб хатлар ёзишга киришди; унга кам жавоблар келарди, бу нарса чўзилгани сари шунчалар тушунарсиз бўла борарди. Степан Трофимович тантанали суратда унинг ҳузурига “бу ғояларнинг барини” тўқис-туғал тушунтириб бериш учун таклиф этилди; аммо хоним ойим унинг тушунтиришларидан мутлақо қаноат ҳосил қилмади. Степан Трофимовичнинг умумҳаракатга қараши ўтакетган даражада кибру ҳавога чулғанганди; назарида ҳамма нарса ўзининг унутилгани ва ҳеч кимга кераги бўлмай қолганига бориб тақаларди. Ниҳоят, уни ҳам эслаб қўйишди, аввал хорижий нашрлар сургундаги мужовир ҳақида ёзиб чиқишди, ундан сўнг Петербургда муайян юлдузлар туркумидаги собиқ юлдуз ҳақида эслашди. Ҳатто уни негадир Радишчев билан тенглаштиришарди. Кейин аллаким у ўлди деб ёзиб чиқди, таъзия ёзишни ваъда қилди. Степан Трофимович шу заҳоти тирилди ва ўзини виқор ва салобат билан тута бошлади. Замондошларга такаббурилик билан қарашни бирдан бас қилди, юрагига ўт тушди: ҳаракатга қўшилиш ва ўзини кўрсатиш иштиёқида ёнди. Варвара Петровна дарҳол ҳаммасига яна ишонди ва жуда гирдикапалак бўлиб қолди. Заррача пайсалга солмай Петербургда жўнаш, ҳаммасини ўз кўзи билан кўриш, шахсан аниқлаш ва иложи бўлса, бутунлай ва бирваракай янги фаолият ичига киришга қарор берилди. Дарвоқе, хоним ойим ўз журналинчи қариши ва унга бугундан эътиборан бутун ҳаётини бағишлаш ихтиёрини билдирди. Иш шунгача бориб етганини кўриб, Степан Трофимович яна кибру ҳавога минди, йўлда Варвара Петровнага қарийиб ҳимоятқорона

муносабатда бўла бошлади, буни хоним ойим дарҳол юрагига жойлади. Дарвоқе, сафарга отланишга унинг бошқа бир муҳим сабаби ҳам йўқ эмасди, у олий доиралар билан алоқаларини тиклаш ниятида эди. Доираларда имкони борича ўзини кўрсатиб туриш зарур эди, ҳар ҳолда бир уриниб кўрса ёмон бўлмасди. Бошқаларга сафарга чиқишининг сабаби қилиб ёлғиз ўғли билан кўришмоқчи эканлигини кўрсатди, ўғли ўша пайтда фан соҳасида Петербург лицейини тугалламоқда эди.

VI

Улар Петербургга бориб, бутун қиш фаслини у ерда ўтказишди. Бирок бари улуғ рўза арафасида худди жимирлаб турган совун кўпиги каби ўчди. Орзулар пароканда тўзиди, чалкашлик эса равшан тортиш ўрнига яна ҳам ёқимсизроқ тус олди. Биринчидан, олий даражадаги алоқалар унчалик қовушмади, улар заррабинда кўринадиган даражада оз бўлди, бунинг орасида кишини камситадиган зўракиликлар ҳам кўзга ташланиб қолди. Зардаси қайнаган Варвара Петровна ўзини бутунлай “янги ғоялар” бағрига отгандай бўлди ва окшомлар қабул маросимлари уюштирди. У ўз уйига адабиётчиларни чорлади, унинг ҳузурига уларни кўплаб олиб келишди. Кейин улар таклиф қилмаса ҳам келаверадиган бўлишди; бири иккинчисини етаклаб келарди. У илгари ҳеч қачон бундай адабиётчиларни кўрмаганди. Уларнинг бари ўлардай шуҳратпараст ва буни мутлақо яширишмас, худди шу билан вазифаларини адо этишаётгандай эди. Айримлари (ҳаммаси ҳам эмас, албатта) маст бўлиб келишар, лекин бунга худди ўзлари куни кечагина кашф этган қандайдир ўзгача бир гўзаллик деб қарашарди. Уларнинг бари жуда ғалати бир тарзда нимадандир ғурурланишарди. Уларнинг юзларидан гўё ҳозир мана шу тобда қандайдир фавкулудда бир сирни очгандек бир кайфиятни уқиш мумкин эди. Улар ўзаро пешдахан қилишар ва буни ўзларига гўё шараф деб билишарди. Уларнинг муайян нимани ёзганларини билиш анча-мунча қийин эди; аммо улар орасида танкидчилар, романнавислар, драматурглар, ҳажвчилар, фош қилувчилар бор эди. Степан Трофимович уларнинг энг юқори доираларигача кириб борди, ҳаракатни шу ердан бошқаришарди. Бошқарувчилар ақл бовар қилмас баландда эди, аммо уни у ерда самимий қарши олишди, гарчи, рост, уларнинг ҳеч қайсиси уни билмас, унинг “ғоя вакили” эканлигидан бошқа ҳеч нарсани эшитишмаганди. У улар орасида ўралашиб юрар, ҳатто уларнинг қўл етмас алломайи алайно эканликларига қарамасдан, икки маротабалар Варвара Петровнанинг салонига чақиришга эришди. Булар жуда жиддий ва жуда одоб-икромли эдилар; ўзларини яхши тутишарди; бошқалари чамаси, улардан кўрқиб қоларди; аммо уларнинг вақтлари ғоятда зиклиги равшан эди. Петербургда бўлган икки-учта илгариги машҳур адабиётчилар ҳам келишди, Варвара Петровна булар билан анчадан буён ғоятда нафис муносабатлар ўрнатганди. Лекин ушбу ҳақиқатан ҳам шак-шубҳадан холи донгдор адабиётчилар сувдай сокин, майсадай паст эканликларини кўриб Варвара Петровна ҳайрон қолди, уларнинг айримлари эса ўша янги тўда издиҳомга суйкалиб боришар ва унинг олдида уятсизларча ялтоқилик қилишарди. Аввалига Степан Трофимовичнинг иши юришди; унинг этагини тутишди ва уни оммавий адабий йиғинларга чиқара бошлашди. У биринчи марта оммавий адабий ўқишларнинг бирида муаллифлар қаторида эстрадага чиққанда, гулдурос чапаклар янграб, беш дақиқалар қадар сўнмай турди. У тўққиз йил ўтгандан сўнг буни кўзда

ёш билан эслади, дарвоқе, шукрона тариқасида эмас, табиатининг на-фосатга мойиллигидан кўрмоқ керак буни. “Сизга қасам ичиб айтаман ва бас бойлашаманки, – деган эди менга (фақат менга ва сир тутиб), – ўша йиғилганлардан ҳеч ким мени мутлақо билмас ва танимасди!” Буни қойил тан олиш деса бўлади: ўша пайтда эстрадада туриб ўз вазиятини шунчалар аниқ-равшан фаҳмлаган экан, демак, қанчалар талтайган бўлмасин, унинг аклини ўткир дейиш мумкин; энди агарда у орадан тўққиз йил ўтган бўлишига қарамай, ўша воқеани гина-қудуратсиз эслолмас экан, демак, бу унда ўткир ақл бўлмаганлигини билдиради. Уни кўпчиликнинг номидан ёзилган иккита ёки учта норозилик варақасига (нимадан норозилик билдирилганини ўзи ҳам билмасди) имзо чекишга кўндиришди, у имзо чекди. Варвара Петровнага ҳам қандайдир “бемаъни хатти-ҳаракат” устидан ёзилган варақага қўл қўйдиришди. Дарвоқе, бу кимсаларнинг кўпчилиги Варвара Петровнанинг ҳузурига келиб туришса ҳам, нима учундир ўзларини унга нафрат билан қараш, очикдан-очик калака қилишга ҳақли деб ҳисоблашарди. Степан Трофимович кейинчалик аччиқ-аламли дамларда хоним ойим мана шундан эътиборан мени ғаш кўра бошлади, деб менга ишорайи калом қиларди. Хоним, албатта, бу одамларга ўралашиб юрмаслиги кераклигини биларди, лекин барибир уларни ташналик билан, аёлларга хос бутун васвасаомуз сабрсизлик билан қабул қилар ва энг муҳими, доим ниманидир кутарди. Окшом йиғинларида у сўз айта оларди, аммо кам сўзларди; у кўпроқ тинглаб ўтирарди. Цензура назоратини йўқотиш, ь ҳарфидан воз кечиш, рус ҳарфларини лотин ҳарфларига алмаштириш, аллакимнинг кеча сургунга жўнатилгани, Пассажда аллақандай жанжал чиққани, Россияни элатларга бўлиш ва эркин федератив муносабатлар ўрнатиш, ҳарбий кўшинлар ва флотни тугатиш, Польшани то Днепргача тиклаш, деҳқонлар ислоҳоти ва прокламациялар, мерос, оила, болалар ва руҳонийларни йўқотиш, хотин-қизлар ҳуқуқлари, Краевскийнинг уйи, бу уй учун ҳеч ким ҳеч қачон жаноб Краевскийни кечирмаслиги ҳақида ҳоказо ва ҳоказолар борасида гап сотишарди. Шу нарса равшан эдики, мана шу янги одамлар тўдаси ичида муттаҳамлар ҳам кўп эди, лекин шубҳасиз, софдил кишилар ҳам оз эмасди, баъзи бир ғалатирок ҳолларга қарамасдан, улар ичида анча-мунча эътиборли одамлар ҳам ҳатто кўзга ташланарди. Софдиллар виждонсизлар ва кўполларга қараганда, хийлагина тушунарсизроқ туюлишарди. Лекин ким кимнинг қўлидалигини билиб бўлмасди. Варвара Петровна журнал чиқариш фикрини билдирганда, унинг ҳузурига янада кўпроқ одамлар ёпирилиб келишди, лекин юзинг-кўзинг демай дарров айбловлар ёғилди, уни сармойдор ва меҳнатни суиистеъмол қилувчи деб айблашди. Айбловларнинг андишасизлиги уларнинг қутилмаганлиги билан баробар эди. Мархум генерал Ставрогиннинг собиқ дўсти ва хизматдоши, қариб-чуриб қолган генерал Иван Иванович Дроздов, жуда ўзига муносиб инсон (аммо ўз йўлида), уни бу ерда ҳаммамиз биламиз, ғоятда қашшанг ва тажанг, ёмон кўп овқат ейдиган ва ёмон даҳрийликдан қўрқадиган зот Варвара Петровнанинг зиёфатларидан бирида бир донғи чикқан йигит билан баҳслашиб қолди. Йигит унга гапнинг бошидаёқ: “Сиз, демакки, генералсиз-да, шунинг учун шундай дейсиз”, деб айтди, яъни уни генерал деб ҳақоратлашдан ҳам ортиқ сўз топмади. Иван Иванович бағоят қизишиб: “Ҳа, йигитча, мен генералман, генерал-лейтенантман, мен ўз подшоҳимга хизмат қилганман, сен эса, бойвачча, ёш бола ва худосиз экансан!” – деб сўқди. Хунук жанжал чиқди. Эртасига бу воқеа матбуотда фош этилди,

генерални дарҳол уйдан қувиб чиқармаган Варвара Петровнанинг “хунук қилиғи”га қарши жамоат варақасига имзо йиғиш бошланди. Сурадли журнал саҳифасида Варвара Петровна, генерал ҳамда Степан Трофимовични эскилик тарафдори сифатида аччиқ кулги остига олган ҳажвий сураат пайдо бўлди; сураатга халқ шоири томонидан айнан шу воқеа муносабати билан ёзилган шеър ҳам илова қилинганди. Шу ерда ўзимдан бир гапни алоҳида айтиб қўяй, чиндан ҳам, генерал унвонидаги жуда кўп зотларда кулгили бир гапни айтиш одати бор: “Мен подшоҳимга хизмат қилганман...”, яъни уларнинг подшоҳи биз одми фуқаролар тобе бўлган подшоҳдан фарқ қилади, яъни бу подшоҳ алоҳида уларнинг подшоҳи. Бундан сўнг равшанки, Петербургда қолишнинг бошқа иложи бўлмади, боз устига Степан Трофимович ҳам узил-кесил *fiasco*¹ га йўлиқди. У чидамсизлик қилди ва санъатнинг ҳуқуқлари ҳақида баёнотлар бера бошлади. Шундан сўнг унинг устидан қаттиқроқ кулишга тушдилар. Охириги мутолаа чоғида у ватаний нутқ билан таъсир кўрсатишга уриниб кўрди, ўзининг “қувғинди” лигига эътиборни назарда тутиб, юракларни ларзага солмоқчи бўлди. У “ота юрт” деган сўзнинг бефойдалиги ва кулгили эканлигига баҳслашиб ўтирмай кўшилди, диннинг зарари ҳақидаги фикрга ҳам рози бўлди, бироқ этик Пушкиндан паст, ҳатто жуда ҳам паст, деб бор овоз билан қатъий баён қилди. Уни ёмон хуштакка кўмиб юборишди, шундай бўлдики, у ҳамманинг кўз ўнгида эстрадада туриб йиғлаб юборди. У ўликтиригини билмай қолди. Варвара Петровна уни зўрға уйга олиб келди. “On m’a traite comme un vieux bonnet de cotton!”² – деб маъносиз лақилларди у. Хоним тун бўйи унга ғамхўрлик қилди, лавр, олча томизғилар ичирди ва то тонг отгунча қулоғига шипшиб чикди: “Сиз ҳали фойда келтирасиз; ҳали ўзингизни кўрсатасиз; сиз қадрингизни топасиз... бошқа ерда бўлса ҳам...”

Эртасигаёқ, эрталаб барвақт Варвара Петровнани бешта адабиётчи йўқлаб келишди, улардан учтаси бутунлай нотаниш, уларни илгари ҳеч қачон кўрмаганди. Улар жуда жиддий киёфада унинг журнали ҳақидаги ишни кўриб чиқишгани ва ўз қарорларини олиб келишганини айтишди. Варвара Петровна ҳеч кимга ҳеч қачон унинг журналини кўриб чиқиш ва қарор чиқариш ҳақида ҳеч қандай топшириқ бермаган эди. Уларнинг қарори шундан иборат эдики, хоним журналга асос солиб, сўнг шу заҳоти уни барча сармояси билан эркин бирлашма ҳуқуқи асосида уларга топшириши керак, хонимнинг ўзи эса “эскириб қолган” Степан Трофимовични олиб Скворешникига жўнаб кетгани маъқул. Одоб юзасидан, унинг мулкка бўлган ҳуқуқини тан олиб, ҳар йили соф фойданинг олтидан бир қисмини унга жўнатиб туришга розилик билдиришаркан. Ҳаммадан таъсирли жойи шунда эдики, ушбу беш кишидан деярли тўртови умуман ҳеч нарсага тамаси йўқ, “умумий иш”ни кўзлабгина жон куйдираётган эдилар.

“Биз худди ақлу ҳушимизни йўқотгандай йўлга чикдик, – деб ҳикоя қиларди Степан Трофимович, – калламга ҳеч бир фикр келмасди, фақат вагоннинг тақ-тукига монанд бидирлардим:

*Тек ва Тек ва Шер Камбек,
Шер Камбек ва Тек ва Тек...–*

яна жин чалгандай алланима балолар деб, то Москвага боргунча валдирардим. Москвага етгандан кейингина ҳушим ўзимга келди – худди бу ерда ҳақиқатан ҳам бошқа бирон нарсани топадигандай! О, менинг дўстларим! – деб хитоб

¹ Енгилди маъносида (*итал.*)

² Мени эски тунги қалпоқ қилиб қўйишди! (*франц.*)

қиларди у бизга шавку завққа миниб, – сиз узоқ вақтдан бери юрагингизда муқаддас тутиб келган буюк ғояни нўноқ кимсалар илиб олиб кўчага, худди ўзларига ўхшаш тентаклар олдига сочганларида ва сиз кутилмаганда уни чайқов бозорида танимайдиган даражада ўзгариб кетган, лой-балчиққа булганган, бурчак жинни қилиб бетартиб, бесаранжом жойлаштирилган, уйғун мувозанатини йўқотган, бесар болаларнинг ўйинчоғига айланган ҳолда кўрсангиз, тасаввур қилолмайсиз, қандай алам ва қаҳру ғазаб қалбингизда бош кўтаришини! Йўк! Бизнинг давримизда бундай эмасди, биз ҳам бунга интилмагандик. Йўк, йўк, бутунлай бошқа нарса. Мен ҳеч нарсани билолмаяпман... Бизнинг давримиз яна келади ва яна ҳозирги барча гандираклаган нарсаларни мустаҳкам қатъий йўлга солажак. Акс ҳолда, не бўлмай?..”

VII

Петербургдан қайтиб келишлари ҳамоноқ Варвара Петровна ўз дўстини чет элга жўнатди: “дам олиб келсин”; яна вақтинча бўлса ҳам бир-бирларидан айрилиб турганлари маъқул эди, Варвара Петровна буни ҳис қилиб турарди. Степан Трофимович жон-жон деб йўлга тушди. “У ерда мен тириламан! – дерди шавқ билан. – У ерда ниҳоят илм-фан билан шуғулланаман!” Аммо Берлиндан ёзган биринчи хатлариданоқ у яна эски ашуласини чўза бошлади. “Юрагим вайрон, – деб ёзарди у Варвара Петровнага, – ҳеч нарсани унутолмаяпман! Бу ерда, Берлинда ҳаммаси ўтган эски кунларим, биринчи завқ-шавқларим ва биринчи аламларимни эсимга солади. Қани ўшал аёл? Қаерда улар ҳар иккиси? Қанисиз, икки фаришта, мен сизга ҳеч арзимасдим? Қани менинг ўғилчам, менинг жондан азиз ўғилчам? Ниҳоят, мен, мен ўзим қаердаман, ўша илгариги куч-қуввати пўлатдай, мустаҳкам қоядай турган қани мен? Мана энди қандайдир Andrejeff, соқолдор *un православ* масхарабози, *peut briser mon existence en deux*”¹ ва ҳоказо ва ҳоказо. Степан Трофимовичнинг ўғилчасига келганда, уни умрида бор-йўғи икки маротаба кўрганди, биринчи марта у туғилганда, иккинчи марта – яқинда Петербургда кўрди; йигитча университетга киришга ҳозирлик кўрмоқда эди. У то шу пайтгача, илгари айтилганидек, холаларининг қўлида О. вилоятида (Варвара Петровнанинг қарамоғида), Скворешникидан етти юз чақирим нарида тарбияланиб келганди. Andrejeff, яъни Андреев ҳақида шуни айтишимиз мумкинки, у бор-йўғи бизнинг шу ерлик савдогар эди, дўкандор, қизиқчи, хаваскор археолог, қадимги рус осори атиқаларига ишқибоз, баъзан Степан Трофимович билан билим-донликда ва асосан йўналиш борасида найзабозлик қиларди. Ушбу соқоли оқарган, катта қумуш кўзойнак тутиб юрувчи ҳурматли савдогар Степан Трофимовичга унинг мулкидан (Скворешникига яқин) кесиш учун сотиб олган бир неча десятина ўрмоннинг пулидан тўрт юз сўмини бермади. Гарчи Варвара Петровна ўз дўстини Берлинга жўнатишдан аввал тўла таъминлаб қўйган бўлса-да, бироқ Степан Трофимович сафар олдидан бу тўрт юз сўмга алоҳида кўз тутган, афтидан ўзининг хуфия харажатларини ундан қоплашни мўлжаллаган, шунинг учун Andrejeff яна бир ой сабр қилишни сўраганда, тоза йиғламоқдан бери бўлди, аммо бу кечиктиришнинг ўз қонуний ўрни бор эди, зотан ўша пайтда Степан Трофимовичнинг камхарж ва эҳтиёжманд бўлиб қолганига қараб, савдогар барча дастлабки

¹ Менинг ҳаётимни барбод қилиши мумкин (франц.).

тўловларни олдиндан, ярим йил бурун тўлаб қўйган эди. Варвара Петровна бу биринчи хатни ғоятда бесабрлик билан ўқиб чиқди ва “Қани улар ҳар иккиси!” деган ундовнинг тагига қалам билан чизиб, сана қўйди-да, қутичасига яширди. Дўсти, албатта, дунёдан кўз юмган ҳар иккала хотинини эслаганди. Берлиндан олинган иккинчи хатда қўшиқ бошқача оҳангда такрорланарди: “Кунига ўн икки соатлаб ишляяпман” (“ўн бир соат деса ҳам кошкийди”, – деб тўнғиллаб қўйди Варвара Петровна), кутубхоналарни титкиляяпман, чоғиштиряпман, ёздириб оляпман, югуриб юрибман; профессорлар билан кўришдим. Дундасовларнинг ажойиб оиласи билан янгидан муносабатлар ўрнатдим. Надежда Николаевна шу чокқача ҳам нечоғлик дилбар! Сизга салом ва таъзим йўллашяпти. Унинг ёш эри ва учала қариндоши Берлинда. Оқшомлари ёшлар билан тонготар суҳбат қиламиз, бунинг фақат нозиклиги ва нафосатини назарда тутаман; бари олижаноб; пайдарпай мусиқа чалинади, испан мотивлари янграйди, умуминсоният янгиланиши орзулари, мангу гўзаллик ғояси, Сикстин Мадоннаси, зулматни ёриб кираётган ёруғлик, аммо Қуёшда ҳам доғ бор! О, ҳабибам, олижаноб, садоқатли дўстим! Юрагим сиз билан, доим сизники, ёлғиз сизга *en tout pays*¹ ва хаттоки, *dans Le pays de Makar et de ses veaux*², бу ҳақда, эсингиздами, қайтмасимиздан олдин доим Петербургда тўлқинланиб гаплашганмиз. Эсласам, кулгим келади. Чегарадан ўтиб, ўзимни хавфсиз сездим, бу узоқ йиллар ичида биринчи янги ғалати сезги...” ва ҳоказо ва ҳоказо.

“Э, ҳаммаси бекор! – деган фикрга келди Варвара Петровна хатни буклар экан. – Афина оқшомлари ўтади-ю, ўн икки соатлаб китоблар устида ўтирадимми? Маст бўлиб ёзганми, нима бало? Анови Дундасова қандай ҳадди сиғиб менга таъзимлар йўллайди? Майли, ўйнаса ўйнар...”

Хатдаги “*dans Le pays de Makar et de ses veaux*” жумласи “Макар бузук ҳайдамаган ер” деган маънони англатарди. Степан Трофимович баъзан рус мақоллари ва асл маталларини французчага атайлаб алмойи-алжойи таржима қилар, холбуки, уларни яхши тушуниб, чиройли ўгира оларди; лекин у бунинг бир ўзгача кизиқчилик учун қилар, заковат нишонаси деб биларди.

Бирок у кўп узоқ ўйнаб юрмади, тўрт ойга чидамай, Скворешникига қанот чиқариб учди. Унинг сўнгги хатлари фақат узоқдаги маҳбубасига энг ҳаяжонли муҳаббат изҳорлари бўлиб, том маънодаги фироқ кўз ёшлари билан намланганди. Шундай хилқатлар бўладики, худди хонаки кучукчалар каби уйга ҳаддан ташқари ўрганиб қолади. Маҳбубларнинг кўришувлари ҳис-ҳаяжонга бой бўлди. Икки кундан сўнг ҳаммаси яна эски изига тушди ва хатто эскисидан ҳам баттарроқ. “Азиз дўстим, – дерди Степан Трофимович икки ҳафтадан сўнг менинг қулоғимга маҳрамона шипшиб, – мен ўзим учун ёмон бир янгиликни кашф қилдим: *je suis un* мен бу ерда оддий ҳаводор эканман, *et rien de plus! Mais r-r-rien de plus!*”³

VIII

Кейин бизда жимжитлик чўқди ва бу деярли тўққиз йил давом этди. Менинг елкамга бош қўйганча мунтазам давом этиб турган асабий йиғлашлар бизнинг фаровонлигимизга заррача халал бермасди. Степан Трофимович шу йиллар мобайнида семириб кетмаганига ажабланаман. Бурни андаккина қизарди, холос ва яна-да оқкўнгилроқ бўлиб қолди.

1 Ҳар қандай мамлакатда (франц.).

2 Макар ва унинг бузуклари диёрида (франц.).

3 Мен оддий ҳаводорман, бошқа ҳе-е-еч нарса эмас! Ҳа, ҳе-е-еч нарса эмас! (франц.).

Аста-секин унинг ёнида унча катта бўлмаса-да, дўстлар давраси йиғилди. Варвара Петровнанинг давра билан иши бўлмаса ҳам, бироқ ҳаммамиз уни ўзимизга раҳнамо деб билардик. Петербург сабоғидан сўнг у бизнинг шаҳаримизда биратўла жойлашди; кишда шаҳардаги уйида, ёзда эса шаҳар чеккасидаги мулкида яшарди. Бизга то ҳозирги ҳокимимиз тайинланиб келгунча вилоят жамоатчилиги ўртасида у охири етти йил ичида бўлганидек аҳамият ва обрў-эътибор қозонмаган эди. Аввалги ҳокимимиз унутилмас ва ҳалим Иван Осипович хонимнинг жуда яқин қариндоши бўлиб, илгари унга кўп яхшиликлар қилган эди. Унинг рафиқаси Варвара Петровнага ёқмай қолишидан жонхалак бўлиб турарди, вилоят жамоатчилигининг унга таъзимкорлиги шу даражага етдики, бу қандайдир гуноҳ бир нарсани эслатарди. Алҳол, бу Степан Трофимовичга ҳам яхши эди. У клуб аъзоси эди, савлат тўкиб ютқизар, обрў-эътибор қозонганди, аммо кўплар унга фақат “аллома” деб қарашарди. Кейинроқ бориб, Варвара Петровна унга бошқа уйда яшашига ижозат бергач, биз янада эркинроқ бўлиб қолдик. Биз унинг уйида ҳафтасига икки марта йиғилардик; айниқса, у шампанни аяб ўтирмаганда давра жуда қувноқ бўларди. Шампан ўша Андреевнинг дўконидан келтириларди. Пулини ҳар ярим йилда Варвара Петровна тўларди, пул тўланадиган кун ҳар сафар вабо тарқалгандек туюларди.

Тўғаракнинг энг кекса аъзоси вилоят амалдори Липутин ёши анчага бориб қолган, эркинлик тарафдори, шаҳарда даҳрий деб танилганди. У иккинчи маротаба ёш бир нозанинга уйланган, ундан қалин олган ва бундан ташқари учта бўйи етиб қолган қизи бор эди. Оилада қамчисидан қон томар, ҳеч кимни яқин йўлатмас, ҳаддан зиёд ҳасис эди, хизмат қилиб, уй ва сармой орттирганди. Амали унча катта бўлмаса ҳам, тинч турмас одам эди; шаҳарда у қадар ҳурмати йўқ, олий доирада эса уни қабул қилишмасди. Бунинг устига у ёмон ғийбатчи эди, бунинг жазосини бир неча бор тортиганди, бир гал зобит томонидан, иккинчи марта эса оиланинг ҳурматли отаси, помешчик томонидан жуда қаттиқ жазосини олганди. Лекин биз унинг ўткир ақли, қизиқувчанлиги, ўзгача бир аччиқ заҳархандаси учун яхши кўрардик. Варвара Петровна уни ёқтирмас, аммо у хонимга қандайдир суйкалиб бора биларди.

Хоним Шатовни ҳам жини суймас, у бор-йўғи охири йили тўғарак аъзоси бўлганди. Шатов собиқ талаба, бир воқеа туфайли университетдан ҳайдалганди; болалигида уни Степан Трофимович ўқитган; Варвара Петровнанинг крепостной бўлиб, унинг марҳум камердинери Павел Федоровдан туғилган, хонимдан яхшиликлар кўрганди. Хоним уни такаб-бурлиги ва кўрнамаклиги учун хуш кўрмасди, у университетдан қувилганда хоним ҳузурига дарҳол етиб келмаганлиги, аксинча, хонимнинг зудлик билан ёзган хатига миқ этмай жавоб бермаганлигини сира кечиролмасди, Шатов ўшанда қандайдир маданийлашган савдогарнинг болаларини ўқитиш учун ёлланиб, бўйнига бўйинтуруқ илган эди. У савдогарнинг оиласи билан бирга мураббийдан кўра кўпроқ амаки сифатида чет элга жўнади; ўша пайтда унинг жуда ҳам чет элга чиққиси келганди. Чет элга жўнашдан олдин бу хонадонга хизматга кирган, хизмат ҳақи арзонроқ тушгани учун олинган бир шаддод рус ойимқиз ҳам болаларга мураббия сифатида қарарди. Савдогар икки ойлардан сўнг уни “эркин фикрлари” учун ҳайдади. Шатов ҳам қизнинг орқасидан лўкиллаб борди ва тез орада Женевада у билан никоҳдан ўтди. Икковлон уч ҳафтача бирга яшашди, кейин эркин, ҳеч нарсага боғланмаган кишилар каби ажралишди. Албатта,

бунга йўқчилик сабаб бўлди. Кейин у узок вақт Европада ёлғиз санқиб юрди; нима ҳисобига кун кечиргани номаълум; кўчаларда пойабзал то-залаган дейишади ва қайсидир бандаргоҳда ҳаммол бўлиб юк ташиган. Ниҳоят, бир йилча бурун биз томонга, туғилган юртига қайтиб, кампир холаси билан бирга турган, хола бир ой ўтар-ўтмас омонатини топширгач, қора ерга қўйган. Синглиси Дашани ҳам Варвара Петровна тарбиялаган, хонимнинг худди эрка кизидай у билан бирга яшайди, Шатов синглиси билан жуда кам кўришади, кам гаплашади. Ўртамизда доим қовоғини уюб юради, гаплашгиси келмайди; ахён-ахёнда унинг эътиқодига тўқиниб кетилса, ёмон асаби қайнаб, ўзини тутолмайди ва оғзидан боди кириб-шо-ди чиқади. “Шатовни аввал боғлаб қўйиш керак. Кейин у билан баҳслашса бўлади”, деб ҳазил қилиб қўяди Степан Трофимович баъзан; аммо у Шатовни яхши кўрарди. Чет элда юрганда, ўзининг илгариги баъзи социалистик қарашларини тубдан ўзгартирди ва ўта қарама-қараши томонга сакраб ўтди. У шундай идеал рус хилқатларидан бири эдики, буларни қандайдир кучли бир ғоя бирдан хайратга солади ва шу заҳоти дарҳол ўз остига босиб тушади, баъзан бир умр шу юк остида қолиб кетадилар. Ғояни улар ҳеч қачон эплолмайдилар, лекин жон-жаҳдлари билан унга ишонадилар, шу тарика устларига қулаб, бутун оғирлиги билан ярим вужудини эзган қоя тагида талваса ичида умр кечирадилар. Шатовнинг ташқи кўриниши ҳам қарашларига мутаносиб эди; у бесўнақай, ранг-туси оқ тўри, соч-соқоли пахмоқ, бўйи паст, елкалари кенг, лаблари дўрдоқ, ўсиб кетган қошлари оқпар, куюк, пешонаси тиришган, нимадандир қисингандай бўлиб турувчи нигоҳи доим тумтайиб ерга боқади. Бошининг тепасида бир тутам сочи доим дикрайиб турар ва ҳеч қачон тароққа бўйин бермасди. Унинг ёши йигирма етти ё йигирма саккизларда эди. “Мен энди унинг хотини қочиб кетганига асти ажабланмайман”, – деб қўйди Варвара Петровна бир куни унга дикқат билан разм солиб. Ўзининг ўтакетган қашшоқлигига қарамасдан у озодагина кийинишга уринарди. Яна Варвара Петровнадан ёрдам сўрамади, худо нимани еткизса, шу билан тирикчилигини ўтказар, савдогарларнинг ҳам хизматини қиларди. Бир дўконда ҳам ўтирди, кейин приказчикнинг ёрдамчиси бўлиб кемада юклар билан кетишга ҳам отланди, аммо жўнаш олдида оғриб ётиб қолди. Унинг йўқчиликка қанчалар чидаши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин, чамаси, бу ҳақда у бутунлай ўйлаб ҳам кўрмасди. У касалдан турганда Варвара Петровна ҳеч кимга билдирмай ва кимданлигини айтмай унга юз сўм бериб юборди. Аммо у сирнинг тагига етиб, ўйлаб кўриб пулни олди ва сўнг Варвара Петровнага миннатдорлик билдириш учун келди. Хоним уни алангали кутиб олди, аммо у хонимнинг кутганларини чиппакка чиқарди; беш дақиқача миқ этмай ерга безрайиб тикилганча аҳмоқона тиржайиб ўтирди, сўнг гапнинг энг қизиқ жойига келганда хонимни охиригача эшитмай, ўрндан турди, ёнбоши билан қандайдир бесўнақай таъзим қилиб, ўлгудай уялиб кетди-да, хонимнинг қимматбаҳо хос столчасига туртиниб, қарсиллатиб ерга қулатди-ю, гумбурлаб, шармандалиқдан ўлар ҳолга етиб, чикди-кетди. Липутин кейин унга кўп таъна-дашном бериб юрди, сен ўша юз сўмни унинг юзига қараб отишинг керак эди, зулмкор бегойимнинг пулини олдинг, яна унга таъзим қилиб, миннатдорчилик билдирганингга ўлайми! Шатов шаҳар чеккасида ёлғиз ўзи яшар, ҳатто биз бориб қолсак ҳам, хушламасди. Степан Трофимовичнинг оқшом учрашувларига қанда қилмай келар ва ундан газета-журналлар олиб ўқирди.

Окшом анжуманларига яна бир Виргинский деган йигит ҳам келарди, у шу ерда амалдор, баъзи жиҳатлардан Шатовга ўхшарди, лекин афтидан ҳамма томондан унинг бутунлай тескариси эди; аммо у ҳам “оиламанд” эди. Ночор ва ҳаддан зиёд ювош йигит, ёши ўттизларга ҳам бориб қолган, анча-мунча билимдон, аммо кўпроқ ўзи ўқиб ўрганганди. У қашшоқ, уйланган, хизматчи, холаси ва қайнсинглисини ўз қарамоғида боқарди. Унинг рафиқаси ва умуман, бу хонадондаги хотин-қизларнинг бари энг янги қарашлардан хабардор эдилар, лекин буларнинг ҳаммаси тўпорироқ кўринишга эга, яъни айнан бир маҳал Степан Трофимович бошқа бир муносабат билан айтмоқчи, “кўчага чиқиб кетган ғоя” эди. Улар ҳамма нарсаларни китоблардан ва пойтахтнинг илғор бурчақларидан биринчи қулоққа чалинган гаплардан олардилар, ойнадан тўғри келган ҳамма нарсани улоқтириб юборишга тайёр эдилар, фақат улоқтириб ташлашни тавсия этсалар кифоя эди. Madame Виргинская бизнинг шаҳаримизда доялик касби билан шуғулланарди; қизлик пайтлари узоқ вақт Петербургда яшаган эди. Виргинскийнинг ўзи жуда ноёб софдил инсон эди, ундан кўра соф юрак алангасини мен кам кўрганман. “Мен ҳеч қачон, ҳеч қачон шу мунаввар умидлардан ҳеч воз кечмайман”, – дерди у менга кўзлари чарақлаб. “Мунаввар умидлар” ҳақида жуда секин, лаззатланиб, яшириб пичирлаб сўйларди. Унинг бўйи баланд, аммо елкалари тор ва нозик, қизғимтир сочлари ғоятда сийрак эди. Ўзининг баъзи фикр-қарашлари борасидаги Степан Трофимовичнинг такаббуруна кулгили пичинглари у ювош қабул қилар, аммо баъзан ғоятда жиддий эътироз билдирар ва кўп ҳолларда оғиз очирмай кўярди. Степан Трофимович унга ширин муомала қилар ва умуман барчамизга оталарча муносабатда бўларди.

– Сиз ҳаммангиз “чала ўтирганлар” дансиз, – дерди у ҳазил оҳангида Виргинскийга, – сизга ўхшаганларнинг ҳаммаси, гарчи сизда, Виргинский, Петербургдаги chez ces seminarites¹ да мен кўрган чек-лан-ган-ликни пайқамаган бўлсам ҳам, барибир ҳаммаларингиз “чала ўтирганлар” сиз. Шатов босиб ўтиришга чидаб кўрди, аммо у ҳам босиб ўтиролмади.

– Мен-чи? – деб сўрарди Липутин.

– Сиз эса олтин ўртасиз, ҳамма ерда чиқишасиз... ўзингизча.

Липутин хафа бўларди.

Афсуски, Виргинский ҳақида баъзи очиқ аён бўлган гапларни айтиб юришарди, эмишки, унинг рафиқаси қонуний никоҳда бир йил ҳам яшамай эрига сен билан турмайман, мен Лебядкинни хоҳлайман, дебди. Лебядкин деганлари қандайдир келгинди, кейинчалик жуда шубҳали одам эканлиги маълум бўлди, у ўзини истеъфога чиққан штабс-капитан деб атаса ҳам, аслида ҳеч қандай бундай эмас экан. У фақат мўйловини бураш, ичиш ва ақлга ҳеч тўғри келмайдиган бўлмағур нарсаларни валақлашнигина биларди. Мана шу кимса дарҳол бетини сидириб ташлаб, Виргинскийларнинг уйига кўчиб ўтиб, бировнинг ошига шерик бўлиб, уларникида еб-ичиб ётиб қолар экан, кўп ўтмай уй соҳибидан баланд келиб, жиғига тега бошлабди. Ишонтириб айтишларича, Виргинский хотини қўйиб юборгандан сўнг унга шундай деган экан: “Азизим, шу пайтгача мен сени севардим, энди хурмат қиламан”, лекин бунақа тарзда қадимги Рим ҳикматли сўзи айтилганмикин, ишониш қийин; аксинча, айтишларича, хўнграб йиғлаган. Бир куни хотини қўйгандан икки ҳафта ўтиб, улар ҳаммалари таниш-билишлари билан чой ичиш учун бутун “оила” бўлиб шаҳар ташқарисидаги дарахт-

¹ Ўша семинария ўқувчиларига ўхшаган (франц.).

зорга чиқишади. Виргинский васвасали шўх бир кайфиятда раксга тушиб ўйнабди; аммо кутилмаганда ҳеч қандай жанжал кўтармай ракс тушаётган дароз Лебядкиннинг сочларига икки қўллаб ёпишиб, чангаллаб, бошини пастга букиб чинқириб, бақириб, йиғлаб у ёқдан-бу ёққа судрай бошлабди. Дароз шунчалар кўрқиб кетибдики, ҳатто ўзини ҳимоя қилмай, қанча судраб юришмасин, мик этиб оғиз очолмабди; аммо судрашдан кутулгандан сўнг ўзини олийжаноб одамдай кўрсатиб жуда қаттиқ хафа бўлибди. Виргинский тун бўйи тиз чўкиб хотинидан кечирим сўраб чиқибди; шунча ялиниб-ёлворса ҳам, кечиришмабди, чунки барибир Лебядкиннинг олдига бориб узр-маъзур айтишга кўнмабди; бундан ташқари қарашларининг торлиги ҳамда калтабинликда айбланибди; хотин киши билан гаплаша туриб, тиз чўккани бунга далолат қилинибди. Кўп ўтмай штабс-капитан шаҳримизда кўринмай қўйди, кейин охириги пайтларда бу ерда яна синглиси билан пайдо бўлиб қолди; чамаси, яна бошқа мақсадларни кўзлаган шекилли; аммо буни кейинроқда ҳикоя қиламиз. Ажаб эмаски, шўрлик “оиламанд” йигит бизнинг даврамизда бироз кўнгли ёзилар, суҳбатларимиздан қувват оларди. Ўзининг оилавий ахволидан орамизда сира сўз очмасди. Фақат бир куни мен билан бирга Степан Трофимовичникидан қайтиб келаётганида ўз ахволи-равишидан икки оғизгина сўз очди-ю, яна шу заҳоти қўлимдан тутиб, тўлиқиб кетиб, деди:

– Ҳечқиси йўқ; бу арзимаган нарса; сира-сира “умумий ишимиз”га тўсиқ бўлмайди!

Даврамизга яна тасодифий меҳмонлар ҳам кўшилиб қоларди; Лямшин деган жухуд, Картузов деган бир капитан келарди. Бироз вақт ҳар нарсага қизиқувчи қария ҳам келиб юрди, аммо у ўлиб қолди. Бир пайт Липутин сургундаги ксендз Слоньцевский деганни ҳам бошлаб келди, уни бир нуқтаи назар боис қабул қилиб турдик, лекин сўнг қабул қилмаёқ қўйдик.

IX

Бир замон шаҳарда биз ҳақимизда буларнинг тўғараги хурфикрлик, бузуклик ва худосизлик ўчоғи деган гап-сўзлар тарқалган эди; гап-сўзлар тобора кучайиб борарди. Ваҳоланки, бизнинг ўртамазда беозор бир қадар русларга хос шўх-кувноқ либерал валақлашдан бошқа нарса бўлмасди. Фақат ёлғиз Россиядагина “юксак либерализм” ва “юксак либерал”, яъни ҳеч қандай мақсади бўлмаган либерал бўлиши мумкин. Ҳар қандай ақл-заковатли одамда бўлгани каби Степан Трофимовичга ҳам тингловчи сомеълар керак эди, бундан ташқари, унга мен ғоялар тарғиботидай юксак бурчимни адо этаётирман, деган англам ишонч зарур эди. Ниҳоят, ким биландир шампанхўрлик қилиш, май тортиш асносида Россия ва “рус руҳи”, умуман, худо ва айниқса, “рус худоси” ҳақида енгил-елпи, ҳазил-хузул хангомалардан ўртоқлашиш эҳтиёжга айланган эди; ҳаммага маълум сийқаси чиқиб кетган жанжал кўпорадиган бетийиқ рус латифаларини юз мартабалаб айтилган бўлса-да, яна такрорлашар эдилар. Биз шаҳар ғийбатларидан ҳам юз ўгирмас эдик, дарвоқе, бу борада гоҳида юксак ахлоқий, ғоятда жиддий ҳукмлар ҳам чиқариб қўярдик. Умуминсоний ҳодисаларни ҳам қуруқ қўймасдик, Европа ва инсониятнинг келажаги тўғрисида жиддий муҳокама юритардик; Франция цезаризмдан сўнг бирданига иккинчи даражали давлат мақомига тушиб қолажак, деб илмнамо жиддий башорат қилар ва бу жуда даҳшатли тарзда тез ва осонлик билан

рўй беражак деб мутлақо ишонардик. Папа бирлашган Италияда оддий митрополит даражасига тушиб қолажак деб анчадан бери олдиндан ҳукм ўқирдик ва шунга мутлақо амин эдикки, бизнинг инсонпарвар, саноатлашган ва темир йўллар тармоқ отган асримизда мана шу минг йиллардан буён ечилмай келаётган масала қўй оғзидан чўп олгандай осон ҳал бўлажак. Бироқ “юксак рус либерализми” масалага шундан бошқача муносабатда бўлолмасди ахир. Степан Трофимович гоҳо санъат ҳақида жуда ҳам соз, аммо бирмунча мавҳум сўз юритарди. Баъзан ёшлигидаги дўстларини эсларди – булар бари бизнинг тараққиётимизда белгили зотлар эди, – уларни эсларкан, кўнгли ийиб орзиқар, бунга бироз ғашлик ҳам аралашиб кетарди: мабодо жуда зерикиб кетсак, Лямшин деган жухудимиз (почтамт кичкина хизматчиси) фортепиано чалишга уста эди, бизга машқлар қилиб берар, танаффус чоғларида эса ўзи тўнғиз, момақалдинок, бола туғилиши ва унинг ингалашларини ўхшатиб тақлид этарди ва ҳоказо ва ҳоказо. У ёлғиз шунинг учун ҳам тақлиф қилинарди. Агар ичкилик кўпайиб кайфимиз ошса, – ўтиришларимиз ҳар ҳолда бундан холи эмасди, – ҳаммамиз жўшиб кетар, ҳатто бир гал Лямшин жўрлигида Марсельезани ҳам хор бўлиб айтганмиз, лекин билмайман ўхшаганмиди, йўқми. Ўн тўққизинчи февраль буюк санасини завқ-шавқ билан кутиб олдик ва анча олдиндан қадаҳ бўшатиб уни шарафладик. Булар анча илгари бўлиб ўтган эди, унда Шатов ҳам, Виргинский ҳам йўқ эди, Степан Трофимович эса Варвара Петровна билан бир уйда яшарди. Степан Трофимович улуғ санага бир неча кун қолганда, ўзича ҳаммага маълум, лекин бирмунча сохтароқ байтни минғирлаб такрорлаб юрадиган одат чиқарди, бу шеърни илгари афтидан қандайдир либерал помешчиклардан бирови тўқиган бўлса эҳтимол:

*Мужиклар боради болта кўтариб,
Нимадир бўлади ахир даҳшатли...*

Чамаси, шунга ўхшаганроқ бир нарса, аниқ эсимда йўқ. Варвара Петровна бир гал эшитиб қолиб унга: “Бекор, бекор!” – деб бақирди-да, ғазабланиб ташқарига чиқиб кетди. Бу воқеанинг гувоҳи бўлган Липутин Степан Трофимовичга заҳарханда қилди:

– Агарда жаноб помешчикларнинг собик куллари хурсанд бўлиб кетиб эгаларининг жағини эзиб қўйсалар, афсус чекасан-да киши.

Шундай деб, у кўрсаткич бармоғи билан бўйнини кесгандай бўлди.

– Cher ami, – деди унга оккўнгилик билан Степан Трофимович, – гапимга ишонинг, бу (у бармоғи билан бўйнини чизди) на бизнинг помешчикларимизга, на умуман бизнинг ҳаммамизга фойда келтиради. Биз бошларсиз ҳам ҳеч нарсани удалай олмаймиз, ваҳоланки, айна бизни бошларимиз тушунишга ҳаммадан кўп халакит беради.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, бизда кўплар манифест куни қандайдир фавқулудда ишлар рўй беради, деган хаёлда эдилар, Липутин шунга яқин бир нарсани башорат қилган эди, яна буларнинг ҳаммалари, нима десак экан, халқ билан давлатнинг билимдонлари-я. Афтидан, Степан Трофимович ҳам шу фикрларга қўшиларди, бу шунчалар эдики, у улуғ кун арафасида бирдан Варвара Петровнадан хорижга жўнаш ҳақида изн сўрай бошлади, қисқаси, ташвишга тушиб қолди. Аммо улуғ кун ҳам ўтди, яна бир оз вақт ҳам ўтди, кейин Степан Трофимовичнинг дудокларида яна такаббуруна илжайиш пайдо бўлди. У бизга умуман рус кишисининг ва айниқса, рус

¹ Азизим (франц.).

мужигининг феъл-атвори тўғрисида бир қанча ажойиб фикрларни тизиб ташлади.

– Биз шошма-шошар одамлар каби мужикларимиз борасида кўп ўйламай иш қилдик, – деб якун ясади ўзининг ажойиб тизма фикрларига, – биз уларни модага айлантirikдик, адабиётнинг бутун бир қисми бир неча йиллар мобайнида уларга янги кашф этилган дурдонадай қараб келди. Биз битлаган бошларга лавр чамбарларини тақдик. Рус қишлоғи минг йил мобайнида фақат Комаринскаяни берди. Ақлу заковатдан маҳрум бўлмаган бир ажойиб рус шоири сахнада биринчи марта буюк Рашелни кўриб, ҳайратдан ёқасини ушлади: “Мен Рашелни мужикка алмаштирмайман!” Мен яна ҳам узоқроққа боришни истардим: мен барча рус мужикларини битта Рашелга алиштирган бўлардим. Соғломроқ қарайдиган вақт келди ва бизнинг кадрдон қора мўндимизни bouquet de L' imperatrice¹ билан аралаш-қуралаш қилиб юбормайлик.

Липутин шу заҳоти бу гапга қўшилди, лекин ўшанда мунофиқлик қилиб бўлса ҳам мужикларни мақтаб қўйиш ҳар қалай йўналиш учун зарур эди, деб қўйди; “Антон Горемика”ни ўқиб ҳатто хонимлар ҳам йиғидан ўзларини тўхтатолмас, уларнинг баъзилари эса Париждан Россиядаги ўз бошқарувчиларига шу пайтдан эътиборан деҳқонларга яхшироқ муносабатда бўлиш ҳақида хатлар ёзиб жўнатишди.

Антон Петров тўғрисидаги овозалардан сўнг худди атай қилгандай бир пайтнинг ўзида вилоятимизда, Скворешникидан атиги ўн беш чақирим нарида қандайдир англашилмовчилик чиқиб, ҳатто қизиқ устида аскар ҳам жўнатилибди. Бу сафар Степан Трофимович шу қадар ҳаяжонланиб кетдики, ҳатто бизни ҳам қўрқитиб юборди. У клубда кўпроқ аскар керак, бошқа вилоятдан телеграф орқали каттароқ қўшин чақириб зарур, деб бақирарди; ҳокимнинг олдига югуриб чиқиб, бунда менинг қўлим йўқ деб ишонтирмоқчи бўларди; эски гапларни эслаб мени бошқа одам билан аралаштириб юборманглар, деб илтижо қилар, менинг таклифимни дарҳол Петербургда, керакли одамга маълум қилинглар, дерди. Яхшиямки, бунинг ҳаммаси тезда ўтиб кетди ва ҳеч нарса бўлмади; аммо мен ўшанда Степан Трофимовичга ҳайрон қолдим.

Маълумки, уч йиллардан сўнг миллат ҳақида гап қўзғалди ва “жамоатчилик фикри” уйғонди. Степан Трофимович қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Дўстларим, – деб таълим берарди у бизга, – агарда бизнинг миллатимиз улар газеталарда бизни ишонтирмоқчи бўлишаётгандек, ростдан ҳам, “қайта туғилган” бўлса, – ҳали мактабда, қандайдир немис петершуласида немис китобини ўқиб, ўзининг асрий немис дарсини такрорлаб ўтирибди, немис муаллими эса қачон керак бўлса, шунда уни чўккалатади. Немис муаллим бор бўлсин, уни мақтайман; лекин аниқроғи шуки, ҳеч нима рўй бермаган ва ҳеч бир нарса “қайта туғилмаган”, олдин қандай бўлса шундай давом этяпти худойимнинг ҳимоятида. Менимча, Россияга шунинг ўзи етади, Pour notre sainte Russie². Бунинг устига ушбу барча славянчилик ва миллатчилик – бари янги деб айтиш учун ҳаддан ортиқ эскилик қилади. Бизда миллийлик, агар истасангиз, бойнинг клубдаги ўйинидан ортиқ бир нарса бўлган эмас, яна Масковники денг.

Албатта, мен Игорь замонларини айтаётганим йўқ. Ва, ниҳоят, ҳаммаси бекорчиликдан, бизда ҳаммаси, эзгулик ҳам, яхшилик ҳам, бекорчиликдан. Ҳаммаси бизнинг хўжаларча, ёқимтойларча, маърифатли, инжиқ бекорчи-

¹ “Императрица букети” (гулдастаси) (франц.).

² Бизнинг муқаддас Русимизга (франц.).

ликдан! Мен ўтгиз минг йилдан бери буни айтиб келаман. Биз ўз меҳнатимиз билан яшашни билмаймиз. Қандайдир “қайта туғилган жамоат фикри” деб намунча чўзилишяпти – ҳе йўк, бе йўк шундай ўзи бирдан осмондан тушибдими. Фикр ҳосил қилиш учун энг биринчи меҳнат, ўз меҳнатинг, ишда ўзинг намуна бўлишинг, ўз амалиётинг зарурлигини наҳотки улар тушунмайдилар! Текинга ҳеч нарса бўлмайди. Меҳнат қилайлик, ўз фикримизга эга бўлайлик. Биз ҳеч қачон меҳнат қилмаганимиздан кейин, биз учун бошқалар шу пайтгача бизнинг ўрнимизга ишлаб келганлар фикр ҳосил этажаклар, яъни мен яна ўша-ўша Европани назарда тутаман, бизнинг икки юз йиллик муаллимларимиз – немисларни назарда тутаман. Бунинг устига Россия бу – буюк англашилмовчилик, биз уни ўзимиз, немисларсиз ва меҳнатсиз ҳал этолмаймиз. Мана йигирма йилдирки, мен бонг ураман ва меҳнатга чорлайман! Мен ўз ҳаётимни шу қақирққа бағишладим ва тентагим чиқиб унга ишондим! Энди ишончим қолмади, лекин бонг уравераман, охиригача, то қабргача бонг уравераман; менинг таъзиямга қақириб жом чалинмагунча бонг ураман!

Эвоҳ! Биз фақат бош силкиб маъқуллаб ўтирардик. Биз муаллимимиз шарафига қарсақ чалардик, жўшқин ва алангали! Хўп, жаноблар, қани ўзингиз айтинг-чи, ҳозир ҳам, орқангизда, олдингизда, ҳаммаёқда худди айнан мана шундай “ёқимтой”, “ақлли”, эски рус либерал бекорчилиги муттасил жаранглаб турмайдими ахир?

Устозимиз худога ишонарди. “Тушунмайман, нима учун бу ерда ҳамма мени худосиз деб ўйлайди? – деб қоларди у баъзан, – мен худога ишонаман, mais distinguons¹, менда ўзини англовчи хилқат каби унга ишонаман. Ахир менинг Настасьямга (хизматчи қиз) ўхшаб ишонолмайман-ку, ёки “ҳар эҳтимолга қарши” ишонадиган биронта боёндай бўлолмайман, – ёки азиз дўстимиз Шатов каби, – дарвоқе, йўк, Шатов эмас, Шатов худди Масковнинг славянпарастини сингари ўзини зўрлаб ишонади. Насронийликка келсак, мен уни чин юракдан хурмат қилсам-да, лекин мен – насроний эмасман. Мен, тўғрироғи, буюк Ҳёте ёки қадимги юнон каби кўҳна маъжусийман. Насронийлик аёл зотини тушунмади – буни Жорж Занд ўзининг улуғвор романларидан бирида шунчалар ажойиб тарзда баён этиб ўтган, ахир ёлғиз шунинг ўзи етарли эмасми? Таъзим-ибодатлар, рўза тутишларга келганда кимнинг нима иши бор мен билан, сира тушунолмайман? Чақимчилар бу ерда қанча ғайрат қилишмасин, мен иезуит бўлишни сира истамайман. Қирқ еттинчи йилда Белинский чет элларда юриб Гоголга ўзининг маълум-машҳур хатини ёзиб юборди ва унда сиз “қандайдир худога” ишонасиз, деб алангали таъна-дашном ёғдирди. Entre nous soit dit², Гоголь (ўша чоғлардаги Гоголь) ушбу ибора-ю... бутун хатни тўлалигича ўқиб чиққан ҳолдаги кулгили вазиятдан ҳам ортиқроқ бир кулгини ҳеч тасаввур қилолмайман! Лекин кулгили томонини ташлайлик, мен ҳар қалай ишнинг асосий моҳиятига қўшиламан, лекин чин дилдан айтаман: хўп одамлар бўлган-да! Улар ўз халқини сева олди, унинг учун жондан кеча олди, халқдан ҳеч нарсаларини аямадилар ва зарур бўлганда, шу билан бирга, унга суйкалмадилар, баъзи тушунчаларда унинг ёнини олмадилар. Очиғини айтганда, Белинский маска ёғдан ёки шолғом билан нўхотдан халоскорликни қидириб ўтиролмасди-ку, ахир!..”

Аммо шу ерда орага Шатов қўшилди.

– Сизнинг бу одамларингиз ҳеч қачон халқни яхши кўрмаган, унинг учун

¹ Аммо фарқига бориш керак (франц.).

² Узаро айтганда (франц.).

жон чекмаган, ҳеч нимасини қурбон қилмаган, хаёлларида нима бўлган, худо билади, ўзларига эрмак излашган! – у бадқовоқ ерга боқиб норози тўнғиллади, ўтирган ерида тоқатсиз айланди.

– Улар халқни севаганми! – бўкириб юборди Степан Трофимович. – О, улар Россияни қанчалар севишар эди!

– Россияни ҳам, халқни ҳам севамас эдилар! – бўкирди Шатов ҳам кўзлари ёниб. – Билмаган нарсангни севиш мумкин эмас. Улар рус халқини тушунмас эдилар! Уларнинг ҳаммаси, жумладан, сизнинг ўзингиз ҳам, рус халқини панжа орасидан кўришди, айниқса, Белинский; ўша Гоголга ёзган хатининг ўзиданоқ бу кўриниб турибди.

Белинский худди Криловнинг Қизикувчиси каби хонадаги филни кўрмай қолган ва ўзининг бутун диққат-эътиборини французларнинг ижтимоий кўнғизчаларига қаратган; шу билан ўзи ҳам соб бўлган. У эса, ҳар қалай, сизларнинг ҳаммаларингиздан ақллироқ эди! Сиз панжа орасидан қараш билан ҳам чекланмагансиз, – сиз халққа этни жунжиктирадиган нафрат билан қарагансиз, халқ деганда ҳам сиз фақат француз халқини, яна фақат париждикларни тушунгансиз ва рус халқи бундай эмас, деб уялгансиз. Яланғоч ҳақиқат шу! Халқи бўлмаганнинг худоси ҳам йўқ! Шуни билиб қўйингки, ўз халқини тушунмай қўйган ва у билан алоқаларини йўқотган кимса борки, шу заҳоти ватанга ҳам ишончини йўқотади ва ё даҳрий, ё бефарқ бўлиб қолади. Рост гап шу! Бу ўзини оқлайдиган факт. Мана шунинг учун ҳам, сиз ҳаммангиз ва биз ҳаммамиз энди – ё сассиқ даҳрийлармиз, ё лоқайд, бузук ярамаслар ва бошқа ҳеч нарса эмас! Сиз ҳам, Степан Трофимович, сизни мен ҳеч истисно кўрмайман, ҳатто буларни сизни назарда тутиб айтдим, билиб қўйинг!

Одатда Шатов ўзининг бунга ўхшаган сўзини айтиб бўлгач (бу тез-тез такрорланарди), шартта айвончали шапкасини олиб ўзини эшикка отарди, энди ҳаммаси тугади, Степан Трофимович билан дўстона муносабатларим абадулабад барбод бўлди деган ишонч уни тарк этмасди. Аммо устози доимо уни ўз вақтида тўхтатиб қоларди.

– Вой, Шатов тушмагур-ей, қаранг, шунча чиройли сўзлардан кейин энди ярашиб олсак ҳам бўлар? – деб, креслода ўтирганча унга кўлини узатарди.

Бесўнақай, аммо уятчан Шатов бундай дилбарликларни ёқтирмасди. Ташқи томондан жуда тўпори кўрингани билан ички дунёсида бағоят назокатли эди. Гарчи тез-тез меъёрдан чиқиб кетса-да, бундан аввало ўзи қаттиқ азобланарди. Степан Трофимовичнинг маҳрамона сўзларига жавобан димоғида нималарнидир ғўлдираб, худди айиқ каби турган жойида депсиниб, у бирдан иршаяр, шапкасини бир четга қўяр ва кўзини ердан узмаганча олдинги курсисига ўтирарди. Албатта, алҳол вино олиб келинар ва Степан Трофимович ўтиб кетган арбоблардан биронтаси хотирасига мисол учун ўзига ярашиқли қадах сўзи айтарди.

Иккинчи боб

ШАҲЗОДА ГАРРИ. СОВЧИЛИК

Ер юзида Варвара Петровнанинг хаёлини банд қилган яна бир хилқат бор эдики, бу унинг якка-ёлғиз ўғли Николай Всеволодович Ставрогин бўлиб, унга Степан Трофимовичга қандай меҳр қўйган бўлса, шундай меҳр қўйганди. Ўғли учун у Степан Трофимовични мураббийликка таклиф қилганди. Болақай ўшанда саккиз ёшларда эди, унинг отаси ховлиқма ге-

нерал Ставрогин ўша пайтлардаёк хотинидан айри ҳаёт кечирар, шунинг учун бола фақат онасининг қаноти остида ўсганди. Степан Трофимовичга тан бериш керак, у болакайнинг меҳрини қозонолди. Бунинг бутун сири шунда эдики, унинг ўзи ҳам болакай каби эди. Мен у пайтда йўқ эдим. Унга эса доимий ҳақиқий дўст керак эди. Болакай андак эсини таниганданок уни узоқ ўйлаб ўтирмай ўзига дўст қилиб олди. Қандайдир бир табиий тарзда шундай тўғри келиб қолдики, ораларида заррача ҳам масофа қолмади. У тунлари ўзининг ўн ё ўн бир яшар дўстини бир эмас, бир неча бора уйғотар, унга ўзининг таҳқиқланган ҳиссиётларини кўз ёшларини тўкиб ҳикоя қилиб берар ёки унга қандайдир бир оилавий сирни очар, бу тарбияда унча яхши эмаслигига ҳам қараб ўтирмасди. Улар бир-бирларининг кучоқларига отилишар ва бирга кўз ёши тўкардилар. Болакай онасининг уни жуда яхши кўришини билар, аммо кошкийди ўзи ҳам яхши кўрса. Онаси у билан жуда кам гаплашар, уни ҳеч нарсадан сиқмас, аммо ўғил онанинг уни диққат билан кузатаётганини доим ҳис қилиб турар ва бундан оғринарди. Дарҳақиқат, таълим бериш ва маънавий ўстириш масаласида она Степан Трофимовичга тўла ишонарди. У пайтлар у Степан Трофимовичга тўла эътимод қўйганди. Ўйлаш мумкинки, муаллим ўз шогирдининг асабларини бирмунча фаромуш қилиб қўйган эди. У ўн олтини тўлдирганда, лицейга олиб боришди, у ориқ, ранги оқарган, ғалати ювош ва ўйчан эди. (Кейинчалик у фавқулудда жисмоний кучи билан ажралиб турарди). Бежиз эмасдирки, шогирд ва устоз бир-бирларини кучоқлашиб кечалари йиғлаб чиқишаркан, бунинг сабаби ёлғиз уйдаги ҳангомалар эмасди, албатта. Степан Трофимович шогирдининг энг теран юрак томирларигача черта олди, унинг кўнглида ўша-ўша мангу, муқаддас соғинчнинг илк, ҳали мубҳам ҳиссиётларини уйғотди, баъзи бир жуда ноёб қалблар бир марта бу соғинчга ошно бўлиб, унинг нималигини билгач, сўнг ҳеч қачон арзон қониқиш ва мамнуният туйғусига алмаштирмайдилар. (Яна шундай ишқибозлар борки, улар ушбу соғинчни энг юксак қониқиш ва мамнунликдан бутунлай юқори кўядилар, аммо энг юксак мамнуниятнинг ўзи асти бормикин). Бирок ҳар қалай палапон ва устани кечикиб бўлса ҳам, турли томонга айирганлари хайрли бўлди.

Йигитча икки йилча лицейдан уйига таътилга келиб юрди. Варвара Петровна билан Степан Трофимович Петербургга келган чоғларида у гоҳида онаси уюштирган адабий кечаларга қатнашар, тинглаб, кузатиб ўтирарди. Жуда оз сўйлар ва ҳамон ювош ҳамда тортинчок эди, Степан Трофимовичга ҳамон олдингидай майин ҳурмат-эътиборли муносабатда бўлар, аммо энди ўзини нечукдир сипороқ тутарди: ўтган кунларнинг кадрли дамлари, нарсалари тўғрисида чамаси у билан гаплашишдан ўзини олиб қочарди. Курсларни тугатиб, у ойисининг хоҳишига кўра ҳарбий хизматга кирди ва тез орада энг донгдор отлик гвардия полкларидан бирига қабул қилинди. Ҳарбий аслаҳа-анжомда у онасига кўриниш бериб ўтирмади, Петербургдан онда-сонда бир хат ёзиб юборарди. Ислохотдан сўнг Варвара Петровна-нинг мулкларидан тушадиган даромад камайиб кетган, ҳатто дастлаб у аввалги даромаднинг ярмини ҳам ололмаган, шунга қарамай ўғлига пулни аямай жўнатарди. Дарвоқе, у узоқ вақт маблағларни тежаб-тергаб, бироз бўлса ҳам каттагина сармоя йиғиб қўйган эди. У ўғли Петербургнинг юқори доираларида муваффақият қозонишига ғоят кизиқарди. Унга муяссар бўлмаган нарса давлатманд, бой ва умидбахш ёш ҳарбий зобитга муяссар бўлди. У онаси ҳатто орзу ҳам қилмаган таниш-билишлар билан

алоқалар ўрнатди, ҳамма ерда уни жон-жон деб қабул қилишарди. Аммо кўп ўтмай Варвара Петровнага бирмунча ғалатироқ овозалар етиб кела бошлади: йигит нечукдир ақл-хушини йўқотиб ўйинқароқликка берилди. Ўйнаса, ичса ҳам майли эди; қандайдир ёввойи бир бебошликлар, одамлар устига от бостиришлар, яхши жамиятдан чиққан бир хонимга нисбатан қилинган ваҳшиёна муносабатлар ҳақида гап-сўзлар юрарди, бу хоним билан у алоқада бўлиб юриб, сўнг ҳамманинг кўз ўнгида уни ҳақоратлабди. Бу ишда қандайдир очикдан-очик ифлос бир нарса кўзга ташланарди. Яна уни қандайдир жанжалкаш дейишарди, ўзи суйкалиб бориб, кейин таҳқирлагиси қистаб таҳқирлар экан. Варвара Петровна ғам-ташвишга ботиб, тинчини йўқотди. Степан Трофимович уни ички ҳаёти жуда бой одамларда табиий шундай бўлади, бу илк шаддот кечинмалар албатта тез ўтиб кетади, денгиз яна сокин тортади, буларнинг ҳаммаси шахзода Гаррининг ёш чоғларига ўхшайди, у Фалстаф, Пойнс ва мистрис Квикли билан бирга шундай шўхликлар қилишган эди, буни жаноб Шекспир жуда ҳам бошлаб тасвирлаб берган, деб овутишга уринарди. Варвара Петровна бу гал “Бекор! Бекор!” деб қичқирмади, зеро, у кейинги пайтларда тез-тез Степан Трофимовичга бақириб берадиган бўлиб қолган, ҳозир эса, аксинча, уни жон қулоғи билан эшитди, батафсилроқ қилиб тушунтириб беришини сўради, кейин Шекспирни олиб ўлмас солномани камоли дикқат билан ўқиб чиқди. Бироқ солнома унга тасалли бермади, боз устига унчалик ўхшашлик ҳам топмади. У ўзининг кетма-кет ёзган бир қанча хатларига бесабрлик билан жавоб кутарди. Узоқ куттирмай жавоблар келди; кўп ўтмай машъум бир хабар олинди, шахзода Гарри бирваракай иккита дуэлга тушибди, иккаласида ҳам батамом ўзи айбдор экан, ўз рақибларидан бирини ғик эттирмай нариги дунёга жўнатиб, иккинчисини ярадор мажруҳ қилибди ва шу қилғиликлари учун судга берилибди. Иш шу билан тугабдики, уни оддий аскарликка туширишган, ҳуқуқлардан мажруҳ қилинган ва ҳарбий пиёда полклардан бирига хизмат сурғунига жўнатилган, яна унга алоҳида раҳм-шафқат юзасидан шундай қилинган.

Олтмиш учинчи йилда у қандайдир ўзини хизматда кўрсатган; унга хоч нишони бериб, унтер-офицерликка кўтаришган, ундан сўнг қандайдир жуда тез офицер қилиб кўйишган. Бутун ушбу вақт мобайнида Варвара Петровна пойтахтга арзи ҳол қилиб юздан ортиқ хатлар ёзди. Бунақа фавқулудда оғир иш рўй берган вақтда у бир қадар ялиниб-ёлворишга бўйни ёр берди. Қайта тиклангач, йигит қутилмаганда истеъфога чиқди, Скворешникига яна келмади, онасига эса бутунлай хат ёзмай кўйди. Ниҳоят, шу нарса маълум бўлдики, у яна Петербургга қайтиб келибди, аммо илгариги давраларда у сира кўринмас экан; у худди қаергадир нимагадир яшириниб олгандай экан. Кўп уриниб шуни аниқлашдики, у аллақандай ғалати бир тўда билан яшар, Петербургнинг қандайдир қаланғи-қасанғилари, аллақандай ялангоёқ амалдорлар, орини йўқотмай садақа сўровчи истеъфодаги ҳарбийлар, аракхўрлар билан ош-қатиқ бўлар, уларнинг уврин-тўда уйларига борар, кеча-ю кундуз вайроналарда, яна худо билади, қандай хилват харобларда санғир, батамом тубанлашган, уст-боши хароб ва йиртиқ юрар, бинобарин, шу ҳаёт унга ёқарди. Онасидан пул сўрамасди; унинг ўз чоғроқ мулки бор эди – генерал Ставрогиндан қолган қишлоқ – зиғирдак бўлса ҳам даромад бериб турар, овозаларга қараганда, қишлоқни у саксониялик бир немисга ижарага берганди. Ниҳоят, онаси ялина-ялина уни уйга келишга кўндирди, шу тариқа шахзода Гарри шаҳаримизда пайдо бўлди. Биринчи марта мен

уни шу ерда кўрдим, бунгача ҳеч учратмаган эдим.

У йигирма беш ёшларга чиққан жуда чиройли йигит эди, ростини айтсам, уни кўриб оғзим очилиб қолди. Мен исқирт, жулдурвоқи, ичкиликка берилган, бузук вужудидан ароқ ҳиди анқиб турадиган бир одаммикин деб ўйлагандим. Аксинча, у мен учратган жентльменлар ичида энг келишган, фавқулудда яхши кийинган, нафис ва кўркем ҳаётга кўниккан нажиб одамлар каби ўзини хўб яхши тутадиган киши эди. Ҳайрон қолган фақат мен эмасдим: бутун шаҳар ҳайратда эди, шаҳарга жаноб Ставрогиннинг бутун таржимаи ҳоли яна барча тафсилотлари билан беш қўлдай маълум эди, одам ҳайрон қолади дарров бу гапларни қаердан олишганига, яна шуниси ҳам ажойиб эдики, уларнинг ярми тўғри бўлиб чиқди. Янги меҳмон бизнинг барча хонимларимизнинг ақл-хушини ўғирлади-кўйди. Улар кескин иккига ажралишди – бир томонда уни жон-дилдан яхши кўришар, иккинчи томонда эса кўргани кўз, отгани ўқлари йўқ эди ҳисоб; аммо ҳар икки томон ҳам ақл-хушини йўқотганди. Бир хиллари бу йигитнинг кўнглида бир қисмат сири бўлса керак, деб кизиқсинишар, бошқалари унинг одам ўлдирганини ёқтиришарди. Яна шу нарса маълум бўлдики, у анча-мунча билимдон экан; баъзи илмларни ўзлаштирган экан. Бизни ҳайратга солиш учун билимдонликнинг унча кўп хожати ҳам йўқ эди; аммо у жуда муҳим, кизиқарли мавзулар устида муҳокама юритарди, бунда энг қимматли томони, у ажойиб тарзда мулоҳазакор эди. Қизиқ бир жиҳатини эслатиб ўтай: биринчи кунларданок биздагиларнинг ҳаммаси уни фавқулудда оқил ва мулоҳазакор инсон деб топишди. У кўп гапирмас, нозик бўлмаса ҳам, нафосатга тўлиқ, ҳайрон қоларли даражада камтар ва шу билан бирга ҳеч кимга ўхшамаган тарзда ўзига ишонган ва мард эди. Бизнинг олифталаримиз унга рашқлари келиб қарар, унинг олдида думларини қисиб қолишарди. Мени унинг юзи ҳам ҳайратлантирди: сочлари қандайдир жуда ҳам қопқора, нурли кўзлари нечукдир ғоятда осуда ва тиниқ, чеҳрасининг ранги аллақандай жуда майин ва оқ, юзининг кизили нечундир бениҳоя ёрқин ва тоза, тишлари дурдай оппоқ, дудоклари ёқутдай, бундан ҳам гўзалроқни, афтидан, топиш қийин ва шу билан бирга, жирканч эди. Унинг юзига ниқоб тutilганга ўхшайди дейишарди; дарвоқе, кўпчилик яна унинг фавқулудда жисмоний кучга эгалигини сўзлашарди. Бўйи жуда баланд, Варвара Петровна унга боқиб қувонар, фахрланар, аммо доимо ташвишланарди. У бизда ярим йил танбал, сокин ва тунд яшади; йиғинларда қатнашар ва вилоятимиздаги одоб-икром расм-русумларига оғишмай риоя қиларди. Отаси томонидан у ҳокимга қариндош, унинг хонадонидан яқин қариндош каби қабул қилинганди. Аммо бир неча ой ўтиб ваҳший ўз чангалини кўрсатди.

Айтмоқчи, йўл-йўлакай эслатиб ўтайки, бизнинг собиқ ҳокимимиз дилбар, юмшоқ Иван Осипович бироз хотинчалишроқ эди, аммо ўзи асл зотлардан, алоқалари ҳам етарли – буни бизда бир неча йиллар ҳоким бўлиб ўтирганидан билса ҳам бўлади, у доим ҳар қандай ишдан қўл силтаб қутуларди. Саховати ва меҳмоннавозлигига кўра у эски хайрли замонларда дворянларнинг пешвоси бўлса, арзирди, зеро, бизнинг нотинч давримизда ҳоким бўлиш қийин. Шаҳардагилар доим вилоятни ҳоким эмас, Варвара Петровна бошқаради дейишарди. Бу заҳарханда билан айтилган аччиқ гап, аммо ёлғон эди. Бу борада бизда турли аскиянамо гаплар тўқилган эди. Аксинча, Варвара Петровна кейинги йилларда юксак ҳаволарда парвоз қилиб юришдан ўзини бўлакча бир йўсинда четга тортганди, холбуки жамоатчилик уни жуда қаттиқ ҳурмат қиларди, у эса ўз олдига ихтиёрий суратда

кўйган чегарадан асло ташқарига чиқмасди. Осмонларда ҳаволаниб парвоз қилиш ўрнига у кутилмаганда хўжалик билан шуғуллана бошлади ва икки-уч йил ичида ўз мулкларидан келадиган фойдани аввалги даражага кўтариб кўяёзди. Илгариги шоирона интилишлар ўрнига (Петербургга саёҳатлар, журнал чиқаришга уринишлар ва ҳоказо.) у тежамкорлик билан пул йиға бошлади. Ҳатто Степан Трофимовични ҳам ўзидан ажратди, унга бошқа уйда истиқомат қилишга изн берди (бу ҳақда Степан Трофимовичнинг ўзи кўп марта турли баҳоналар кўрсатиб, ҳиқиллаб илтимос қилган эди). Секин-секин Степан Трофимович уни одми хотин деб атай бошлади ёки янада ҳазиломуз қилиб “ўзимнинг одми ҳисоб дўстим” дерди. Албатта, бу ҳазилларини у ғоятда катта ҳурмат-эътибор оҳангида, узоқ вақт қулай фурсатни пойлаб юриб айтишнигина ўзига лозим кўрарди.

Биз ҳамма яқинлар, жумладан, Степан Трофимович биздан кўра янада нозикроқ тарзда тушунардики, – хонимнинг кўз ўнгида ўғли эндиликда янги умид муждаси каби ва ҳаттоки қандайдир янги орзу каби намоён бўлди. Ўғли Петербург жамиятида муваффақият қозонган дамларда онанинг муҳаббати алангаси жўш урди, кейин, айниқса, ўғлини оддий аскарликка туширганларидан сўнг муҳаббат бошқача ўт олиб кучайди. Бунинг устига у ўғлидан аниқ кўрқар ва унинг олдида қулдай кўринарди. Шу нарсани сезиш мумкин эдики, у қандайдир мубҳам, сирли бир нимадан кўрқар, буни ўзи ҳам тушунтириб беролмас ва кўп марта ўзига сездирмай Nicolasга қаттиқ разм солиб тикилиб қарар, нимадир хаёлидан ўтар, чигал бир ниманидир ечмоқчи бўларди... кутилмаганда мана шунда ваҳший ўз чангалини ёзди.

II

Шахзодамиз кутилмаганда ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, турли одамларга сира ақл бовар қилмайдиган икки-уч кўполлик қилди, ҳаммадан қизиқ жойи – булар асло кулоққа чалинмаган, мутлақо ҳеч нимага ўхшамайдиган, ода-тий ҳаётда учрамайдиган, жуда ҳам чакки, болаларча ножўя кўполликлар бўлиб, ҳеч қандай сабабсиз, нималигини билиб бўлмасди. Клубимизнинг энг ҳурмат-эътиборли аъзоларидан бири Павел Павлович Гаганов ёши улуғ, анча хизматлар қилган одам, у икки сўзнинг бирида сабаб-бесабаб жўшиб кетиб: “Йўқ, ҳеч ким менинг бурнимдан ип ўтказолмайди!” – деб кўядиган беэиён бир одат чиқарган эди. Майли, нима қилибди. Лекин бир куни клубда қизғин гап кетганда атрофда тўпланган шинавандаларга қараб (ҳаммалари иззат-ҳурматли одамлар) шу лўқмасини айтди, четроқда бир ўзи турган Николай Всеволодович ҳеч ким унга мурожаат қилмаган эса-да, бирдан Павел Павловичнинг олдида борди-да, кутилмаганда икки бармоғи билан унинг бурнини маҳкам қисиб ушлади-ю, ўз орқасидан зални икки-уч одим айлантди. Жаноб Гагановда унинг ҳеч қандай қасди йўқ эди. Бу ба-айни мутлақо болаларча ҳеч кечириб бўлмайдиган қилиқ дейишдан бошқа чора йўқ эди; аммо кейинчалик кўп вақтлар ўтиб, гапириб юришдики, у қилғилиғи пайтида “худди ақлдан озгандай” ўйга ботган экан. Ҳамма ан-танг бўлиб, фақат кейинги лаҳзанигина эсда сақлаб қолишган, бу пайтда у, афтидан, ҳаммасини бор бўйича англари, аммо заррача хижолат чекмасди, аксинча, “зиғирча пушаймон бўлмай” заҳарханда қиларди. Ёмон шовқин-сурон кўтарилди; уни ўраб олишди. Николай Всеволодович у ёқ-бу ёғига ўгирилиб, аланг-жаланг қарар, ҳеч кимга жавоб бермас, нималардир деб

кичкираётган кишиларга ажабланиб хайрон боқарди. Ниҳоят, бирдан яна ўйга чўмди, – шундай деб айтиб беришди, – хўмрайди, таҳқирланган Павел Павловичнинг олдига қатъият билан борди ва аён ғаши келганча тез-тез шундай деди:

– Сиз, узр, кечиринг... Ростини айтсам, билмайман нега бундай қилдим... аҳмоқчилик...

Узрхоҳликнинг бундай беписандлиги қайта ҳақорат қилиш билан баробар эди. Аммо қаттиқроқ шовқин-сурон кўтарилди. Николай Всеволодович елкасини қисди-ю, чиқиб кетди.

Бу ҳаммаси аҳмоқлик, эшитган қулоққа хунук, лекин атайлаб, олдиндан ўйлаб қилинганди. Биринчи қарашда шундай бўлиб туюларди, демак, бу ўтакетган атайлаб қилинган сурбетларча ҳақорат бизнинг бутун жамиятимизга қарши қаратилганди. Ҳамма буни айнан шундай деб тушунди. Ишни жаноб Ставрогинни клубимиз аъзолигидан чиқаришдан бошлашди, ҳамма дарҳол рози бўлди; ундан сўнг клуб аъзолари номидан ҳокимга мурожаат қилиш ва ундан дарҳол (суд бўлишини кутиб ўтирмасдан) зараркунанда ғаламис, пойтахтдан келган “жанжалкашни ҳокимга ишониб топширилган маъмурий ҳокимиятнинг куч-қудрати билан тизгинга олиш ва шаҳаримиз обрў-эътиборли доираларининг тинчлигини зарарли хатти-ҳаракатлардан сақлаш”ни сўрашга қарор қилинди. Яна писмиқларча кунчилик қилиб шуни ҳам қўшиб қўйишдики, балки “жаноб Ставрогинни ҳам жиловлайдиган қонун топилиб қолар”. Ҳокимга Варвара Петровна жўясидан айнан мана шу жумлани писандаси билан тайёрлашди ва бир игна сукиб олишди. Ва роҳат қилиб эжакилашди. Атай қилгандай шу пайтда ҳоким шаҳарда эмасди; шу атрофдаги яқинда эри қазо қилиб, эридан сўнг бўйида қолиб кўзи ёриган бир антиқа аёлнинг боласини чўқинтиришга кетганди; лекин у тезда қайтишини билишарди. Ҳокимни кутишаркан, азият чеккан хурматли Павел Павловичга олқишлар ёғдиришди: уни дам-бадам кучоклашар ва ўпишарди; бутун шаҳар уни кўргани келди. Ҳатто унинг шарафига пул йиғиб зиёфат уюштирмоқчи бўлишди, фақат ўзининг зўр бериб қилган илтимоси боис бу ниятдан қайтишди, – балки охирида фаҳмлаб қолишди шекилли, ахир кишини бурнидан тутиб судрашди, бунинг нимасини тантана қилади яна.

Лекин, хар қалай, бу қандай рўй берди ахир? Қандай бўлди? Ажойиб томони яна шундаки, бутун шаҳаримизда ҳеч кимса бу ваҳшиёна қилиқни телбаликка йўймади. Воқеан, Николай Всеволодовичдай ақлли кишидан ҳам шундай қилиқларни кутишга майллари бор экан-да? Ўзимга келсак, шу пайтгача ҳам, буни қандай тушунтиришни билмайман, ҳолбуки, тез орада яна бир ҳодиса бўлиб ўтди, у ҳаммасини равшан қилиб бергандек бўлди ва чамаси, барчани қаноатлантирди. Яна қўшимча қилиб қўяйки, тўрт йил орадан ўтгандан кейин Николай Всеволодович менинг ўша клубдаги воқеа тўғрисида эҳтиёткорлик билан берган саволимга қовоғини уйиб жавоб берди: “Ҳа, менинг ўша пайтда соғлиғим яхши эмасди”. Аммо олдинга ўтиб кетишнинг ҳожати йўқ.

Мен учун ўша пайтда ҳаммани қамраб олган кунчилик ҳам қизик кўринарди, ўшанда биздагиларнинг бари пойтахтдан келган “жанжалкаш ғаламис”га қарши ғзаб отига минишганди. Бутун жамоатчиликни бир йўла ва бирваракай ғаламислик билан атай ҳақорат қилиш деб, албатта баҳолагилари келарди. Бу одам шаҳарда бутунлай ҳеч кимга ёқмади ва ҳаммани ўзига қарши қилиб қўйди, сабаби нима эди ахир? Охирги

ходисагача у ҳеч ким билан бирор марта ҳам жанжаллашмаган ва бирон кимсани ҳақорат қилмаганди, одоб-икромни маълум-машхур суратларда чизилган пўрим-посон йигитларникидай эди, у суратдан чиқиб келиб сўйласа, шундай сўйларди. Фаҳмимча, уни мағрурлиги учун ёмон кўришарди. Ҳатто бизнинг хонимларимиз бошида юз-кўзларига суртгудек бўлишиб, энди унга қарши эркаклардан ҳам баттароқ дод-вой кўтаришарди.

Варвара Петровна жуда ёмон ларзага тушди. У кейин Степан Трофимовичга буларнинг барини олдиндан билгандим, шу ярим йил ичида ҳар куни ва “айнан худди мана шу тарзда” кўнглимдан ўтганди, деб ёрилди. Туққан онасининг шундай дейиши эътиборга лойиқ эди. “Бошланди!” – деган ўй ўтди онанинг хаёлидан ва жунжикиб кетди. Клубдаги касофат куннинг эртасига у эҳтиёткорлик, аммо қатъият кўрсатиб ўғли билан гаплашиб олиш пайига тушди, лекин дадил турса-да, шундай қаттиқ қалтираб, ранги бўздай оқарганди. У тун бўйи мижжа қоқмади ва ҳатто эрта тонгда маслаҳатлашгани Степан Трофимовичнинг хузурига борди ва унинг олдида йиғлаб юборди, у одамлар қошида ҳеч қачон бундай кўз ёши қилмаганди. У, Nicolas жуда бўлмаганда ўзига бир нарса дейишини, тушунтиришини истарди. Онасига доим иззат-икром, ҳурмат-эътибор билан муомалада бўладиган Nicolas уни бирпас кўзини ерга тикиб тумшайиб жуда диққат билан эшитиб ўтирди-да, бирдан ўрнидан туриб, бир оғиз сўз демай онасининг қўлини ўпди-да, чиқиб кетди. Худди атай қилгандай ўша куни кечдаёқ бошқа бир жанжал ҳам оёқ остидан чиқди, лекин буниси олдингидан заифроқ ҳамда жўнроқ бўлди, лекин шунга қарамай умумий кайфиятнинг рафторига кўра, шаҳардаги дод-войларни яна кучайтириб юборди.

Бу сафар дўстимиз Липутин дуч келиб қолди. У Николай Всеволодович онаси билан кўришгандан кейиноқ унинг хузурига ўтиб, бугун бизникига меҳмон бўлиб келинг, хотинимнинг туғилган куни, қадамингиздан бошимиз кўкка етади, деб таклиф этди. Варвара Петровна ўғлининг ўзидан паст одамлар билан таниш-билишчилик қилишига анчадан буён музтар бўлиб қарар, аммо бунга ўғлига писанда қилишга юраги бетламасди. Ўғли бундан бошқа ҳам жамиятимизнинг учинчи даражали қаватларида ва ҳатто ундан ҳам куйроқда бир неча таниш-билишлар орттирган, – лекин феъл-атвор шундай бўлгач, начора. Липутин билан гарчи учрашиб юрган бўлса-да, лекин шу пайтгача унинг уйида бўлмаганди. У, Липутин ўзини клубдаги кечаги жанжал боис чақираётгани, шу ерлик виждонли либераллардан бири бўлгани туфайли шу жанжалдан ўзида йўқ хурсанд эканлиги, клубнинг оксоқолларини худди шундай қилиши керак, бу жуда яхши, деган фикрдалигини биларди. Николай Всеволодович кулиб юборди ва боришга ваъда берди.

Меҳмон кўп эди; ҳаммаси кўримсиз, лекин ўзига яраша сарбаст, хушчақчақ одамлар. Ўзига бино қўйган, ҳасадгўй Липутин бир йилда фақат икки мартаба меҳмон чақирар, аммо дастурхонни тўкин-сочин қиларди. Меҳмонларнинг энг ҳурматлиси Степан Трофимович касаллиги туфайли келолмади. Чойлар келтирилар, дастурхон тўла ноз-неъмат, ароқ мухайё эди; учта столда ўйин кетарди, ёшлар эса иссиқ овқат келишини кутиб фортепианода машқ қилиб рақсга тушишарди. Николай Всеволодович ўзининг олдида жуда ҳам чўчинкираб турган ғоятда нозанин мадам Липутинани ўрнидан турғизиб, у билан зални икки бора айланиб рақс тушди, кейин ёнига ўтирди, гаплашиб ойимчани тоза кулдирди. Ниҳоят, нозанин кула-

ётганда янаям очилиб кетишини кўриб, кутилмаганда, барча меҳмонлар олдида унинг белидан кучоқлаб олди-да, лабларидан ўпди, уч марта кетмакет сўриб, тамшаниб бўса олди. Юраги ёрилаёзган шўрлик хотин хушидан кетди. Николай Всеволодович шляпасини олди, нима қилишни билмай турган меҳмонлар ўртасида шошиб қолган уй эгаси олдига келиб, унга қараб ўзи ҳам уялиб кетди-да, шоша-пиша: “Хафа бўлманг”, деб ташқарига чиқди. Липутин унинг орқасидан югуриб бориб, эшик олдида ўз кўли билан унга пўстинини узатди-да, таъзим қилганча пиллапоядан кузатиб кўйди. Аммо эртасигаёқ гапнинг очиғини айтганда, арзимаган воқеага яна бир қанча қизиқ нарса кўшилди, буни қиёсан чамалаб кўшимча десак ҳам бўлади, у ўша пайтдан эътиборан Липутинга бирмунча обрў ҳам келтирди ва буни у ўз фойдасига тўла хизмат қилдирди.

Эрталаб соат ўнларда бегойим Ставрогинанинг уйига Липутиннинг ходимаси ўттиз ёшлардаги икки юзи кип-қизил, шўх ўктам аёл Агафья келди, уни Николай Всеволодовичнинг қошига топшириқ билан жўнатишган, албатта “ўзларини кўришим керак экан”, деди. Князнинг боши лўқиллаб оғриб турган бўлса ҳам, аммо чиқди. Топшириқ адо этилаётганда Варвара Петровна ҳам амаллаб шу ерда қолди.

– Сергей Васильич (яъни Липутин), – шаддод бидирлай кетди Агафья, – энг аввало сизга ергача бош эгиб таъзим бажо этишни буюрдилар, сўгин соғлигингизни, кеча қандай ётиб турганингизни сўрадилар ва энди ўзингизни нечук сезаётганингизни билишни тайинладилар кечагидан кейин?

Николай Всеволодович иршайди.

– Менинг саломимни ва ташаккуримни етказ, Агафья, мендан ўз хўжангга айтиб кўй: у бутун шаҳардаги энг ақлли одам экан.

– Улар эса бунга жавобан шундай дейишимни тайинладилар, – яна ҳам ўктамрок жовиллади Агафья унинг оғзидан гапни илиб олиб, – у киши сиз айтмасангиз ҳам, буни билар эканлар ва сизга ҳам шуни тилар эканлар.

– Ана холос! Сенга нима дейишимни у қайдан билибди?

– Буни билмайман, қандай билганларини, мен уйдан чиқиб тор кўчадан ўтганимда орқамдан югуриб сарпойчан менга етиб олдилар. “Сен, Агафьюшка”, дедилар, агар жаҳллари чиқиб: “Ўз хўжангга, шу, бориб айт, у шаҳарда ҳаммадан ақллироқ одам экан”, деса, сен ўша заҳоти шу сўзларни айтишни унутма: “Ўзимиз ҳам буни жуда яхши биламиз, ҳей сизга ҳам худди шуни истаймиз-ҳийй...”

III

Ниҳоят, ҳоким билан учрашиб гаплашиб олишди. Бизнинг дилбар, юмшоқ Иван Осиповичимиз ҳозиргина қайтиб келиб, клуб аъзоларининг жўшқин шикоятларини эшитиб бўлганди. Шак-шубҳасиз, нимадир қилиш керак эди, аммо каловланиб қолди. Бизнинг меҳмондўст қариямиз ўзининг ёш қариндошидан афтидан ҳайиқиб турарди. Ниҳоят, у йигитни ҳам клуб аъзолари, ҳам ҳақоратланган киши олдида кечирим сўраши, уларни рози қилиши, агар лозим бўлса, ёзма равишда узрини айтиши керак, деган қарорга келди; кейин ётиғи билан уни бу ердан жўнаб кетишга кўндириш керак, масалан, томоша қилиб келиш учун Италияга борсин, умуман, чет элга чиқиб кетсин. Ҳоким Николай Всеволодовични қабул қилиш учун залга чиқди (йигит бошқа бир пайтларда қариндош-уруғлар ҳисобида бутун

уйда бемалол айланиб юраверарди), ҳокимнинг шогирди ва уй кишиси бу ерда чиновник бўлиб хизмат қилар, бурчакдаги столда ўтириб хатларни очиб тартибга соларди; кейинги хонада, зал эшиги яқинидаги дераза олдида Иван Осиповичнинг ошнаси ва собиқ ҳамкасабаси, аллақайдан келган семиз ва соғлом полковник ўтириб “Голос” газетасини ўқир ва залда нима бўлаётганига ҳеч қандай эътибор бермасди; у залга елка қилиб ўтирарди. Иван Осипович гапни узоқдан бошлади, овозини кўтармай қарийб пичирлаб гапирди, лекин нимагадир гапини чалкаштириб юборди. Nicolas тумтайиб ўтирар, қариндошига ҳам ўхшамас, ранги оқарган, кўзини ердан узмас, қошларини қаттиқ чимириб, худди кучли бир оғриқни енгаётган одамдай тингларди.

– Сизнинг юрагингиз тоза ва олижаноб, Nicolas, – деб сўз юритарди ҳоким қария, – ғоятда билимдон йигитсиз, олий давраларни кўргансиз, мана, бу ерда ҳам шу чокқача ўзингизни яхши томондан кўрсатиб, ҳаммамиз учун қадрдон онангизнинг дилига ором бердингиз... Мана энди яна ҳаммаси чаппа кетиб, жуда ғалати, барча учун хатарли ишлар рўй берди! Хонадонингизнинг дўсти, сизни чин дилдан яхши кўрадиган, қони бир кекса одам сифатида гапиряпман, менинг сўзларимга хафа бўлманг... Айтинг, бундай тийиксиз ҳаракатларнинг сабаби нима, нима учун қабул қилинган шарт-шароит, расм-русумларга риоя қилишни истамайсиз? Алаҳсирагандай бу қилиқларидан нима маъно чиқади?

Nicolas ғаши келиб, тоқатсизланиб тингларди. Бирдан унинг нигоҳида муғомбир ва ҳазиломуз бир нима ярқ этиб кетди.

– Мен сизга нималигини айтаман, – деди у қовоғини солиб ва атрофга аланглаб қараб, Иван Осиповичнинг қулоғига энгашди. Шогирд Алёша Телятников ўзини уч қадамча орқага – ойна томонга олди, полковник эса юзини “Голос” билан беркитиб йўталиб қўйди. Бечора Иван Осипович ҳайиқмай шоша-пиша қулоғини тутди; у ғоятда қизиқувчан одам эди. Худди мана шу ўринда ҳеч ақлга тўғри келмайдиган ғалати бир нарса рўй берди, бошқа жиҳатдан бир ёқаси ҳаддан ташқари равшан нарса эди. Қария Nicolas менга қизиқ бир сирни очади деб ишонган эди, аммо бунинг ўрнига жияни бирдан кутилмаганда унинг қулоғини тепасидан маҳкам тишлаб олиб, тишларини ботирди. Қария титраб кетди.

– Nicolas, бу нима ҳазил! – Беихтиёр инграб юборди у овози ўзгариб.

Алёша ва полковник ҳеч нимани тушунмади, кўзлари яхши илғамади ҳам, назарларида тоға-жиян пичирлашаётгандек эди; аммо қариянинг оғриқдан тиришиб кетган башарасини кўриб ташвишга тушгандилар. Улар кўзлари ола-қула бир-бирларига қарашар, аввал келишиб олингандек ёрдам берайликми ё ҳали тўхтаб турайликми, деб иккиланардилар. Nicolas буни сезиб қолди шекилли, қулоқни қаттиқроқ тишлади.

– Nicolas, Nicolas! – яна ингради ҳоким, – бўлди... бўлди-да энди, ҳазилинг қурсин...

Яна сал турса шўрликнинг жони чиқиб кетадиган эди; аммо кутурган ҳайвон раҳм қилди ва қулоқни тишидан бўшатди. Бу кўрқинч ҳолат бир дақиқага давом этди, қария ҳушидан кетгандай бўлди. Аммо ярим соатдан сўнг Nicolasни тутиб ҳозирча гаупвахтага, алоҳида бир хонага қамаб, эшикка соқчи қўйишди. Қарор қаттиқ бўлди, аммо бизнинг сардоримиз шунчалар аччиқландики, ҳатто Варвара Петровнадан ҳам чўчиб андишага бориб ўтирмади, масъулиятни бўйнига олди. Масалани ойдинлаштириш учун ҳоким қошига жаҳл устида зудлик билан етиб келган хонимни қабул

қилмай эшикдан қайтаришди, ҳамма баробар ёқасини ушлади; хоним каретасидан тушмаёқ ўз-ўзига ишонмаганча уйга қайтди.

Ниҳоят, ҳаммаси ойдин бўлди! Кечаси соат иккиларда қамоқда жимгина ётган ва ҳатто ухлаб қолган йигит бирданига шовкин-сурон кўтариб, эшикни муштлири билан жон-жаҳдига қарамай ура бошлади, эшикка ўрнатилган дарчанинг панжарасини ғайритабиий куч билан юлиб олди, ойнани чил-чил синдирди ва қўлларини қонатди. Қоровулбоши зобит бир неча одамлари билан етиб келди, қамоқ эшигини очиш ва қутурган тутқунни кишанлашга буюрди; аммо алҳол маълум бўлдики, тутқун оғзидан оқ кўпик сочиб тутқаноғи тутиб ётарди; уни онасининг олдига олиб келишди. Ҳаммаси бирдан равшан бўлди. Чақирилган учала шифокор ҳам шундай хулосага келишдики, бундан уч кун бурун ҳам бемор алаҳсираган, абдираган ҳолатда бўлган, аммо эс-хушини, маккорлигини йўқотмаган, албатта, соғлом идроки ҳамда иродаси заифлашган, бу, ҳар қалай, далиллар билан тасдиқланарди. Шундай қилиб, Липутин ҳаммадан илгари аҳволни сезгани маълум бўлди. Назокатли ва нозик фаҳм-фаросатли бўлган Иван Осипович жуда хижолатда қолди; қизиқ жойи шундаки, демак, у ҳам Николай Всеволодовични ақли жойида бўлган ҳолда ҳар қандай телба-тескари қилиқларга қодир деб ҳисоблаган. Клубда ҳам уятдан ер чизишиб, шунга хайрон бўлишардики, қандай қилиб биз филни кўрмай қолдик, ахир барча ғаройиб ишларни фақат битта сўз билан тушунтирса бўлар экан-ку. Албатта, буларнинг ҳеч қайсисига ишонмовчилар ҳам бўлди, аммо бу узоқ давом этмади.

Nicolas икки ойдан ортиқ тўшақда ётди. Москвадан маслаҳат учун донгдор врач чақирилди; бутун шаҳар Варвара Петровнадан кўнгил сўради. Хоним кечирди. Баҳорга чиқиб Nicolas бутунлай оёққа турди, онаси уни Италияга юбормоқчи бўлди, у эътироз билдирмай розилик билдирди, она уни жўнаш олдидан ҳамма билан хайрлашиб чиқишга кўндирди ва имкон қадар керакли жойларда кечирим сўрашни тайинлади. Nicolas бажонидил рози бўлди. У Павел Павловичнинг уйига бориб, ғоятда кифтини келтириб унинг кўнглини олди ва ғуборини тарқатди, бундан клубдагилар ҳам хабардор бўлишди. Хонадонларга қадам ранжида қиларкан, Nicolas ғоятда вазмин ва ҳатто бироз тумтайган кўринарди. Ҳамма уни афтидан ғамхўрона ва ачиниб қарши олди, барчалари негадир хижолат чекишар ва унинг Италияга кетаётганидан хурсанд бўлишарди. Иван Осипович ҳатто кўз ёши ҳам қилиб олди, лекин нима учундир охирги сафар хайрлашаётганда ҳам уни бағрига босишдан ўзини тортди. Рост, биздагиларнинг айримлари аблаҳ ҳамманинг устидан бошлаб кулди, унинг касаллиги эса шунчаки бир баҳона, холос, деган ишончини ўзгартирмади. У Липутиннинг олдига ҳам кириб ўтди.

– Айтинг-чи, – деб сўради ундан, – сизнинг ақлингиз ҳақида Агафьяга нима дейишимни қайдан билдингиз ва жавобни унга тайинладингиз?

– Бу шундоқ бўлди, – деб кулди Липутин, – ахир мен сизни ақлли одам деб ҳисоблайман, шунинг учун жавобингизни олдиндан билишим мумкин эди.

– Ҳар ҳолда бу жуда ажойиб. Аммо айтинг-чи, олдимга Агафьяни юборганингизда, мени жинни деб эмас, ақлли одам деб ҳисоблагансиз-да, а?

– Энг ақлли, энг мулоҳазакор одам деб санаганман, фақат ўзимни сизнинг ақл-хушингиз жойида эмаслигига ишонгандай қилиб кўрсатганман... Сизнинг ўзингиз мени ўшанда нима деб ўйлаганимни дарров фаҳмладингиз ва менга Агафья орқали ақли ўткир одам деб баҳо бердингиз.

– Сиз бу ўринда бироз хато қиласиз; мен ҳақиқатан касал эдим... –

тўнғиллади Николай Всеволодович қовоғини уюб. – Воҳ! – қичқириб юборди у, – наҳотки сиз мени ақл-хуши жойида бўлатуриб одамларга ташланади, деб ўйласангиз? Нима кераги бор экан бунинг?

Липутин икки букилиб қолди, лекин жавоб беролмади. Nicolas бироз оқаринқиради ё Липутинга шундай туюлди.

– Ҳар ҳолда сиз бирмунча ғалатирок фикрлайсиз, – давом этди Nicolas, – Агафьяни эса нега юборганингизни мен тушунаман, сиз уни мени бошлаб сўкишга жўнатгансиз.

– Сизни дуэлга чақиролмасдим-ку, ахир?

– Эҳ-ҳе, ана холос! Қулоғимга бир гап чалингандай бўлган эди, сиз дуэлни ёқтирмас экансиз...

– Французларга эргашиб нима қиламиз! – яна ғужанак бўлди Липутин.

– Халқчиллик қиласизми?

Липутин яна баттарроқ ғужанакланди.

– Воҳ, воҳ! Бу нима бўлди! – қичқириб юборди Nicolas столнинг энг кўринарли ерида кўзга ташланиб турган Консидераннинг жилдини кўриб.

– Э, сиз ўзи фурийечи эмасмисиз? Қайси шамол учирди! Бу ахир яна ўша французчадан таржима эмасми? – кулиб юборди у бармоқлари билан китобларни чертиб.

– Йўқ, бу французчадан таржима эмас! – Қандайдир қаҳр-ғазаб билан ўрнидан туриб кетди Липутин, – бу умумжаҳон умуминсоний тилидан таржима, фақат француз тилининг ўзидан эмас! Умумжаҳон умуминсоний ижтимоий республика ва уйғунлик тилидан, ҳа, ана шундай! Фақат французчаданмас!..

– Бай-бай-бай, мунақа тилнинг ўзи дунёда йўқ-ку! – кулишдан тўхтамасди Nicolas.

Баъзан ҳатто майда бачки нарса одамнинг диққатини узоқ вақт ўзига тортиб, жалб қилиб қўяди. Жаноб Ставрогин ҳақида асосий гаплар ҳали олдинда... лекин кези келганда қизиқчилик учун айтиб ўтайки, бизнинг шаҳаримизда бўлган пайтларидаги унинг таассуротларини олиб қарайдиган бўлсак, хотирасида энг кучли сақланиб қолган нарса бу анов ярамас вилоят амалдорининг кўримсиз ва қабихгина сохт-сумбати; бу ўзи асли ўта рашкчи, оиласида зулмқор, хасис судхўр, қолган овқатлару олқинди шамларни қулфлаб яшириб юрадиган, шу билан бирга аллақандай келажак “ижтимоий уйғунлик” тўдаси тариқатининг ўта шаддод тарафдори, кечалари бўлажак фаланстеранинг хаёлий манзараларини кўз ўнгига келтириб ухламай чиқадиган, бу ишларнинг яқин орада Россия ҳамда бизнинг вилоятимизда амалга ошажагига ўз ҳаётидай ишонган бир одам. Шуларнинг ҳаммаси у ўзига “уй-жой солган”, иккинчи марта уйланган ва хотини устидан қалин пули олган бир маъвода бўлишига имони комил, ҳолбуки, атрофни юз чақирим айланиб чиқсангиз, биринчи галда унинг ўзини ҳам ҳисобга олганда, лоақал битта ҳам “бутун жаҳон, бутун инсоният ижтимоий республикаси ва уйғунлиги”нинг бўлажак аъзосига ўхшайдиган жонзот топилмасди.

“Худо билади бундай одамлар қаердан пайдо бўлади?” – деб ҳайрон қолиб ўйларди Nicolas гоҳо анойи фурийепарастни эсларкан.

IV

Шахзодамиз уч йилдан ортиқ саёҳат қилиб юрди, шунинг учун шаҳарда уни қарийб эсдан чиқариб юборишди. Степан Трофимовичдан эшитар-

дик, у бутун Европани кезиб чиққан, хатто Мисрга ҳам борган, Байтул Мукаддасни зиёрат қилган; кейин қаердадир Исландияга уюштириладиган илмий экспедицияга аъзо бўлиб кириб, ҳақиқатан Исландияни бориб кўрган. Яна, айтишларича, у бир киш фаслида битта немис университетиди маърузалар тинглаган. У онасига ахён-ахёнда хат ёзарди – ярим йилда бир марта ё ундан ҳам сийрак; аммо Варвара Петровнанинг жаҳли чиқмас ва хафа бўлмасди. Ўғли билан изга тушган муносабатларини у норози бўлмай қобиллик билан қабул қилган, лекин, албатта шу уч йил ичида ҳар куни тинимсиз Nicolasнинг қайғусини чекар, соғинар, уни кўришни орзу қиларди. Аммо ўзининг на орзулари ва на шиква-шикоятларини бировга айтарди. Хатто Степан Трофимовичдан ҳам, чамаси, бирмунча узоқлашди. У ўз ичида қандайдир режалар тузар, афтидан, илгаригидан ҳам баттарроқ зикна бўлиб қолди, пул йиғишга муккасидан кетди ва Степан Трофимовичнинг карта ўйнаб пул ютқизишларидан қаттиқ ранжий бошлади.

Ниҳоят, шу йилнинг апрель ойидан у Париждан – генералнинг хотини Прасковья Ивановна Дроздовадан хат олди, улар болалиқдан бирга ўсган эдилар. Аммо Варвара Петровна у билан саккиз йилдан буён кўришмаган, хат ёзишмаганди. Прасковья Ивановна ўз хатида дугонасига Николай Всеволодович унинг оиласига яқин бўлиб қолгани, ёлғиз қизи Лиза билан дўстлашгани, ёз фаслида уларни Швейцарияга, Vernex-Montreuxга кузатиб боришга рози бўлгани ҳақида ёзган эди; шу билан бирга у хозир Парижда яшаётган граф К... (Петербургда катта обрў-эътиборли зот) нинг хонадонида худди ўз ўғилларидек бўлиб қолгани ва кўпинча шу ерда турганини ҳам маълум қилган эди. Хат қисқа ёзилган, мақсад тўла аён баён этилганди, лекин келтирилган маълумотлардан бошқа ҳеч қандай хулосалар чиқарилмаганди. Варвара Петровна узоқ ўйлаб ўтирмади, дарҳол бир қарорга келиб йўлга отланди, ёнига ўзи тарбиялаган Дашани (Шатовнинг синглиси) олди-да, апрелнинг ўртасида Париж ва ундан кейин Швейцарияга йўл олди. Июль ойида у ёлғиз ўзи қайтиб келди, Дашани Дроздовларникида қолдирди; Дроздовларнинг ўзлари унинг айтишича, биз томонларга августнинг охирида келадиган бўлишибди.

Дроздовлар ҳам бизнинг вилоятимиздан чиққан помешчиклар эди, аммо генерал Иван Ивановичнинг (Варвара Петровнанинг собиқ ошнаси ва эрининг хизматдоши) хизмати доим ажойиб мулкларига келиб-кетишларига тўсиқ бўларди. Лекин генерал ўтган йили дорилбақога кетди ва ғам-қайғуда куйган Прасковья Ивановна қизини олиб чет элга йўл олди, нияти ёзнинг иккинчи палласида Vernex-Montreuxда узум билан даволаниш парҳезини адо этиш эди. Юртга қайтгандан сўнг эса вилоятимизда доимий яшамокчи эди. Шаҳарда унинг улкан уйи бор эди, кўп йиллардан бери унда ҳеч ким турмас, деразаларига тахта қоқиб ташланган эди. Жуда бой одамлар эди. Прасковья Ивановнанинг биринчи эри Тушин деган кимса эди. У бирга ўқиган дугонаси Варвара Петровна каби ўтган замон ижарадорининг қизи бўлиб, у ҳам катта сеп билан турмушга чиққанди. Истеъфодаги штаб-ротмистр Тушиннинг ўзи ҳам бой-бадавлат ва қобилиятлардан маҳрум бўлмаган киши эди. Қазо қилаётганда ўзининг етти яшар ёлғиз қизига анча-мунча сармояларини васият қилиб қолдирди. Энди Лизавета Николаевнанинг ёши йигирма иккиларга етганда, шахсан ўзига тегишли пуллар икки юз минг рублдан ҳам ортиқроқ эди дейиш мумкин, иккинчи эридан фарзанди бўлмаган онасидан-ку кейинчалик қоладиган мол-мерос бойликларни айтмаса ҳам бўлади. Варвара Петровна сафаридан жуда мамнун эди. Унинг фикрича,

Прасковья Ивановна билан қаноатланарли тарзда келишиб олишибди ва буни келган куниёқ барини Степан Трофимовичга маълум қилди; у билан меҳри жўшиб гаплашди, анчадан бери шундай бўлмаган эди.

– Ура! – қичқириб юборди Степан Трофимович ва бармоқларини шиқиллатди.

У жуда хурсанд эди, зеро, маҳбубаси билан айрилиқда кунларини бағоят маҳзунликда кечирганди. Чет элга кетаркан, хоним ҳатто у билан тузук-қурук хайрлашмаган, режаларини бу “аёл мижоз”га айтмаган, унинг ҳаммага лақиллаб қўйишидан чўчиган эди. Ушанда у яна қарта ўйинидаги жуда катта ютқизиқдан хабар топгани боис хафа эди. Лекин Швейцарияда юрганида юрагидан сездики, қайтиб боргач, ташлаб кетилган ҳабибнинг албатта кўнглини олиш керак, унга кейинги пайтларда анча рўйхуш бермай юрди ахир. Жуда тез ва сирли тарзда айрилишгани Степан Трофимовичнинг хуркак қалбини қаттиқ ҳайрат ва изтиробга солди ва худди атай қилгандай бунга тез орада бошқа даргумонликлар ҳам қўшилди. Уни анча вақтдан бери чўзилиб келаётган каттагина пул билан боғлиқ бурч қийнаб келар, лекин бу Варвара Петровнанинг ёрдамсиз сира ўрнига тушадиган эмасди. Бунинг устига шу йилнинг май ойида бизнинг оқкўнгил, ювош Иван Осиповичимизнинг ниҳоят ҳокимлиги тугади; уни бўшатишди, ҳатто баъзи дилихираликлар ҳам бўлди. Кейин Варвара Петровна йўқ вақтида бизнинг янги сардоримиз Андрей Антонович фон Лембке ҳокимлик ўрнига ўтирди; ушбу воқеа билан бирга бизнинг қарийб бутун вилоят жамоатчилигида дарҳол Варвара Петровна ва демак, Степан Трофимовичга нисбатан хийлагина ўзгариш рўй берди. Ҳар қалай, у бир қанча кўнгилни хира қиладиган, аммо эътибор қилса арзийдиган воқеаларга дуч келди-ю, чамаси, Варвара Петровна бўлмагани учун бир ўзи жуда юраги пўкиллаб қолди. У мен ҳақимда янги ҳокимга хатарли одам деб етказишган бўлса керак, деб юраги гупуриб хавотирланарди. У, бизнинг айрим хонимларимиз Варвара Петровнанинг остонасига қадам босмаймиз, деб юришганини ҳам аниқ билди. Ҳокимнинг рафиқаси ҳақида (уни кузда келади дейишарди) ўзи бурни кўтарилган бўлса ҳам, аслида ҳақиқий аслзода экан, “бизнинг қандайдир шўрлик Варвара Петровнага ўхшамас экан”, деб такрорлаб юришарди. Ҳамма қаёқдандир шу нарсани батафсил аниқ билардики, Варвара Петровна билан янги ҳокимнинг хотини бир пайтлар киборлар доирасида учрашган, аммо бир-бирларини ёқтиришмаган, шунинг учун фон Лембке хонимнинг номини эшитса, Варвара Петровнанинг гўё башараси тиришаркан. Варвара Петровнанинг ғайрат ва нусрат чакнаган қиёфасини, бизнинг хонимлар ва жамоатчилик ўртасида юрган фикрларни писанд килмай нафратланиб эшитганини кўриб, хуркак Степан Трофимовичнинг тушкин руҳи кўтарилди ва шу заҳоти кўкси қувончларга тўлди. У хонимга янги ҳокимнинг амал маснадига ўтириш маросимини бошқача бир қувноқ ялтоқи кулги билан сўйлаб беришга тушди:

– Ҳеч қандай шак-шубҳасиз, сизга, *excellente amie*¹, – дерди у ғамза билан сўзларни олифтанамо чўзиб, – рус маъмурининг қандайлиги яхши маълум, умуман айтганда, рус маъмури, яъники янги чиққан, эндиги янги кўтарилган маъмур... *Ces interminable mots russes!*².. Лекин сиз амалда маъмурий завқ нималигини ва бу нарса қандайлигини билмайсиз чоғи?

– Маъмурий завқ дейсизми? Билмайман, бу нима?

1 Аслзода ҳабибам (франц.).

2 Бу туганмас рус сўзлари (франц.).

– Яъники... Vous savez, chez nous... En un mot¹, биронта энг арзимас кимсани қандайдир темир йўл чипталарини сотувчи қилиб қўйинг қани, дарҳол ана шу ҳеч нарсага арзимас кимса ўзини Юпитер ҳисоблаб сизга юқоридан қарайди, сиз чипта олиш учун борсангиз, pour vous montrer son pouvoir². “Қани, қараб тур, сенга ўзимни ҳукуматимни кўрсатиб қўйай-чи...” бундан улар маъмурий завқ оладилар... En un mot, чет элдаги черковлардан бирида аллақандай бир дьякон, – mais c’est tres curieux³, – битта ажойиб инглиз оиласини черковдан қувиб чиқарибди, ҳа, ростакам ҳайдабди, ўзим ўқидим, Les dames charmantes⁴, ажойиб ибодат бошланмасдан буртун ҳайдабди.

Vous savez ces chants et le livre de Job⁵... – “хорижликларга рус черковларда дайдиб юриш тартибсизлик, кўрсатилган соатларда келсинлар”, деб баҳона қилибди. Бечоралар хушидан кетай дебди... шу дьяк маъмурий завқ олган et il a montre son pouvoit⁶...

– Қисқароқ қилинг, иложи бўлса, Степан Трофимович.

– Жаноб фон Лембке энди вилоятга чиқиб кетди. En un mot, Андрей Антонович православ динидаги рус немиси ва ҳаттоки, майли мендан кетса кетсин, ёши қирқлардаги ажойиб кўркам киши бўлса ҳам...

– Нимасини кўркам деяпсиз? Қўй кўз.

– Таърифи аъло. Лекин мендан кетса кетсин, майли, хонимлар ҳақ...

– Бошқа мавзуга ўтайлик, Степан Трофимович, илтимос! Айтмоқчи, қизил бўйинбоғ тақиб олибсиз, анча бўлдими?

– Буни мен... мен фақат бугун...

– Сиз парҳез қилияпсизми? Ҳар куни олти чақирим яёв юряпсизми, доктор буюрган эди-ку?

– Ҳа... ҳар куни эмас.

– Айтдим-а! Мен Швейцаридаёқ буни сезгандим! – жаҳли чиқиб кичқирди хоним. – Энди сиз олти эмас, ўн чақиримлаб яёв юрасиз! Сиз жуда ёмон шалвираб қолибсиз, ёмон, жуда ё-ёмон! Қариш ҳам гапми, азбаройи тўкилиб кетай деяпсиз... мен ҳайрон бўлиб қолдим, боя сизни кўрганимда, қизил бўйинбоғингизга қарамасдан... quelle idée rouge!⁷ Фон Лембке ҳақидаги гапингиз... айтадиган гап бўлса, давом этинг, бўлмаса тезроқ тугатинг, илтимос, мен чарчадим.

– En un mot, мен нима демоқчиман, бу ёши қирққа борганда кўтариладиган идора маъмурларидан, улар қирқ ёшгача занг босиб ётадилар, ҳеч ким билмайди, кейин бирдан одам сонига кириб қолишади, кутилмаганда уйланиб ёки яна бошқа шунга ўхшаган восита натижасида... Яъни мен нима демоқчиман, у ҳозир чиқиб кетди... яъни мен демоқчиманки, мен ҳақимда унинг ўнг ва чап қулоғига гап қуйишган, ёшларни йўлдан оздиради, вилоятда худосизликни ёяди... У дарров сўраб-суриштирган.

– Йўғ-е, ростданми?

– Мен чора кўриб қўйдим. Сиз ҳақингизда “вилоятни ўзи бошқарарди”, деб “маълумот” беришганда, vous savez⁸, у “энди бу бошқа такрорланмайди” дейишгача борган.

1 Биласизми, бизда... Хуллас (франц.).

2 Сизга ўз ҳукмини кўрсатиб қўяди (франц.).

3 Бироқ бу жуда қизиқ (франц.).

4 Гузал хонимларни (франц.).

5 Сиз Иовнинг китоби ва диний қўшиқларини биласиз-ку (франц.).

6 Ўз ҳукмини ўтказган (франц.).

7 Нима бу матоҳ! (франц.).

8 Биласизми (франц.).

- Шундай дебдими?
- “Бошқа такрорланмайди” деган, avec cette morgue¹... Рафиқаси Юлиа Михайловнани бу ерда август ойида пойбўс қиламиз, тўғри Петербургдан келадилар.
- Чет элдан. Биз у ерда кўришдик.
- Vraiment?²
- Парижда ҳам, Швейцарияда ҳам. У Дроздовларга қариндош.
- Қариндошми? Ўхшатмаса учратмас! Жуда шуҳратпараст эмиш ва ... алоқалари ҳам бисёр эмиш, ростми?
- Бекор, арзимаган борди-келдилар! Қирқ беш ёшгача сариқ чақасиз қариқиз бўлиб ўтирувди, энди ўзининг фон Лембкесига миниб олди, бутун мақсади энди уни одам сонига киритмоқчи. Иккови ҳам ўйинчилар.
- Эридан икки ёш катта дейишади?
- Беш ёш катта. Унинг онаси Москвада менинг эшигимда думини сурпурги қилган; Всеволод Николаевичнинг олдида менинг балларимга раҳм-шафқат сўрагандай келарди. Анави эса тун бўйи бурчақда рақсга тушолмай ўтиради, пешонасида феруза пашшаси билан, кечаси соат учларга бориб унга раҳмим келганидан биринчи кавалерни рақс учун юбораман. Ўша пайтда ёши йигирма бешга бориб қолган эди, худди ёш қизчага ўхшатиб калта кўйлак кийдиришарди. Уларни меҳмонга чақириш ярашмай қолди.
- Мен ўша пашшани аниқ кўриб турибман.
- Сизга айтаяпман-ку, мен боргач, тўғри фитнанинг устидан чиқдим. Сиз ҳали Дроздованинг хатини ўқиб ўтирдингиз-ку, бундан ҳам равшан гап бўладими? Нимага дуч келдим? Шу жинни Дроздованинг ўзи – у доим жинни эди, – бирдан менга анграйиб қаради нимага келдинг, дегандай. Қанчалар хайрон бўлиб қолдим, тасаввур қиласизми! Шу ерда анави Лембке хонимча мени чалмоқчи, найранг қилмоқчи, ёнида қария Дроздовнинг қариндоши ҳам бор – ҳаммаси равшан! Албатта, мен бир зумда ҳаммасини ўзгартирдим ва Прасковья яна мен томон бўлди, аммо фитна, фитна!
- Аммо сиз уни енгдингиз. О, сиз Бисмарксиз!
- Мен Бисмарк бўлмасам ҳам, сохталик ва тентакликни қаерда учратсам, фарқлай оламан. Лембке бу – сохталик, Прасковья эса – тентаклик. Бунчалар мияси ачиб қолган хотинни мен кам кўрганман, бунинг устига оёғи шишиб кетган, яна устига-устак оққўнгил. Тентак оққўнгилдан ҳам тентакрок нарса бормикин?
- Ёмон тентак, ma bonne amie³, ёмон тентак ундан ҳам тентакрок, – ҳамрозона қўллади Степан Трофимович.
- Балки сиз ҳақдирсиз, сиз ахир Лизани эслайсиз-ку?
- Charmante enfant!⁴
- Аммо ҳозир enfant эмас, кап-катта хотин, хотин бўлганда ҳам феъл-атворли. Олийжаноб ва жўшқин, онасини тергаб туради, шуниси менга ёқади, онаси лакма тентак. Анави қариндош йигит боис ишқал чиқишига сал қолди.
- Вой, аслида у Лизавета Николаевнага ҳеч қандай қариндош эмас... Кўз остига олган эканми?
- Буни қарангки, бу ёш офицер, жуда камгап, ҳатто камтаргина йигит экан. Мен доим адолатли бўлишни хоҳлайман. Назаримда, унинг ўзи бу

1 Такаббурлик билан (франц.).

2 Наҳотки? (франц.)

3 Азиз дўстим (франц.).

4 Ажойиб қизча! (франц.)

ўйинга қарши ва ҳеч нарсани хоҳлаётгани йўқ, ҳаммани фақат Лембке чаляпти. Уша йигит Nicolasни жуда хурмат қилади. Биласизми, ҳаммаси фақат Лизага боғлиқ. У Nicolas билан жуда яхши муносабатда. Nicolas бизникига ноябрь ойида албатта бораман, деб ваъда беради. Шундай қилиб, бу ерда фақат Лембкенинг ўзи ўйин қиляпти. Прасковья эса кўр кўзга ўхшаб қолган. Менга ўзидан-ўзи ҳамма шубҳаларингиз – фантазия дейди; мен рўйирост башарасига айтдим, сен жиннисан, дедим. Қиёмат кунида ҳам буни тасдиқлайман. Агар Nicolas вақтинча бўлса ҳам, уйга қайта қолинг демаганда, мен бу қаллоб хотинни фош қилмасдан кетмоқчи эмасдим. У Nicolas орқали граф К. олдида ялтоқланади, у ўғилни онадан айирмоқчи эди. Аммо Лиза биз томонда, Прасковья билан эса келишиб олдик. Кармазинов унинг қариндоши эканлигини биласизми?

– Қандай? Мадам фон Лембкенинг қариндоши эканми?

– Ҳа, унга. Узоқ қариндош.

– Кармазинов, ҳикоя ёзувчими?

– Ҳа, ёзувчи, нимага ҳайрон бўляпсиз? Рост, у ўзини улуғ адиб деб биллади. Кеккайган махлуқ! Хоним у билан бирга келади, ҳозир у ерда кетидан қолмай юрибди. Хоним бу ерда бир нарса ташкил қилмоқчи, қандайдир адабий анжуманлар. Адиб бир ойга келади, бу ердаги охирги мулкларини сотмоқчи. Мен у билан Швейцарияда учрашиб қолай дедим, буни сира хоҳламовдим. Айтгандай, ҳар қалай у мени танир дейман. Эски пайтларда у менга хатлар ёзарди, уйга келганди. Сиз яхшироқ кийиниб юришингизни хоҳлайман, Степан Трофимович; сиз кундан-кунга шалвираб қоляпсиз... О, мунча мени қийнайсиз! Ҳозир нима ўқияпсиз?

– Мен... мен...

– Тушундим. Яна аввалгидек, ошналар, яна аввалгидек ичкиликбозлик, клуб, қарта ўйини, даҳрий деган ном. Менга бу даҳрийлик ёқмайди, Степан Трофимович. Мен сизни даҳрий деб аташларини сира истамасдим, айниқса,, ҳозир истамайман. Мен илгари ҳам истамаганман, чунки бу ҳаммаси куруқ маҳмадоналик, бошқа нарса эмас. Айтмай иложинг йўқ.

– Mais, ma chere...

– Қулоқ солинг, Степан Трофимович, илм-билимда сизнинг олдингизда мен омиман, лекин бу ёққа қайтиб келаётганимда сизни кўп ўйладим. Мен бир фикрга келдим.

– Қандай фикр экан?

– Шундай фикрки, сизу биз дунёда ҳаммадан ақллироқ эмасмиз, биздан кўра ақллироқлар ҳам бор.

– Ўтқир, жуда ўтқир, нишонга уради. Биздан ақллироқ бўлса, биздан кўра ҳақроқ ҳам бўлади, бундан чиқадики, биз ҳам хато қилишимиз мумкин, тўғрими? Mais, ma bonno amie, айтайлик, мен хато қилдим, лекин ахир мен умуминсоний, доимий, энг олий виждон эркинлиги ҳақиқа ҳам эгаман-ку? Мен агарда хоҳласам, ваҳший, сурбет бўлмасликка ҳаққим борку, табиийки, шунинг учун то асрнинг охиригача турли-туман жаноблар мени кўролмай ўтадилар. Et puis, comme on trouve toujours plus de moines que de raison², мен бунга тўла-тўқис қўшилганим учун...

– Нима, нима дедингиз?

– Мен: on trouve toujours plus de moines que de raison, мен бунга тўла-тўқис қўшиламан... дедим.

– Бу сизнинг сўзингиз эмас; сиз буни бирон ердан олгандирсиз?

¹ Аммо, азизам (франц.).

² Ундан кейин соғлом фикрдан кўра кўпроқ доим роҳибларга дуч келасиз (франц.).

– Паскал шундай деган.

– Ўзим ҳам айтдим-а... Сизники эмас деб! Нега сиз ўзингиз ҳеч қачон шундай ўткир ва қисқа қилиб айтмайсиз, доим гапни узундан-узок чўзасиз? Бу бояги маъмурий завқ деганингиздан анча яхшироқ...

– Ma foi, chere¹... нимага? Биринчидан, шунинг учунми, мен ҳар ҳолда Паскал эмасман, et puis... иккинчидан, биз руслар ўз тилимизда фикр айтишни билмаймиз... Ҳар қалай шу пайтгача ҳеч нарса айтганимиз йўқ...

– Ҳим-м! Бу унча тўғри бўлмаса керак. Ишқилиб, сиз бундай сўзларни ёзиб боринг, эсингизда сақланг, биласизми, гап ўрни келганда... Оҳ, Степан Трофимович, мен сиз билан жиддий, жуда жиддий гаплашиб олмоқчи эдим!

– Chere, chere amie!²

– Энди мана шу Лембке, мана Кармазиновларнинг ҳаммаси... О, худойим-ей, мунча шалвираб қолмасангиз! О, мунча мени қийнайсиз!... Мен шу одамларнинг ҳаммаси сизни ҳурмат қилишларини истардим, чунки улар сизнинг битта бармоғингизга тенг бўлолмайди, синчилоғингизга арзимамайди, сиз эса ўзингизга қарамай қўйибсиз? Улар кўрса нима дейди? Нима деб жавоб бераман? Нимани кўрсатаман? Сиз ҳаммасига эзгу шохид, ўрناق бўлиб туриш ўрнига, атрофингизга аллақандай аблаҳларни йиғасиз, сиз жуда бемаза одатлар чиқарибсиз, сиз лиқирлаб қолибсиз, май ичмаган кунингиз йўқ, қартадан бош кўтармайсиз, фақат Пол де Кокни ўқийсиз, ҳеч нарса ёзмайсиз, ҳолбуки, у ёқда ҳамма ёзгани ёзган: бутун вақтингиз гап сотишга кетади. Сиз оғиз-бурун ўпишган Липутинга ўхшаган аблаҳлар билан қандай қилиб дўст бўлиб юриш мумкин, бунга тоқат қилиб бўладими?

– Нега энди мен у билан оғиз-бурун ўпишарканман? Нега энди у меники бўларкан? – ботинмайгина норозилик билдирди Степан Трофимович.

– Ҳозир у қаерда? – жиддият ва кескинлик билан сўради Варвара Петровна.

– У... у сизни беҳад ҳурмат қилади, ҳозир С. шаҳарига кетган, онаси ўлган, мерос олиши керак.

– Унинг, афтидан, пул олишдан бошқа иши йўқ. Шатов-чи? Ҳалиям ўша-ўшамми?

– Irascible, mais bon³...

– Тоқатим йўқ сира шу Шатовингизга; жуда баджаҳл, яна бурнини кўтарганига ўлайми!

– Дарья Павловнанинг соғлиқлари яхшими?

– Дашани айтяпсизми? Нечук эсингизга тушиб колди? – унга қизиқсиниб қаради Варвара Петровна. – Соғ-саломат, Дроздовларникига ташлаб келдим... Мен Швейцарияда сизнинг ўғлингиз ҳақида эшитдим ярашмаган гапларни, яхши эмас.

– Oh, c'est une historre bien bete! Je vous attendais, ma bonne amie, pour vous raconter⁴...

– Бас, етар энди, Степан Трофимович, тинч қўйинг; қийналиб кетдим. Бемаза нарсаларни ҳали гаплашиб улгураимиз. Кулганингизда оғзингиздан тупук сочасиз, жағингиз тушиб кетганми, нима бало? Кулишларингиз ҳам жуда ғалати... Вой худойим-ей, ёмон одатларингиз мунча кўпайиб кетган! Кармазинов сизникига бормайди! Шусиз ҳам, ҳамма нарсани кулги қилишгади бу ерда... Сиз ўзингизни бутунлай фош қилиб қўйибсиз. Бўлди,

1 Нега энди, азизам (франц.).

2 Азиз, азиз дўстим! (франц.)

3 Тажанг, бироқ оқкўнгил (франц.).

4 О, бу жуда беъмани воқеа! О, меҳрибон дўстим, мен сизни кутдим, ҳаммасини сўйлаб бераман... (франц.)

бас, бас, чарчадим! Одамни ҳеч аяйсизларми, йўқми ўзи!

Степан Трофимович “уни аяди”, аммо ер чизиб чиқиб кетди.

V

Ҳақиқатан ҳам, дўстимиз Степан Трофимовичнинг ёмон одатлари айниқса, кейинги пайтлар миталаб кетган эди. У тез чўкиб қолди, бу аён кўзга ташланарди, ўзига қарамай қўйгани ҳам рост эди. Кўп ичар, ҳадеса, кўз ёш қилар, асаблари чарчаганди; нафосат деса ҳаддан ташқари кўнгли суст кетар эди. Унинг юз ифодалари ғалати тарзда ҳаддан ташқари тез ўзгарарди, мисол учун ғоятда тантанавор бўлатуриб зум ичида кулгили ва ҳатто тентакнамо бир тусга кирарди. Ёлғизликни қўтаролмас ва доим ўзини нима биландир машғул қилишларини хоҳларди. Унга албатта бирон хангома, ғийбат гаплар, шаҳар олди-қочдиларидан, бунинг устига тағин фақат теша тегмаганидан айтиб бериш керак эди. Мабодо, анчагача ҳеч кимнинг дараги бўлмаса, унда хонама-хона паришон юрар, дераза олдига бориб ўй-хаёлга ботиб лабларини қимтир, оғир хўрсинар ва охири ҳиқилларди. У ҳар доим ниманидир сезгандай бўлар, нимадандир кутилмаган, қазо қадар муқаррар бир нарсадан кўрқарди; чўчиб тушарди; кўрган тушларига кўп эътибор берарди.

Кун бўйи ва кечқурун ғоят маҳзун бўлиб юрди, мени чақиртирди, жуда ҳаяжонланар, жуда узоқ гапирди, жуда узоқ, лекин узоқ-юлуқ ҳикоя қилди. У мендан ҳеч нарсани яширмаслигини Варвара Петровна анчадан бери биларди. Менга у муттасил қандайдир бошқача бир нимадан, ўзи ҳам аллақандай тасаввурига сиғдирилмаётган алланимадан хавотир олаётгандай туюлди. Илгари одатда биз ёлғиз икковимиз қолиб у менга ўз шикоятларидан оғиз очганда қарийиб қанда қилмай бироз вақт ўтгач, шиша курғур келтирилар ва анча юпанч бағишларди. Бу сафар ичкилик йўқ эди, афтидан, у ичкиликка юборишдан ўзини базўр босиб турарди.

– Нега ҳадеб унинг жаҳли чиқаверади, – худди ёш боладай дам сайин ҳиқилларди у. – Tous Les hommes de genie et de progress en Russie etainet, sont et seront toujours des қартабозлар et des арақхўрлар, qui boivent en zapoi¹... мен эса ҳали у қадар қартабоз ва у қадар ичкиликбоз эмасман... Нега ёзмайсиз деб таъна қилади? Қизиқ гап!... Нега мен ётоқчилайман? Мен “эзгу шоҳид ва ўрнак” бўлишим керакмиш. Mais, entrenous soit dit², “шоҳид” бўлиб туриш пешонасига ёзилган кишининг ётоқчилашдан бошқа чораси йўқ, у буни биладими?

Ва, ниҳоят, бу сафар уни сира қўймай қийнаган асосий, ўзгача бир ташвишнинг тугуни менга ечилди. Бу кеч у дам-бадам ойна олдига бориб, узоқ вақт туриб қоларди. Охири, кўзгудан менга қараб ўгирилди-да, қандайдир ғалати умидсизлик билан деди.

– Mon cher, je suis un³ шарти кетиб, парти қолган одамман!

Ҳа, ҳақиқатан, шу чоққача, худди мана шу кунгача, бутун “янги ғоялар”у Варвара Петровнанинг барча “фикр ўзгаришлари”га қарамасдан, у фақат бир нарсага келганда қаттиқ ишонч ҳосил қилгандики, ҳабибамнинг кўнглида мен доим мафтунқорман, деб ўйларди, яъни бир қувғинга учраган ёки шонли алломагина эмас, балки кўркам эркак каби жозибалиман деб юрарди. Ўзини аллалаган, орулаган, хотиржам қилган бу фикр йигирма

¹ Россиядаги барча салоҳиятли ва илғор кишилар ҳамма вақт қартабоз ва арақхўр бўлган, бўлди ва бўлажак, улар тинмай ичади (франц.).

² Аммо орамизда қолсин-ку (франц.).

³ Азизим, мен (франц.).

йилдан буён уни сира тарк этмай яшар ва барча ишонч-эминликлари ичида фақат шундан айрилиш ҳаммасидан оғирроқ эди. Ўша оқшом шу яқин келажакда ўзи учун қанчалар улкан синов ҳозирланаётганини у сездимикин?

VI

Менинг солномам ҳақиқий маънода жуда қизик бир ҳодисадан бошланади, мен энди уни ҳикоя қилишга ўтаман.

Август бутунлай охирлаб, ниҳоят, Дроздовлар қайтиб келишди. Бу воқеа шаҳар анчадан бери интизор кутаётган уларга қариндош бўлмиш янги ҳокимнинг рафиқаси келмасидан бироз олдинроқ рўй берди ва жамоатчиликда жуда ажойиб таассурот қолдирди. Лекин бу қизикдан-қизик воқеалар тўғрисида кейинроқ сўйлаб бераман, ҳозир эса бошқа бир нарса билан кифояланаман: Прасковья Ивановна уни сабрсизлик ила кутаётган Варвара Петровнага жуда ҳам серташвиш бир жумбоқ олиб келди; Nicolas уларни июль ойидаёқ тарк этибди, Рейнда граф К. билан учрашиб қолибди ва унинг оиласи билан бирга Петербургга жўнашибди. (N.B. Графнинг учала қизи ҳам бўйлари етган, никоҳ ёшида.)

– Лизавета мағрур ва қайсар қиз, сўрасам айтмади, – деди Прасковья Ивановна, – аммо ўз кўзим билан кўрдим, Николай Всеволодович билан ораларидан нимадир ўтди. Сабабларини билмайман, аммо, азиз дугонам Варвара Петровна, буни бекачангиз Дарья Павловнадан сўрасангиз бўлар. Менимча, Лиза жуда аразлаган эди. Ниҳоят, сизнинг қўлингизга бекачангизни эсон-омон топширганимдан бир кучоқ семиргандай бўлдим, юким енгиллашди.

Ушбу заҳар қўшилган ажойиб-ғаройиб сўзлар ажаб бир тажанглик билан айтилди. “Қатиги сув очган” хотин уларни олдиндан ичида хўб пишитган ва қандай таъсир қилишини кўришга жуда ошиққан эди чамаси. Аммо ким-ким Варвара Петровнани ҳиссиётли жимжималар, турли жумбоқлар билан мот қилиб бўлмасди. У жуда аниқ ва тушунарли изоҳлар берилишини талаб қилди. Прасковья Ивановнанинг овози шу заҳоти пасайди ва хатто кўзидан ёш чикди ва бир-бир юрагини ёза бошлади. Ушбу тажанг, лекин ҳиссиётчан хоним худди Степан Трофимовичга ўхшаб, доимо чинакам маҳрамга муҳтож, ўзининг қизи Лизавета Николаевнадан “қизим менга дўст эмас” деб шикоят қилгани-қилган эди.

Унинг барча тушунтириш ва дийдиёларидан фақат шу нарса аниқ бўлдики, ҳақиқатан Nicolas билан Лиза ўртасида қандайдир гинахонлик чиққан, – аммо Прасковья Ивановна бунинг нималигини афтидан тузук-қуруқ билмасди. У Дарья Павловнанинг бошига ўзи ёғдирган айбловлардан охирида узил-кесил воз кечибгина қолмай, менинг бояги сўзларимдан ҳеч қандай маъно қидириб ўтирманг, чунки улар “жаҳл устида” оғзимдан чиқиб кетибди, деб алоҳида таъкидлаб ўтди. Бир сўз билан айтганда, бари ноаниқ, бари чалкаш шубҳали эди. Унинг сўйлашича, аразлашга Лизанинг “қайсар ва ҳазилкаш” феъл-атвори сабаб бўлган, “мағрур Николай Всеволодович эса, қаттиқ севиб колган бўлишига қарамай, ҳазил-хузулларни кўтаролмай, ўзи ҳам ҳазиллаша бошлаган”.

– Кейин биз тез орада бир ёш йигит билан танишиб қолдик, сизнинг “профессорингиз”нинг қариндоши эканми-ей, фамилияси ҳам ўхшаш...

– Ўғли, қариндоши эмас, – деб тўғрилади Варвара Петровна. Прасковья Ивановна илгарилар ҳам Степан Трофимовичнинг фамилиясини ҳеч эсида сақлаб қололмас ва доим уни “профессор” деб атарди.

– Бўпти, ўгли бўлса ўгли-да, янаям яхши, менга эса барибир. Бошқаларга ўхшаган оддий бир йигит, жуда тийрак ва эркин, аммо ажралиб турадиган жойи йўқ. Бўпти, Лизанинг ўзи бу ерда айбдор, ёш йигитни ўзига яқин тортти, Николай Всеволодовичнинг рашкини келтирмоқчи бўлди. Мен бунга катта айб деб билмайман; одатда қизларда бўлади шунақа ноз-карашма. Николай Всеволодович рашк қилиш ўрнига, аксинча, ўзи ёш йигит билан ўртоқ бўлиб олди, ҳеч нарсани билмагандай ёки унга ҳеч нарсанинг фарқи йўқдай. Лиза бундан портлаб кетди. Ёш йигит тезда жўнаб кетди (каёққадир жуда шошилди), Лиза эса бир кулай фурсат топди дегунча Николай Всеволодовичнинг жиғига тегаверди. У Даша билан баъзан гаплашиб қолганини кўрса, фиғони фалакка чиқади, шундан кейин менга ҳам кун бермай қўйди. Ғазабланишни менга докторлар ман этишган, уларнинг ўша макталган кўллари шундай жонимга тегдики, тишларим сирқираб оғриди ундан, оёқ оғриғи орттириб олдим. Женева кўли тиш оғриғини кўзийди, деб ёзиб чикаришди: шунақа хусусияти бор экан.

Шунда Николай Всеволодович бирдан графинядан мактуб олди ва шу захоти жўнаб кетди, бир кун ичида нарсаларини йиғиштирди. Улар Лиза билан дўстона хайрлашишди, Лизанинг ўзи ҳам уни кузатиб, шўх-қувноқ хахолаб кулар, ҳазиллашарди. Ўзини атайлаб шундай кўрсатарди. У кетди-ю, жуда хаёлчан бўлиб қолди, ҳатто уни сира эсламади, менга ҳам йўл қўймади. Сизга ҳам, азиз дугонам Варвара Петровна, шуни маслаҳат берардимки, Лиза билан бу нарса тўғрисида гап очманг, фақат ишнинг белига тепасиз. Агар оғиз очмасангиз, унинг ўзи биринчи бўлиб гап кўзгайди; ўшанда билиб оласиз кўпроқ. Менимча, яна ярашиб кетишади, фақат агар Николай Всеволодович пайсалга солмай етиб келса, ваъда қилган.

– Ҳозирок унга хат ёзиб жўнатаман. Агар ҳаммаси шугина бўлса, унда бу арзимаган араз; ҳаммаси бекор! Дарьяни ҳам яхши биламан; бекор.

– Дашани гапириб айб қилдим, бўйнимга оламан. Шунчаки одми гаплар, тилга эрмак. Аммо, дугонажон, ўшанда бу ҳаммаси мени қонимга ташна қилди. Лизанинг ўзи ҳам, ўз кўзим билан кўрдим, Даша билан жуда яқин бўлиб қолди худди аввалгидай...

Варвара Петровна ўша кунидеки Nicolasга хат ёзиб, айтган пайтингдан жуда бўлмаганда бир ой олдинроқ етиб кел, деб ёлворди. Лекин барибир бу ерда алланималардир унга ноаниқ ва номаълум эди. Оқшом тушгач, тун бўйи у шуни ўйлаб чикди. “Прасковья”нинг сўзлари унга ҳаддан ортиқ содда ва инжиқ бўлиб туюларди. “Прасковья доим шундай инжиқ эди, ҳатто бирга ўқиган чоғларида ҳам, – деб ўйга ботарди у, – Nicolas қиз боланинг ҳазил-мазахидан қочадиган йигит эмас. Бошқа бир сабаби бор, ўртада агар гап қочган бўлса. Бироқ офицернинг ўзи шу ерда, улар билан бирга келган, уларидан қариндошдай жой беришган. Яна Дарьядан сўз очиб Прасковья дарров ўзини орқага ташлади, рост, баъзи гаплар ичида қолган бўлса ажабмас, айтишни хоҳламаган-да...”

Эрталабга бориб Варвара Петровнада бир фикр пишиб етилди, у жилакурса, битта шубҳанинг тагига етишга қарор қилди, кутилмаган бу фикр ажойиб чикди. Бу фикр туғилганда унинг юраги нима дерди, айтиш қийин, мен олдиндан унинг барча қарама-қаршиликларини баён қилиб беролмайман. Бир солномачи сифатида мен воқеалар қандай рўй берган бўлса, шундай аниқ кўрсатиш билангина чекланаман, агарда улар ақл бовар қилмасдай туюлса, бунга мен айбдор эмасман. Лекин яна бир қарра шохидлик беришим керак, эрталабга бориб, Дашага нисбатан унинг ҳеч

қандай шубҳаси қолмади, тўғриси айтганда, бу борада шубҳанинг ўзи бўлмаган эди; у Дашадан шундай имони комил эди. Ҳатто хаёлига ҳам келтиролмасдики, то Nicolas Дашага илакишсин... Эрталаб чой устида Дарья Павловна чой куйиб узатаркан, Варвара Петровна унга узок тикилиб разм солди ва эҳтимол, кечадан бери хойнаҳой йигирманчи маротаба ўзига ўзи ишонч билан деди:

– Ҳаммаси бекор!

У Дашанинг қандайдир ҳорғинлиги, аввалгидан ҳам мулоиймоқ, янада лоқайдроқ эканлигини пайқади. Чой ичишгандан сўнг, доимий одатларига кўра икковлари тикишга ўтиришди. Варвара Петровна ундан чет эл таассуротларини, табиат, аҳоли, шаҳарлар, урф-одатлар, санъатию саноати ҳақида батафсил гапириб беришни сўради, нималарга кўпроқ эътибор бердинг, деди. Дроздовлар ва уларнинг ҳаёти тўғрисида оғиз очмади. Бекасининг ёнида мўъжазгина стол четидан тикишга ёрдам бериб ўтирган Даша ярим соатлардан бери бир тусдаги, равон, биров синикқан товуши билан ҳикоя қиларди.

– Дарья, – кутилмаганда унинг ҳикоясини бўлди Варвара Петровна, – менга айтадиган бошқа бир алоҳида гапинг йўқми?

– Йўқ, ҳеч нарса, – жичча ўйланди Даша ва Варвара Петровнага равшан кўзлари билан қаради.

– Дилингда, юрагингда, виждонингда?

– Ҳеч нарса, – секин, лекин қандайдир жиддий қатъият билан такрорлади Даша.

– Ўзим ҳам билардим! Шунини яхши билиб қўйки, Дарья, мен ҳеч қачон сендан шубҳага бормайман. Энди ўтириб яхшилаб кулоқ сол. Анави стулга ўтиб, рўпарамда ўтир, сени рўйи-рост кўриб турай. Ана шундай. Менга қара, эрга тегишни хоҳлайсанми?

Даша унга саволомуз қаради, лекин саволдан унча ҳайрон ҳам бўлмади.

– Тўхта, гапирма. Биринчидан, ёшда жуда катта фарқ бор; лекин сен бошқалардан кўра яхшироқ биласан: бу ҳаммаси бекор. Сен оқила қизсан, сенинг ҳаётингда хато бўлмаслиги керак. Айтганча, у ҳали кўркам эркак... Қисқаси, сен доим ҳурмат қилиб келган Степан Трофимович... Хўш?

Дашанинг чехрасида савол ифодаси янада кучайди, бу гал ҳайрон қолганидан ташқари, дув қизариб кетди.

– Тўхта, гапирма; ҳовлиқма! Мен сенга пул васият қилганман, аммо мен ўлиб қолсам, сенинг ҳолинг нима кечади, пулинг бўлганда ҳам? Сени чув туширишади, пулларигни тортиб олишади, ҳалок бўласан. Унга тегсанг, таниқли одамнинг хотини бўласан. Энди бошқа ёқдан қара: мен ўлсам, – уни таъминлаб қўйган бўлсам ҳам, – ҳоли нима кечади? Сенга эса мен ишонаман. Тўхта, мен ҳали ҳаммасини айтиб бўлганим йўқ: у ҳавойи, латта, раҳмсиз, худбин, пасткаш, аммо сен унинг қадрига ет, биринчидан, шунинг учунки, ундан ҳам баттарлари кўп. Сени бир аблаҳга чиққин деяётганим йўқ-ку, ахир, хаёлингга бир нарса келтирдинг шекилли? Энг муҳими, мен сенга айтяпман, шунинг учун қадрига етасан, – деб гапини тўхтатди у бирдан жаҳли қистаб, – эшитдингми? Нега бақрайиб қолдинг?

Даша ҳамон миқ этмай тинглаб ўтирарди.

– Тўхта, озгина шошма. У – хотинчалиш, лекин буниси ўзингга яхши-ку. Хотиндан ҳам баттар; уни хотин зоти яхши кўрмагани маъқул. Аммо унинг бўш-баёв, ҳимоятсиз бўлгани учун яхши кўриш мумкин. Сен уни бўш-баёв бўлгани учун сев. Сен гапимни тушунапсанми, ахир? Тушунапсанми?

Даша тасдиқлаб бошини кимирлатди.

– Ўзим ҳам билган эдим, сендан шуни кутгандим. У сени севиб қолади, шундай бўлади, шундай бўлади: у сени бошига кўтаради! – қандайдир бошқача бир жаҳли чиқиб чийиллади Варвара Петровна. – Ҳар қалай, бурч, қарз демаганда ҳам, у сени яхши кўриб қолади, мен уни биламан, ахир. Яна мен ўзим шу ерда бўламан. Хавотир олма, мен доим шу ердаман. У сенинг устингдан шикоят қилади, бошингга тухмат ёғдиради, биринчи дуч келганга сенинг ғийбатингни бошлайди, ғингшийди, ҳар доим ғингшийди; сенга бир хонадан қўшни хонага хатлар ёзади, бир кунда иккита хат, аммо барибир сенсиз яшолмайди, муҳими ҳам, шу. Ўзингга бўйсундириб ол; бўйсундирмасанг – аҳмоқ бўлиб қоласан. Ўзимни осаман дейди, дўқ-пўписа қилади – сира ишонма; ҳаммаси бекор! Ишонма, лекин қулоғингни динг тут, худо кўрсатмасин, ўзини осиб қўйиши ҳам мумкин: бунақаларнинг қўлидан келади; кучлилар эмас, кучсизлар ўзини осади; шунинг учун ҳеч қачон ўлар ҳолатга олиб борма, – бу эр-хотин турмушининг биринчи қоидаси. Яна унинг шоир эканлигини унутма. Қулоғингда бўлсин, Дарья: ўзингни бағишлашдан ҳам ортиқ бахт йўқ. Бунинг устига мени жуда ҳам хурсанд қилган бўласан, бу энг муҳими. Сен ўйлама, мен ақлсизликдан валдираётганим йўқ; нимани гапираётганимни ўзим биламан. Мен худбинман, сен ҳам худбин бўл. Мен мажбур қилмайман; ҳаммаси ўз ихтиёрингда, сен нима десанг шу бўлади. Нима бу, қотиб ўтирибсан, бир нарса десанг-чи ахир!

– Менга ахир барибир. Варвара Петровна, агар албатта турмушга чиқиш зарур бўлса, – қатъият ила деди Даша.

– Албатта дейсанми? Сен нимага ишора қиляпсан ўзи? – унга жиддий тикилиб қаради Варвара Петровна.

Даша керги чамбарагида игнасини айлантириб, индамади.

– Ақли қиз бўлсанг ҳам, валдираяпсан. Рост, мен сени албатта эрга бермоқчиман, аммо зарурат важдан эмас, фақат Степан Трофимовични ўйлаяпман. Степан Трофимович бўлмаганда, сени турмушга чиқаришни хаёлимга ҳам келтирмасдим, бу ёғи, ёшинг йигирмага бориб қолди... Хўш?

– Сиз нима десангиз шу, Варвара Петровна.

– Демак, розисан! Тўхта, гапирма, нега шошасан, мен ҳали тугатганим йўқ: васият бўйича сенга мендан ўн беш минг тегади. Никоҳ ўқилгандан сўнг қўлингга тутқизаман. Шундан саккиз мингини сен унга, яъни менга берасан. Унинг саккиз минг қарзи бор; мен шуни тўлайман, лекин у сенинг пулингдан тўланганини билсин. Етти минги қўлингга қолади, унга ҳеч қачон бир сўм ҳам берма. Ҳеч қачон унинг қарзларини тўлама. Кейин ҳеч қутулолмайсан. Барибир, мен доим шу ердаман. Сизлар ҳар йили мендан бир мингу икки юз нафақа оласиз, устамаси билан бир минг беш юз бўлади, бу турар жой ва озик-овқатдан ташқари, булар ҳам менинг ҳисобимдан, худди ҳозирда у қандай фойдаланаётган бўлса, аини шундай. Фақат ўзингизга хизматчилар оласиз. Йиллик пулни ҳаммасини биратўла сенинг қўлингга бераман. Лекин кўнглингни кенг қил: баъзан унинг қўлига ҳам бериб тур, майли, ҳафтада бир марта ошна-оғайнилари билан учрашиб турсин, бундан ҳам ортиғига қўнма, ошналарини ҳайда. Аммо мен ўзим шу ердаман. Агар ўлсам, нафақа тўхтамайди, то у қазо қилгунча давом этади, эшитяпсанми, токи у қазо қилгунча, чунки бу сенинг эмас, унинг нафақаси. Сенга эса ҳозирги қўлингга сақланиб бут

турадиган етти мингдан ташқари, агар тентаклик қилмасанг, яна саккиз минг васият қилиб қолдираман. Мендан сенга бошқа ҳеч нарса бўлмайди: сен буни билишинг керак. Хўп, розимисан энди? Бир нарса дерсан ахир?

– Боя айтдим-ку, Варвара Петровна.

– Эсингда тут, бутун ихтиёр сенда, нимани хоҳласанг, шу бўлади.

– Фақат, изн беринг, Варвара Петровна, сизга Степан Трофимович бир нарса дедими?

– Йўқ, у ҳеч нима демади... у билмайди, аммо... у оғиз очади!

У сакраб ўрнидан турди ва елкасига қора шолрўмолини ташлади. Даша яна бироз қизаринқиради-да, хонимни саволомуз нигоҳ билан кузатди. Варвара Петровна бирдан ғазабдан ўт олиб ёнган юзини ўгирди.

– Сен жиннисан! – қаҳр билан қичқирди унга, – кўрнамак жинни! Нима деб ўйлаяпсан! Наҳотки сени зиғирча уят-хижолатга қўйсам! Э, унинг ўзи сендан эмакляб розилик сўрайди, омад келди деб юраги ёрилади, иш деган мана шунақа бўлади! Биласан-ку, сени ҳеч қачон хафа қилдириб қўймайман! Ёки сен у мени саккиз мингга олади-ю, мен сени унга югуриб бориб сотиб келаман, деб ўйлайсанми? Жинни, жинни, сиз ҳаммаларингиз нонкўр жинниларсиз! Соябонимни бер!

Шундан сўнг у хўл ғишт ва тахта йўлкалардан пиёда Степан Трофимович томонга учиб-қўниб югуриб кетди.

VII

Рост, у ҳеч қачон “Дарья”ни хафа қилдириб қўймасди; аксинча, мана энди ўзини қизнинг валинеъмати деб ҳисоблай бошлаганди. Шогирди ўзига талмовсираганча ишонқирамай қараб турганини пайқаб шолрўмолни устига ташларкан, қалбида олижаноб ва самимий қаҳр-ғазаб алангаси ёнди. Хоним қизгинани болалигиданоқ чин юракдан яхши кўриб қолганди. Прасковья Ивановна уни Варвара Петровнанинг эркатой маҳрами деганида ҳақ. Варвара Петровна узил-кесил бир фикрга келганига анча бўлган: “Дарьянинг феъл-атвори сира акасига ўхшамайди” (қизнинг акаси Иван Шатов), у мулойим ва маъсум, жондан кечишга тайёр, ғоятда садоқатли, бениҳоя камтар, оқилаликда ноёб ва, энг муҳими, яхшилиқни унутмайдиган қиз эди. Шу пайтгача Даша доимо хонимнинг ишончини қозониб келганди. Қизча ҳали ўн иккига тўлгандаёқ Варвара Петровна “унинг ҳаётида хатолик бўлмайди” деб қўйганди, хоним ўзини мафтун ва асир этган ҳар бир орзусига ҳар бир янги омоли, кўзига ғоятда мунаввар бўлиб кўринган ҳар бир фикру хаёлига қайсарлик ва эҳтирос билан берилиш хусусиятига эга бўлганидан ўшандаёқ Дашани худди ўз қизидай тарбиялашга қарор қилганди. Хоним дарҳол бунга маблағ ажратди ва уйга мисс Криге деган мураббияни таклиф этди, у шогирди ўн олтига чиққунча улар билан бирга турди, лекин кутилмаганда негадир у ишдан бўшатилади. Кейин гимназия муаллимлари катнаб ўқитишди, улар ичида ҳақиқий бир француз бор экан, у Дашага французчани ўргатди. Кейин у ҳам кутилмаганда бўшатилади, чамаси, ҳайдаб юборишди. Олийжаноб оиладан чиққан, бошқа ёқдан келиб қолган бир ночор бева аёл унга фортепиано чалишдан дарс берди. Аммо асосий бош муаллим, ҳар қалай, Степан Трофимович эди. У Дашани ҳақиқий маънода биринчи бўлиб кашф этганди. Варвара Петровна ҳали қизча устида ўйлаб кўрмаган пайтлардаёқ мулойим ва ювош болакайни ўқитишга киришганди. Яна

такрор айтаман: хайрон қоласан киши, болалар уни шундай яхши кўриб қолишарди! Лизавета Николаевна Тушина унинг кўлида саккиз ёшидан ўн бирга чиккунча ўқиди (равшанки, Степан Трофимович уни ҳақ олмай ўқитди, у дроздовлардан ҳеч қачон ҳақ олмаган бўларди). Лекин унинг ўзи ширинтой болакайни ёқтириб қолди ва унга дунёнинг тузилиши, еру замин, инсониятнинг тарихи ҳақида алланечук дostonларни сўйларди. Ибтидоий одамлар, ибтидоий инсон тўғрисидаги ҳикоялар араб эртақларидан кўра қизикроқ кўринарди. Бу ҳикояларни ёғдай эриб, жон қулоғи билан эшитиб ўтирадиган Лиза уйига борганда Степан Трофимовичга ғоятда кулгили тарзда тақлид қиларди. Муаллим бундан хабардор бўлиб, бир сафар ўзи устидан чиқди. Жуда уялиб кетиб, мулзам бўлган Лиза унинг кучоғига ўзини отиб йиғлаб юборди. Степан Трофимович хайратга тушиб унга қўшилиб йиғлади. Аммо Лиза кўп ўтмай бошқа ёққа кетиб, ёлғиз Даша қолди. Дашани бошқа муаллимлар ўқита бошлагач, Степан Трофимович у билан машғулотлар ўтишни бас қилди ва аста-секин унга бутунлай эътибор бермай қўйди. Бу анча вақт давом этди. Бир кўни, қиз ўн етти ёшга тўлганда, қизнинг хушрўйлигидан хайратга тушди. Ушанда Варвара Петровнанинг дастурхони атрофида ўтиришган эди. У қизгина билан гаплашди, унинг жавобларидан ғоятда мамнун бўлди ва унга рус адабиёти тарихидан батафсил ва жиддий курс ўтишни таклиф қилди. Варвара Петровна бу ажойиб фикр учун уни мақтади ва миннатдорлик билдирди, Даша эса жуда хурсанд бўлди. Степан Трофимович маърузаларга алоҳида тайёргарлик кўрди, ниҳоят, вақт ҳам етди. Энг узоқ даврдан бошлашди; биринчи маъруза жуда қизикарли ўтди; Варвара Петровна ҳам тинглаб ўтирди. Степан Трофимович маърузани тугатиб, ўқувчисига кейинги дарсада “Игорь жангномаси қиссаси”ни ўтишини маълум қилди, шунда Варвара Петровна ўрнидан турди-да, бошқа маъруза бўлмайди, деб айтди. Степан Трофимович оғринди, аммо индамади. Даша қипқизариб кетди. Шу билан бу тадбир барҳам топди. Ушбу воқеа Варвара Петровнанинг бугунги қутилмаган фантазиясидан роса уч йил илгари бўлиб ўтган эди.

Шўрлик Степан Трофимович ёлғиз ўзи ҳавосотга тушмай бехос ўтирибди. Таниш-билишлардан биронтаси келиб қолмасмикин деб маҳзун хаёллар ичида анчадан бери ойнадан кўз узмасди. Аммо ҳеч зотдан дарак йўқ. Ташқарида ёмғир шивалар, ҳаво совий бошлаганди; печга ўт ёқса бўларди, у хўрсинди. Бирдан унинг кўзлари даҳшатли манзарага тушди; шундай ҳавода ва шунчалар бевақт Варвара Петровна уникага келмоқда! Яна пойи пиёда! У шунчалар лолу хайрон бўлиб қолдики, кийимини алмаштиришни ҳам унутди ва хонимни қандай бўлса шундай, уйда доим кийиб юрадиган пушти пахталикда қарши олди.

– *Ma bonne amie!*... – нидоси чиқди унинг кўксидан.

– Ёлғиз экансиз, хурсандман: ҳамтовоқларингизга тоқатим йўқ! Вой-бў, чекиб ташлабсиз; вой, худойим-ей, ҳаво бузилиб кетибди-ку! Чойингизни ҳам ичмабсиз, соат эса ўн икки бўлиб қолди! Тартибсизликдан роҳат қиласиз! Чикиндидан лаззат! Қоғозларни йиртиб ташлабсиз, нима бу? Настасья, Настасья! Нима қиялпти ўзи Настасьянгиз? Оч, қизим, деразалар, эшикларни! Ланг очиб қўй. Биз залга кирамиз, юринг; олдингизга иш билан келдим. Э, умрингда бир марта бўлса ҳам, бу ерни супуриб-сидириб қўй, онахоним!

– Ифлос қилишади!... – ғаши келиб шикоятумуз пичирлади ингичка

овози билан Настасья.

– Сен супуриб олавер, бир кунда ўн беш марта бўлса ҳам супуравер! Залингиз жуда беўхшов (залга чиқишди). Эшикни маҳкамлаб ёпинг, анов тинглайди. Деворларнинг қоғозини алмаштириш керак. Мен сизга қоғоз ёпиштирадиган устани қоғоз намуналари билан жўнатдим, нега танламадингиз? Ўтиринг, эшитинг. Ўтирсангиз-чи ахир, илтимос. Қаёққа кетяпсиз ўзи? Қаёққа кетяпсиз? Қаёққа кетяпсиз?

– Мен... хозир, – кичқирди Степан Трофимович бошқа хонадан, – мана, яна мен!

– Э, сиз кийим алмаштирдингизми? – хоним кулгиси қистаб унга бошдан-оёқ назар солди. (У пахталик устидан сюртук қамзул илган эди.) Ана энди гаплашадиган гапимизга... яраша бўлибди. Ўтиринг-чи, ахир, илтимос сиздан.

Хоним ҳаммасини бирваракай кескин ва ишонч билан тушунтирди. Унга ҳозир ўлардай зарур бўлган саккиз мингга ҳам эслатиб ўтди. Сеп ҳақида батафсил сўйлади. Степан Трофимович кўзлари ола-кула, қалтирарди. Ҳаммасини эшитар, аммо равшан-аниқ фикрлай олмасди. Нимадир демоқчи бўлди, аммо овози чиқмади. Хоним нима деяётган бўлса, бари шундай бўлишини, эътироз билдириш, қўшилмаслик бейфойдалигини, энди муқаррар уйланган одам эканлигини биларди, холос.

– Mais, ma bonne amie, менинг ёшимда яна учинчи маротаба-я... яна кичкина қиз бола билан! – Ниҳоят оғиз очолди у. – Mais c'est une enfant!²

– Йигирмага кирган қиз бола, худога шуқур! Кўзингизни ола-кула қилманг, илтимос, сиз театрда ўтирганингиз йўқ. Сиз жуда ақлли, аллома одамсиз, аммо ҳаётда ҳеч нарсани тушунмайсиз, орқангиздан доим энага қараб юриши керак. Мен ўлсам, ҳолингиз нима кечади? У эса сизга меҳрибон энага бўлади; у содда, қатъиятли, оқила қиз; бунинг устига мен ўзим шу ерда бўламан, дарров ўлиб қолмасман-ку ахир. У уйда ўтирадиган, фариштадай мулойим. Бу яхши фикр Швейцарияда юрган-нимда хаёлимга келди. Сиз тушуняпсизми, ахир, ўзим сизга айтяпман, у фариштадай мулойим деб! – бирдан қахрланиб кичқириб юборди хоним. – Ҳаммаёқ ахлат, ифлос, у ҳаммасини тозалайди, саранжом-сариништа қилади, ҳаммаси чиннидай ярақлайди... Э, нима деб хаёл қилияпсиз ўзи, мен шундай хазинани сизга топиб бериб яна таъзим, қуллуқ қилиб туришим керакми ҳали, ҳамма фойдангизни ҳисоблаб чиқсам, совчилик қилсам! Э, сиз ўзи тиз чўкиб... О, бўшсиз, бўшсиз, қўрқоқ одамсиз!

– Аммо... мен қариб қолдим!

– Нима қилибди эллик учга кирган бўлсангиз! Эллик йил ҳаётнинг охири эмас, ўртаси. Сиз кўркам савлатли кишисиз, буни ўзингиз ҳам биласиз. У сизни қанчалик ҳурмат қилишини ҳам биласиз. Мен ўлсам, унинг ҳоли нима кечади? Сизга тегса, тинч бўлади, мен ҳам тинчийман. Обруйингиз бор, юрагингиз совуган; сиз нафақа олиб турасиз, уни сизга бериш менинг бурчим. Сиз, балким, унга халоскор бўласиз, халоскор! Ҳар ҳолда номус-орини қўрғайсиз. Сиз уни ҳаётга тайёрлайсиз, юрагини тарбиялайсиз, фикрини ўстирасиз. Ҳозир қанчадан-қанча одамлар ўлиб кетяпти, фикри ногўғри йўлга киргани учун! Унгача асарингиз ҳам битиб қолар, яна номингиз тилга тушади.

– Мен баайни, – деб ғўлдиради у Варвара Петровнанинг устомон мактовидан ийиб кетиб, – мен баайни “Испан тарихидан ҳикоялар” аса-

¹ Аммо, азиз дўстим (франц.).

² Аммо, у ҳали ёш бола-ку! (франц.).

римни ёзишга ўтирмоқчи бўлиб турибман...

– Ана, кўрдингизми, тўғри келганини.

– Аммо... у? Сиз унга айтдингизми?

– Унинг ташвишини қилманг, буни билишнинг сизга ҳожати йўқ. Рост, сиз ундан ўзингиз сўрашингиз керак, мени бурчли қилган бўлардингиз дейсиз, тушундингизми? Аммо хавотирланманг, мен ўзим шу ерда бўламан. Бунинг устига сиз уни яхши кўрасиз...

Степан Трофимовичнинг боши айланиб кетди; деворлар гир айланди. Бу бир даҳшатли фикр бор эдики, у ҳеч бунинг тагига етолмасди.

– Excellente amie! – бирдан овози қалтиради унинг, – мен... мен ҳеч қачон хаёлимга келтирмаган эдим, сиз мени, сиз мени... бошқа бир аёлга... раво кўрасиз деб!

– Сиз моҳпора қиз эмассиз. Степан Трофимович; фақат моҳпора қизларни чиқаришади, сиз эса ўзингиз уйланыапсиз, – заҳарли вишиллади Варвара Петровна.

– Oui, j'ai pris un mot pour un autre. Mais... c'est egal¹, – ўзини йўқотганча хонимга термулиб қолди у.

– Кўряпман, c'est egal эканлигини, – ачитди тиш орасидан хоним, – оҳ, худойим! Ҳушидан кетиб қолди-ку! Настасья, Настасья! Сув келтир!

Аммо сувга ҳожат бўлмади. У кўзини очди. Варвара Петровна соябонини қўлга олди.

– Кўриб турибман, сиз билан гаплашишнинг энди фойдаси йўқ...

– Oui, oui, je suis incapable².

– Аммо то эртагача сиз ўзингизга келиб, ўйлаб кўрасиз. Уйда ўтиринг, агар бир гап бўлса, дарров айтинг, шундай бўлса ҳам хатлар ёзиб ўтирманг, барибир ўқимайман. Эртага худди шу вақтда келаман, бир ўзим, узил-кесил жавобини айтасиз, ишончим комил, у ижобий бўлса керак. Иложи бўлса бошқа одам бўлмасин, кейин ахлат ҳам ёйилиб ётмасин, бу нима тартибсизлик? Настасья, Настасья!

Албатта, эртасига ҳабиб рози бўлди; рози бўлмай иложи ҳам йўқ эди. Бунда бошқачароқ бир ҳол-ҳисоб бор эди...

VIII

Бизда Степан Трофимовичга тегишли деб аташадиган (эски ҳисоб бўйича эллик жон ва Скворешникига қўшни) асли уники эмас, биринчи хотинига қарашли мулк бўлиб, шу боис эндиликда уларнинг ўғли Петр Степанович Верховенскийга мерос бўлиб ўтган эди. Степан Трофимович фақат васий ҳисобланар, қушча қанот ёзиб учадиган бўлганда ота мулкни ўғлидан олинмиш ишонч қоғози билан бошқариб турарди. Ўғил учун бу фойдали эди; у отасидан ҳар йили мулкнинг даромади ҳисобида минг рублгача олиб турар, холбуки, бу мулк янги тартиб-қоидалар даврида беш юз (балки бу ҳам даргумон) берар-бермасди. Бундай муносабатлар улар ўртасида қандай ўрнатилганлигини худо билади. Дарвоқе, шу мингнинг ўзини ҳам тўлалигича Варвара Петровна жўнатиб турар, Степан Трофимович эса чўнтагидан бир рубл ҳам чиқармасди. Аксинча, ердан тушадиган барча даромадни ўз кассасида олиб қолар, бундан ташқари ерни аллақандай саноатчига ижарага бериб тамомила абжағини чиқарган, яна Варвара Петровнага билдирмай, ўрмонзорни кесишга сотган, холбуки, у

¹ Ҳа, гапдан адашдим. Аммо... бу барибир (франц.).

² Ҳа, ҳа, менинг аҳволим чатоқроқ (франц.).

мулкнинг энг қимматли бўлаги эди. Ўрмонзорни у анчадан буён оз-оздан пуллаб келаётганди, ўзи ҳаммаси саккиз мингча турар, Степан Трофимович эса беш мингга рози бўлганди. Аммо у гоҳо клубда катта-катта пулларни ютказар, Варвара Петровнадан сўрашга эса кўрқарди. Ниҳоят, ҳаммасидан хабардор бўлиб қолиб, Варвара Петровна тоза тишларини ғижирлатди. Мана, кутилмаганда ўғлидан хабар келиб қолди, у келиб мулкларини қандай бўлмасин сотишини ёзган, отасидан ҳаммасини сотишга тайёрлашни сўраган эди. Албатта, Степан Трофимовичдай олийжаноб ва холис одам ўз се cher enfant¹, азиз ўғилчаси олдида виждон азобини тортмай иложи йўқ эди (уни охириги марта бундан тўққиз йил бурун Петербургда талабалик чоғида кўрганди). Аслида илгари бутун мулк ўн уч ёки ўн тўрт мингга баҳоланиши мумкин эди, энди эса биров унга беш минг бериши ҳам гумон эди. Шак-шубҳасиз, Степан Трофимович ишонч қоғозига таянган ҳолда ўрмонзорни сотиш ҳуқуқига тўла эга эди, шу билан бирга, ақлга тўғри келмайдиган минг рубль йиллик даромадни ҳисобга кўйишга ҳам ҳақли эди, зеро, бу пул шунча йиллардан бери ўғилга қанда қилмай жўнатилар ва бу ҳисоб-китоб пайтида унга ғоятда қўл келиши мумкин эди. Бироқ Степан Трофимович олийжаноб инсон, юксак интилишлар соҳиби эди. Унинг калласига ғоятда гўзал бир фикр лип этиб келиб қолди: Петруша келганда унинг олдида энг юксак олижаноблик билан мулкнинг энг қиммат тахитим баҳосини кўяди, яъники ҳатто ўн беш мингни столга кўяди, шу пайтгача унга жўнатиб турилган пулларга заррача ҳам ишора қилмайди ва cher fies² ни йиғлаб-йиғлаб, маҳкам-маҳкам бағрига босади ва шу билан барча ҳисоб-китобларга нуқта кўяди. У гапни узоқдан бошлаб Варвара Петровнанинг олдида ушбу манзарани оҳиста чиза бошлади. У, бизнинг ҳабибона алоқаларимиз ва умумий “ғоямиз”га қандайдир ўзгача нажиб бир тус бағишлайди бу нарса деб ишора ҳам қилди. Бу яна қадим оталаримиз ва умуман кўхна одамларимизни социаллашган енгил-елпи фикрли янги ёшларга нисбатан холис ва ниҳоятда хайрли бир киёфада намоёиш қилган бўлур эди. У яна кўп гапирди, аммо Варвара Петровна сира миқ этмасди. Ниҳоят, ер-мулкингизни сотиб олишга розиман ва унинг тахитим баҳосини, яъни олти, етти минг бераман (тўрт мингга олса ҳам бўлаверарди) деб куруққина маълум қилди. Ўрмонзор билан бирга қўлдан чиқиб кетган саккиз минг ҳақида эса оғиз очмади.

Бу совчиликдан бир ой аввал бўлиб ўтганди. Степан Трофимович хайратга тушиб, ўйланиб қолганди. Илгари балки ўғил умуман бу ерга келмас деган тарздаги умид ҳам бўлиши мумкин эди, ташқаридан туриб фикрлаганда, бошқа бегона бир кишида шундай умид туғилиши мумкин. Степан Трофимович эса ота сифатида бундай умид ҳақидаги фикрнинг ҳатто ўзини ғазабланиб рад этган бўларди. Ҳар қалай, қандай бўлмасин, лекин шу пайтгача Петруша ҳақида бизга қандайдир ғалати миш-мишлар етиб келарди. Аввалига, бундан олти йилча бурун у университет курсини битириб, Петербургда ҳеч иш қилмай санқиб юрди. Бирдан бизга хабар келиб қолдики, у қандайдир яширинча ташлаб кетиладиган варақани ташкил этишда қатнашган ва жавобгарликка тортилган эмиш. Кейин у кутилмаганда чет элга, Швейцарияга, Женевага борган – қочганми, нима бало.

– Жуда хайрон қоламан, – деб ўша пайтлар бизга гап сўқарди жуда ўсал

1 Шу азиз болакай (франц.).

2 Жонажон ўғилни (франц.).

бўлган Степан Трофимович, – бу Петрушамиз ўзи с'est unesi pauvre tete!¹ У оккўнгил, олийжаноб, жуда ҳиссиётчан, мен ўшанда Петербургда уни замонавий ёшларга қиёслаб жуда ҳам хурсанд бўлган эдим, аммо с'ast un pauvre sire tout de meme...² Яна биласизми, бу ҳаммаси яна ўша чала ўтиришдан, кўнгилчанликдан! Уларни реализм эмас, социализмнинг ҳиссий, идеал томони ўзига мафтун этади, нима десамикин, унинг диний жихати, поэзияси... албатта, буни бошқа бировлардан эшитганлар. Бирок, мен-чи, менга нима бўлади! Бу ерда менинг душманларим қанча, у ёқда-ку тикилиб ётибди, отасининг таъсирида шундай бўлган дейишади... О худойим! Петруша двигатель бўларканми! Қандай замонларга қолдик!

Айтмоқчи, Петруша тез орада одатдагича пул жўнатишлари учун Швейцариядан аниқ турар жойини ёзиб юборди: демак, тўла маънода унчалар ҳам муҳожир эмас экан-да. Мана энди чет элларда тўрт йилча яшаб, кутилмаганда яна ота юртда пайдо бўлган ва бунинг хабарини етказганди: демак, бўйнига ҳеч қандай айб қўйилмаган. Бунинг устига, чамаси, уни аллаким қўллаб-қувватлаб, ҳомийлик қилиб ҳам турган. Унинг хати Россиянинг жанубидан келди, бу ерда у кимнингдир хусусий, аммо муҳим топшириғини адо этар, ниманингдир орқасидан югуриб-еларди. Булар бари жуда соз, бирок мулкнинг тузук-қуруқ maximum баҳосини чиқариш учун қолган етти-саккиз мингга қанча олади? Бақир-чақир, тўполон чиқиб кетса-чи ва улўвор бир манзара ўрнига жараён бошланиб қолса-чи? Степан Трофимович нимадандир кўнглида сезиб турар эдики, ҳиссиётчан Петруша ўз манфаатларидан ҳеч қачон чекинмайди. “Мен буни сезганим, – деб шипшиган эди ўшанда бир куни Степан Трофимович, – нега бу ашаддий социалист ва коммунистларнинг ҳаммаси айни вақтда ўлардай хасис, мол-мулкка ўч, мулкдор бўлишади, яна шундоғки, у қанча кўп социалист бўлса, янада узокни кўзлайди, янада ашаддийроқ мулк-параст бўлади... Нега ахир? Наҳотки бу ҳам ҳиссиётчанликдан бўлса?” Мен билмайман, Степан Трофимовичнинг бу сўзида ҳақиқат борми; мен шуни биламанки, Петруша ўрмонзорнинг сотилгани ҳақида ва бошқа баъзи нарсалар тўғрисида ҳам хабардор эди, Степан Трофимович эса унинг булардан хабардорлигини биларди. Мен Петрушанинг отасига ёзган хатларини ҳам ўқишга муяссар бўлгандим; у камдан-кам пайтлар хат ёзарди, бир йилда бир марта ёки ундан ҳам оз. Фақат кейинги пайтлар ўзининг тез орада бу ерга келишини маълум қилиб, бирин-кетин иккита хат юборди. Унинг барча хатлари жуда қисқа, қуруқ ва уларда фақат топшириқлар баён қилинган бўларди; ота-ўғил Петербургда кўришганларидан бери янгича одатга кўра бир-бирларини сенлашар, Петрушанинг хатлари ҳам эски помешчикларнинг ўз мулкларининг бошқарувчи қилиб қўйилган кишиларга, уй хизматчиларига марказдан битиб юборган мактубларидан асло фарқ қилмасди. Буни қарангки, чигални ечадиган ана шу саккиз мингнинг дарағи Варвара Петровнанинг таклифи орасидан чиқиб турибди, бунинг устига ўзи аниқ ишора ҳам қиляптики, саккиз минг бошқа ҳеч қанчадан чиқиши ҳам сира мумкин эмас. Бас, Степан Трофимович рози бўлди.

Хоним кетиши ҳамон ҳабиб мени чақиртирди ва кун бўйи эшикни беркитиб ўтирди. Рост, кўз ёши қилди, кўп ва хўб гапирди, кўп ва қаттиқ тутилди, оғзидан бир ўтқир ҳазил чиқиб кетди, бундан ғоят ҳузурланди, кейин андак хуш-беҳушлик дегандай – қисқаси, бари хўб рисолада бўлди. Шундан сўнг у йигирма йил бурун қазо қилган немис хотинининг суратини

1 Ақли калта бола (франц.).

2 Лекин барибир ночор одам (франц.).

чиқарди-да, шиква-нола қилгали тушди: “Сен мени кечирармикинсан?” Умуман олганда у каловланиб қолганга ўхшарди. Ғам-аламнинг зўридан биз андак-андак ичдик. Кейин у тезда ширин уйқуга кетди. Эрталаб туриб бўйинбоғни қойил қилиб боғлади, яхшилаб кийинди ва тез-тез кўзгу олдига бориб ўзини томоша қилди. Рўмолчасига андаккина атир сепди ва деразадан Варвара Петровна келаётганини кўрди-ю, дарров бошқа рўмолча олди, атир сепилганини эса ёстиқ тагига яширди.

– Қойил! – деб мақтади унинг розилигини билгач Варвара Петровна. – Биринчидан, бу сизнинг олижаноб қатъиятингиз, иккинчидан, бу ақлидрок сасига қулоқ тутганингиз, ахир сиз ўз шахсий ишларингизда бунга жуда оз қулоқ соласиз. Айтмоқчи, шошадиган жойи йўқ, – қўшиб қўйди хоним унинг оқ бўйинбоғининг тугунини кўздан кечираркан, – ҳозирча ҳеч кимга айтманг, мен ҳам айтмайман. Тезда туғилган кунингиз келади; мен у билан бирга сизни кутлагани келаман. Кечки чой қўйсангиз, бас, ичкиликлар, овқатлар керакмас; майли, ҳаммасини ўзим тўғрилайман. Дўстларингизни чақиринг, – майли, биз бирга сайлаб оламиз. Шунинг арафасида сиз қиз билан гаплашинг, бу керакдир ахир; сизнинг зиёфатингизда балки тўла эълон қилиб ёки қандайдир келишиб ўтирмаймиз, фақат ҳеч қандай тантанага йўл қўймасдан ишора қиламиз ё белги берамиз. Ундан кейин икки ҳафтала ўтказиб тўй, иложи борица шовкин-суронсиз... Ҳаттоки, иккинчиз вақтинча жўнаб кетсангиз ҳам майли, тўғри никоҳ тўйидан сўнг, мисол учун Москва томонларга. Мен ҳам, балки сизлар билан бирга кетарман... Энг муҳими, ўшангача, овоз чиқарманг.

Степан Трофимович ҳайрон. У бу қандай бўлади, ахир қиз билан гаплашиб олиш керак-ку, деб оғиз очмоқчи эди, аммо Варвара Петровна жаҳли чиқиб бобиллаб берди:

– Нима кераги бор? Биринчидан, балки ҳали ҳеч нарса бўлмас ҳам...

– Нега бўлмас экан! – минғирлади куёв батамом лол қолиб.

– Шундоқ. Мен ҳали яна кўраман... Майли, ҳаммаси мен айтганча бўлади, хавотирланманг, мен ўзим тўғрилайман. Сиз уринманг. Барча зарур нарсалар айтилади ва қилинади, сиз овора бўлманг. Нима кераги бор? Нима сабабдан? Ўзингиз ҳам борманг, хат ҳам ёзманг. Ис-мис чиқарманг, сиздан илтимос. Мен ҳам оғиз очмайман.

Хоним очикроқ гапиргиси келмай, паришон ҳолда кетиб қолди. Афтидан, Степан Трофимовичнинг жон-жон деб турганидан у ҳайратланди. Афсус, ҳабиб ўз аҳволини мутлақо тушунмасди, масала бошқа баъзи нуқтаи назарлардан қаралганда унга қоронғу эди. Аксинча, унинг туриш-турмушида аллақандай янгича ғолибона ва енгилтак ҳавойи бир хуруж бош кўтарди. У майнавозчилик қиларди.

– Менга бу жуда ёқпти! – хитоб қиларди у менинг олдимда тўхтаб қуловичини ёзиб. – Эшитдингизми? Унга қолса-ю мен хохламай қўйсам. Ахир менинг ҳам сабр-тоқатимнинг чегараси бор ва ... мен ҳам хохламай қўйишим мумкин! “Жойингизда ўтиринг, у ёққа борманг!” лекин нега энди мен албатта уйланишим керак экан? Унинг бошига шу қулгили бир хаёл келгани учунми? Аммо мен жиддий одамман, ҳовлиқма бир хотиннинг бекорчи хаёлларига бўйсунмаслигим мумкин! Ўғлим олдида ўз бурчларим бор... ўзимнинг олдимда ҳам мажбуриятдаман! Мен ўзимни қурбон қиляпман – у хотин буни тушунадими? Тўғри, мен унинг гапига кўндим, чунки бу ҳаёт жонимга тегиб кетди, менга ҳаммаси барибир. Аммо у хотин мени қонимга ташна қилиб юбориши мумкин, ана унда

менга барибир деёлмайман; мен унда хафа бўламан ва воз кечаман. Et enfin, le ridicule...¹ Клубдагилар нима дейди? Нима дейди... Липутин? “Балки, ҳали ҳеч нарса бўлмас” – олинге! Ҳаддан ошиш шунчалар бўлар! Бу ахир... бу ахир... нима ўзи? – je suis un forcat, un Badinguet², un деворга такаб кўйилган одамман!..

Ушбу аянчли шикоят нағмаларда яна аллақандай ўзидан инжиқ ва ринд мамнуният ҳамда ўйинқароқ майнавозчилик кўзга ташланарди. Оқшом биз яна ичдик.

Учинчи боб

ЎЗГАНИНГ ГУНОҲЛАРИ

I

Бир ҳафтача ўтди, иш жойидан бирмунча силжий бошлади.

Шуни ҳам айтиб ўтайки, шу бадбахт ҳафта давомида мен унаштириб кўйилган бечора дўстимнинг хузурида унинг энг яқин сирдоши сифатида ҳеч қайга жилмай бирга бўлар эканман, бошимдан кўп қайғуларни ўтказдим. У уят-шармисорлик остида эзиларди, лекин ҳафта ичи биз ёлғиз ўтирдик, ҳеч кимни кўрмадик; аммо у, буни қарангки, ҳатто мендан ҳам уяларди, шундайки, менга қанча кўп дилини ёрса, яна шунча бисёр мендан ғашланарди. Бадхаёллик қилиб, ҳаммага, ҳаммаси бутун шаҳарга маълум бўлган деб шубҳаларга ботар, клубдагина эмас, ҳатто ўзининг тор тўгарагида кўринишга кўрқарди. Сайр қилишга чиқадиغان бўлса ҳам, говумдан сўнг тўла қоронғу тушгач, чиқарди.

Бир ҳафта ўтди, у эса ҳамон ўзининг куёв бўлгани ё бўлмаганидан хабарсиз эди ва ҳар қанча уринмасин, буни билолмасди. Қаллиғи билан ҳали кўришмаган, унинг қаллиқ эканлиги ё эмаслигини ҳам билмасди; ва буларнинг бари жиддийми ё ножиддийлигини фаҳмлолмасди! Варвара Петровна негадир сира ўзига яқин йўлатмасди. Унинг дастлабки ёзган хатларига (у хонимга кўплаб хат ёзди) хоним, мен билан ҳар қандай алоқаларни вақтинча тўхтатиб туринг, чунки шу кунларда мен қаттиқ бандман, лекин сизнинг ўзингизга айтадиган анча муҳим гаплар йиғилиб қолди, ҳозиргидан бўшроқ ва қулайроқ фурсат келишини кутяпман, пайти келганда қачон келишингизни сизга ўзим хабар қиламан, деб жавоб берди. Хатларни эса очиб ўқимай ўзига қайтариб юборишини, чунки бу “эрмакдан бошқа нарса эмас”лигини билдирди. Бу мактубни ўзим ўқидим; устознинг ўзи менга кўрсатди.

Бироқ ушбу дағаллик ва ноаёнликлар уни қийнаган асосий нарса олдида ҳеч гап эмасди. Бу ташвиш унга ҳаддан ташқари тўхтовсиз азоб берарди; бу азоб уни озиб-тўздирар ва у руҳан чўқарди. Бу уни ҳаммасидан кўпроқ уят-андишага кўйиб, у ҳақда оғиз очишни истамас, ҳатто менга ҳам гапиргиси келмасди; аксинча, кези келганда худди ёш боладек менга ёлғон гапирар ва ликилларди; ваҳоланки, мени ҳар куни ўз хузурига қақирар, менсиз икки соат ҳам туролмас, менга сув ва ҳаводек мухтож эди.

Унинг бундай муомаласи бирмунча жиғимга тегарди. Ўз-ўзидан равшанки, унинг бу энг катта сирини ичимда анчадан бери англаб етган ва аён кўриб турардим. Ўша пайтда шундай чуқур бир фикрга келган эдимки,

¹ Ниҳоят, бу кулгили (франц.).

² Мен сургундаман. Мен Баденге (франц.).

Степан Трофимовичнинг энг катта ташвиши, энг катта сир-асрорининг очилиши сира ҳам унинг шаънига тўғри келмас, шунинг учун мен ҳали ёш йигит сифатида устоз ҳиссиётларининг тўпорилигидан, айрим шубҳа-гумонларининг баднамолигидан биров дарғазаб бўлардим. Қизик ичида – ва тан оламан – сирдош бўлишдан зерикиб – балки мен уни ортиқча айблаётгандирман. Мен раҳмсизлик билан уни ҳаммасини тан олишга мажбур қилмоқчи бўлардим, лекин баъзи бир нарсаларни тан олиш ҳар қалай жуда мушкул эканлигини назардан қочирмасдим. У ҳам мени ойнадай равшан тушунар, яъни уни ойнадай равшан кўриб турганим ва ҳатто ундан аччиқланаётганимни англади. Чамаси, менинг аччиқ-тиззиқ қилишим жуда бачкана бир тентаклик эди; лекин ўзаро ёлғиз қолиш гоҳида ҳақиқий дўстликка зарар келтиради. Маълум бир нуқтаи назардан, у ўз аҳволининг айрим жиҳатларини тўғри тушунар ва аҳволининг яширишни лозим кўрмаган нуқталарини ҳатто гоҳида нозик ифодаларди.

– О, ўша пайтларда у қандоқ эди! – деб менга Варвара Петровна ҳақида гап очиб қоларди у. – Биз у билан гаплашиб юрган чоғларимизда у қандоқ эди-я... Биласизми, ўша пайтларда у гаплашишни қойил қиларди. Сиз ишонасизми шунга, ўша пайтлар унинг фикрлари, ҳа, ўз фикрлари бўларди. Энди бари ўзгариб кетди! У, буларнинг ҳаммаси эскидан қолган гап сотиш дейди! У ўтмишдан нафратланади... Энди аллақандай гумашта, иқтисодчи, шафқатсиз одамга айланди, яна доим аччиқлангани аччиқланган...

– Унинг талабини бажардингиз, энди нима қилади аччиқланиб? – эътироз билдирдим унга.

У менга нозик қараш қилди.

– Cher ami, агар мен рози бўлмаганимда, у ёмон, ём-о-он! Аччиқланарди! Лекин барибир мен рози бўлганимдан кейин, ҳозиргидай аччиқланмасди.

Ўзидан, бу иборасидан у мамнун бўлди ва биз ўша оқшом бир шишани бўшатдик. Лекин бу бир зумгина давом этди, холос. Эртасига у янада бадҳол, янада бадқовоқ эдики, бунақаси ҳеч қачон бўлмаган.

Лекин яна бошқа бир нарса менинг ёмон ғашимга тегарди, у ҳатто узоқдан келган Дроздовларни бориб кўргали юраги бетламасди, ҳолбуки, бу борди-келдиларни янгилаш учун жуда зарур эди, уларни ўзлари ҳам бунга ишташаётган, ҳар ҳолда уни сўраб-ишташган, ўзи ҳам уззукун бу нарсаларни соғинарди. Лизавета Николаевна ҳақида-ку, менга тушунарли бўлмаган ҳайрат-ҳаяжон билан сўйларди. Шубҳа йўқ, унинг болалигини эсларди, қанчалар севарди уни ўшанда; лекин, бундан ташқари, нимагадир номаълум, шу қизнинг қошида ўзининг ҳозирги барча дарду ҳолларига кушойиш топаман ва ҳатто ўзимнинг ҳамма саволларим, шубҳаларимга дарҳол ечим чиқади, деган хаёлга борарди. Лизавета Николаевна тимсолида у қандайдир фавқулудда хилқатни учратаман деб чамаларди. Шундай бўлса ҳам, ҳар куни айланарди-ю барибир унинг олдида бормасди. Муҳими шунда эдики, ўшанда менинг ўзим ҳам у билан танишиш ва мени унга тавсия этишларини қаттиқ хоҳлардим, бунда фақат умидим ёлғиз Степан Трофимовичдан эди. Ўшанда уни тез-тез учратиш туришим менда жуда катта таассурот қолдирарди, албатта уни кўча-куйда учратардим, – у ажойиб бир от устида, аёл чавандозлар каби кийиниб сайрга чиқарди, унга марҳум генерал Дроздовнинг жияни чиройли зобит йигит ҳамроҳлик қиларди. Кўзларим фақат бир зумга қамашди, холос, кейин тезда орзуларимнинг сароб эканлигини англадим, – лекин бир зум эса-

да, бу орзу ҳақиқатан ҳам пайдо бўлган ва шунинг учун ҳам ўша вақтлар шўрлик дўстим омонсиз гўшанишин бўлиб қолганидан гоҳо қанчалар ғазабланганимни тасаввур қилиш мумкин. Бизга тегишли барча яқин кишиларга Степан Трофимович биров вақт қабул қилолмайди, шунинг учун уни тинч қўйишларини сўрайди, деб расман айтиб қўйилган эди. У ҳатто расмий хат ёзиб хабар беришни талаб қилди, лекин мен уни бундан қайтардим. Унинг илтимосига кўра яна мен ўзим ҳаммага бирма-бир учраб, Варвара Петровна бизнинг “қариямиз”га (ўзаро ҳаммамиз Степан Трофимовични шундай деб атардик) қандайдир шошилинич бир иш, бир неча йил бурунги аллақайси ёзишмаларни тартибга солишни топширгани, у хонани ичидан беркитиб ишлаётгани, мен эса унга ёрдам бераётганимни ва ҳоказо ва ҳоказоларни айтдим. Фақат Липутиннинг олдига киришга улгурмадим, буни негадир орқарокқа ташладим, тўғрироғи – унинг қошига киришга чўчирдим. У менинг биронта ҳам сўзимга ишонмаслигини олдиндан билардим, инчунин, у албатта бу ерда фақат мендан бир сирни яширишмоқчи деган хаёлга бориб, унинг олдидан чиқиб кетишим ҳаманоқ, дарҳол бутун шаҳарни чарх уриб кезиб нима гаплигини билишга, ғийбат васвасасига тушади. Мен буларни хаёлимдан ўтказарканман, тасодифан у билан кўчада учрашиб қолдик. У мен хабар қилган кишилардан аллақачон ҳаммасини билган экан. Лекин, жуда ғалати, у Степан Трофимович ҳақида кизикқани, ҳеч нарса сўраб-суриштиргани ҳам йўқ, аксинча, олдингизга илгарирок кириб ўтолмадим, деб узрхоҳлик қилмоқчи бўлганимда, ўзи мени гапдан тўхтатиб, дарҳол сўзни бошқа ёққа бурди. Рост, ичи гапга тўлиб кетган экан; у ҳис-ҳаяжондан бағоят тўлиб-тошиб турар, гап тинглайдиган одам топилганидан ниҳоятда хурсанд эди. У шаҳар янгиликлари, ҳоким рафиқасининг “янги гаплар” олиб келгани, клубда пайдо бўлган ихтилофлар, ҳамманинг “янги ғоялар” борасида айҳаннос солаётгани ва бу қандай тарқалаётгани ва ҳоказо ва ҳоказолар ҳақида оғиз кўпиртирди. У чорак соатча мириқиб валақлади, мен ҳам зерикмай эшитдим. Ўзи асти унга тоқатим йўқ, лекин гапни қойил қиларди, тингламаганга қўймасди, айниқса, бирон нарсадан аччикланса борми, минтиқ бўлиб кетарди. Менимча, бу одам ҳақиқий, туғма жосус эди. У ҳамма вақт барча охириги янгиликлару шаҳаримизнинг тирноқ остидаги нарсаларгача, кўпроқ хабосат-тубанликларни яхши биларди ва яна ҳайрон қоладиган жойи, у ўзига гоҳида ҳеч қандай алоқаси бўлмаган нарсаларни юрагига шу даражада яқин оларди. Назаримда, ҳасад унинг феъл-атворидаги асосий нарса эди. Мен ўша куни оқшом чоғидаёқ Степан Трофимовичга эрталаб Липутин билан учрашганим, гаплашганимни айтганимда, ҳайрон бўлиб қолдим, у жуда ҳам тўлқинланиб кетди ва мендан жоҳилона сўради: “Липутин биларканми, йўқми?” Мен буни тезликда билиш мушкул эканлиги, сўрайдиган одамнинг ўзи ҳам йўқлигини айтдим; аммо Степан Трофимович ўз билганидан қолмади.

– Мана, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, – деди у охирида кутилмаганда, – ишончим комилки, у бизнинг аҳволимизни бутун тафсилотларигача билади, шу билан бирга билганидан ҳам ортиқроқ билади, сиз билан мен хабарсиз бўлган нарсаларни ҳам ҳатто билади, биз эса у билганларни балки ҳеч қачон билолмасмиз, ёки аллақачон кеч бўлганда, орқага қайтишнинг сира иложи қолмаганда биламиз!..

Мен индамадим, аммо унинг сўзлари кўп нарсаларга ишора қиларди. Шундан сўнг биз беш кун мобайнида Липутин ҳақида бир оғиз ҳам эслашмадик; менга шу нарса аён эдики, Степан Трофимович

менинг олдимда ичидаги шунча гумонларини ошкор қилиб қўйганидан афсусланарди.

II

Бир куни эрталаб, яъни Степан Трофимович куёв бўлишга рози бўлганлигининг еттинчи ё саккизинчи куни, соат ўн бирларда мен одатим бўйича махзун дўстимнинг хузурига шошилиб бораётган чоғимда бир саргузаштни бошимдан кечирдим.

Мен Липутин “буюк ёзувчи” деб атайдиган Кармазиновни учратдим. Кармазиновни мен болалигимдан ўқирдим. Унинг қиссалари ва ҳикоялари бутун ўтган авлод ҳамда ҳатто бизнинг авлодимизга ҳам маълум-машхур; мен эса уларга жонимни берардим; улар менинг ўсмирлигим, ёш йигит чоғларимнинг роҳат-фароғати эди. Кейин унинг қаламидан бироз кўнглим совуди; У кейинги йилларда ёзган йўналиш кўрсатувчи қиссалар менга унинг биринчи ва илк асарларидай ёққани йўқ, буларда эса шунчалар самимий поэзия мужассам эди; унинг энг охириги ёзганлари эса ҳатто менга умуман маъқул бўлмади.

Умуман олганда, бундай нозик ишда мен ҳам ўз фикримни айтишга журъат этадиган бўлсам, ҳаётлик чоғида одатда нақ даҳо сингари қабул қилинадиган мана шу ўртамиёна истеъдодга эга бўлган барча афандиларимиз, ўлганларидан сўнг одамларнинг хотирасидан қандайдир изсизгина ва қандайдир бирданига ўчиб кетадилар, аммо шундай ҳам бўладики, ҳатто ҳаётлик чоғларида улар ҳаракат қилган муҳитни ўзгартирадиган янги авлод етишиб чиқиши биланок, – унутиладилар ва ақл бовар қилмас даражада тез бир чеккага сурилиб қоладилар. Бизда бу қандайдир жуда тез, худди театрда декорацияни ўзгартиргандек, рўй беради. Оҳ, бу ўз янги сўзини айтиш учун келган Пушкинлар, Гоголлар, Мольерлар, Вольтерлар, мана шу намояндалардан бутунлай бошқа нарса, оҳ, бутунлай бошқа! Яна бор гап шуки, мана шу ўртамиёна истеъдод эгалари бўлмиш жанобларнинг ўзлари улуғ бир ёшга борган чоғларида ўзлари мутлақо билмаган ҳолда, одатда ғоятда ачинарли бир тарзда ўта сийқалашиб кетадилар. Яна аксаран шундай бўладики, узоқ вақт фавқулодда теран ғояларни илгари сурган деб қаралган ва жамиятнинг тараққийсига фавқулодда ва жиддий таъсир кўрсатишига умид боғланган ёзувчи охирига бориб ўзининг асос ғоясининг шунчалар суюқ ва шунчалар майдалигини ошкор қилиб қўядики, натижада ҳеч ким унинг бу қадар тез сийқалашгани ва ёзолмай қолганига ачинмайди. Аммо соч-соқоллари оқарган қариялар бунга англамайдилар-у хафа бўлиб, жажллари чиқиб юрадилар. Уларнинг ўз-ўзларига маҳлиёликлари баайни фаолиятларининг сўнгида одамни лол қолдирадиган даражада катталашиб кетади. Худо билади, улар ўзларини ким деб билишади, – ўзларини худо деб ўйлашади, шекилли. Кармазинов ҳақида ҳикоя қилишларича, у ўзининг қудратли одамлар ҳамда юқори доиралар билан алоқаларини жонидан ҳам ортиқ кадрлар экан. Айниқса, агар сиз унга нима учундир керак бўлсангиз, ва бунинг устига сизни олдиндан унга мактаб тавсия этишса, ана ўшанда у сизни яхши кутиб олади, бағрига босади, кўнглингизни олади, соддадиллиги билан мафтун қилиб қўяди, деб айтишарди. Аммо биронта князми, бирон графинями ёки ўзи кўрқадиган бир одамни кўриб қолсами, тамом, сизни ҳақоратлагандан баттарроқ қилиб унутади, дарров четга суради, сиз унинг хузуридан ҳали чиқиб улгурмасингизданоқ пашшадек ҳам, қипиқдек ҳам

қадрингиз қолмайди; буни у энг чиройли, энг юксак одоб намунаси деб санайди ва бунга жиддий эътибор беради. У ўзини бағоят тутиб олган, яхши хулқ-одатларни мукамал ўзлаштирган бўлишига қарамай, ўзига шунчалар васвасона бино қўйган эканки, айтишларича, ўзининг адибона инжиқликларини ҳатто адабиётга унча ҳуши бўлмаган доираларда ҳам ҳеч яширолмас экан. Агар кимдир унга нописандлик билан қараб хижолатга қўйса, жуда қаттиқ хафа бўлиб, қасд олиш пайига тушаркан.

Бир йилча бурун мен унинг содда нафосат ва психологик нозикликка даъво қилган мақоласини журнал саҳифасида ўқиган эдим. У бир кеманинг Англия қирғоқларида ўзи гувоҳ бўлган ҳалокатини баён қилган, ўлган-чўкканларни қандай қутқаришганини кўрган эди. Узундан-узок сўзбозлик қилиб ёзилган бу мақоланинг бирдан-бир мақсади ўзини кўрсатиш. Авторнинг айтмоқчи бўлган гапи шуки, “Кўрдиларингизми, қаранглар, ўша пайтда мен ўзимни қандай тутдим. Сизга денгиз, бўрон, қоялар, вайрон бўлган кеманинг парчалари нимага керак? Буларнинг ҳаммасини мен қудратли қаламим билан сизга етарлича тасвирлаб бердим. Сиз анави ўлик боласини ўлик қўлида чангаллаб олган чўккан хотинни кўриб нима қиласиз? Яхшиси, мана, менга қаранглар, мен бу нарсани кўриб чидолмадим, юзимни четга бурдим. Мана, мен орқамни ўгириб турибман; мана мен даҳшатга тушдим, орқамга қайрилиб қарашга кучим етмайди; мен кўзларимни чирт юмдим – қанчалар қизиқ буларнинг ҳаммаси, тўғрими?” Мен Кармазиновнинг мақоласи ҳақидаги фикримни Степан Трофимовичга айтган эдим, у менинг фикримга қўшилди.

Яқинда бизда Кармазинов келармиш деган овозалар эшитилгач, албатта, уни жуда кўргим, иложи бўлса, у билан танишгим келди. Мен буни Степан Трофимович орқали қилиш мумкинлигини билардим; бир вақтлар улар дўст бўлишганди. Буни қарангки, кутилмаганда мен уни кўча муюлишида учратиб қолдим. Уни шу заҳоти танидим; уч кун бурун у коляскада ҳокимнинг рафиқаси билан ўтиб кетаётганда, менга уни кўрсатишганди.

Бу ёши ҳали эллик бешлардан ошмаган, икки юзи кип-қизил, думалок цилиндрга ўхшаш шляпаси тагидан оқ аралаш қуюқ соч толалари сочилиб тошиб турган ва пуштича, кичкина, озода қулоқлари атрофида жингалак бўлиб айланган, бўйи ҳам унчалар баланд бўлмаган, кеккайган қари эди. Кичкинагина, озодагина юзи унчалар ҳам кўркама эмас, лаби ингичка, узун, айёрона қимтилган, бурни бирмунча гўштдор, кўзлари ўткиргина, ақллигина, кичкинагина эди. У аллақандай эскича кийинган, елкасига қандайдир плашч ташлаган, ушбу мавсум қайдадир Швейцариядами ёки Шимолий Италиядами, мисол учун, мана шунақасини кийиб юришади. Аммо ҳар қалай либосининг барча майда-чуйда ашёлари: илма қадамачалар, ёқачалар, тугмачалар, ингичка қора тасмадаги тошбақа косасидан ясалган бир кўзли ойнакча, бармоқдаги узуккинаси бари рисоладаги савлатли одамларга мос эди. Ишончим комилки, у ёз ойларида оёғига албатта ёнига садаф тугмачалар қадалган рангдор прюнел ботинкача кийиб юради. Биз дуч келган пайтда у кўча муюлишида тўхтаб, атрофга диққат билан қарарди. Мен унга қизиқсиниб тикилиб турганимни пайқаб, у асалдай ширин, аммо бироз чинқирокроқ овози билан сўради:

– Билсам бўладими, Биков кўчасига яқинроқдан қандай боради?

– Биков кўчасигами? Бу шу ерда, яқин жуда, – деб кичқирдим мен қаттиқ тўлқинланиб. – Тўғри шу кўчадан бориб, иккинчи муюлишда чапга юрилади.

– Ғоят сиздан миннатдорман.

Лаънатлар бўлсин шу вақтга: мен юрагим оркамга кетганча, унга ялтоқланиб қарардим! У зум ичида ҳаммасини сезди ва, албатта, дарҳол ҳаммасини билди, яъни менинг уни кимлигини билишимни билди, уни ўқиганим, болалигимдан унга қойил қолганим, мана энди жоним ҳиқилдоғимга келиб ялтоқланиб тикилаётганимни билди-олди. У табассум қилди, яна бир карра бошини силкитиб қўйди-да, тўғрига қараб кетди кўрсатганимдай. Билмайман: нега мен унинг орқасидан қайрилиб бордим экан; билмайман; нега унинг ёнида ўн қадам ликиллаб чопдим. Бирдан у яна тўхтади.

– Сиз менга кўрсатиб қўёлмайсизми, бу ерда извошлар қаерда тўхтайди? – деб яна қичқирди у менга.

Ярамас қичқириқ; ярамас овоз!

– Извошларми? Извошлар шу яқин орада... Ибодатхона олдида, доим ўша ерда туришади, – сал қолди мен извошни чақириш учун чопиб кетишимга. У мендан худди мана шуни кутган бўлса ажаб эмас. Рост, мен дарров хушимни йиғиб олиб, тўхтадим, аммо у менинг интилиб қилган ҳаракатимни хўб яхши пайқади ва мени ҳамон ўша ярамас табассуми билан кузатиб турди. Шунда бир нарса рўй бердики, мен уни ҳеч қачон унутмайман.

У кутилмаганда чап қўлидаги мўъжаз чарм сумкани ерга тушириб юборди. Дарвоқе, бу сумка ҳам, сак ҳам эмас, қандайдир қутича ёки қандайдир портфелча, ёки яна ҳам тўғриси, хотинлар тутадиган қадим ридикюлларга ўхшаш ридикюлча эди, лекин ўзим ҳам билмайман бунинг нималигини, лекин шуни биламанки, мен уни ердан кўтариш учун шошилдим.

Ишончим тўла комил, мен уни олиб бермадим, лекин бунга ростмона интилганим аниқ; буни мен яширолмадим-у худди тентакдай қип-қизариб кетдим. Айёр киши бу ҳолдан қандай фойдаланиш лозим бўлса, шунча фойдаланди.

– Қўйинг, мен ўзим, – мафтункор қилиб деди у, яъни мен олиб бермаслигимни сезгач, ридикюлини тушган жойидан олди, гўё мендан олдинроқ ҳаракат қилди, кейин яна бир карра бошини силкиб, йўлига равона бўлди, мен аҳмоқ бўлиб қолавердим. Чунки худди мен олиб бергандай бир таассурот қолди. Беш дақиқалар чамаси мен ўзимни бир умрга шарманда бўлгандай сездим; аммо Степан Трофимовичнинг уйига яқинлашганимда, бирдан хахолаб кулиб юбордим. Бу учрашув менга шу қадар ғаройиб туюлдики, уни дарҳол Степан Трофимовичга қизиқ қилиб, бор бўй-басти билан сўйлаб бермоқчи бўлдим.

III

Лекин бу сафар уни фавқулудда ўзгариб кетган ҳолда учратдим, ҳайрон бўлдим. Рост, ичкарига кирган заҳотим менга аллақандай суллоҳлик билан ташланди-да, гапимга кулоқ тута бошлади, аммо кўриниши жуда паришон эди, бошда менинг сўзларимни тушунмаётганга ўхшади. Лекин оғзимдан Кармазиновнинг номи чиқиши билан бирдан бутунлай фиғони фалакка чиқди.

– Гапирманг менга, тилингизга олманг! – кутуриб кетгандай хитоб қилди у, – мана, мана, қаранг, ўқинг! Ўқинг!

У торгмани очди-да, стол устига учта кичикроқ қоғоз парчаларини улоқтирди, улар қаламда ёзилган Варвара Петровнанинг хатлари эди. Биринчи хат уч кун бурун келган, иккинчиси кеча ёзилган, охиргиси эса бугун, бир соат бурун жўнатилганди; ҳаммаси Кармазинов ҳақидаги арзимас гаплар; улар Варвара Петровна Кармазинов меникига келмайди деб кўрқаётганлиги, ўткинчи, майда гапларга ўралашиб, манманликка берилаётганини фош этарди, мана, уч кун олдин келган хат (балки тўрт кун ёки беш кун олдиндир):

“Агар у бугун сизникига ташриф буюрса, унда мен тўғримда бир оғиз ҳам сўз бўлмасин. Ҳеч қандай ишора қилинмасин. Гапирманг ҳам, эслатманг ҳам. В.С.”

Кечагиси:

“Агарда у бугун эрталаб сизнинг ҳузурингизга келмоқчи бўлса, ўйлашимча, энг олийжаноб иш уни қабул қилмаслик. Менимча шундай, сизнингча қандай, билмадим. В.С.”

Бугунги охиргиси:

“Ишончим комилки, уйингиз бир арава ахлатга тўлиб кетгандир, тамаки тутуни ҳам ҳаммаёқни тутиб ётгандир. Мен сизга Марья билан Фомушкани жўнатаман; ярим соатда саранжом-саришта қилишади. Бухоро гилами билан иккита хитой гулдони бериб юбораман: сизга анчадан бери совға қилмоқчи эдим; яна Теньерни ҳам жўнатаман (бу вақтинча). Гулдонларни дераза олдига қўйинг, Теньерни эса Ҳёте суратининг ўнг томонига жойлаштиринг, у ерга эрталаб ёруғ тушиб туради, ҳам кўзга ташланади. Агар у ниҳоят қадам ранжида қилса, нозик одоб-икром билан кутиб олинг, аммо арзимас нарсалардан гаплашинг, олимона қандайдир гапларни айтинг, яна ўзингизни худди кунга кеча кўришгандек тутинг. Мен ҳақимда ғиқ этманг. Балки кечқурун сизни кўргани кириб ўтарман. В.С.”

Боқи: “Агар бугун ҳам келмаса, унда умуман келмайди”.

Хатларни ўқиб шундай арзимаган сўзлардан унинг ҳаяжонланиб ўтирганига ҳайрон бўлдим. Унга саволомуз қараб, мен ўқиётганимда у доим тақадиган оқ бўйинбоғини қизилига алмаштириб олганини бирдан пайқадим. Унинг шляпаси ва таёғи стол устида ётарди. Юзи бўздай оқарган, ҳатто қўллари калтирарди.

– Унинг ташвишлари билан ишим йўқ! – бўғриқиб қичқирди у менинг савол назари билан қараганимга жавобан. – Je m'en fiche!¹ Кармазиновни деб ҳаяжонланишни билади, менинг хатларимга эса жавоб бермайди! Мана, мана, менинг ҳатто очилмаган хатим, у кеча менга қайтариб юборди, ана стол устида, китоб тагида, “L'homme qui rit”² нинг тагида. Николеньканинг ташвишини чекаётган бўлса, менга нима! Je m'en fiche et je proclame ma Liberte. Audiable La Lembke!³ Гулдонларни даҳлизга чиқариб қўйдим, Теньерни жовонга тикдим, ундан мени ҳозироқ қабул қилишини талаб қилдим. Эшитдингизми, талаб! Мен унга ўзиникига ўхшаган қаламда бир парча қоғозга ёзилган хатча юбордим, Настасьяни жўнатдим, кутиб турибман. Мен, Дарья Павловна ўз оғзи билан ўзи айтишини истайман, осмонни шафоат қилсин, жуда бўлмаганда сизнинг олдингизда айтсин. Vous me seconderez, n'est ce pas, comme ami et temoin.⁴ Мен қизаришни

1 Мен тупурдим бунга! (франц.)

2 “Куладиган одам”.

3 Мен бунга тупурдим, мен эркинликка чиқишимни эълон қиламан. Жин урсин ўша Кармазиновни! Жин урсин Лембкени!

4 Сиз дўстим ва гувоҳ сифатида менга ёрдам берасиз, тўғрими (франц.).

хохламайман, мен ёлгон гапиришни хохламайман! Мен хуфия нарсаларни хохламайман, бу ерда хуфия бўлишига йўл қўймайман! Ҳаммасини менга очиқ-ойдин, содда, олижаноб қилиб айтишсин, ўшанда... ўшанда мен эҳтимол бутун авлодни улуг бағрикенглик билан ҳайратга соламан!.. Мен аблаҳманми, йўқми, марҳаматли афандим? – деб тугатди у бирдан менга қаҳрли қараб, худди мен уни аблаҳ деб ҳисоблагандай.

Мен унга сув ичинг, дедим; уни ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаган эдим. У сўзларкан, доим хона ичида нари бориб-бери келиб турди, у бирдан менинг рўпарамда қандайдир кутилмаган бир ҳолатда тўхтади.

– Мен Степан Верховенский бўламан, – деб бошлади у менга яна бошдан-оёқ кибрлиб, ўртаниб назар ташлаб, – наҳотки мен Степан Верховенский манави қутини, ўзимнинг қашшоқ қутимни олиб! – уни кучсиз елкамга шартта ортиб, дарвозадан ташқарига чиқиб бу ердан мангу ғойиб бўлиб кетолмайманми, номус-оримга, мустақилликнинг буюк қондасига бўйсунолмайманми? Наҳотки сиз шундай деб ўйласангиз, наҳотки сиз менда бунинг учун маънавий-ахлоқий куч етишмайди, деб тахмин қилсангиз? Степан Верховенский истибдодни бағри кенглик билан биринчи марта рад қилаётгани йўқ, гарчи ушбу мустабид телба аёлдир, гарчи бу ғоятда таҳқирли ва шафқатсиз мустабидликлар, ер юзида бундан ортиқ истибдод бўлмас, ҳолбуки, сиз, марҳаматли афандим, ҳозир менинг сўзларимдан куляпсиз, ўзингизга шуни лозим кўряпсиз! О, сиз сира ишонмайсиз, мен шунчалар бағрикенг одамманки, ҳатто савдогарнинг қўлида тарбиячи бўлишим ва ё девор тагида очликдан ўлиб кетишим мумкин, ҳаётимни шундай барбод қилишликдан асло чўчиб ўтирмагайман, менга ишонинг! Жавоб беринг, жавоб беринг, дарҳол жавоб беринг! Ишонасизми сиз ёки ишонмайсизми?

Аммо мен атай индамадим. Мен ўзимни уни инкор этиб ранжитишга журъатим етишмаётгандек қилиб кўрсатдим, аммо унинг гапларини тасдиқлай ҳам олмасдим. Шу аччиқланиш, тажангликда дилни ёмон оғритадиган алланима бор эди, шахсан мени эмас, о, йўқ! Аммо... мен кейин тушунтириб бераман.

Унинг ранги ўчди.

– Балки сиз мен билан зерикиб қолаётгандирсиз, жаноб Г-в (бу менинг фамилиям), балки сиз менинг уйимга... энди умуман келмоқчи эмасдирсиз? – туси қочиб, босиқлик билан сўради у, кутилмаган кучли портлаш олдидан одатда шундай бўлади. Мен кўрқиб ўрнимдан туриб кетдим; шу онда Настасья кириб қолди ва индамай Степан Трофимовичга қалам билан нимадир ёзилган бир парча қоғозни узатди. У шундоқ кўздан кечирди-ю менга улоқтирди. Қоғозга Варвара Петровнанинг қўли билан бир оғиз сўз ёзилганди: “Уйда ўтиринг”.

Степан Трофимович индамай шляпаси билан таёғини олди-ю, тез эшик томон юрди; мен ғайришуурий тарзда унга эргашдим. Бирдан йўлакда кимларнингдир шитоб билан ташлаган қадамлари ва товушлар эшитилди. У яшин ургандек тек қотди.

– Бу Липутин, мен тамом бўлдим! – пичирлади у қўлимдан тутиб.

Шу зумдаёқ хонага Липутин кирди.

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАҒУРОВ таржимаси*

Давоми бор

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

72

ТАРЖИМОН ИЗОҲЛАРИ

Ганза – эски немис тилида – бир гуруҳ одамлар, тўда.

Диккенс Чарлз (1812–1870) – англиз адиби.

Жорж Занд /Санд/ (1804–1876) – француз адибаси.

Шарл Фурье. (1772–1837) – француз файласуф социалисти.

М.А.Петрашевский (1821–1866) – рус социалист инқилобчиси.

“Петрашевчилар тўгараги” (1844–1846) – яширин инқилобий ташкилот

Н.В.Кукольник (1809–1868) – рус подшопараст адиби.

Токвил А. (1805–1856) – француз либерал тарихчиси, сиёсий арбоб.

Пол де Кок (1793–1871) – француз маиший романаписи.

Пассаж – Петербургдаги катта раста.

А.А.Краевский (1810–1889) – “Отечественные записки” журнали ношири.

“Этик Пушкиндан паст...” – Достоевский ва Салтиков-Шедрин пайтидаги улар қўллаган кинояли ибора.

“Камаринская” – қадим рус рақс куйи.

Элиза Рашел (1821–1858) – француз актрисаси, трагик роллар ижроچиси

“Императрица гулдастаси” – машҳур француз атри.

“Антон Горемика” – ёзувчи Д.В. Григорьев асари.

Антон Петров – 1861 йил деҳқонлар қўзғолони қатнашчиси. Отиб ўлдирилган.

Петершула – XVIII асрда Петербургда очилган немис ўқув юрти.

Консидеран – Фурье мактаби намояндаси.

Фаланстера, Фаланга – Фурье таълимотида янги жамиятнинг илк бўғимлари – улар улкан саройларда жойлашади деб тасаввур қилинган.

Vernex-Montreux – Швейцариядаги курорт жой.

Бисмарк О.Ш. (1812–1898) – Германиянинг биринчи рейхсканцлери.

Ж.Г. Байроннинг “Дон Жуан” асари

“Дон Жуан” асари буюк инглиз шоири, озодлик ва эркинлик оташин куйчиси, исёнкор қалб соҳиби Жорж Ноэл Гордон Байрон (1788–1824) жодининг юксак чўққиси, жаҳон адабиётининг шоҳ асарларидан бири ҳисобланади. “Бекорчи пайтлар” деб номланган илк шеърий тўплами биланоқ хуррият ташнаси, адолат ҳомийси, мустақиллик жарчиси ва озодлик жангчиси сифатида майдонга чиққан Байрон нафақат сўзда, балки амалда ҳам зулмининг ҳар қандай кўринишига, зўравонликка, адолатсизликка, истибдодга, мустамлакачилик сиёсатига қарши умр бўйи курашди. У хўрланган, эзилган, адолатхоҳ инсонлар – истибдод қурбонлари тарафида туриб, замон иллатлари ва ҳукмфармо синф кирдикорини аёвсиз фош этди. Уз ватани Ангелияни “халқлар турмасининг посбони” деб атади, унинг зўравонлик сиёсатини

қўллаб-қувватлаган мунофиқ, сафсатабоз депутатлару сотқин матбуот вакилларини, жоҳил нозирлару маддоҳ ва риёкор шоирларни, урушпараст ҳукмронларни ҳаже ўтида қовурди. Белинский уни бежиз XIX аср Прометейи деб атамаган. Байрон қалбидаги эрксевар оташ ва тафаккуридаги исёнкор олов алангаси нафақат ўз замондошлари онгини, балки кейинги авлодлар шуурини ҳам ўз нури билан ёритишига қодир бўлди.

Унинг катта-кичик барча асарлари эрк руҳи билан, озодлик руҳи билан файзиёб. Бу руҳ “Дон Жуан”да айниқса бўртиб кўринади. “Дон Жуан” – Байрон номини оламга танитган асар. Шоир бу асарини умрининг сўнги беш йилида ёзди. “Дон Жуан” у босиб ўтган ижодий йўлнинг сўнги манзили, шоирнинг маънавий-руҳий, ғоявий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий қарашлари мукаммал ифода топган тиниқ бир кўзгудир. Афсуски, муаллифнинг бевақт ўлими туфайли асар чала қолди. Унда воқеалар гарчи XVIII асрга кўчириб тасвирланса-да, у ўз даврида замон иллатларини кескин фош этган асар сифатида катта шов-шувга сабаб бўлди.

Асар воқеалари қуйидагича ривожланади: бош қаҳрамон Жуан ёш, чиройли испан йигити. Ун олти ёшида онасининг дугонаси – гўзал Юлияни севиб қолади. Улар пинҳона учрашиб юрадилар ва кунлардан бир кун сир очилади: хонимнинг эри уларни ўз ётоғида ушлаб олади. Юлия роҳибаликка маҳкум этилади. Жуаннинг онаси эса ўғлини Кадисга жўнатади. “Кадисга бадарға қилмоқдан мурод: дарбадар бу ўғлон уч йилча холис, бегона юртлардан изласин имдод. Юрсин гуноҳлардан сал нари, олис...”

Бироқ Жуан Кадисга етиб боролмайди. У тушган кема ҳалокатга учрайди, тақдир тақозоси билан омон қолган Жуанни тўлқин Юнонистоннинг бир оролчасига элтиб ташлайди. Қароқчи Ламбронинг қизи Ҳайдэ уни беҳуш ҳолда соҳилдан топиб олади ва бир ғорда отасидан яширинча парвариш қилади. Қиз отасининг қароқчиликка кетганидан фойдаланиб, уни уйига олиб келади ва ҳаётини у билан боғлайди. Тўй базми устига келиб қолган қароқчи Жуанни Туркия қулбозорига элтиб сотади. Ҳайдэ айрилиқ азобиде вафот этади. Жуанни эса турк султонининг хотинларидан бири Гулбека қулбозорда кўриб, севиб қолади ва сотиб олади. Унга қиз либосини кийгизиб, ҳарам

қизлари ичида султондан яширинча сақлайди. Аммо ҳарам қизи Дуду билан бир тўшакда ётган Жуаннинг сирини очилиб қолади ва Гулбека султон уни ўлимга ҳукм этади. Аммо Жуан қочишга муваффақ бўлиб, ўлимдан қутулиб қолади ва Исмоил қалъасини қамал қилиб турган Суворов кўшинларига келиб қўшилади. Жангда жасорат кўрсатиб, “Владимир” нишонига сазовор бўлади. Екатеринага саркарда ахборотномасини етаказиш учун чопар сифатида Петербургда юборилади. Бу ерда Жуан Екатерина хобгоҳининг энг суюкли шинавандаларидан бирига айланади. Аммо кўп ўтмай саломатлиги ёмонлашади, ҳақимлар, у ҳаво ўзгартириши керак, деган фикрга келадилар ва Екатерина уни Англияга элчи қилиб жўнатади. Шу тариқа Жуан Англия аъёнлари даврасига қўшилади. Асар худди шу ўринда узилади. Бешафқат ўлим Байронни ўйлаган ниятини тўла амалга ошириш имконидан маҳрум этади. Ҳолбуки, Жуан, шоир режасига кўра, Оврупо саёҳатини фаранг инқилобидан иштирок этиш билан тугатиши керак эди. Байрон Жуанни дунёнинг турли юртларида кездариб, уни турфа саргузаштларга рўбарў қилар экан, шу орқали жаҳоннинг ҳамма жойида ҳукм сураётган зулм ва истибдодни, зўрлик ва зўравонликни, риё, фаҳш ва хунрезликни кўрсатишни мақсад қилади..

Ўзбек китобхонлари Жорж Байрон ижодидан бебаҳра эмас. Шеърят мухлислари М. Шайхзода, Р. Парфи, М. Али, Ж. Жабборов таржималарида шоирнинг “Чайльд Гарольднинг саёҳатлари”, “Манфред”, “Шильон тутқуни” каби йирик асарлари ва қатор шеърларини мутолаа қилганлар. Жорий йилнинг 22 январидан улуғ шоир туғилганига 225 йил тўлди. Шу муносабат билан унинг кенг кўламли, инсоний ғояларга, жозибали фалсафий фикрларга, ҳис-ҳаяжонларга бой, гўзаллик манбаи, ҳикмат булоғи, ҳамма замонлар учун замондош бўлган ўлмас асари “Дон Жуан”дан парчалар босилмоқда.

Таржимон

Жорж Гордон БАЙРОН ДОН ЖУАН

ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ*

1

Шекспир дейдики, одамзод ишин
Тўлқиндай ёприлиб келмоқлари бор¹,
Ундан фойдаланиб қололган киши
Мурод-мақсадига етар устивор;
Аммо гап шундаки, омад келишин
Айни ўз вақтида илғамок даркор, –
Мен дадил дейманки, қаро дамда ҳам
Омад нури бўлар бизларга ҳамдам.

2

Аёллар умрин ҳам авжи мавжи бор –
Кулоқ эшитмаган ишларга чорлар,
Уларни тўлқинга топширган девкор,
Бесабр денгизчи уларни хорлар!
Ҳатто Яъқуб Беме² – моҳир афсункор,
Бундай мўъжизадан қилади орлар:
Эркак-ку ҳар ишда бошни ишлатар,
Аёл қалбин эса жалб этар қаърлар.

3

Лекин жасоратли, қизиққон аёл
Ҳам гўзал бўлади ҳамда шиддатвор.
Қаттиқ севиб қолса гар соҳибжамол,
Озод бўлмоқ учун узар бешумор
Барча кишанларни. Ишққа бемалол
Этар тожу тахтни, борлиқни нисор.
Аёл иблисни ҳам йўлдан уради,
Ҳаммани Монийга³ айлантиради!

4

Иззат-нафс оламни қилади вайрон,
Чўқар салтанатлар, дунёлар ҳам тиз.
Севги сабаб бўлса, бу бани инсон
Барча телбалиқни кечирар, шаксиз.
Жанги учун эмас, Цезардан чандон
Антонийни кўпроқ устун қўямиз,
Бир аёлнинг гўзал кўзи деб, маънос,
Акциумни⁴ ташлаб чиққани боис!

1 Шекспирнинг “Юлий Цезарь” асаридан.

2 Яъқуб Беме – немис мутасаввуф-файласуфи.

*Шеърин романдин парчалар

3 Моний ибн Фатак – эронлик наққош ва рассом, монийлик диний таълимоти асосчиси, иблисга сизинишда айбланиб қатл этилган.

4 Жой, Ақций бурни.

5

Антоний – эллиқда, Клеопатра
Қирқ ёшида эди! Ахир бу ёшлар
“Йигирма” ё “Ўн беш” каби бокира,
Хавас қиладиган ёшми, йўлдошлар?
Бас, ҳамма қарийди, кўз тортар хира!
Айни авж паллада сўниб оташлар,
Тарк этгач юракни яшнатувчи ҳис,
Севмоқ лаёқатин қайтаролмаймиз.

6

Аммо бизларТаврот беваси мисол
Ишқни улуш қилиб олганмиз абад.
Муҳаббат ҳамиша тирик, безавол,
Бор жонзот олади ишқдан ҳарорат.
Ҳали эҳтирослар ажини, алҳол,
Инсон сиймосини бузмаган бир пайт,
Шоирлар бекорга кийгизмаганлар
Муҳаббат бошига илоҳий чамбар.

7

Жуан танг аҳволда, учинчи аёл
Қаҳрамонининг ҳам аҳволи ёмон.
Қанизакни йўлдан урган навнихол
Йигитнинг тақдири ҳаммага аён.
Яна ҳарамда-я! Султонлар қаттол,
Улар гуноҳкорга бермаслар омон,
Гўзал хотинларин хушторин аяб,
Илтифот қилмаслар Катонга¹ ўхшаб.

8

Тўғри иш қилмади гўзал Гулбека,
Ачинсам-да, чекиб қанча афсуслар,
Фиғоним чиқса-да тоқи фалакка,
Биламан, бу бари бекорчи сўзлар.
Очиғи, ҳамдардман мен бу малакка –
Зориқиб тинади баъзида кўзлар;
Олтмишда бўлса-да султоннинг ёши,
Олти юздан ошар унинг ўйнаши.

9

Шу нарса аниқки, гўзал, навқирон,
Тантиқ, ўзбошимча хотин ниҳоят
Зериқиб, сиқилиб, султоннинг аҳён
Ташрифига қилмас сабру каноат,
Бунда алжабрга хожат йўқ, аён,
Жўн ҳисоб илми ҳам қилар кифоят,
Олти юз меҳридан, бу қари одам,
Бир учқунин кўрар у билан бахам.

10

Барча аёл зоти, хусусан, хотин
Ўз ҳуқуқин поймол қилдириб қўймас,
Диндор бўлса, айблар эрини бетин,

¹ Катон – Марк Порций ўз хотини Марцияни дўсти Гортензийга бериб турган ва унинг ўлимидан сўнг яна қайтариб олиб, ўзи уйланган.

Умр бўйи айблар, айблашдан тўймас;
Ҳар бир хато учун шўрлик эр зотин
Қонун қиличига бермоқдан тоймас,
То эрнинг мингдан бир бўлагини ҳам
Ўғирлай олмасин ўзга бир санам.

11

Тарсо хотинларга хосдир бу одат
Ва лекин мусулмон хотинлари ҳам
Ўз кадр қимматин қилдириб ғорат,
Чекинмас эканлар ортга бир қадам.
Суюкли ёрларга кўрсатиб хурмат,
Кўнглин овламаса султони беғам,
Хоҳи тўртта бўлсин, хоҳ бешта улар,
Ҳар бири ўз шаънин химоя қилар.

12

Суюкли ёр эди Гулбека, аммо
Тўртинчи ёр эди нима бўлса ҳам:
Бир хотинлик турмуш олдида, илло,
Кўп хотинлик турмуш эрур кони ғам!
Битта хотин билан яшах ҳам ҳатто
Осон эмаслигин билар ҳар одам;
Тасаввур қилинг-а, не жазодир, воҳ,
Тўрт хотин нолишин эшитмоқ ногоҳ!

13

Оламнинг офтоби, подшоҳи якто
(Подшолар азалдан шундай мақталар,
Шаҳона жасадни еб бўлгунча то
Сўқир яқобинчи қурт-қумурскалар)²,
Улуғ ва даҳшатли, кўрқинчли подшо
Бекани кўз билан майин эркалар,
Бундай нигоҳ учун эрнинг таъмаси –
Беш кўлдай аёндир ҳамма-ҳаммаси.

14

Лекин унутмангки, ошиқ шуаро,
Ўтли бўсалару сўзлар, қарашлар
Аҳли аёл учун – энгил бир сарпо:
Ё попук, ё рўмол, ё тўрга ўхшар;
Уларни ҳам турфа либосдай гўё
Ечиб-кийса бўлар; бу ишга бошлар,
Юраклар бедахл; имо, эҳтирос
Тўғноғич сингари бир безак, холос.

15

Журъатсиз нигоҳу юзда ним ҳаё,
Ажиб ҳаяжонга йўғрилган ғулу,
Севги изҳорига ўхшаган зебо
Лаблар лаълисида чакнаган кулгу –
Бахтли ошиқликдан юракда зиё
Уйғота олгувчи ҳолат мана шу!
Бу афсун кудратин қилар зумда йўқ
Ортиқча иссиғу ортиқча совук!

² Ривоятга кўра авлиё Франциск ҳирсини босиш учун ўзини қорга (“муз қиз оғушига”) ташлаган.

16

Ортиқча эхтирос найрангга ўхшар,
 Мабодо у найранг бўлмаса ҳам гоҳ,
 Қилса ёш-яланглар қилиғин агар,
 Ёши катталарга уятдир ногоҳ.
 Оташин аёллар дархол бўйсунар,
 Солсанг бас уларга оташин нигоҳ;
 Совуққон аёллар ва қизлар кўпроқ
 Фаҳм-фаросатдан бўларлар йирок.

17

Нозик лаҳзаларда завқ-шавқимизга
 Муносиб бир жавоб кутар эканмиз,
 Аёнки, жаҳлимиз чиқади тезда,
 Жавоб сукут бўлса дидсиз ва хиссиз.
 Авлиё Франциск – хотиримизда,
 У муз маҳбубадан тилаган-ку хис.
 “Medio tu tutissimus ibis”¹ – абад
 Бизга Ҳорацийдан қолган насихат.

18

Мен “tu”ни² ишлатдим бу ерда бекор
 (Вазн тақозоси бўлди бу, холос!)
 Буни лотиншунос кечирмас зинҳор,
 Лекин дуч келмади менга бу шунос;
 Шусиз ҳам қийналиб жойладим ночор,
 Келмас октавага гексаметр мос!
 Шеър илми ёзғирса ёзғирар, хуллас,
 Сал сакта бўлса ҳам шеърим –
 ҳақпараст!

19

Гулбека не қилди, билмайман; бироқ
 Биламанки, топгай ишлари барор:
 Маккор Цирцеялар меҳр ила кўпроқ
 Эркаклик шаънини ардоқлаб хумор,
 Эрларга ҳукм этар ҳаммадан хўброқ.
 Риё – завқ отаси. Ҳамма – риёкор!
 Урчиш иллатига одамнинг майли
 Барҳам топар фақат очлик туфайли.

20

Майлига, ажойиб бу жуфти ҳалол
 Олсинлар шоҳона тўшакда ором,
 Кўрган тушларидан менга не малол,
 Лекин бизни қилар хуш онда мудом
 Арзимас нарсалар безовтаю лол –
 Бор кайфу сафомиз бўлади ҳаром.
 Азал жонимизни эговлаб келар
 Шу каби арзимас майда-чуйдалар.

21

Сиртидан бегуноҳ миянғи хотин,
 Тўлов талабида келган бир ҳужжат,
 Номаялум сабабга кўра бисотин
 Сенга қилмаса гар марҳум васият,
 Оқсаб қолса ногоҳ хуш кўрган отинг,
 Дардга чалинган ит, ноқобил фарзанд, –
 Майда-чуйдалардир эҳтимол булар,
 Лекин бизни қийнар, безовта қилар.

22

Бас, мен файласуфман: жин урсин,
 хуллас,
 Ҳайвону инсону пулни ҳам, фақат
 Дилкашу дилором аёлни эмас –
 Аёлни қилолмас тилим ҳақорат,
 Аёлни лаънатлаш қўлимдан келмас!
 Аёл – кўнглимга руҳ, руҳимга –
 қувват!
 Моҳияти нима, сабаби нима?
 Билмайман, аёлни жин урсин дема!

23

Афанасий³ каби мен ҳам бемалол
 Дунёи дунига айтдим кўп лаънат.
 У лаънат ёғдириб душманга филҳол
 Солди художўйлар кўнглига шафқат;
 Неча юз йилларки, чакнар безавол
 Оташин бу нутқнинг шуъласи албат,
 Рангин камалақдай ёниб жилвагар,
 Диний китобларни безатиб турар.

24

Ётар олиймақом ул жуфти ҳалол
 Уйқу оғушида, йўқ, бека бедор!
 Аёл ухлай олмас қочганда хаёл,
 Қийналиб, ўртаниб, интиқиб зор-зор,
 Ҳаёлан ҳам бўйдоқ, ҳам соҳибжамол
 Йигит висолини кўмсар бу дилдор.
 Ич-ичин зиногар эхтирос ёқар,
 Ухлаётган эрга ғижиниб боқар.

25

Ҳайхот, қимматбаҳо чодир ичра ҳам,
 Осмон остида ҳам бор эди қаттол,
 Тангри иродаси бирла дамодам
 Аёлни қийновчи соғинчу малол.
 Никоҳ қиморида алданган санам –
 Шўрлик Гулбекани этолгай хушҳол
 На пахмоқ, зардўзи, парку тўшаклар,
 На олтин, на гавҳар ва на ипақлар.

¹ “Ўрта йўлдан кетаётган бўлсанг, билки, энг
 беҳатар йўлдан кетяпсан” мақол. Бу фикр ҳам
 Ҳорацийга тегишли.

² “Сен” (Лот.).

³ Афанасий – Искандария епископи.

26

Бундан сал олдинроқ “жонон” дон Жуан
 Ва бошқа гўзаллар йўл олди ғужғон
 Кўша-кўша соқчи кўйдириб султон
 Маҳкам тутадиган ҳарамга томон.
 Турфа хил иқлимдан турфа хил жонон
 Эснаб ётар бунда лоқайд, нигорон,
 Аммо қафас ичра куш янглиғ улар
 Озод осмонларни орзу қиларлар.

27

Аёлни севаман, севганман доим,
 То ҳануз пушаймон эмасман; занғар,
 Қачондир, қайдадир демиш бир
 золим:
 “Дунёнинг бир бўйни бўлсайди агар,
 Бир қилич сермашда узиб олардим!”
 Аммо менинг орзум жўн ва бехатар:
 Ўпардим (о, қаранг содда хаёлни!)
 Бир лабга жо қилиб аҳли аёлни.

28

Ўнлаб қўлларини яна бешумор
 Бошқа кўп узвларга эга зўр сиймо,
 Бемисл ишларни бажарган девкор
 Бриарейга² ҳавас қиларман, аммо
 Бизларга йўл бўлсин? У – дев, биз –
 ночор!
 Илҳом париси ҳам шу асно ҳатто
 Паҳлавонга хотин бўлмоқчи эмас,
 Жуан аҳволини билмоқчидир, бас.

29

Ҳуллас, дилраболар ичра Жуаним
 Йўлдан озиб, қилди таваккал-тусмол.
 Канизакка кўзин олайтирса ким,
 Шарқий мамлакатлар қонуни қаттол.
 Бу инглиз қонуни эмас, ими-жим
 Жаримани тўлаб, яна бемалол
 Эс-хушингдан ажраб, жазманлик қилсанг,
 Эрли хоним билан айшингни сурсанг!

30

Аммо у унутмас “қизлигини” ҳам,
 Қизлардан ул-булни илар назари;
 Орқада бадқовоқ оғайи ҳарам,
 Ён томонда эса синчков ва қари
 Бир аёл кузатиб борар бекарам:
 Алжираб юрмасин ҳарам қизлари.
 Онахон деб олган бўлса ҳам лақаб,
 Қизларига боқмас унча ёрлақаб.

1 Рим императори Калигула назарда тутилган.

2 Бриарей – юз қўлли ва эллик бошли махлук.

31

Ким билар “онахон” бўлганми ўзи?
 Бу қизларнинг ўзи бўлганмикин “қиз?”
 Аммо олма терар бу хотин кўзи,
 Жавобгарлик осон иш эмас ҳаргиз.
 Яшайди Кантемир³ ва де Тот⁴ сўзи
 Шундай онахонлар ҳақда то хануз.
 Бир юз эллик қизга – айтишга осон! –
 Доим кўз-қулоқдир бундай “онахон”.

32

Одатда сабаб йўқ уларга бирров
 Қаттол назоратдан бўлгали халос;
 Онахонга мадад – тамбаю буров,
 Эркаклар йўқлиги – ҳаммасидан соз.
 Қизларни подшоҳнинг биргина ялқов
 Нигоҳи ийдирар, шод этар, холос.
 Роҳибалар каби аҳли бечора
 Завки учун бордир фақат бир чора...

33

У қандай чорадир? Намозу рўза!
 Саволингиз мени қолдирар ҳайрон:
 Аён, роҳибалар бўлар покиза!
 Бас, гапни бураман дон Жуан томон.
 Хаёлчан чайқалиб, гўё сув уза
 Сузиб кетаётган гулдастасимон,
 Нақ рангин, улуғвор мунчок шодаси,
 Борарди мафтункор қизлар тўдаси.

34

Жонларига тегиб ҳамшира аёл,
 Бедламдан⁵ қутулган бемордай бари,
 Етиб келдилару ётоққа, дархол
 Чулдираб, ғужурлаб чикди тиллари
 Баҳордаги шўхчан жилғалар мисол,
 Ўқувчи қизлар ё кушлар сингари;
 Ирланд бозорида юргандай кулиб,
 Ўйнашиб, қувнашиб, вижир-виж қилиб,

35

Баҳслашиб кетдилар улар Жуандан:
 Сочу кўзларидан гап очиб бехос,
 Дедилар: кулоғи зиракисиз экан,
 Либоси ўзига тушмаяпти мос,
 Елкаси бунча кенг, бунча оқбадан,
 Бўйи эркаклардай намунча дароз!
 Сўнг кўшиб кўйдилар – о, тил, о, тикан! –
 “Фақат кифти, бўйи эркакча экан...”

3 Кантемир Дмитрий – Молдовия ҳукмдори, олим; рус шоири Антиох Кантемирнинг отаси.

4 Де Тот Франсуа барон, “Турк империясининг аҳволи ҳақида хотиралар” китобида “қизлар онахони” хусусида маълумот беради.

5 Бедлам – Лондон яқинидаги жинниҳона.

36

Шубҳа қилмадилар либосларидан,
Қиз ҳали жуда ёш – гуноҳни билмас,
Хусну малоҳатда лекин у билан
Бирор гуржи қизи баҳслаша олмас.
Афсус, Гулбеканинг эси паст экан,
Бошига бу гўзал не бало солмас!
Чўри гўзал бўлса, бекаси шу зум
Иззату икромдан бўлади махрум...

37

Аммо ажойиби шундаки, Жуан
Хавас уйғотмади ҳеч кимда бироз!
Аксинча: у ҳалол матонат билан
Бир-биридан кўҳлик, бир-биридан соз
Бир гала дугона топди синовчан.
(Сирли куч таъсирин англадим бехос:
Бир-бири ҳуснидан завкланмоқ, хуллас,
Гўзаллар аҳлига хос одат эмас!)

38

Табиат ҳукми бу, ҳа, дўсти азиз;
Ва бунда тасодиф рўй берди, холос:
Бизнинг Жуаннага бор аҳли каниз
Бўлиб беихтиёр жазман, ишқивоз,
Ҳис этди ғалати бир меҳри ғализ:
Жин чалиб ё бари бўлдимми вавос,
Ё барин торгдими оҳанрабо куч,
То ҳануз тагига етолмасман ҳеч.

39

Бу ёш жононага маъсум, осуда,
Шодон орзуларга тўлгандай гўё,
Дўстликнинг инжа бир эхтиросида
Ёниб боқардилар тамом маҳлиё;
Қалтис гап қилади баъзилар жуда,
Хижолатда қолар ифғатли дунё:
Гар бўлса унингдек гўзал, ёш оға,
Қилар эмиш бари жонин садоға!

40

Хусусан, уч қизга диққат қиламиз:
Дуду, гуржи қизи Катенька, Лола.
О, саҳий табиат буларга ҳадсиз
Хусну малоҳатни этмиш ҳавола.
Кўҳлик дугоналар аро бу уч қиз
Ёнар уч куёшдек – учта хилола.
Менинг Жуанимга ҳаммадан хўброқ
Шу уч қиз гап отар негадир кўпроқ.

41

Ҳиндистоннинг оташ ҳавоси мисол
Қизгин ва буғдойранг Лола жангари;
Ёнар ложувардий бир тусда хушқол
Олёноқ Катянинг кўзин ранглари,
Қадамин сезмайди ҳатто паркет пол,
Оёқлари нафис, бежирим пари!

Лекин эринчок ҳур Дуду учун мос
Тополмасам керак тузукроқ таққос!

42

Хоболуд Зухрога ўхшар эди у,
“Уйқумиз қотили”¹ бўлмоққа қодир;
Эринчок алпозу қад-қомат, қулгу,
Ҳукмфармо кўзлар – бари зебодир,
Ҳар жиҳати дўмбоқ қиз эди Дуду
(Баъзан жуда ёқар бу тарзи нодир!),
Очиғи, ҳуснига етказмай завол,
Нафис дўмбоқликни йўқотмоқ маҳол!

43

Жони қилтиллайди ноз уйқу аро,
Субҳи навбаҳорда эсган елга хос;
Кўзларида чакнар нафис бир зиё;
Ҳайкалга ўхшар у – о, янги таққос! –
Пигмалион жўшиб ушлагач, хулё
Янглиғ хаёлида тирилик, паққос,
Жон эниб, илиган мрамарга ўхшар,
Танида ҳали ҳам ўшал тафт яшар.

44

“Жуанна! Бунчалар чиройли ном, оҳ!
Қизларга жуда мос! Ватанинг қаер?”
“Испания!” “Бизга яқинми, узоқ?” –
Деб Катя қизикди, “Нимаси ахир, –
Дер Лола. – Жонгинам! Бандаи гумроҳ!
Испания! Оҳ-хо, ёдимда у ер,
Шолизор оролча, бир ён – Марокаш,
Бир ён – Тунис, бир ён – Африко – оташ!”

45

Дуду баҳслашмади, бермади савол.
Лабида ноаниқ, жумбоқ табассум,
Ғарқ этиб қандайдир билгисиз хаёл,
Жуанна кокилин ўйнар эди жим;
Ўзининг ғаройиб қисматидан лол,
Гангиб ўлтирарди Жуанна хоним.
Синчи кўзлар боқиб излаганда сир,
Хижолат чекади ҳар бир мусофир.

46

Шу пайт етди дея уйқуга фурсат,
Онаҳон айлади ҳаммани огоҳ.
Жуаннага деди: “Сен келдинг бевақт,
Келдинг тасодифан, билмадим, эвоҳ,
Ҳатто беролмадим оқшомги овқат,
Тўшаклар ҳам банддир бари, ё оллоҳ,
Бир кеча мен билан ётгин амаллаб,
Эртага жой қилиб бераман бошлаб”.

¹ “Уйқумиз қотили” – Шекспирдан у қадар аниқ бўлмаган кўчирма (“Макбет”).

47

Эътироз билдирди Лола: “Вой, худо!
Шусиз ҳам сиз ўзи ухлайсиз хушёр!
Тинч ухланг, сизни биз кўриқлаймиз, о!
Яхшиси, мен билан ётсин бу дилдор,
Қаранг, иккимиз ҳам нозигу адо,
Мен билан ётса у кийналмас зинҳор!
“Мен-чи, – дер Катенька. – Мен нима
килай?
Менинг тўшагим ҳам тор эмас, кулай!

48

Боз, ёлғиз ётишдан кўрқаман ёмон:
Алоқ-чалоқ тушлар... сизда ихтиёр!
Туннинг сукунаги қилар чалажон,
Ҳар товуш, ҳар шарпа кўрқитар бисёр,
Тушимга киради арвоҳ, жанг, шайтон...”
“Ана, бемаънилик! – дер “онаизор”, –
Сен кўрқсанг, туш кўрсанг, титрасанг
дир-дир,
Дугонанга уйқу бермайсан, ахир.

49

Дардингга топаман бошка бир малҳам,
Ўшанда кўркмайсан, бўлмайсан нотинч.
Сен, Лола, бесабр, қувсан жуда ҳам;
Дуду билан ётсин Жуанна бу кеч:
Дуду кўп иболи, камгап, хотиржам,
Бормайди бемаъни хаёлларга ҳеч.
Боракол, қизалоқ!” Дуду жим эди,
Майин нигоҳ билан гўё “Хўп” деди.

50

Онахону Лола, Катяни шодон
Ўпиб, миннатдорлик билдириб азим,
Таъзим бажо айлаб (улар ҳеч қачон
Қилмас биздагидек тиз букиб таъзим),
Дугоналар кўнглин олди меҳрибон,
Қилиб хушчақчаку лоқайд табассум,
Тутиб Жуаннанинг қўлидан майин,
“Ода”га етаклаб кетди у кейин.

51

Хўш, “ода” нимадир? Бу шундай хона –
Унда хос тўшаклар, ипақлар бисёр
(Бўлганман неча бор мен ҳам хуфёна),
Болишлару турфа майда-чуйда бор,
Ҳа, бундай тўшакда ҳеч бир жонона
Шайтоний хаёлдан кечолмас зинҳор.
(Жуан кирганида остона ҳатлаб,
Ишонинг: шайтон ҳам тишлаб колди
лаб!)

52

Гўзал бир мавжудот эди Дудумиз;
Бундайлар куйдирмас, эркалар фақат,

Бу қадар мукамал хусни, афсус,
Ҳатто қила олмас рассомлар суврат.
Рассомни жалб этар ифодали юз,
Норасо бўлса ҳам, маъноли талғат.
Хуллас, алоҳида кўрқдан Мосуво,
Кескин чизикларга бой бўлган лиқо¹.

53

Гуллаётган баҳор қувончлари жо,
Маъсум бахтиёрлик уйғунлигию
Ором ва сукунат ҳукмрон маъво –
Қуёшли ўтлоққа ўхшарди Дуду...
Бундай манзаралар дардимга даво!
Бўронли уммонга ўхшаш серғулу,
Шиддатли гўзалдан кўрқаман; ё сал
Кўрқитар ундан-да гўзалроқ гўзал!

54

Осуда эди у, ғамгинмас бироқ;
Ўйчан эди, рости, жиддийроқ эди,
Ёритиб тургандай ичин бир чирок,
Ҳатто баҳордан-да нурлироқ эди.
Гўзал эди, лекин кибрдан йироқ,
Ҳуснин кўз-кўзлашдан у йироқ эди;
Гўдакдай бокира, беғубор эди,
Ҳолбуки, ўн етти ёши бор эди.

55

Олтин нималигин билмас бирор кас,
Олтин замондаги олтиндай, – бу қиз
Қуруқ номнинг қуруқ шуъласи эмас,
Малоҳатда тўқис, чиройда тенгсиз.
“Lucus b non lucendo”² эски гапдир, бас;
Эҳтимол бу таъриф муттаҳам иблис
Филиззотни³ қориб бир зумда абжир
Коринф миси⁴ монанд аллақандай бир

56

Ғалати қотишма яратган замон –
Бизнинг замонга жоиздир; магар
Ҳақлидир устимдан кулса китобхон:
Чунки кўп ўтлайман, менга шу ёқар,
Кўплаб октавамни қиламан курбон.
Буни ожизлик деб билма, биродар;
Биламан, айбдорман, лекин ўз раъйим,
Ўз эркинлигимча қоламан доим.

57

Дуду Жуаннани етаклаб хушбахт
(Жуанни десак ҳам қилмаймиз хато),
Ўтди буюк хоннинг рангин, басавлат

1 Юз.

2 Қадимги Рим грамматикларининг жўн
этимологик талқинида “Ўрмон, унда нур бўлмагани
учун ўрмондир” (Лот.)

3 Ф и л и з з о т – руда.

4 Коринф миси – мис, олтин ва қумуш кўшиб
тайёрланган мис.

Тўшагига мойил қайлиқлар аро;
У сукут сақларди, бу – ноёб хислат,
Ҳам гўзал қизга хос, аини муддао;
Тасаввур қилинг сиз кўзларни шу чоқ,
Йўқ, улар кўз эмас, сокин қалдирок!

58

Аммо, аини пайтда, канизни Дуду
(Чалғийман Жуанни десам мен агар,
Чалғисам не бўпти, тўғриси ҳам шу)
Ҳарам ишларидан қилар бохабар:
Айтар муҳофаза усулларию
Борлигин антиқа хийла, ўйинлар;
Хуллас, уддаламоқ эмасдир осон
Кўпайиб кетганда ҳарамда жонон.

59

Дуду ёш, навкирон дугонасини
Ийиб ўпди: ўпса, нима бўпти, хўш?
Беғубор, меҳрибон қиз бўсасини
Яхши эмас ахир ноҳўя йўйиш.
Аёлларнинг дўстлик робитасини
Севаман ва қилар ўпичи сархуш,
Зеро, олмоқ учун тўла қониқиш,
“Ўпиш”га қофия бўлсам дер “хоҳиш”.

60

Борини яширмай, табиий, илдам
Либосларин ечди хушқомат Дуду;
Сўнг ошкор ноз ила ўзини шаҳдам
Ойнага солиб бир жавлон урди у.
Шаффоф бир булоққа кўзи тушган дам
Ўз аксига шундай тикилар оху,
Яъни, сув остида фусункор бу жон
Қандай яшашига тушунмай хайрон.

61

Дуду ёрдамлашиб, дугонасин ҳам
Ечинтириб қўймоқ бўлди-ю, бироқ
Жуанна уялиб олмади ёрдам,
Ўзим ечинаман деб, шўрлик нўнок,
Ё билмай, ё қўрқиб чекди кўп алам,
Қолмади тўғноғич кирмаган бармоқ:
Аёл кўйлагида турса гар бежо,
Тўғноғич – лаънатдир, тўғноғич – жазо.

62

Гўзал хонимларни қилар бу матоҳ
Тегиб бўлмайдиган бир типратикан.
Ўзим ёшлигимда бўлганман гувоҳ,
Никоб базми учун ясантираркан,
Бир гўзал хонимга, шошиб, баногоҳ,
Тўғноғични хато қадаб қўйганман;
Билмасдан, керакли жойига эмас,
Бошқа бир жойига қадабман, хуллас!

63

Аммо бу сафсата ғийбатнинг ўзи:
Ҳар қалай, илмнинг қадри бор ҳамон!
Бас, баҳсда янгрисин заковат сўзи
Хоҳ тўнка, хоҳ золим ҳақида урён.
Лекин ҳамма учун Фалсафа қизи
Жумбоқдир, менга ҳам, рости, ноён,
Нечун, қачонгача, ким учун яшар
Бу ёруғ дунёда инсон ва башар?

64

Хуллас, сукунатга ғарқ эди ҳарам.
Ожиз милтирарди хира чироклар.
Сездимки, руҳларга бу боғи эрам,
Ажойиб сайргоҳ бўларди, – агар
Улар бор бўлсалар, – мос эмас ҳечам
Уларга тангу тор, хароб хужралар!
Шунда, борлигига руҳларда ҳам дид,
Биз, лоқайд бандалар, бўлардик
шоҳид.

65

Жанубга хос кўркам, сеҳрли боғда
Оҳ чекиб, интизор солланган гуллар –
Янглиғ ҳаловатни қолдириб доғда,
Ором оғушида ётар гўзаллар.
Битгаси сал толғин, хира чирокда,
Бетимсол хулёдек сирли, кўз олар,
Гўё ларзон шоҳда осилган ноёб,
Ғаройиб мевадек нафис, файзиёб.

66

Бошқа бири ётар, ёноклари ол,
Оппоқ билакларга таяниб бир ён,
Қуюқ, қора сочлар кифтида хиёл,
Оҳиста мавжланиб, турар паришон;
Елкаси кўз олар оппоқ қор мисол,
Турар ним очилиб, яъни, ним урён,
Нафис қад-қомати бамисли ҳилол –
Чойшаб тагидан ҳам ялтирар яққол.

67

Ой шундай кўринар шаффоф булутлар
Момик туманидан мўралаган дам;
Нарида – учинчи тутқун бир дилбар,
Мубҳам бир уйқуда ёгади пурғам:
Тушига кадрдон бир соҳил кирар,
Кўрар йиғлаётган она юртин ҳам,
Гўё сарв баргига инган дур шабнам,
Мужғонида ёнар шода-шода нам.

68

Тўртинчи асира – хайкалдай рангпар,
Ҳиссиз сукут ичра тин олар ҳиссиз,
Оппоқ, эҳтироссиз, совуқ бу дилбар
Худди Алп қоридай нур сочар нурсиз,

Ё бир киз қабрига қўйилган пайкар,
Ё Лутнинг тузқотган хотини¹ дейсиз.
(Хуллас, ўхшаши кўп. Ҳа, жуда бисёр,
Танлаб олаверинг – сизда ихтиёр.)

69

Буниси, бешинчи соҳиби талъат,
Ўрта ёшда, агар таржима қилсак –
Айни ёз фаслида. Афсус! Бу суврат
Тасаввур уйига бўлмас безак.
Ҳақиқий шоирлар каби мен фақат
Ёшликка шайдоман, шу боис, бешак,
Ёшлигини эслаб ох урган қари
Одамлардан доим юраман нари.

70

Хўш, қандай ухлади суюкли Дуду?
Албатга, қизиқ бу, аммо йўқ имкон,
Илҳомим ҳам бунни билолмади-ку,
Алдашни эса у хуш кўрмас, аён.
Ҳоким эди сирли бир ним қоронғу,
Гўзал боғнинг гўзал гулларисимон
Ухлаётган қизлар устида ҳайху
Кўтариб қичқирди ногаҳон Дуду.

71

Дудунинг бошига тўпланди ҳарам,
Таҳликага тушди Онаҳон, қизлар,
Қасирга кўпгандай туюлди бир дам,
Муз узра шовуллаб тушгандай музлар.
Кўркиб кетган қизлар бўлди жамулжам,
Шивирлар лол эди, лол эди сўзлар.
Хўш, вазмин, хотиржам Дудуни бу тун
Нима ҳам кўрқитган бўлиши мумкин?

72

Дуду танг, безовта, сирли кўрқувда
Бир-бир ташлар эди қизларга нигоҳ.
Учар юлдуз нури қоқ ярим тунда
Теграни шу тахлит ёритар ногоҳ;
Ҳаяжон ичинда, титроқ ичинда
Қизлар ҳар шарпадан бўлганча огоҳ,
Турарлар билолмай, тушунолмай ҳеч,
Нима бўлди ўзи Дудуга бу кеч?

73

О, дўстлар, уйку бир оромижондир!
Жуанна ухларди сокин, беҳабар.
Никоҳ лаззатидан ҳорган мамнун эр
Шундай хуррак отиб тинчгина ухлар.
Гўзаллар шўрликни тапира-тушир
Аяб ўтирмасдан турта кетдилар,
Ниҳоят, таажжуб ичида беғам,
Эснаб ва керишиб уйғонди у ҳам.

¹ Тавротга кўра, Лут пайгамбарнинг хотини туз
устунга айланиб қолган.

74

Ногаҳон бошланди буюк бир тергов,
Бош-кетсиз саволлар ёғилди ғужғон;
Юраклар, нигоҳлар, юзларни лов-лов
Ёндирар қизиқиш, кутиш, ҳаяжон.
Шубҳаю тахмину хитобдан бирров
Довдираб қоларди оқилу нодон!
Дудумиз гап-сўзга кўп чечан эмас,
Нима бўлганини айтиб беролмас.

75

Айтишича, бир туш кўрганмиш ёмон,
Мудроқ бир ўрмонга кирган эмиш ул, –
Данте ўрмонига² ўхшаш бир ўрмон, –
Унда нафсин тийиб, яхши ва оқил
Бўлмоққа маҳқуммиш ҳар битта инсон.
Зарурат қонуни мўмин ва маъқул
Қилармиш енгилтак хотинни дарҳол, –
Қисқаси, рўй бериб мўъжиза-имкон,
Тушига кирганмиш қоронғи ўрмон.

76

Шундоқ тепасида, дарахта, яққол,
Тирсиллаб етилган, чиройли, олтин
Бир олма осилиб турармиш беҳол,
Ям-яшил япроқлар қуршаб атрофин.
Аммо унга етмоқ бўлибди маҳол;
Сарқаш, итоатсиз қўл билан бетин
Дуду отган тошлар кетибди бекор –
Хуллас, ололмабди олмани дилдор.

77

Алам қилиб, бироз кетса у нари,
Ўша гўзал олма поп этиб ногоҳ
Узилиб тушганмиш, олиб, у пари
Энди очган экан оғзини, эвоҳ,
Пайдо бўлиб туйқус бир асалари
Унга ниш урибди! Ё олампадох!
Оғриқдан нақ ўлиб тўлғонибди у,
Додлаб: “Вой!” дебдию уйғонибди у.

78

Ўлгудай хижолат чекарди Дуду
(Албатга, таъбири бизга номаълум
Кўрқинчли тушининг оқибати бу),
Сирли-қароматли, ғалати, мавҳум
Бу тушлар менга ҳам бегонамас-у,
Ўхшаш тасодифми дейман-да балким;
Неки сирли бўлса, бу кун одамлар
Барини ўхшаш бир тасодиф билар.

79

Даҳшатли бу ишлар тафсилотини
Билмоққа ишқивоз аҳли дилором,

² Данте ўрмони – Дантенинг “Илоҳий комедияси”
қоронғи ўрмон тасвири билан бошланади.

Чуғурлаб талади шўрлик Дудуни,
Ширин уйкумизни қилдинг деб ҳаром.
Ховучлаб турувди қиз юрагини,
Онахон ҳам берди қўшимча дашном;
Дуду уқтиради хўрсиниб тинмай:
“Додлаб юборибман ўзим ҳам билмай”.

80

“Умримда чўпчакни кўп эшитганман,
Лекин асалари, олма ҳақда туш,
Ё шайтон, ё бўри босгандай бирдан,
Ҳарамнинг бошидан учуриб эс-хуш,
Жинни қилганини кўрган эмасман!
Гапларинг тутруксиз бари, бояқиш!
Ўнгда ҳам алаҳлаб титрайсан қалт-қалт,
Ҳаким чақираман эртага албат.

81

Бояқиш Жуанна! Қандай беозор!
Қара, чўчиб тушди бу ҳам, кизпақир!
Уни ётқизибман сен билан бекор,
Мен ўлгур – мияси айнаган кампир.
Яхши кўрадим-да мен сени бисёр,
Ақлли, камсухан, тинч эдинг ахир...
Энди уни, Лола, каватингга ол,
Сал нари сурилсанг, сиғар бемалол!”

82

Лола яшнаб кетди қувончдан гул-гул,
Аммо шўрлик Дуду кўзёшин ютиб,
(Туши таъсиридан у ҳамон малул,
Кампир таҳдиди ҳам қўйди хуркитиб),
Бирдан журъат топди ва дадил-дадил,
Қизилликда ҳатто лоладан ўтиб,
Онт ича бошлади: “Авф эт, Онахон,
Тушимда қўркмайман энди ҳеч қачон”.

83

Дуду Онахонга ваъда берди бот,
Энди у туш-пуш ҳам кўрмайди, тамом.
Пушаймондир, лекин фойда йўқ, хайҳот,
Қилди қизларнинг ҳам уйкусин ҳаром.
Кўрқиб кетган эмиш уйғонган захот
Кўзи бошқаларга тушиб ногаҳон.
Ўтиниб, кечирим сўра эди чин,
Ожизлиги, ножиз қилиғи учун.

84

Жуанна ҳам кирди жонига аро:
Дуду билан жуда зўр бўлди уйку;
Қизлар кўтармаса агар можаро,
Дуду кичкирганин билмабди ҳам у;
Таъна қилмас эмиш кўркса ҳам, зеро,
Айбдор эмас эмиш кичқирса Дуду, –
Хаёлот – қоронғу, мавҳум, билинмас,
Одамнинг тушига нималар кирмас!

85

Жуанна кўксига ўзининг лов-лов
Ёнаётган юзин беркитди Дуду
Пушти рангга кирган гул каби дарров.
Не ажаб, энсаси, бўйни ҳам, ёху,
Бўлди ҳаяжондан бирпасда олов.
Менинг ишим эмас, бинобарин, бу,
Энди бу мавзуну тўхтатиб пича,
Ҳарамга тилайман хайрли кеча.

86

Ёки, тўғрироғи, хайрли саҳар,
Хўрозлар кичкирди, дарвоқе, хушҳол,
Масжидлар ҳилоли ялтираб турар
У ер, бу ерларда кумуш ип мисол;
Салқин тонг, баргларда шабнам ялтирар,
Тепалар устида имиллаб беҳол,
Туялар қарвони суринар нолон,
Олис Кўҳикофдан келар бу қарвон.

87

Ҳали тарқамасдан сабуҳий туман,
Гулбека безовта, нотинч, пурқадар,
Ювиниб, тараниб, кийиниб олган;
Тийиксиз эҳтирос сингари рангпар.
Булбулнинг кўкраги ҳажр хоридан
Ярадор бўлади, дерлар шоирлар, –
Ва лекин асов бир истак азоби
Олдида ҳеч гапдир ҳажр изтироби.

88

Қиссадан бир ҳисса қилардим, лекин
Шоирдан изларлар ғаразли фикр;
Эринмай, кўтариб ҳар банд этагин
Топарлар қандайдир ишораи сир.
Ўқувчи-ку, майли, ҳар сўзинг тагин
Кавловчи ҳамкасбга не дейсан ахир.
Дунёда ёзғувчи зоти кўп, нетай,
Хўш, қайси бирига дум ликиллағай?

89

Хуллас, такасалтанг одамларга мос
Пахмоқ тўшагидан турди маликам, –
Гулбаргдан нафисроқ бўлса ҳам палос,
Такасалтанг нолир ётаётган дам.
Ҳатто иштаҳа ҳам сезмасдан бироз,
Кўзгуга ҳам бокмай Гулбека пурғам,
Ажиб бир орзуда ўртанар, ёнар,
Дарғазаб малоҳат ичра тўлғонар.

90

Унинг буюк эри, паноҳи, хайҳот,
Уйғонди сал кечроқ – бепарво, беғам, –
Ўттиз вилоятга ҳукмрон бу зот,

¹ Афсонага кўра, Кўҳикоф дунёнинг чеккаси.
Байрон Кўҳикофни Кавказ ўрнида ҳам қўллаган.

Ёрига хуш ёқар жуда камдан-кам.
Серҳиммат Ҳименей Туркияда бот
Аъло шифокордир бу ишда ҳар дам:
Хотинларга қилмай ҳеч нарсани маън,
Хотиржам қилади эрни умуман.

91

Султон бу ишларни кам ўйлар, зеро,
У ҳам бир эркакдай фикр юритар.
Унга шаробдай гап ҳар қандай барно,
Қизлар билан фақат кўнглин овулар.
У чаркас кизларин ҳарамда гўё
Бир гулдон, бир сурат ё шамдай тутар.
Аммо билиб азиз, суюкли бир ёр,
Ёлғиз Гулбекадан туяр ифтихор.

92

Алқисса, у туриб, олди таҳорат,
Қаҳва ичди, килиб аллоҳга шукр,
Сўнг кетди ўтказмоқ учун машварат,
Бебош рус кўшинин сикуви ахир
На ором беради, на берар муддат.
Шу сабаб то хануз мадҳия ўқир
Ялтоқлар ул тождор эркакжаллобга,
Улуғ шаҳаншоҳга – бузук, қаллобга...

93

Қонуний невара¹, Александр, о,
Қадим Нева узра янграса бир кун
Менинг октавамдан бу ҳамду сано,
Сен мандан ранжима истехзо учун.
Биламан: кўшилди янги, зўр садо
Болтиқ долғалари сасига бу кун –
Яъни, зўр, шиддатли, эркин нафас!
Мен шуни англадим – шунинг ўзи бас.

94

Екатеринанинг ўгли деб отанг
Аркини давлатда тан олинди-ку;
Эркакка ўч эди шаҳаншоҳ хотин,
Аммо шармандалик саналмагай бу!
Қандайдир бир зино подшоҳ авлодин
Ахир маломатга кўймас-ку мангу,
Жаноблар, энг аъло шажарада ҳам
Майда-чуйда айблар учрайди кам-кам.

95

Ҳам Екатерина, ҳам султон магар
Ўйлаб ўз фойдаю манфаатларин,
Ибрат, сабоқ бўлиб янги ўлкалар,
Исроф қилмасалар хазиналарин:
Султон – сарфламаса ҳарам учун зар,

¹ Қонуний невара – Александр Биринчининг отаси Павел Биринчи Екатеринанинг эри Пётр Учинчидан бўлган ўгли эмас деган фикрларга ишора.

Аёл² – лашкарига сочмаса зарин,
Насроний, мусулмон аро бу қадар
Авж олиб кетмасди ўтли низолар.

96

Султон олимлар-ла қилади кенгаш,
Билмоқчи бўлади аёёнлар дилин:
Сўрар манжалаки ҳамда жанжалкаш
Бу хотин подшоҳдан кутулиш йўлин;
Жўяли бир жавоб ўрнига, ғамкаш
Машварат хўрсиниб эгади бўйин:
Сўнг мадад ўрнига кўшарлар, хайҳот,
Ўлпонга – ўлпону закотга – закот.

97

Шу орада гўзал Гулбека ҳорғин,
Махсус хос хужрага айлади узлат.
Нонушта қилмоғу май ичмоқ учун
Йўқдир бу хужрадан қулайроқ хилват.
Бўстонлар инъоми – гуллар гуногун,
Ёкутлар, биллурлар, гиламлар қат-қат,
Накшин шифт, шохию атласу кимхоб
Бу хужрани қилмиш файз ила сероб.

98

Порфиру мрамлар таратиб жило,
Қилар қимматбаҳо атлас ила баҳс.
Шишалар рангига чўғ ҳам маҳлиё,
Қушлар қафасларда сайрар басма-бас...
Шоирлар неча бор айламиш иншо,
Бу зебу зийнату маҳобатни, бас;
Бу хужра кўркини хаёли учқур
Ўқувчимнинг ўзи қилсин тасаввур.

99

Гулбека занжини қийнаб бешафқат,
Сўради: не қилди шунча вақт Жуан,
Ҳарам аҳли ичра у соҳиб талъат
Бўлди не гап-сўзга сабаб дафъатан?
Тутдими ўзини доим пурҳасрат,
Хўш, қандай танишди у кизлар билан, –
Хусусан, у жуда қизиқди, сўзсиз,
Ким билан, қаерда, қандай ётди “қиз”?

100

Бобо кўрка-писа бераркан жавоб,
Сергап бўлиб, ўзин хизматга тайёр
Кўрсатиб, бекани, баҳаққи савоб,
Алдамоқчи бўлди бу содда-айёр.
Аммо чол бир сирга ёпганин ҳижоб
Гулбека пайқади – зийрак ва хушёр;
Сабабки, гоҳ кулоқ, бош қашиб гоҳо,
Жиддий туюлмади ўзини Бобо.

² Аёл – Екатерина Иккинчи кўзда тутилади. Лашкарда унинг суюкли жазманлари бўлганига ишора.

101

Гулбека кутмоқни қилмаган одат;
 Бу сабру токатга бегона аёл
 Яхши кўрар эди бой бермай фурсат,
 Ё изоҳ, ё жавоб олмоқни дарҳол.
 Ортиқ гапиришга қилолмай журъат,
 Занжи кўркқанидан жим қолди алҳол,
 Гулбеканинг юзу кўзида пинҳон
 Ғазаб ўз чакмоғин чаққани замон.

102

Бобо бу аломат охири бахайр
 Бўлмаслигин сезиб, тушди юзтубан,
 Ёлвориб сўради бекадан узр
 Ва айтди ямлаиб, чайналиб, Жуан
 Дуду ғамхўрлигин кўрди, деб, манзур;
 Сўнгра ўз юлдузин айблаб дафъатан,
 Йўқ, дея, бу ишда менинг ҳеч ҳиссам,
 Қуръон ўпиб, ичди кетма-кет қасам.

103

У элти Жуанни эшиккача то,
 Ундан у ёғига, бас, ҳадди сиғмас.
 У ёғига ҳукмин ўтказар танҳо
 Шу юзлаб канизлар онахони, бас;
 Тартибга ҳам ўша жавобгар, зеро,
 Занжига уйқудан бошқа иш қолмас...
 Ўйланмай айтилган арзимас бир сўз,
 Бошингга ёғдирар минг битта афеус.

104

Сўнг ишонч билдириб айтдики Бобо,
 Жуан ҳам ўзини тутгандир албат:
 Ахир эҳтиётсиз бўлса мабодо,
 Билар ўз бошига тушишин кулфат:
 Ё қоп¹ ё бошқа бир ёмонроқ бало...
 Занжи ҳаммасини айтди-ю, фақат
 Ташлаб ўтди Дуду тушини – айёр,
 Хуллас, у қилмади бу сирни ошкор.

105

Тўғри, у айтарди балки олдинроқ
 Ва лекин даҳшатли Гулбека унга
 Қошларин чимириб тикилди узок.
 Ҳарсиллаб, кўзлари сочди аланга,
 Нигоҳлар дарғазаб, уюлган ковок,
 Ғашдан, ҳаяжондан, ғамдан манглайга
 Қалқди реза-реза совуқ тер зилол,
 Титроқ нилуфарда шабнамлар мисол.

106

Ожиз тоифадан эмас у, бироқ
 Ҳушдан кетказмоқ ҳам осонмас уни,
 Лекин бир дақиқа асабий титроқ

¹ Қ о п – гуноҳкорга қоп кийгизиб, денгизга улоқтириш жазоси.

Қуршаб олди унинг бор вужудини;
 Шундайки, қийноқли даҳшат тутқанок
 Ёхуд талвасанинг совуқ тўлкини
 Ларзага солганда машъумот бизни
 Бир лаҳза сиқади юрагимизни.

107

Бир нафас қотди у, алах ичра фол –
 Кўрган Пифиядек, талвасаи жон
 Измида бир муддат гангираб беҳол,
 Худди жиловини узган отсимон,
 Пора-пора қилиб қиймалар қаттол,
 Жазава, эҳтирос юрагин чунон.
 Дил-дилдан эзилиб, ўчиб ранг-рўйи,
 Дафъатан солди у бошини қуйи.

108

Бошин қуйи солди, худди жароҳат
 Ҳолдан тойдиргандай ғалати, сузгин;
 Сочлари мажнунтол сояси сифат
 Диванга ёйилди паришон, тўзгин,
 Кўкраги тўфонли уммондай шиддат,
 Шаҳд ила қалқинди безовта, маҳзун;
 О, уммон бундай дам қаҳқаҳ уриб шод,
 Сохилга итқитар хас-чўпни, хайҳот.

109

Ҳали айтганимдай, тўзгин кокиллар
 Тўсар ой юзларин; беҳол, бемажол
 Шалвираб тушади оқ, момиқ қўллар,
 Худди жони йўқдай афтода бир ҳол...
 Мен рассом эмасман, шоирман, магар
 Бу ҳолни тасвираб беришим маҳол;
 Сўз бўёқ эмасдир: бу байтлар, аммо,
 Бир ҳолат тарҳидир, бир ожиз имо!

110

Бобо ҳам қув эди: тил тийиб қачон,
 Қачон гапирмоқни билар эди ул,
 У биларди, тинар охир бу тўфон,
 Қутурган тўлқинга кирмоқ – номақбул.
 Туриб, хона ичра у ёндан бу ён
 Юра бошлади у, боқиб, сизди қул:
 Қалдироқ-ку ўтар ва лекин уммон
 Тинчирмикан, фақат шуниси гумон.

111

Гулбека юришдан тўхтади, бирпас
 Жим туриб, сўнг яна юра кетди у;
 Асабий қадамин тезлатди бесас
 Ва яна тўхтади. Юриш – бир кўзгу;
 Юранда фош бўлган дунёда кўп кас;
 Каталин ҳақда Гай² ёзган эди-ку:
 У ёвуз иблислар измида яшар,
 Юрса – эҳтирослар тугёни жўшар.

² Саллюстий Гай – Рим муаррихи.

112

Гулбека занжига буюрди: “Тезроқ!
Айт, олиб келсинлар уларни, эй, кул!”
Беканинг овози паст эди, бироқ
Ҳарам оға сезди, шаханшоҳ тугул,
Шайтон ҳам бўлолмас айбдорга паноҳ.
Бобо Гулбекадан сўради: “О, Гул,
Яна хато қилмай, раҳм этинг бизга,
Кимларни келтирай хузурингизга?”

113

Гулбека бақирди: “Эй, қора айиқ!
Гуржи қизи келсин, ўйнаши келсин!
Дарвоза олдида шай турсин қайиқ...
Амримни уқдингми, тилингни тий сен!...”
Гўё бошқа бир сўз тополмай лойиқ,
Гулбека жим қолди ушлаб ўз бўғзин;
Чол эса аллоҳга қилди илтижо:
“Ўзинг балолардан асра, илоё!”

114

“Майли, мен тилимни тияман, – дер чол, –
Ҳеч вақт амрингиздан чиқмадим, бекам,
Амрингиз ҳар қанча бўлмасин қаттол,
Доим кулок қокмай бажардим илдам;
Шошилманг, мен ахир кўп кўрдим
завол,
Қаҳрига қанча кўп эрк берса одам,
Жабрини ҳам ўзи тортиши аниқ.
Сирнинг очилишин айтмаяпман, йўк, –

115

Ўзингизни ўйланг, деяпман, холос!
Тўғри, ҳалок этар денгиз мутлақо,
Қанча жасадларни бу ўпқон паққос
Ютганин бир худо билади танҳо!
Бир қошиқ конимдан ўтинг, илтимос,
Ахир сиз... сиз унга ошиқи шайдо...
Уни-ку ўлдирмоқ – осондир аниқ,
Аммо, узр, дилда ўлармикан ишқ?”

116

“Ишқдан гапирмоқни сенга ким қўйди! –
Бақирди Гулбека. – Йўқол, касофат!”
Бобо тез фаҳмлаб, тилини тийди:

Беканинг амрини агар бир муддат
Кеч бажарсанг, билки, хонумон куйди;
Бу ҳам етмагандай ҳайф кетар фурсат.
Қолаверса, занжи эмасдир нодон,
Қилмас ўзгалар деб ўз жонин қурбон.

117

Кетди бека амрин этгали бажо,
Йўлақай туркчалаб ғудраб, ғўлдираб,
Инжиқ аёл феълин сўкиб норизо,
Дарғазаб бекадан кўркиб, қалтираб.
Аёл зоти бунча ўжар, ё худо!
Бунча зўр уларда ҳиссиёт, талаб!
Хайриятки, ўзи холис, йироқдир
Бундай кулфатлардан, худога шуқр.

118

Бобо буюрдики, икки айбдор тез
Бекам хузурига етиб борсинлар,
Унутмасин соч-поч тарашни ҳаргиз,
Ипак либосларин кийиб олсинлар.
Бекам сўроқ қилар уларни, шаксиз,
Қайда туғилдилар, қайда турдилар?
Дуду таҳликада, Жуан жим, диққат,
На у қарши чиқар, на бу қилар рад.

119

Олий қабул учун шайланар улар;
Мен ҳалал бермайман; балки, эҳтимол,
Гулбека уларга марҳамат қилар;
Балки, жазо берар; англамоқ маҳол:
Баъзан бир ҳаракат барин ҳал этар,
Бас, демак, олдиндан очиб бўлмас фол,
Ким билар, дарғазаб, қутурган, қайсар
Аёл бундай дамда қандай йўл тутар.

120

Бас, етди еттинчи бобга ҳам фурсат;
Бошлайман, олдимда кутар янги йўл.
Маълумки, берилса агар зиёфат,
Таомлар тортилар доим хилма-хил;
Қадрдон Жуанга ёр бўлсин омад,
Ишқилиб, балиққа ем бўлмасин ул.
Вақти ғаниматни мен ҳамда илҳом
Ҳарбий мавзуларга этамиз инъом.

*Рус тилидан
Сулаймон РАҲМОН таржумаси*

Йоҳанн Петер ЭККЕРМАН

ГЁТЕ БИЛАН ГУРУНГЛАР¹

1825

1825 йилнинг 12 майи, пайшанба

Гёте Менандр² хақида тўлиб-тошиб гапирди.

– Софоклдан бошқа, – деди у, – мен учун кадрли бўлган бирор одамни билмайман. Унинг зуваласи поклик, аслик, улуғлик ва хушчақчақлик лойидан олинган, шеърини ғоятда жозибадор. Афсуски, ундан бизга жуда оз нарса мерос қолган, шу ози ҳам бебаҳо; иқтидорли кишилар ундан кўп нарса ўрганса бўлади. Ҳамма нарса биз ниманидир ўрганадиган одам табиатимизга мос келишига боғлиқ. Масалан, Калдеронни олайлик, гарчи мен унинг буюклигига чинакам тан берсам-да, у на яхши, на ёмон жиҳатдан менга ҳеч қандай таъсир кўрсатмаган. Шиллер учун у хавфли бўлиши мумкин эди, у Шиллерни йўлдан урган бўларди. Унинг Шиллер вафотидан кейингина Германияда намоишкорона пайдо бўлгани яхши бўлди. Калдерон адабий ва сахна техникасида бекиёс буюк эди; Шиллер бўлса, аксинча, тиришқоқлиги, жиддийлиги ҳамда интилишларининг улуғлиги билан ундан юқори эди, агар у бошқа жиҳатлардан Калдерон даражасига етмай туриб ўша фазилатларининг бир қисмидан воз кечса, ўта ачинарли ҳолат юз берган бўларди.

Гурунг мавзуси Мольерга³ кўчди.

– Мольер шу қадар буюкки, – деди Гёте, – уни ҳар гал қайта ўқиганингда янгидан ҳайратга тушаверасан.

У ўзига хос инсон, унинг пьесалари фожиа, улар шу даражада даҳшатлики, ҳеч ким уларга тақлид қилиб ёзишга журъат этолмайди. Унинг “Хасис” пьесасида бузуклик ота ва ўғил ўртасидаги ҳурмат-эҳтиромни йўққа чиқаради, бу чинакам буюк ва ҳақиқий маънода фожиавий асар. Бизникилар бузукликнинг ҳақиқий башарасини очиб ташлашдан кўрқишади; унда асардан нима қолади, чидаб бўлмас нарсадан ҳам кўра фожиалироқ нима бор ўзи?

Мен ҳар йили Мольернинг бир нечталаб пьесаларини ўқийман, худди шундай вақти-вақти билан буюк итальян рассомлари гравюраларини ҳам томоша қилиб тураман. Биз кичкина одамлармиз, бундай ижод маҳсулларининг буюклигини ўзимизда узоқ вақт сақлашга қодир эмасмиз,

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

² Менандр (мил. ав. 342-291) – қадимги юнон шоири.

³ Мольер Жан-Батист Поклен (1622 – 1673) – француз драматурги.

улардан олган таассуротларимизни янгилаш мақсадида баъзан уларга қайтиб туришимиз лозим.

Мудом оригиналлик ҳақида гапиришади, бу ўзи нима дегани?! Туғилганимиз заҳоти ёруғ олам бизга ўз таъсирини ўтказа бошлайди ва бу то умримиз поёнига етгунча давом этаверади. Умуман олганда, биз энергия, куч-қувват, иродадан ўзга нимани ўзимизники дея оламиз? Агар мен барча буюк ўтмишдошлар ва замондошларим олдида нималарда бурчли эканлигимни санайдиган бўлсам, ўзимдан деярли ҳеч нарса қолмайди.

Шунга кўра умримизнинг қайси даврида бизга у ёки бу буюк шахс ўз таъсирини кўрсатишига мутлақо бефарқ эмасмиз. Лессинг, Винкелман ва Кант мендан катта эдилар, олдинги иккиси ёш пайтимда, охириги кексалигимда таъсир кўрсатганлари мен учун катта аҳамият касб этади.

Мана, Шиллерни олайлик, у анча ёш эди, умрининг айна гуллаган чоғида, мен эса ҳаётдан чарчай бошлаганимда уни учратдим; шунингдек, ака-ука Хумболдлар ҳамда Шлегел ҳам менинг кўз олдимда фаолиятларини бошлаганлари беҳад муҳим. Шунданми, менга бекиёс устунликлар насиб этди.

Буюк шахсларнинг унга ўтказган таъсири ҳақида фикрларини изҳор қилгач, мавзу унинг бошқаларга кўрсатган таъсирига кўчди ва мен немис ёзувчиси Бюргерни эслатдим, шундай улкан, ўзига хос истеъдод эгасининг ижодида Гётенинг таъсири кўринмагани менга ғалати туюларди.

– Бюргернинг истеъдоди, – деди Гёте, – ҳар ҳолда меникига ўхшайди, бироқ ундаги маънавий маданиятнинг дараҳти бутунлай ўзга заминда томир ёзди ва ўзга йўналишда камолга етди. Ахир ҳар бир киши дастлаб қадам қўйган йўл бўйлаб савиясини ошириб боради-да. Ўттиз ёшида “Фрау Шнипс” каби шеър ёзган одамнинг меникидан бирмунча фарқ қиладиган йўлдан борганлиги шубҳасиз. Шу билан бирга, у улкан иқтидори эвазига кўп сонли мухлисларни ўзига жалб эта олган, унинг ижоди мухлисларни қониқтирарди, шу боисдан бўлса керак, ракибининг фазилатлари уни қизиқтирмас, бунга парво ҳам қилмасди.

– Умуман олганда, – сўзида давом этди Гёте, – одам ўзи ёқтирган кишилардан ўрганади. Ўсиб келаётган ёш истеъдодлар орасида менга нисбатан қандайдир хис-туйғуда бўлганлари ҳам бор, аммо ўз тенгдошларим орасида бундайларни кам учратаман. Ҳар ҳолда мени ёқтирадиган бирорга ҳам обрўли одамнинг номини айтолмайман. Улар менинг “Вертер”имни шу даражада савалашдики, агар улар танқид қилган ўринларни олиб ташлайдиган бўлсам, китобдан бирор сатр ҳам қолмасди. Қолаверса, ҳеч қандай танқид менинг кайфиятимга таъсир қилмади, негаки, умум эътироф бунақа субъектив қарашларни, ҳатто машҳур кишиларники бўлса-да, босиб кетди. Миллионлаб ўқувчилари бўлишига ишонмайдиган одам яхшиси ёзмай қўяқолгани маъқул.

Мана, йигирма йилдан бери мухлислар баҳслашишади: Шиллер буюкрокми ёки менми; аслида улар баҳс бойлашга арзигулик икки йигит борлигидан қувонишса яхши бўларди.

1825 йилнинг 11 июни, шанба

Бугун тушлик пайтида Гёте майор Пэррининг¹ лорд Байронга бағишланган китоби ҳақида анча гапирди. У китобни роса мақтади, Пэрри лорд Байронни беҳад мукамал, беҳад ёрқин тасвирлаган, бундан олдин у ҳақда ёзилган фикрлардан кўра бу анча юқори туришини айтди.

– Майор Пэрри, – сўзида давом этди Гёте, – афтидан ўзи ҳам билимдон,

¹ П э р р и У и л ь я м – майор, лорд Байроннинг дўсти. Унинг “Лорд Байроннинг сўнги кунлари” номли китоби кўзда тутилган, китоб 1828 йилда босилиб чиққан.

дунёкараши кенг киши бўлса керакки, дўстининг тимсолини шундай тоза ҳолда англаб етиб, шундай тўлақонли тасвирлашга муваффақ бўлган. Китобдаги битта тасвир менга айниқса маъқул бўлди, нақ кўнглимдаги гапни айтган, бу қадимги юнонга ҳам, ҳатто Плутархга ҳам муносиб гап: “Аслзодаларга, – деб ёзади Пэрри, – ўрта табақага хос бўлган фазилатлар етишмас эди, у буларга ўзининг дунёга келиши, олган тарбияси ва ҳаёт тарзи туфайли эриша олмади. Бироқ унинг ўша табақага мансуб айрим ғийбатчилари ўзларида мавжуд бўлган, беҳад қадрлашадиган хислатлар унда йўқлигини афсус билан таъкидлашади. Бу азаматлар билмайдиларки, лорд Байрон юксак мавқеда туриб улкан хизматлар қилгани уларнинг ҳатто тушларига ҳам кирмаган”.

– Хўш, бу гапга нима дейсиз? – деди Гёте, – бунақасини ҳар куни ҳам эшитавермайди киши, тўғрими?

– Шундай фикрнинг очикчасига айтилганидан хурсандман, – дедим мен, – бу юксак мартабали кишини ғийбат қилувчи ҳар хил пасткашларнинг шохини қайириб, оғзини ёпиб қўяди.

Шундан сўнг биз шеъриятдаги жаҳон тарихига оид сюжетлар ҳақида, яъни масалан, бирор халқнинг тарихи шоир учун бошқа халқниқига нисбатан қай даражада имкон яратиши мумкинлиги ҳақида гурунглашдик.

– Шоир, – деди Гёте, – соғлом асосга эга бўлган муҳим нарсани илғаб олиши керак, шу асосда умумийликни тасвирлаши лозим. Англия тарихи поэтик ижод учун қулай, ҳа, хийла қулай, соғлом, шунданми, унда такрорланиб турадиган умумийлик бор. Франция тарихи, аксинча, шеърий тасвирга ярамайди, негаки, у ортик такрорланмайдиган даврни ўз ичига олади. Шу даврда дунёга келган француз адабиёти бошқа даврдагилардан ажралиб туради ва вақт ўтиши билан эскиради.

– Француз адабиётининг ҳозирги даврига, – деди Гёте кейинроқ, – баҳо бериш қийин. Немисларнинг таъсири француз адабиёти учун ачитки вазифасини бажарди, бунинг қандай натижага олиб келиши йигирма йилдан кейин маълум бўлади.

Бу фикр суҳбат мавзусини шоир ва шеъриятнинг моҳиятини мавҳум таърифлар билан ёритишга уринувчи, аммо аниқ бир натижага эришолмаган нафосатшуносларга бурди.

– Бунда ҳеч бир таърифнинг ҳожати йўқ, – деди Гёте, – борликни жонли хис этиш ва уни сўзда ифодалаш шоирни яратади.

1825 йилнинг 15 октябри, чоршанба

Бу кеч мен Гётени қўтаринки кайфиятда учратдим ва унинг оғзидан кўплаб аҳамиятга молик фикрларни эшитиб қувондим. Биз ҳозирги адабиётнинг аҳволи ҳақида гурунглашдик, бу ҳақда Гёте шундай деди:

– Айрим тадқиқотчи ва ёзувчи индивидлар характеридаги камчилик, – деди у, – ҳозирги адабиётдаги кусурнинг манбаидир. Энг ёмони, бу камчилик айниқса, танқидда кўзга ташланмоқда, унда ё нотўғри нарса тўғри деб кўрсатилади ёки бўлмаса, биз учун фойдалироқ бўлган катта нарса хаспўшлаб юборилади. Ҳозирга қадар инсоният Лукрециянинг¹, Муция Сцевола²нинг қахрамонона руҳига ишониб келарди ва бу ишонч қалбларга илиқлик ва илҳом бағишларди. Энди бўлса, тарихий танқидчилик пайдо бўлиб шуни уқтирмакдаки, гўё бундай шахслар умуман мавжуд бўлмаган, улар бор-йўғи римликларнинг юксак ватанпарварлик хаёлларида туғилган сохта-

¹ Л у к р е ц и я – Римдан этрус қиролларининг қувиб чиқарилиши (мил. ав. VI асрнинг охири) ҳақидаги афсона қахрамони. Л у к р е т ц и я исми қадимда аёллар ифратининг тимсоли бўлган.

² Сцевола Гай Муций (мил. ав. VI аср) – антик давр ривоятларига қараганда Рим ватанпарвари.

лик, афсонадир. Бундай пуч ҳақиқатнинг бизга нима кераги бор? Агар бу тахлит ҳодисаларни ўйлаб топишга римликларнинг ақллари етган бўлса, унда бунга ишониш учун бизда ҳам ақл етарли бўлсин-да.

Шу пайтгача XIII асрга тегишли битта тарихий факт қалбимга қувонч бағишлаб келарди, ўшанда қирол Фридрих Иккинчи папа билан урушаётиб шимолий Германияни ташқи душманлар ҳужумидан ҳимоясиз қолдирди. Шунда Осие кўшинлари бемалол бостириб келиб, Силезияга кириб боришди, аммо Лигниц герцоги Хайнрих катта ғалабани қўлга киритиб, уларни даҳшатга солди. Кейин осиеликлар Маравияга йўл олишди ва граф Штернбергнинг зарбасига учрашди. Мана шу довюрак инсонлар шу боисдан ҳозиргача менинг қалбимда немис миллатининг халоскорлари сифатида яшаб келишарди. Мана энди тарихий танқидчиликда, улар бекорга қон тўкишган, Осие кўшинлари аввалданок чақирилган ва барибир келишарди, деган фикр олға сурилмоқда. Шу билан Ватан тарихига тегишли улкан ҳақиқат йўққа чиқарилди, бундан юрагинг зиркирамайдими, ахир.

Тарихий танқидчилик ҳақида шу тахлит фикрларини изҳор қилгач, Гёте бошқа соҳа тадқиқотчилари ва адабиётчилари ҳақида тўхталди.

– Агар мен табиатшунослик соҳасида тадқиқотлар қилмаганимда эди, – деди у, – одамларнинг бу қадар майдакашликларини, улуғ мақсадларга бу қадар бепарқликларини ҳеч қачон билмаган бўлардим. Энди зехн солсам, илм кўпчилик учун бор-йўғи тирикчилик манбаи экан, борди-ю, шундан қоринлари тўядиган бўлса, ўз хатоларини ҳам илоҳийлаштиришдан тоймайдилар.

Бадиий адабиётда ҳам аҳвол яхши эмас. Бу жабҳада ҳам буюк мақсадлар, ҳақиқат учун чинакам қайғуриш, тиришқоқлик, буларни кенг ёйишга интилиш кам кўзга ташланади. Бири иккинчисини суяб, етаклайди, бу ҳам ўз навбатида унисини суяб, етаклайди, чинакам буюк нарсалар уларнинг ғашига тегади, улар ўзлари олдинга чикиб олиш учун жон-жон деб буюк нарсаларни йўқ қилиб ташлаган бўлишар эди. Деярли бутун омма шунақа, айрим буюк шахсларни камчилик ҳурмат қилади, ваҳоланки, даҳолар ўзининг юксак истеъдоди, кенг қамровли билими билан миллати назарида кўкларга қўтарилиши мумкин эди, афсуски, феъл-атворининг сустлиги миллатни унинг фойдали таъсиридан, ўзини эса халқнинг ҳурмат-эътиборидан жудо қилди.

Бизга Лессингдек одам зарур. Унинг бор улуғлиги характерида, ирода кучида! Ақлли, билимли кишилар кўп. Аммо бундай характер эгалари кам!

Оқил, доно кишилар тўлиб ётибди. Бироқ улар шу даражада паст кетишадик, калтабин омманинг мақтовларига эришиш учун уятни ҳам, виждонни ҳам унутиб қўйишади, бундайлар учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ.

Шунга кўра, Вольтернинг кўполгина эркин фикрлилигига қарши чиққан Женлис хоним ҳақ. Аслини олганда, ҳақиқатан ҳам унинг асарлари ҳар қанча ўткир фикрларга бой бўлса-да, инсониятга ҳеч бир фойда келтирмади. Улар одамларга катта зарар келтирди, уларни йўлдан оздириб, руҳий мувозанатдан маҳрум қилди. Сирасини айтганда, биз ниманиям биламиз, ўз ақл-заковатимиз билан қаергача борардик?!

Инсон зоти ҳаётгий муаммоларни ҳал қилиш учун туғилмаган, балки ўша муаммоларни ҳал қилиш йўллари қидириши, ўзининг ақли етган чегарада тўхташи лозим.

Ёруғ олам ходисотларининг миқёсини баҳолашга унинг куч-қудрати

етмайди. Дунёга бирор оқилона ўзгартириш киритишга интилиш унинг чегараланган дунёқараши олдида беҳуда уриниш бўлган бўларди. Яратганнинг заковати билан инсон заковатини тенглаштириб бўлмайди.

Биз инсонга эркинлик бердикми, демак, бу Тангрининг иродаси билан содир бўлади. Менинг нима қилишим кераклигини Яратган белгилаб беради, у қандай хоҳласа, мен ўшандай ҳаракат қилишим лозим.

Бу сўзларни шунинг учун келтираяпманки, биз жуда кам нарсалардан воқифмиз ва Тангрининг сир-асрорларига тил теккизишимиз тўғри эмас.

Юксак маъноли ҳикматларни тилга олишимиз шунинг учун зарурки, улар инсониятга фойда келтиради, қолганларини эса ичимизда сақлашимиз керак, бироқ улар булут остига яширинган қуёш нури янглиф ҳаёт йўлларимизни ёритиб туради.

1825 йилнинг 25 декабри, якшанба

Кечкурун соат олтида Гёте ҳузурига бордим, ёлғиз экан, у билан бир неча дилкаш соатларни ўтказдим.

– Кейинги пайтда миям тамоман банд эди; ҳар томондан менга шунчалик кўп яхшиликлар ёғилдики, миннатдорчилик билдираверишдан хотиржам яшашнинг иложи бўлмай қолди. Асарларимни нашр эттиришга имтиёзлар бериш ҳақида кетма-кет турли саройлардан таклифлар келиб турибди, уларнинг ҳар биридаги шарт-шароитлар турлича бўлганлиги боис ҳар бир ҳолат махсус жавоб қайтаришни талаб қиларди. Бундан ташқари, беҳисоб китоб сотувчилардан ҳам таклифлар ёғилди, буларга ҳам обдон ўйлаб, рисоладагидек жавоб қайтариш лозим эди. Кейин, юбилейим муносабати билан минглаб табриклар ҳам олдимки, ҳалигача жавоб хатларини ёзиб тугатолмаяпман. Хатда қуруқ, умумий сўзлар билангина чекланиб қололмайсан, ахир, ҳар бирига кўнгилга хуш ёқадиган нимадир ёзиш керак. Мана энди аста-секин кўлим бўшаяпти, бемалол гурунглашиб ўтиришни истаяпман.

Шу кеча-кундузда қилган бир кузатувим ҳақида сизга сўзлаб бермоқчиман. Биз нима иш қилсак, унинг ўзига яраша оқибати бўлади, бу – адолатли, оқилона қилинган ишларгина яхши натижаларга, бемаънилари ёмон натижаларга олиб келади, дегани эмас, гоҳида тескариси ҳам бўлиши мумкин.

Бундан биров илгари ўша сотувчилар билан ёзишмалар чоғида бир хатога йўл қўйган ва бундан афсусланган эдим. Энди аҳвол шу даражада ўзгардики, агар мен ўша хатони қилмасайдим, ундан ҳам каттароқ хатога йўл қўйган бўлардим. Бунақаси ҳаётда кўплаб учрайди. Бунга ақли етадиган тажрибали ва зукко одамлар ҳар қандай ишга дадил, ҳеч иккиланмай киришаверадилар.

Ўзим учун янги бўлган бу кузатувни эслаб қолишга ҳаракат қилдим. Кейин гапни унинг айрим асарларига бурдим, унинг “Алексис ва Дора” элегияси ҳақида сўзлашдик.

– Кўплар ушбу шеърнинг кучли, жўшқин якуни туфайли мени койишди, – деди Гёте, – элегия хотиржам, майин оҳангда тугаши лозим, рашкни бу қадар даҳшатли тус олдиришнинг кераги йўқ эди, дейишди улар. Шубҳасиз, мен уларнинг фикрларига қўшилмадим. Бу ерда рашк шеърнинг маъзига шунчалик яқин сингганки, усиз шеър кўп нарсадан маҳрум бўларди. Ёш бир йигитчани биламан, у қизни қаттиқ севганидан: “У бошқа бирортага зинҳор бундай тез бўйин эгмайди!” дея хитоб қилган эди.

Мен Гётенинг гапларига тўлиқ қўшилдим ва ушбу элегиянинг ўзига

хослиги ҳақида сўз очдим: кичкина маконда ҳамма нарса шундай оддий қилиб тасвирлаб берилганки, уйдаги шарт-шароитни, у ерда яшайдиган одамларнинг бутун ҳаётини гўё аниқ кўриб тургандек бўласан киши.

– Тасвир шундай ҳаққонийки, – дедим мен, – гўё ўзингиз бошингиздан ўтказган нарсани қоғозга туширгандексиз.

– Агар Сизга шундай туюлган бўлса, – деди Гёте, – мен бундан хурсандман. Шундай одамлар борки, атрофда кечаётган воқеа-ходисалар уларнинг ҳаёлотига ҳеч бир таъсир ўтказмайди, одатда бундайлар ўзлари бирор тасаввурга эга бўлмаган ажойиб-ғаройиб мамлакатлар, саргузаштлар ҳақида ҳаёл сурадилар, ўзларича ҳаёлда ҳар хил ажойиботларни кўз олдиларига келтирадилар.

Бирок тамоман бошқача моддийликка қарам одамлар ҳам борки, уларда шеърятни ҳис этиш қудрати йўқлиги туфайли, унга ғоятда майда талабларни кўйишади. Масалан, айрим китобхонлар бояги элегиядаги Алексиснинг юкини кўтариб юриш учун уни хизматкор билан таъминлашни талаб қилишди, бундай қилсам ўша муҳитдаги поэтик нафосат йўққа чиқишини улар билишмайди.

Гурунг мавзуси “Алексис ва Дора”дан “Вилгелм Майстер”га кўчди.

– Айрим танқидчилар жуда кизик-да, – сўзида давом этди Гёте, – қаҳрамони ёқимсиз даврада жуда кўп бўлади, дея асарни роса танқид қилишди. Мана шу ёқимсиз даврани мен катта бир идиш сифатида танлаб, барча яхши нарсалар ҳақида айтмоқчи бўлганларимни унга жойладим-да, битта бадийий яхлитликни яратдим. Борди-ю, мен яхши даврани тағин ўшандай яхши давра билан уйғунликда тавсиф этганимда эди, китобни ҳеч ким ўқишни истамаган бўларди.

“Вилгелм Майстер”даги, бир қарашда майда-чуйдага ўхшайдиган тасвирлар асосида ҳамиша қандайдир улкан бир нарса яширинган бўлади, майда нарсада каттани илғаш учун одамдан зийрак назар, кенг дунёқараш, билим талаб қилинади, бошқалар учун эса шунчаки ҳаёт тасвири бўлиб қолаверади.

Шундан сўнг Гёте менга беҳад гўзал ишланган инглизча альбомни кўрсатди, унда Шекспирнинг барча асарларига ишланган гравюралар жамланган эди. Ҳар бир саҳифада алоҳида пьеса олтига кичик расмларда, остида шеърлий парчалар билан акс этган, асарларнинг асосий мазмуни ва сюжети кўз олдинда пайдо бўлади гўё. Барча ўлмас фожиа ва комедиялар шу тахлит, карнавал маросимидек тасаввуримда намоён бўлди.

– Бу суратларни кўрганингда даҳшатга тушасан киши, – деди Гёте, – уларда Шекспирнинг нечоғлик бой ва буюк эканлиги акс этганига гувоҳ бўласан! Инсоният ҳаётида у четлаб ўтган, у тасвирлай олмаган бирор мавзу йўқ! Улар шу қадар силлиқ, эмин-эркин тасвирланганки!

Шекспир ҳақида гапириш мушкул, барча айтилганлар асоссиз. Ўзим ҳам “Вилгелм Майстер”да бунга уриниб кўрдим, аммо жўяли бир нима айтолмадим. У театр шоири эмас, у сахна ҳақида ўйламаган ҳам; сахна унинг буюк тафаккури учун торлик қилади; аслини олганда, бу ёруғ олам ҳам унга торлик қилади.

У беҳад бой ва беҳад буюқдир. Ижодкор одам, агар вақтдан илгари ўлиб кетишни истамаса, бир йилда унинг битта пьесасини ўқиши мумкин. Ўзим “Тетс фон Берлихинген”ни, “Эгмонт”ни ёзиш орқали унинг юкини елкамдан олиб ташладим. Байрон бўлса, унга кўпам сажда қилмай тўғри йўл тутди. Қанчадан-қанча талантили немислар у ва Калдерон туфайли нобуд бўлишмади дейсиз.

– Шекспир, – сўзида давом этди Гёте, – бизга кумуш идишда олтин

олма тутди. Биз унинг асарларини ўқиб-ўрганиш орқали кумуш идишни кўлга киритдик. Бироқ унга картошка солиб қўйдик, бу жуда ёмон ҳолат!

Бундай ажойиб ташбеҳдан шодланиб кулиб юбордим.

Сўнгра Гёте “Макбет”нинг Берлинда сахнага қўйилганлиги ҳақидаги Селтернинг хатини ўқиб берди. Унда асарнинг бой руҳи ва характери-га мусиқа ҳечам мос тушмагани таъкидланган ва бу борада Селтер ўз норозилиklarини баён қилган эди. Гётенинг тилидан мактуб янгидан жонлилик касб этди, айрим ўринлардаги ўткир фикрлардан мен билан бирга завқланиш учун тўхтаб-тўхтаб ўқиди.

– “Макбет”, – деди шу орада Гёте, – Шекспирнинг энг яхши драматик асари, унда биринчи марта сахна талаблари инобатга олинган. Унинг эркин руҳини ҳис этмоқчи бўлсангиз, “Троил ва Крессида” асарини ҳам ўқинг, бунда у “Илиада” мавзусини ўзига хос талқин қилган.

Шундан сўнг яна Байронга қайтдик, унда Шекспирга хос самимий қувноқлик етишмаслиги, унинг қайсарлик билан ҳамма нарсани мудом инкор қилавериши кўпчиликнинг кўнглидаги исёнини аксар ҳолларда ҳақли эътирозига сабаб бўлганлиги ҳақида сўзлашдик.

– Агар Байронга, – деди Гёте, – ҳар қандай кўпол сўзларни айтишдан истиҳола қилмай парламентда тўқиб солиш имкони туғилса эди, у кўз олдимизда ҳақиқий шоир сифатида намоён бўларди. Модомики, парламентда нутқ сўзлаш имконияти бўлмаган экан, у миллатига қарши қалбидаги барча ёқимсиз ҳис-туйғуларни ичида сақлашга ва уларни шеърый йўл билан юзага чиқаришга, улардан шу усул билан халос бўлишга мажбур эди. Шу боисдан Байроннинг инкор руҳи сингдирилган асарларини “парламентда сўзланган нутқлар” дегим келади, назаримда бу уларга берилган тўғри таъриф бўларди.

Шу муносабат билан ижодидаги инкор руҳи билан кўпчиликнинг эътирозига сабаб бўлган шоир Платен ҳақида сўзлашдик.

– Инкор қилмайман, – деди Гёте, – унда ажойиб фазилатлар жуда кўп, бироқ юрагида муҳаббат етишмайди. У китобхонларни ҳам, атрофидаги шоирларни ҳам, ҳатто ўзини ҳам севмайди, Ҳаворийнинг¹ қуйидаги сўзлари айна шу ҳолатга мос келади: “Агар инсонлар ва фаришталар билан сўзлашган пайтимда юрагимда севги бўлмаса, унда менинг жан-ранглаётган мис ёки чалинаётган кўнғироқчадан фарқим қолмайди”. Яқинда мен Платеннинг шеърларини ўқидим, унинг юксак истеъдодини инкор қилмайман. Бироқ... нима десам экан, унда *севги* етишмайди, бу аҳволда у китобхонларга ўзи хоҳлагандек таъсир қилолмайди. Юракларда кўрқув ҳиссини уйғотади. У ўзига ўхшаган инкор қилувчи, аммо ўшандай иқтидорга эга бўлмаган кишиларнинг пирига айланиши мумкин.

1826

1826 йилнинг 16 феввали, пайшанба

Бугун кечкурун соат еттида Гётеникига борганимда, у хонасида ёлғиз экан. Дарҳол янгиликни, яъни кеча меҳмонхонада – Петербург сафаридан қайтаётиб, бу ерда тўхтаган герцог Веллингтонни кўрганимни айтдим.

– Ҳўш, у қандай экан? – сўради Гёте жонланиб, – портретига ўхшайдими?

– Қизик, – дедим мен, – кўриниши портретдан бошқачароқ! Унинг чеҳрасига назар ташлаган захоти ҳамма портретлари йўққа чиқади. Унинг

¹ Ҳаворий – Исонинг ўн иккита шогирдларидан бири.

сиймосини эслаб қолиш учун бир марта қарашнинг ўзи кифоя: кўзи жигарранг, қувончдан порлаб туради, нигоҳи ўткир... Лаби юмуқ бўлса ҳам, худди гапираётганга ўхшайди. У қизгин ҳаётни бошидан кечирган, энди эса дунёга қувноқлик ва хотиржамлик ила боқиб, ҳеч нарсага парво қилмайдиган одамга ўхшайди. У менга худда Дамашк қиличидек – бақувват ва мустаҳкам туюлди... Кўринишдан элликлардан ошган, тик қоматли, барваста, бўйи унчаям баланд эмас. Мен жўнаб кетаётиб, машинага ўтираётганида кўрдим. У одамлар орасидан ўтаётиб, бошини деярли эгмасдан бармоғини шляпасига қўйиб саломлашишида фавқулодда бир самимият бор эди.

Гёте мени зўр қизиқиш билан тинглади. Ва:

– Мана, Сиз яна бир қахрамонни кўриш бахтига муяссар бўлдингиз, бу жуда катта гап, – деди.

Биз Наполеон ҳақида гурунглашдик, мен **уни** кўрмаганман, дея афсусландим.

– Нимасини айтасиз, – деди Гёте. – Инсониятнинг асл ўзаги у!

– Бу унинг ташқи қиёфасида ҳам сезилармиди? – деб сўрадим.

– У асл эди, – жавоб берди Гёте, – унинг асллиги шундоқ кўриниб турарди.

Бугун мен Гётега бир неча кун аввал берган ваъдамга кўра унинг ажиб бир шеърини келтирдим. У бу шеърни қачонлардир ёзган, бироқ ёдидан чиқариб юборган экан. Шеър 1766 йилнинг бошида Франкфуртда чиқадиган бир журналда чоп этилган бўлиб, уни кекса хизматкори Ваймарга олиб келган, сўнг унинг фарзандлари орқали қўлимга тушган эди. Шубҳасиз, бу Гётенинг бизга маълум бўлган шеърларининг энг аввалгиси эди. Шеър “Исонинг дўзахга сафари”¹ деб аталган. Мени ҳайрон қолдирган нарса шу эдики, шоир ёшлигида диний тасаввурларни қандай қилиб шеърга сингдирди экан? Шеър руҳига кўра, Клопштокникига ўхшарди, бироқ у бутунлай ўзгача, эркин ёзилган бўлиб, унда жўшқинлик уфуриб турарди. Ундаги ўзига хос шиддат беихтиёр ёшликни эслатарди. Шоир ўз ички дунёси атрофида айланаверганидан шеър керагидан ортик чўзилганди ҳам...

Гётенинг олдида сарғайиб кетган журнал варағини қўйдим, унга назар ташларкан, ўз шеърини элади.

– Буни ёзишга мени фройлайн фон Клеттенберг² ундаган бўлиши мумкин, – деди Гёте. – Ўшанда менга материал етишмасди, шеърга солиш мумкин бўлган бирор ғоя туғилиб қолса, беҳад шодланардим. Ўша кезларда инглиз тилида ёзган бир шеърим қўлимга тушиб қолди, унда шеър ёзишга мавзу йўқлигидан нолиган эканман. Бу масалада биз – немисларнинг, ҳолимиз танг эди. Қадим тарихимиз зулмат қўйнида ётипти, кейинги тарихимиз эса ягона бир ёндашув тизимининг йўқлигидан миллатни қизиқтирмай қўйган. Клопшток ўз кучини Ҳерманда синаб кўрмоқчи бўлди, бироқ бу мавзу биздан жуда йироқ, ҳеч ким бунга қизиқмасди, бунинг моҳияти нимада эканлигини ҳеч ким билмайдиям, шундан унинг асари ҳеч кимда бирор таассурот уйғотолмади, оммалашиб кетмади. Менинг “Гец фон Берлихинген” билан шуғулланганим яхши иш бўлди; у менинг жону таним бўлган, демак, ундан нимадир чиқарса бўларди. “Вертер” ва “Фауст” да яна ўз ички дунёмни синадим, мавзунинг

¹ “Исонинг дўзахга сафари” – Гёте ўн олти ёшида Франкфуртда ёзган шеъри, бироқ у пайтда шеър унча машҳур бўлмаган, бу ерда ўша шеър тилга олинмоқда.

² Клеттенберг Сузанна Катарина фон (1723-1773) – Гёте онасининг дугонаси.

ўзимга яқинлиги қўл келди. Шу тахлит ўз йўлимни топиб олдим. Мен ўшанда бундан юзлаб, минглаб йиллар олдин шунчалик кўп мўъжизалар мавжуд эканлигини билганимда эди, бирор сатр ёзмаган ва ўзим учун бошқа йўлни танлаган бўлардим.

1826 йилнинг 26 марти, якшанба

Тушлик пайтида Гёте кувноқ ва кўтаринки кайфиятда эди. Бугун у ғоят қимматбаҳо совға, яъни Байрон ўз қўли билан унга бағишлаб ёзган номасини олганди. У бизга номани кўрсатар экан, келинидан Байрон унга Генуядан ёзган мактубни беришини сўради.

– Қизгинам, қарагин-а, – деди у, – бизнинг Байрон билан муносабатларимизга тегишли нима бўлса, ҳаммаси менда тўпланган, ҳатто манави қоғоз ҳам бугун ғаройиб бир тарзда қўлимга тушди.

– Сиз уни менга ҳадя қилгандингиз, дадажон, – деди келин, – энди уни қайтиб бермайман. Агар ҳаммаси бир жойда туришини истасангиз, яхшиси, бугунги қимматбаҳо бу номани ҳам менга беринг, мен уни мактуб билан бирга сақлайман.

Гёте бунга асло рози бўлмади, беғараз тортишув анча давом этди ва охири кўпчиликнинг ғовур-ғувурига қўшилиб кетди.

Тушликдан сўнг аёллар иккинчи қаватга чиқиб кетишгач, Гёте билан ёлғиз қолдик. У хонасидан битта қизил портфелни олиб чиқди-да, мени дераза олдига бошлаб бориб, уни очди.

– Қаранг, – деди у, – бу ерда менинг Байрон билан муносабатларимга оид ҳамма нарса жамланган. Мана бу унинг Ливернодан ёзган мактуби, манави бағишловининг кўчирмаси, мана бу эса, менинг сизга атаб ёзган шеърим, Медвин¹нинг суҳбатлари ҳақида ёзганман; фақат унинг Генуядан ёзган мактуби йўқ, холос, келиним эса уни беришни истамаяпти.

Сўнгра Гёте менга бугун Англиядан қўлига келиб теккан, лорд Байрон билан боғлиқ бир таклифнома ҳақида гапирди, бу уни ғоят қувонтирган эди. Унинг бутун фикри-зикрини Байрон эгаллаганди. У шоирнинг шахсияти, асарлари, мислсиз истеъдоди ҳақида тўлиб-тошиб ўз қарашларини баён қиларди.

– Инглизлар, – деди у, – Байрон ҳақида нима деса, деяверсин. Аммо билиб қўйсинларки, уларда Байронга тенг келадиган шоир йўқ. У ҳеч кимга ўхшамайди ва барчадан юксакда туради.

1826 йилнинг 15 майи, душанба

Бугун Стефан Шютсе² ҳақида сўзлашдик, у ҳақда Гёте самимий, беғараз фикрлар билдирди.

– Яқинда, бир оз тобим бўлмаган пайтда унинг “Кувноқ дамлар”³ини ўқидим. Китоб менга жуда ёқди. Шютсе Англияда яшаганида эди, бутун бир адабий даврни вужудга келтирган бўларди, чунки у юксак кузатувчанлик ва тасвирлаш салоҳиятига эга бўлатуриб, диққатга сазовор ҳаётни кузатиш имконини тополмади.

1826 йилнинг 8 ноябри, чоршанба

Бугун ҳам Гёте лорд Байрон ҳақида ҳайрат билан гапирди.

– Байроннинг “Deformed Transformed”³ини ўқиб, шунга амин бўлдимки,

1 Медвин Томас (1788-1869) – англиз ёзувчиси, Байроннинг дўсти.

2 Шютсе Стефан (1771-1834 ёки 1839) – ёзувчи. “Кувноқ дамлар” асарининг муаллифи.

3 “Deformed Transformed” – “Қиёфаси ўзгарган тасвир” (ингл.).

у мислсиз буюк истеъдод эгаси, – деди у. – Унинг иблиси менинг Мефистофелимдан келиб чиққан, бироқ бу зинҳор тақлид эмас. Бунда ҳамма нарса табиий, ҳаммаси ихчам, силлиқ ва доноларча топиб айтилган. Бирорта бўш чиққан жойи йўқ, муаллиф маҳоратини кўрсатувчи бадиий тўқималар тикилиб ётипти. Унинг йўлидаги ягона тўсиқ – бу ваҳимага тушиш ва инкор қилиш, шуям бўлмаса эди, у худди Шекспир ва антик ижодкорлардек буюк бўларди. Ҳа, менга ишонаверинг, уни янгидан ўрганиб чиқаяпман ва борган сари бунга амин бўляпман.

Илгариги суҳбатларимиздан бирида Гёте: “Лорд Байрон кўпроқ тажрибага, амалиётга суянади”, деган эди. Мен ўшанда унинг нима демоқчи бўлганини яхши тушуниб етмаган эдим, бу ҳақда сўрашга эса истиҳола қилдим. Театрда томоша қилган “Макбет” спектакли менда зўр таассурот қолдирди ва эртасига лорд Байроннинг “Беппо”¹ номли поэмасини ўқиш учун унинг асарларини қўлга олдим. “Макбет”дан сўнг бу поэма менда у қадар қизиқиш уйғотмади, уни ўқиганим сайин Гёте ўша гапи билан нимани назарда тутганини яна-да теран ҳис эта бошладим.

“Макбет”да мени ҳайратга солган нарса – унда Шекспирга хос руҳ бор эди. Юксак истеъдод соҳибларигагина хос ушбу туғма фазилат уни шахс сифатида барча инсонлардан юксакка кўтарган, шу билан уни улуғ шоир даражасига етказган эди.

“Беппо”ни ўқир эканман, унда бунинг акси ўлароқ, амалий фаолиятни акс эттирувчи жўн дунё ҳукмрон эканлигини пайқадим, бу маълум маънода шоир ҳиссиётларига таъсир қилиб, уни бизга баён қилган. Бу ерда мен юксак истеъдодли шоирнинг соф ва теран тафаккурини учратмадим, чамаси, кундалик оддий ҳаёт билан рўпара келавериш шоир тафаккурида ўз изини қолдирганга ўхшарди.

1826 йилнинг 11 декабри, душанба

Бугун Гётени қувноқ, кўтаринки кайфиятда учратдим.

– Александр Хумбольд бугун эрталаб меникида бир неча соат бўлди, – деди у қувонч билан. – У шундай инсонки, мен уни анчадан бери биламану, барибир ҳар гал кўрганимда янгидан ҳайратга тушавераман. Айтиш мумкинки, билимдонликда ва ҳаётни жонли идрок этишда унга тенг келадиган киши йўқ. У кўп серкирралиги билан ҳам ҳаммадан ажралиб туради! Нима ҳақда сўз очилмасин, у доим ҳозиржавоб, суҳбатдошини маънавий дурларга кўмиб ташлайди. У баайни кўплаб қувурлар ўрнатилган чашманинг ўзи, уларга идиш тутиб турсанг бўлди, битмас-туганмас обиҳаёт билан тўлаверади. У бир неча кунга шу ерда қолмоқчи, ҳозирданоқ сезяпман, у кетгач, ўзимни гўё узоқ йиллар яшагандек ҳис этаман.

1826 йилнинг 13 декабри, чоршанба

Стал атрофида ўтирганимизда аёллар ёш рассом чизган портретни мақташди. “Ҳайратланарли жиҳати шундаки, – қўшиб қўйишди улар, – у ҳаваскор рассом экан”. Бу ҳолат унинг ноаниқ, зарурий кўникмаларсиз чизган чизиқларидан билиниб турармиш.

– Кўриниб турипти, – деди Гёте, – унда истеъдод бор, аммо ҳаваскор бўлганлиги учун уни мақтамаслик керак, аксинча, унга танбех бериш лозим. Истеъдод ўз-ўзича ҳаракат қилиш билан юзага чиқмайди, санъатга, яхши устозларга мурожаат қилиш лозим, улар ундан яхши рассом

¹ “Беппо” – Байроннинг поэмаси.

яратишади. Яқинда Моцартнинг бир хатини ўқиб қолдим, унга мусикадан машқларини юборган бир баронга шундай жавоб ёзипти: “Сиз – дилетантларга танбех бермасдан бўлмайди, негаки сизларда одатда икки ҳолат содир бўлади: ё сизларнинг ўз фикрингиз йўқ – бировникини оласизлар ёки бўлмаса, ўз фикрингизга эга бўлсангизлар ҳам ундан фойдаланишни билмайсизлар”. Моцартнинг бу пурмаъно сўзлари бошқа ҳамма санъатларга тааллуқли эмасми, ахир?!

– Леонардо да Винчи, – сўзида давом этди Гёте, – “Агар ўғлингиз ўзи чизаётган суратга уни қўл билан ушлаб кўра олиш даражасида ўткир жило бера олмаса, унда истеъдод йўқ”, деган. Яна у шундай деган: “Агар ўғлингиз перспектива¹ ва анатомияни тўлиқ ўзлаштирса, ундан яхши рассом чиқади”. Ҳозир эса устоз кўрмаган ёш рассомлар унисининг ҳам, бунисининг ҳам фаҳмига етмайди. Мана, қандай замонларга қолдик! Ёшларимизда ақл ҳам, ҳис-туйғу ҳам етишмайди, улар ўйлаб топган нарсаларда маъно-мазмун йўқ, улар чизган қиличлар кескир эмас, ўқлари нишонга урмайди. Баъзан инсониятнинг яратувчилик руҳи сўнмадими, деб ўйлаб қоламан.

– Аксинча, – дедим мен, – назаримда кейинги йиллардаги катта урушлар руҳимизни оширганга ўхшайди.

– Улар, – деди Гёте, – руҳимиздан кўра кўпроқ иродамизни кучайтирди, маънавий руҳимиздан кўра сиёсий руҳимизга кўпроқ таъсир қилди. Санъатда соддалик ва ҳиссиётлар тамоман барҳам топди. Кишига қувонч бағишловчи мана шу икки муҳим омилсиз рассомнинг қўлидан нима ҳам келарди, дейсиз?

Мен кейинги кунларда унинг “Италияга саёҳат”² идаги Корреджо³ нинг болани кўкрақдан айириш мавзусидаги суратига битилган шарҳларни ўқиганимни айтдим, суратда гўдак Исо Биби Марямнинг тиззасида ўтирганча, унга узатилган нокними ёки онасининг кўкрагини олишни билмасдан иккиланиб тургани тасвирлаган эди.

– Ҳа, – деди Гёте, – буни сурат деса бўлади! Унда руҳ, соддалик ва ҳиссиёт – ҳаммаси мужассам. Илоҳий тимсол инсон сиймосига айланиб, ҳар биримизнинг бошимиздан ўтган маълум ҳаёт босқичини рамзий ифода этган. Бу – барҳаёт сурат, у бизни инсоният вужудга келган қадимги даврларга қайтариб, бир вақтнинг ўзида келажакка олиб ўтади. Борди-ю, рассом, болаларни ёнига чорлаётган Исони чизганида эди, бундай сурат ҳеч нарсани ифодаламас, лоақал бирор аҳамиятга ҳам эга бўлмаган бўларди.

– Мана, эллик йилдирки, – сўзида давом этди Гёте, – мен немис тасвирий санъатини кузатиб келаман, нафақат кузатаман, балки унга таъсир кўрсатишга ҳам ҳаракат қилдим, энди айтишим мумкинки, ҳозирги аҳволда дуруст бир натижани кутиш амримаҳол. Бирор истеъдод эгаси пайдо бўлиб, давримиздаги ҳамма яхши нарсаларни ўзлаштириб, улардан ҳам ўзиб кетса, бошқа гап. Бунинг учун ҳамма имконият бор, йўллар очик. Ҳозирги кунда Фидиянинг ижод маҳсулларини томоша қиляпмиз, ёшлигимизда бу ҳақда орзу ҳам қилолмасдик. Айтиб ўтганимдек, бизга улуғ истеъдод эгаси етишмаяпти, холос, ишончим комилки, у беланчақда ётгандир ва Сиз унинг шуҳратига ҳали гувоҳ ҳам бўларсиз.

1 Перспектива – узоқдан кўришиб турган кенг манзарани тасвирга тушира олиш санъати.

2 “Италияга саёҳат” – Гётенинг 1816-17 йиллардаги Италияга саёҳати таассуротлари жамланган асар.

3 Корреджо (Аллегри) Антонио (1494-1534) – итальян рассоми, Уйғониш даври вакили.

1826 йилнинг 20 декабри, чоршанба

Тушликдан кейин ўзимга беҳад қувонч бағишлаган бир ихтиро ҳақида Гётега гапириб бердим. Яъни шамнинг ёнишини кузатиб, пайқадимки, ёлқинчанинг пастки тиниқ қисми осмонни бизга кўм-кўк қилиб кўрсатишга сабаб бўладиган ҳолатнинг ўзи экан, чунки қоронғилик айна ўша хира ёруғлик орқали кўринади.

Мен Гётедан, унга бу ҳолат маълумми, “Ранглар ҳақидаги таълимот”ига киритганми-йўқми, деб сўрадим.

– Бўлмасам-чи, – деди у ва жавондан “Ранглар ҳақидаги таълимот”нинг бир жилдини олиб, ўша жойни ўқиб берди, ҳолатни мен қандай кузатган бўлсам, худди ўшандай баён қилинган эди.

– Менинг “Ранглар ҳақидаги таълимот”имни ўқимай турибоқ, Сиз бу ҳолатни пайқаганингиздан хурсандман, – деди у, – ахир Сиз уни тушуниб етдингиз ва ишонаманки, уни эгалладингиз. Шу билан бирга, бошқа ҳолатларга ҳам яқинлашишга имкон туғдирувчи нуқтаи назарга эга бўлдингиз. Ҳозир мен Сизга тагин бошқасини кўрсатаман. Кундузги соат тўртлар, осмонни булут қоплаган, ғира-шира, шом туша бошлаган палла эди. Гёте шамни ёқди-да, уни дераза олдидаги столга олиб борди. Шамни бир варақ оқ қоғоз устига қўйгач, ёнига битта таёқчани шундай жойлаштирдик, шам ёруғи таъсирида таёқчанинг сояси кундузги ёруғлик томон йўналди.

– Хўш, – деди Гёте, – бу сояга нима дейсиз?

– Соя хаворанг, – дедим мен.

– Мана Сизга тагин бир кўк ранг, – деди Гёте, – бироқ таёқчанинг шамга қараб турган томонида нимани кўряпсиз?

– Яна сояни кўряпман.

– У қандай рангда?

– Қизғиш-сарик рангда, – жавоб қайтардим мен, – бундай қўшалок ҳолат қандай юзага келади?

– Қани, ўзингиз бунинг фаҳмига етинг-чи, – деди Гёте, – бу мушкулрок иш, бироқ амалласа бўлади. Бунинг тагига етишга кўнглингизда умид уйғонмагунча “Ранглар ҳақидаги таълимот”имга қараманг.

Унга қарамасликка ваъда бердим.

– Шамнинг пастки томонидаги тиниқ ёғдунинг қоронғиликка тушиб, кўкиш ранг ҳосил қилаётган ҳолатини ҳозир Сизга катталаштириб кўрсатаман, – сўзида давом этди Гёте. У қошиқ олиб, унга спирт қуйди-да, ёқиб юборди. Шунда кўз олдимда янгидан кўклик ҳосил бўлди ва унинг таъсирида қоронғилик ҳам кўк рангга киргандек туюлди. Ёнаётган спиртни қоронғи деразага яқинлаштирган эдим, кўклик янада қуюқлашди, ёруғликка томон бурган эдим, кўклик нурсизланиб, бутунлай йўқолиб кетди.

Мен бу ҳолатни қизиқиб кузатдим.

– Ҳа, – деди Гёте, – бу оддий воқеада табиатнинг улуғворлигини кўрамиз, у улкан ҳодисаларни майда нарсаларда такрорлайди. Осмонга кўклик бахш этадиган худди шундай қонунни биз ёнаётган шамнинг пастки қисмида, ёнаётган спиртда, шунингдек, қоп-қоронғи тоғ этагидаги қишлоқ тепасидан кўтарилаётган ёруғ тутунда ҳам кузатамиз.

– Бундай оддий ҳолатга Ньютоннинг шогирдлари қандай изоҳ беришади? – сўрадим мен.

– Буни билмай қўя қолинг, – жавоб берди Гёте, – бу бемаъни нарса, бун-

дай бемаъни нарсалар билан банд бўлиш мияни қандай заҳарлашини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ньютончилар ҳақида қайғурмай қўяверинг, бевосита таълимотнинг ўзи билан қаноатланаверинг, шунинг ўзи Сизга етарли бўлади.

– Ёлгон назариялар билан шуғулланиш, – дедим мен, – шу вазиятда худди даҳшатли фожияни ҳар томонлама таҳлил қилиб, саёзлигини исботлаб бериш учун уни чуқур ўрганишга мажбур бўлишдек ёқимсиз ва зарарли бўлса керак-а, менимча?

– Ҳа, худди шундай, – деди Гёте, – зарурат бўлмаганда буни қўллашга ҳожат йўқ. Агар математикани зарур ва фойдали фан сифатида ўз ўрнида қўллашса, буни кадрлайман, борди-ю уни суистеъмол қилиб, керак-ноке-рак жойга тикиштираверишса, бу асл фан бемаъни бир нарсага айланиб қолади. Гўё у математик нуқтаи назардан исботлаб бериш учунгина мавжуддек туюлади кишига. Айтайлик, бирор йигит қизининг севгисига ишонмай қўйди, чунки қиз ўз севгисини унга математик йўл билан исботлаб беролмади, дейлик. Бу албатта аҳмоқона фикр бўларди! У сепини математик йўл билан исботлаб берса бўлади, бироқ севгисини эмас. Ўсимликлар метаморфозаси таълимотини математиклар яратишмаган! Мен бу таълимотни ҳеч қандай математикасиз яратдим, уни математиклар ҳам эътироф этишди. Ранглар ҳақидаги таълимот ҳолатларига фаҳм-фаросат етиши учун кишига соғлом ақл ҳамда кузатувчанлик зарур бўлади, аммо ҳар иккаласи ҳам кутилгандан кўра камроқ учрайди.

– Бугунги французлар ва инглизлар ранглар ҳақидаги таълимотга қандай қарашади? – сўрадим мен.

– Ҳар иккала миллат ҳам, – жавоб берди Гёте, – ўз афзалликлари ва қусурларига эга. Инглизларнинг амалиётга таянишлари яхши, бироқ улар ўта расмиятчилар. Французлар ақлли, улар учун муҳими ижобийлик, агар бу нарса бўлмаса, улар уни ўзлари яратишади. Ранглар ҳақидаги таълимот борасида улар тўғри йўлда, йирик олимларидан бири бунга яқинлашиб қолди. Ранг ҳамма нарсага хос, дейди у. Табиатда ачийдиган жисмлар бўлгани сингари, бўйядиганлари ҳам мавжуд. Ҳар қалай, турли ҳолатларни бу билан изоҳлаб бўлмайди, шунга қарамасдан, у фикрини табиатга татбиқ этади ва уни математик чекланишлардан соқит қилади.

Берлин газеталарини келтиришди, Гёте уларни ўқишга тутинди. Менга ҳам биттасини берди, театрга тегишли янгиликлардан маълум бўлдики, Қирол театрида ҳам, опера театрида ҳам худди биздагидек саёз спектакллар қўйилаётган экан.

– Бошқача бўлмайди ҳам, – деди Гёте, – ҳар оқшом дуруст спектакль қўйиш учун инглиз, француз ва испан муаллифларининг асарларидан яхши репертуар тузиб бўлмаслиги аниқ. Ҳамиша яхши спектакль кўриш учун халқда ҳамиша ҳам талаб бор дейсизми? Эсхил, Софокл, Еврипидлар ижод қилган замонларда шароит бошқача эди: уларга буюк руҳ эргашиб *юрарди*, бинобарин, ҳамиша буюклик ва етукликка интилиш кучли эди. Аммо бизнинг расво замонимизда етукликка бўлган талабни топиш амри маҳол. Етукликни қабул қиладиган сезгилар қаерда дейсиз?

– Шу билан бирга, – сўзида давом этди Гёте, – одамлар янгиликка интилади! Берлинда ҳам, Парижда ҳам томошабин ўша-ўша. Парижда ҳар ҳафтада ўнлаб пьесаларни ёзиб, театрга келтиришади, одамлар бешта-олтиталаб ёмон пьесаларни кўришга тоқат қилишади ва охири шунинг эвазига бирорта дурустроғи чиқиб қолиши мумкин.

Ҳозирги пайтда немис театрини керакли мавкеда ушлаб турадиган ягона восита фақат гастроллардир. Ҳозир ҳам театрни бошқараётган бўлсайдим, бутун қиш давомида яхши артистларни таклиф қилган бўлардим. Бу билан нафақат мудом яхши пьесалар намойиш қилинган бўларди, балки томошабин қизиқишини фақат пьесаларгагина эмас, актёрлар маҳоратига ҳам тортишга муваффақ бўлинарди. Қиёслаш, баҳолаш имкони туғилган бўлар, томошабиннинг дунёқараши ўсган, иқтидорли меҳмоннинг моҳирона ижроси бизнинг актёрларимизга таъсир қилиб, улардан ибрат олишга ундаши мумкин бўларди. Айтиб ўтганимдек, гастроль ва яна гастроллар, ўшанда театрга ва томошабинга келадиган фойдани кўриб ҳайратдан ёқа ушлардингиз.

Бирорта ишнинг кўзини биладиган, куюнчак одам пайдо бўлиб, бир йўла тўртга театрга раҳбарликни бўйнига оладиган ва уларни гастролчилар билан таъминлайдиган вақт келадиган кунни кўряпман, ишончим комилки, у худди биттасига бошчилик қилган каби *тўртталасини* ҳам рисоладагидек эплайди.

1826 йилнинг 27 декабри, чоршанба

Мен уйда ҳам соянинг кўк ва сариқ ҳолати ҳақида фикр юритдим, Чунки бу мен учун узоқ вақт жумбоқ бўлиб қолган бўлса-да, ҳар ҳолда тинимсиз кузатувлардан сўнг вазият ойдинлаша борди ва тобора ҳолатни тушуниб етганимга ишонч ҳосил қила бошладим. Бугун тушлик пайтида жумбоқни ечганимни Гётега айтдим.

– Жуда зўр, – деди Гёте, – овқатдан кейин менга айтиб берасиз.

– Яхшиси ёзиб бераман, – дедим. – Оғзаки тушунтириш жараёнида керакли сўзларни тополмаслигим мумкин.

– Ёзсангиз кейинроқ ёзаверасиз, – деди Гёте. – Бироқ бугун менинг кўз олдимда тажриба ўтказиб, тушунтириб берасиз, токи Сиз тўғри йўлдамисиз-йўкми, мен билай.

– Рангларга қизиқиб қолганингиздан беҳад мамнунман, – сўзида давом этди у, – бу қизиқиш Сизга бетакрор қувончли лаҳзаларни ҳадя этади.

Кечкурун, Гётеникидан чиқиб кетганимдан кейин ҳам ҳолат ҳақидаги хаёлларни миямдан чиқариб ташлаёлмадим, бу ҳатто тушимга ҳам кирди. Шундай бўлса-да, миям ҳеч бир ёришмади ва ечимга бир қадам ҳам яқинлаша олмадим.

– Табиатшуносликка оид битикларим, – деган эди Гёте бир гал, – анча секин силжияпти. Бу билан шуғулланишимнинг боиси фанга бирор сезиларли ҳисса кўшиш эмас, балки бу машғулот орқали боғлаб турган яхши алоқаларимдан воз кечмасликдир. Табиатни ўрганиш – энг беозор машғулот. Ҳозирги пайтда эстетика соҳасида бундай алоқалар ва ёзишмалар ҳақида хаёл ҳам суриб бўлмайди. Буни қаранг, менинг “Ҳерманн ва Доротея” мда тилга олинган Райн бўйидаги шаҳарнинг айнан қайси шаҳар эканлигини билгилари келиб қолипти! Ким қайси шаҳарни хоҳласа, ўшани хаёлига келтираверса бўлмайдами? Одамларга ҳақиқат керак, ҳақиқий ҳаёт керак, шундай йўл билан шеърятнинг бошига етадилар.

1827

1827 йилнинг 3 январи, чоршанба

Бугун тушлик пайтида либерал давлат арбоби Кеннингнинг Португалияни ҳимоя қилиб гапирган нутқи хусусида гурунлашдик.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
100

– Айримлар ушбу нуткни кўполлик дейишди, – деди Гёте. – Аммо улар нимани хоҳлашларини ўзлари ҳам билмайди, барча муҳим нарсаларни инкор қилишмаса кўнгиллари жойига тушмайди. Бу оппозиция эмас, балки инкор этишнинг худди ўзи. Буюк нарсани кўролмастикни улар одат қилиб олишган. Наполеон ҳали тирик чоғида ундан роса нафратланиб, лаънатлар ёғдиришди. У йўқ бўлгач, Муқаддас иттифоққа қарши норозилик эълон қилишди, шунга қарамай, одамлар ҳеч қачон ана шу иттифоққа тенглашадиган буюк ва инсоният учун фойдали нарсани ўйлаб топишмаган эди. Энди навбат Кеннингга келди. Унинг Португалияни ҳимоя қилиш ҳақидаги нутқи ўтқир ақлнинг самарасидир. У ўз куч-қудратининг камровини ҳамда ўз мавқеининг нечоғлик юксаклигини жуда яхши билади ва ҳис этаётган нарсаларни гапирганида у тамоман ҳақли. Аммо анави бефаросатлар буни тушунишга қодир эмас, биз учун улуғ туюлган нарса – улар учун кўпол туюлади. Улуғлик улар учун ноқулай, улар бунга тоқат қилишолмайди, уларда қалб йўқ.

1827 йилнинг 4 январи, пайшанба куни кечқурун

Гёте Виктор Гюго шеърларини роса мактади.

– У юксак истеъдод соҳиби, – деди у, – унда немис адабиётининг таъсири кучли. Афсуски, унинг ёшлигини классицизмнинг расмиятчи тарафдорлари барбод қилишди, энди уни ҳимоя қилади, ҳар ҳолда у ўйинда ютиб чиқди. Мен уни Манзони¹га қиёслагим келади. Унинг истеъдоди бор гап, назаримда машхурликда жаноб Ламартин² ва Делавин³дан ҳеч бир кам жойи йўқ. Уни синчиклаб ўқирканман, у ва унга ўхшаган ёш истеъдодлар қаердан пайдо бўлаётганини тушунгандек бўламан. Шатобриан⁴дан, албатта, у ўзига хос риторик-поэтик истеъдод эгаси сифатида фарқ қилади. Виктор Гюго қандай ёзишини тасаввур қилмоқчи бўлсангиз, унинг Наполеон ҳақидаги “Les deux isles”⁵ шеърини ўқишингиз кифоя.

Гёте китобни олдимга қўйди-да, ўзи печка ёнига борди. Мен ўқий бошладим.

– У танлаган образлар зўр эмасми?! – деди Гёте. – Танлаган мавзусини эркин усулда очиб бермаяптими?

У ёнимга келди.

– Мана бу жойини қаранг, қандай ажойиб!

У қора булутдан чақнаган яшин қаҳрамонни пастдан юқорига ирғитиб юборганлиги ҳақидаги бир неча сатрни ўқиди.

– Жуда зўр! Негаки, образ ишонарли, тоғларда бунақаси кўп бўлади, момақалди роқ паст ўтади-да, яшин пастдан тепага қараб уради.

– Французларни жуда ҳурмат қиламан, – дедим мен. – Уларнинг шеърини мустаҳкам заминга эга, назмини насрга айлантурса ҳам моҳияти ўзгармайди.

– Бунинг сабаби шундаки, – деди Гёте, – француз шоирлари кўп нарсани билишади. Бизнинг нодон немисларимиз бўлса, билим олишга куч сарфласак, истеъдодимизга путур етади, деб кўрқишади, чоғи... Ахир, ҳар қандай иқтидор билимдан озиқ олиши ва шу орқалигина ўз кучларини амалда қўллаши мумкин-ку. Майли, билганларини қилишсин, уларга ҳеч

1 Алесандро Манзони (1785-1873) – Гётега замондош улуғ италян шоири ва романнависи.

2 Алфонс де Ламартин (1790-1869) – француз романтик ёзувчиси, давлат арбоби.

3 Казимир Делавин (1793-1843) – француз шоири.

4 Франсуа Рене де Шатобриан (1768-1848) – француз романтик ёзувчиси.

5 “Les deux isles” – “Икки орол” (франц.). Виктор Гюгонинг 1826 йилда босилиб чиққан романтизм руҳидаги шеъри.

қандай кўмак бериб бўлмайди, ҳақиқий истеъдод ўз йўлини топиб олади. Ҳозир шеър ёзаман деб уриниб юрган ёш шоирларда чинакам истеъдод кўринмайди. Улар ўз укувсизликларини намойиш қилишдан нарига ўтишмаяпти. Ана шу укувсизларни немис адабиётининг мавқеи ижодга илҳомлантириб турипти.

– Французларнинг педантизмдан юз ўгириб, шеърятда эркин усулга ўтганларига ҳайрон қолмаслик керак,— сўзида давом этди Гёте. – Дидро ва унга ўхшаган буюк ижодкорлар инқилобдан олдиноқ бу йўлни босиб ўтишга ҳаракат қилишган. Инқилоб, ундан сўнг Наполеон даври бунга кенг йўл очиб берди. Уруш йиллари поэзияга қизиқишнинг ўсишига тўсқинлик қилган бўлса-да, барибир ўша даврда ҳам бир қанча эркин фикрли ижодкорлар шаклланди. Мана, энди тинчлик даврида ўзларига келиб, ноёб истеъдодларини намойиш қилишмоқдалар.

Мен Гётедан, классисизм тарафдорлари бекиёс Беранже¹ га ҳам таҳдид қилишганми-йўқми, деб сўрадим.

– Беранже ижод қиладиган жанр анча эски, анъанавий жанр, унга ҳамма ўрганиб қолган, – деди Гёте. – Шундай бўлса-да, айрим ҳолларда у ўз салафларига нисбатан эркинроқ ҳаракат қилди, шу боисдан расмиятчилар гуруҳи уни аяб ўтирмади.

Гурунг мавзуси тасвирий санъатга ва антик мактабга тақлид қилувчиларнинг зарарли таъсирига кўчди.

– Сиз ўзингизни билағон деб ҳисобламайсиз, – деди Гёте. – Аммо мен ҳозир Сизга битта расмни кўрсатаман, гарчи у бизга замондош энг зўр немис рассомларидан бири томонидан чизилган бўлса-да, санъатнинг илк қонунларига сезиларли путур етказганини дарҳол илғаш мумкин. Айрим жузъий жиҳатлари яхши ишланганини пайқайсиз, бироқ у бир бутунлик-да Сизга ёқмайди. Гап фақат рассомнинг истеъдоди ўртгача эканлигида эмас, балки унда ҳам, худди шу антик рассомларга тақлид қилувчилар сингари истеъдодга етакчилик қилувчи ақл хиралашиб қолган ва у етук ижодкорларни четлаб ўтиб, ўртамиёна ўтмишдошларга суянади, уларни намуна сифатида танлайди.

– Бутун санъатнинг моҳиятини ворисийлик ташкил этади, – давом этди Гёте. – Бирор буюк рассомни кўрганингда, унинг ўз ўтмишдошларидаги энг яхши хислатларни ўзлаштирганига, худди шу нарса уни буюк қилганига амин бўласан киши. Рафаэл сингари шахслар осмондан тушгани йўқ. Улар антик дунёга ва ўзларидан олдин яратилган энг яхши намуналарга таянишган. Ўз даври имкониятларига таянмаганда эди, улар ҳақида гапириб ўтиришга ҳам арзимасди.

Қадимги немис поэзияси хусусида сўз очилди, мен Флеминг² ни эсга олдим.

– Флеминг хийла ёқимли шоир, шеърлари халқ ижодига яқин, бироз зерикарли. Ҳозир бунинг аҳамияти сезилмайди, – деди у. – Қизик, мен кўп нарсалар ёзиб ташладим, аммо бу шеърлардан бирортаси ҳам Лютернинг диний кўшиқлар тўпламидан жой олмаган.

Мен кулиб қўйдим ва бу фикрни тасдиқладим, ушбу ажойиб мулоҳазада бир қараганда туюлганидан кўпроқ нарса яширингани ҳақида ўзимча ўйлаб қўйдим.

1 Беранже Пьер-Жан (1780-1857) – француз шоири.

2 Флеминг Паул (1609-1640) – немис шоири.

1827 йилнинг 14 январи, якшанба куни кечқурун

Бу кеч Гётеникида Эбервайнлар¹ оиласи шарафига мусиқа кечаси уюштирилган экан. Унда бир қанча оркестр аъзолари ҳам иштирок этишадиганди. Тингловчилар кам эди, улар орасида генерал-суперинтендент Рёр, сарой маслаҳатчиси Фогель² ва уч-тўртта хонимлар бор эди. Гёте машхур ёш композитор квартетини эшитишни истаган эди. Истаги бажо келтирилди: ўн икки ёшли Карл Эбервайн роялда куй ижро этди, У чи-накам зўр чалди, бутун квартет барчанинг олқишига сазовор бўлди. Бу Гётега жуда ёқди.

– Тасанно!.. – деди Гёте. – Юксак даражада ривожланган техника ва механика ҳозирги композиторларга қандай қўл келяпти; уларнинг асарлари энди мусиқа саналмай қолди, улар инсон ҳис-туйғулари даражасидан ошиб кетди. Сиз қандай қабул қилиясиз? Мен фақат қулоқларим билан эшитяпман, холос.

– Менда ҳам шу ҳолат, – дедим.

– Бироқ аллегрога гап йўқ, – сўзида давом этди Гёте, – тинимсиз даранг-дурунлар Брокендаги жинлар рақсини ёдимга солди, демак, мен бу билан ғаройиб мусиқага ҳамоҳанг манзарани топа олдим.

Танаффус чоғида ҳамма суҳбатлашиб, у-бу нарса татиб олаётганда Гёте мадам Эбервайндан кўшиқ айтиб беришини илтимос қилди. Хоним Целтер мусиқаси билан “Ярим кечада” кўшиғини ижро этди. Кўшиқ ҳаммага маъқул бўлди.

– Қанча тингламагин, бу кўшиқдан безор бўлмайсан, – деди Гёте, – унинг мусиқасида барҳаётлик ва беҳад кўтаринкилик бор.

Шундан сўнг Макс Эбервайн мусиқа басталаган “Балиқчи киз” спектаклидан кўшиқлар ижро этилди. “Ўрмон шоҳи” кўшиғи ҳамма-ҳамманинг олқишига сазовор бўлди. “Буни меҳрибон онамга айтдим” ариясини тинглагач, ҳамма бир овоздан, мусиқа сўзларга шу қадар ҳамоҳангки, бошқачасини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди, дейишди. Ҳатто Гёте ҳам бундан ортиқ даражада мамнун бўлди.

Гаштли кеча охирида мадам Эбервайн Гётенинг илтимоси билан “Девон”дан турмуш ўртоғи куй басталаган бир неча кўшиқларни куйлаб берди. Гётега, айниқса, “Jussufs Reise möchte ich borgen”³ деган жойи жуда ёқди.

– Мана шу ерда, Эбервайн ўз-ўзидан ошиб тушади, – деди Гёте менга.

Кейин у “Ach, um deine feuchten Schwingen”⁴ кўшиғини айтишни сўради, бу ҳам ҳаммага бирдек таъсир қилди.

– Бу кеч мен шундай фикрга келдимки, “Девон”⁵дан олинган бу кўшиқларнинг менга ортиқ ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ундаги шарққа, ҳис-туйғуларга хос бўлган барча нарсалар қалбимда ўчиб бўлган, улар худди илоннинг пўсти сингари йўлда қолиб кетган. Бироқ “Ярим кечада” кўшиғининг таъсири ўша-ўша, у ҳаммаша қалбимнинг бир қисми бўлиб мен билан яшаб келмоқда. Умуман, ўз асарларим ўзимга бегонадек туюлган ҳолатлар кўп бўлиб туради. Яқинда француз тилида бир нарса ўқиётим, бу одам фикрларини яхши ифодаламоқда, мен бундан кўра ҳам яхшироқ ифодалаган бўлардим, деб ўйлаб қўйдим. Бундоқ диққат қилсам менинг асаримдан таржима қилган парча экан.

1 Эбервайн Франс Карл (1786-1868) – Ваймарлик мусиқачи, Макс Эбервайн (1775-1831) – унинг акаси, композитор. Карл – ўғли.

2 Фогель Карл (1798-1864) – Ваймар саройи маслаҳатчиси, врач.

3 “Юсуфнинг саёҳатига шерик бўлишни истардим” (нем.).

4 “Оҳ, сенинг намхуш қанотларингда” (нем.).

5 “Девон” – Гётенинг “Ғарбу шарқ девони”.

1827 йилнинг 15 январи, душанба куни кечқурун

Ўтган йилнинг ёзида, “Хелена”¹ни тугатгандан сўнг Гёте “Вилхелм Майстернинг жаҳонгашталиқ йиллари”ни давом эттиришга киришганди. Бу ҳақида у менга тез-тез гапирарди:

– Мавжуд материалдан яхшироқ фойдаланиш мақсадида биринчи қисми тамоман ўзгартирдим. Энди эски ва янги материалларни аралаштириб, икки қисм қилмоқчиман. Босилиб чиққанини ҳам кўчиришга бердим, янги фикр қўшиладиган жойларига белги қўйганман. Кўчирувчи киши шу белгига етганда, мен давомини айтиб тураман, шу тарика иш тўхтамай давом этаверади.

– “Жаҳонгашталиқ йиллари”нинг босиб чиқарилган қисми кўчириб бўлинди, – деди у менга яна бир куни. – Ўзгартиришим керак бўлган жойлар ҳаворанг қоғозга ёзилдики, энди мен, нималар қилишим керак-лигини аниқ биламан. Ҳозир шундай ишляпманки, ҳаворанг варақлар борган сари камайиб бораяпти, бундан хурсандман.

Бир неча ҳафта бурун Гёте янги новелла устида ишлаётганини унинг котибидан эшитгандим. Шу сабабли кечқурунлари уникига боришдан ўзимни тийиб, ҳафтада бир кун – фақат тушликда кўришиш билан қаноатланиб юрдим.

Новеллани тугатибди чоғи, бугун кечқурун унинг дастлабки варақларини олдимга қўйди.

Мен жуда хурсанд бўлдим, уни энг диққатга сазовор жойигача ўқидим, яъни ҳамма ўлик йўлбарс атрофида туришганда, қоровул келиб, шернинг анави тепадаги вайроналар ичида, қуёш нурига тобланиб ётганини хабар қилади.

Ўқирканман, тасвирдаги бениҳоя аниқликдан ҳайратга тушдим: ҳамма нарса ипидан-игнасигача аниқ кўз олдимда намоён бўларди. Овга чиқиш, кўхна сарой харобалари тасвири, ярмарка, харобалар томон элтувчи дала йўли... Ҳаммаси шу қадар ёркин баён қилинган эдики, муаллиф қандай ўйлаган бўлса, китобхон ҳам ҳаммасини худди ўшандай кўз олдига келтира олар эди. Шу билан бир вақтда, ҳамма нарса шу даражада ишонч, тафаккур билан битилганди, яъни ўқувчи келажакда нима бўлишини олдиндан билолмас ҳамда ўқиётгандан ўзга ҳеч нарсани кўролмасди одам.

– Жаноби олийлари, – дедим мен, – аниқ бир схема асосида ишлаган кўринасиз-а?

– Умуман, шундай десаям бўлади, – жавоб берди Гёте. – Бу сюжетни ўттиз йил бурун ўйлаб қўйгандим, шу муддат давомида у хаёлимдан нари кетмади. Бунинг қисмати ҳам қизиқ бўлган. Дастлаб “Ҳерман ва Доротея”ни тугатганимданок мавзуни эпик шаклда, гекзаметр²да ёзмақчи бўлдим. Шу мақсадда муфассал режа ҳам тузиб қўйдим. Мана энди ўша мавзуга қўл урганимда аввалги режамни тополмадим ва янгисини тузишга мажбур бўлдим. Яъни мавзуни қандай шаклда ёритишни хоҳлаган бўлсам, худди ўшанга мослаб туздим. Ишни поёнига етказганимда эски режа топилиб қолди. Яхшиямки, у илгарироқ қўлимга тушмади, акс ҳолда фикрим чалғирди. Сюжет, воқеалар ривожидида кўпам ўзгариш бўлмади, бироқ деталларда анчагина ўзгаришлар қилдим, айтганимдек, мен олдин эпик шаклда, гекзаметрда режалаштирган эдим, буни, сўзсиз, насрий баёнда қўллаб бўлмас эди.

¹ “Хелена” – Гётенинг гўзал Еленага бағишланган шеъринг асари.

² Гекзаметр – олти туроқли шеъринг ўлчов. Антик даврда кенг қўлланилган. Гётенинг “Ҳерман ва Доротея” дostonи гекзаметрда ёзилган.

Кейин “Новелла”¹нинг мазмуни ҳақида гурунглашдик.

– Қандай ажойиб кўриниш, – дедим мен, – княгинянинг рўпарасида Ҳонорио ўлик йўлбарснинг тепасида турипти, уларнинг ёнига хўнг-хўнг йиғлаганча бола етаклаган аёл яқинлашмоқда, овдан қайтаётган князь ҳам ўз тўдаси билан бу ғаройиб гуруҳ томон шошилмоқда. Зўр расм чиқардида бундан, мен буни сурат ҳолида кўришни истардим.

– Ҳа, – деди Гёте, – яхши расм бўларди, аммо, бу ерда мазмун жуда бой, одамлар кўп. Рассом нур ва сояни жамлаб, тақсимлашга анча қийналган бўларди. Бироқ бундан олдинги, яъни Ҳонорио йўлбарс жасади олдида тиз чўккан ва княгиня от устида унинг рўпарасида турган лаҳзани расмда тасаввур қила олардим. Бу, дарҳақиқат, яхши расм бўларди.

Мен Гётенинг ҳақлигини ҳис этдим ва айни ана шу лаҳза бутун воқеанинг туб маъзи эканлигини ҳамда унинг асосий моҳиятини ташкил этишини қистириб ўтдим.

Шу билан бирга, ўқилган қисмдан хулоса чиқариб, ушбу “Новелла” “Жаҳонгашталиқ йиллари”га кирган бошқа новеллалардан тубдан фарқ қилишини, унда ҳамма кўриниб турган, реал нарсалар тасвирга олинганини айтдим.

– Сиз ҳақсиз, – деди Гёте. – Сиз ўқиган нарсаларда ички дунёни топиш қийин, менинг бошқа асарларимда эса бу нарса хийла кўп учрайди.

– Улар шерни қандай қилиб энгишади, шуни билишга роса қизиқаяпман, – дедим мен, – табиийки, буни бошқача йўл билан қилишади, аммо **қандай** йўл билан – мана шуниси менга қоронғи.

– Бирданига ҳаммасини билиб олсангиз қизиғи қолмайди, – деди Гёте, – бугунча Сизга ҳеч нарса айтмайман. Пайшанба куни кечкурун охирини бераман, ўшангача шер офтобда исиниб ётатурсин.

Мен гурунг мавзусини “Фауст”нинг иккинчи қисмига, асосан, “Классик Валпургия кечаси” қисмига бурдим. У ҳозирча эскизлар ҳолида ётарди. Бундан бироз олдин Гёте менга, уни шу ҳолатда нашр эттиришини айтган эди. Бундай қилманг, дея Гётега маслаҳат беришга журъат қилдим, чунки агар нашр этилса, шу ҳолатда қолиб кетишидан қўрққан эдим. Бу орада ўзи ҳам мулоҳаза қилиб кўрган бўлса керак, фикримга қўшилди.

– Бундан беҳад хурсандман, – дедим, – энди менда уни охирига етказасиз, деган ишонч пайдо бўлди.

– Буни уч ойда ниҳоясига етказган бўлардим, – деди у. – Аммо хотиржамлик қаёқда?! Ҳар куннинг ўзига яраша ташвишлари бор. Ҳамма нарсага қўл силтаб ишлашнинг иложи йўқ. Бугун эрталаб Буюк герцогнинг валиаҳди меҳмоним бўлди, эртага тушда Улуғ княгиня келишини маълум қилишди. Мен бундай топшириқларни ўзим учун юксак эътибор сифатида қадрлашим лозим, улар ҳаётимнинг беазаги. Шу билан бирга улар мендан ички қудратни ҳам талаб қилишади, ахир мен бундай мартабали меҳмонлар билан муносиб тарзда мулоқот қилишга тиришмоғим керак-да.

– Барибир, – дедим мен, – ўтган йил қишда Сиз “Хелена”ни ёзиб тугатдингиз, ўшанда ҳам ҳозиргидан кўра кам банд эмасдингиз.

– Тўғри, – деди Гёте, – ишлар силжияпти, силжиши ҳам керак, бироқ менга қийин.

– Яхшиямки, Сиз муфассал режа тузиб олгансиз.

– Режа-ку бор, – деди Гёте. – Лекин энг қийини ҳали олдинда, режани амалга оширишга киришганингда эса, ҳаммаси омадга боғлиқ бўлади.

1 “Новелла” – Гётенинг насрий асарларидан бири.

“Классик Валпургия кечаси” қофияланган шеър билан ёзилиши, антик дунё характериға эға бўлиши лозим. Бундай шеърый шаклни топиш осон эмас, тагин диалогда!

– Бу режангизда кўрсатилмаганми?..

– Режада *қандай қилиб* эмас, балки *нима* қилиш кераклиги кўрсатилган, – жавоб берди Гёте. – Бундан ташқари, ўша алғов-далғов кечада нималар содир бўлмайди дейсиз! Хеленани топиб бер, деб Фаустнинг Прозорпинаға мурожаат қилишлари, Прозорпина унинг сўзларидан ҳатто кўзларига ёш олаётган бўлса, қандай мурожаат бўлиши мумкин? Буларнинг барчасини кўрсатиб бериш осон эмас. Бунда кўп нарса омадга, тўғрироғи, айна лаҳзадаги илҳом ва кайфиятга боғлиқ.

1827 йилнинг 17 январь, чоршанба

Охирги кунларда Гёте ўзини бироз ёмон ҳис қилгани сабабли биз деразаси боғ томонга қараган хонада тушлик қилдик. Кириб келганимда Гёте ўғли билан ўтирарди. Улар ҳамишагидек мени очик чехра билан қарши олдилар. Гётенинг кайфияти беҳад кўтаринки эди, бу унинг қулиб турган юзидан сезилиб турарди. Шифти нақшинкор хонанинг очик турган эшигидан каттагина гравюра устига эгилган жаноб канцлер фон Мюллер кўринди; кўп ўтмай у ёнимизга кириб келди, мен бундай ёқимли ҳамнишининг қўлини сиқишдан бахтиёр эдим. Гёте хонимни кутардик, шундай бўлса-да, ҳозирча стол атрофидан жой олдик. Ҳалиги гравюра ҳақида тўлиб-тошиб сўзлашдик, Гёте менга бу париждик машҳур рассом Жерар¹нинг асари эканлигини, яқинда ўзи совға сифатида юборилганини айтди.

– Боринг тезроқ, – қўшиб қўйди Гёте, – шўрва тортилгунча уни тўйиб томоша қилиб олинг.

Унинг истагини бажардим, буни ўзим ҳам хоҳлаган эдим, албатта. Бундай беназир асарни кўриб қандай қувонган бўлсам, рассомнинг Гётега эҳтироми рамзи бўлган дастхатидан ҳам шунчалик қувондим. Бироқ томошадан узок ҳузурланиш имкони бўлмади: Гёте хоним кириб келди ва мен ҳам столдан жой олишга шошилдим.

– Ажойиб асар-а, нима дедингиз? – деди Гёте. – Унинг бой мазмуни ва бекаму кўстлигини кунлар, ҳафталар давомида ўрганиш мумкин.

Овқат пайти гурунг роса қизиди. Канцлер париждик таниқли давлат арбобининг мактубини ўқиб берди. У француз оккупацияси даврида бу ерда захматли элчилик лавозимида бўлган, ўшандан бери Ваймар билан дўстона алоқаларини узмаган эди. Буюк герцог ва Гёте ҳақида ёзган, даҳо шоир олий даргоҳ билан яқин алоқа ришталарини ўрнатган Ваймар шахрини улуғлаган эди.

Фон Гёте хоним гурунгимизга файз киритиб ўтирди. У ёш Гётенинг майна қилган бўлиб айрим харидлари ҳақида сўз очди, эри эса, ўзини гап нимадалигини тушунмаганга олди.

– Гўзал аёлларни ортиқча нарсаларни сотиб олишга одатлантирмаслик керак, – деди Гёте. – Акс холда улар чегарадан чиқиб кетишади. Наполеон Эльба дарёси бўйида эканлигида ҳам ўзи ҳомийлик қиладиган шляпадўз аёллардан ҳисоб-китоб талаб қилган. Ҳархолда, бундай ишларда у кўпдан кўра озроқ харажатни афзал кўрган. Тюильерда эканликларида бир куни унинг ҳузурда башанг кийим-кечаклар билан савдо қилувчи одам унинг

¹ Жерар Франсуа, барон (1770-1837) – француз рассоми, Наполеон I нинг сарой мусаввири.

хотинига қимматбаҳо буюмларни таклиф қилган. Наполеон бирор нарса сотиб олишга ҳеч бир ишора қилмагач, савдогар унга, хотинингиздан ҳеч нарсани қизганмассиз, ахир, деган фикрни уқтирмақчи бўлган. Наполеон лом-мим демаган, бироқ унга шундай назар билан тикилганки, савдогар дарҳол буюмларини йиғиштириб, қайта қорасини кўрсатмаган.

– Ўшанда у консулмиди? – сўради фон Гёте хоним.

– Йўқ, менимча, император эди, – жавоб берди Гёте. – Акс ҳолда, унинг кўз қараши бу қадар кўрқинчли туюлмасди. Анави савдогар кулгимни қистатади, бундай нигоҳдан унинг аъзои бадани ларзага келган, эҳтимолки, ўзини боши узилган ёки отиб ташланган ҳолатда тасаввур қилган бўлса керак.

Ҳаммамизнинг кайфимиз чоғ, Наполеон ҳақидаги суҳбатимизни давом эттирдик.

– Менга қолса унинг барча қилган ишларини суратларда ва гравюра-ларда акс эттириб, шулар билан битта хонани безатган бўлардим, – деди Гётенинг ўғли.

– Хона жуда катта бўлиши лозим, – эътироз билдирди Гёте. – Бўлмаса ҳамма расмларни сиғдириб бўлмайди, яъни у жуда кўп ишлар қилган.

Канцлер Луденнинг “Немислар тарихи” китоби ҳақида сўз очилди. Шунда ёш Гётенинг китоб чиққан пайтда вақтли матбуотнинг қаттиқ танқидига учраганини, муаллиф қалбида жўшган миллий ҳис-туйғулар ва қарашлар билан қўшиб қандай куйиб-ёниб тушунтира олганини кўриб ҳайратдан қотиб қолдим. Унинг фикрича, Наполеон урушлари Юлий Цезарь урушларининг моҳиятини очиб берган.

– Илгари Юлий Цезарнинг “Галл уруши хотиралари” китоби илмий мактабларда бор-йўғи баҳс-мунозара воситаси бўлган ҳолос, – деди Гёте.

Гурунг мавзуси қадимги германлар давридан готик даврга кўчди. Гап готик услубдаги китоб жавонидан бошланди. Кейин янги одат – ҳамма ҳамма уйини қадимги герман ва готик услубида жиҳозлаб, шу билан гўё эски замон муҳотида яшаши ҳақида сўз борди.

– Кўп хоналари бўлган уйда айримлари бўш ётади, – деди Гёте. – Уларга йил давомида уч-тўрт марта кириладими ёки йўқми – ким билсин... Битта хонани готик услубда жиҳозлаб қўйилса, шунинг ўзи етарли, масалан, парижлик хоним Панкүкникидаги битта хитой услубда жиҳозланган хона менга ёқади. Бироқ меҳмонхонани эскидан қолган, бегона нарсалар билан тўлдириб ташлашни ёқтирмайман. Бу узоққа чўзиладиган маскараднинг ўзи бўлиб, шу уйда яшовчиларга фақат зарар келтиради. Негаки бу нарсалар биз яшаб турган ҳозирги замонга тўғри келмайди, айниқса. Бу кераксиз, бекорчиликдан ўйлаб топилган иш бўлганлигидан зарари янада кучлироқ бўлади. Бирор қувноқ киш кечасида туркча кийиниб олиб, маскарадга борса бўлади. Аммо йил бўйи шундай кийиниб юрган одам ҳақида нима деб ўйлаш мумкин? Сўзсиз, биз уни жинни ёки ҳадемай жинни бўлади, деб ўйлаган бўлардик.

Биз Гётенинг ҳаётини масаладаги сўзларини, табиийки, маъқул деб ҳисобладик. Ўтирганлардан бирортаси ҳам бу фикрларни ўзига тегишли деб билмагани боис, бир овоздан қўллаб-қувватлади.

Гурунг мавзуси театрға кўчди. Гёте менинг охириги душанба куни уни деб театрни қурбон қилганимни айтиб, устимдан кулган бўлди.

– Уч йилдан бери бу ерда, – деди у ўтирганларға юзланиб, – биринчи марта у мени деб театрға бормади. Буни юксак даражада қадрладим. Мен

уни таклиф қилгандим, у келишга ваъда берди. Бирок сўзида туришидан гумонсираган эдим: ахир, соат етти яримга занг урганда ҳам у келмаганди-да. Келмаса хафа бўлмасдим, “Жинни, унга энг суюкли дўстларидан ҳам кўра театр афзал, ёқтирган одатидан уни ҳеч нарса чалғитолмайди”, деб кўяқолган бўлардим. Лекин мен ўша спектаклнинг ўрнини боса олдим! Тўғрими? Сизга зўр нарса кўрсатдим-а?

Бу билан Гёте янги “Новелла”сини кўзда тутган эди.

Шундан сўнг Шиллернинг ўтган шанбада театрда қўйилган “Фиаско”си ҳақида сўзлашдик.

– Мен бу пьесани биринчи марта кўрдим, – дедим мен, – спектаклнинг кўпол сахналарини бироз юмшатса бўлмасмикан, деб ўйлаб қолдим, Аммо бутун асар руҳига зиён етказмасдан бу ишни қилиб бўлмайди, деган хулосага келдим.

– Сиз ҳақсиз, бундай қилиб бўлмайди, – жавоб қайтарди Гёте. – Шиллер мен билан бу ҳақда кўп гаплашган. Дастлабки драматик асарлари унинг ўзига ҳам ёқмасди. Икковимиз театрга етакчилик қилган пайтимизда уларни сахналаштиришга рози эмасди. Аммо ўшанда пьесалар етишмаганлиги сабабли унинг учта тўнғич асарларини репертуарга киритдик. Улар мазмунан бир-бири билан чатишиб кетганлигидан ҳеч бир натижага эришолмадик. Охир-оқибат Шиллер бу режадан воз кечишга, қандай бўлса, ўша ҳолатда колдиришга мажбур бўлди.

– Афсус, – дедим мен, – бирок кўполликларига қарамасдан улар ҳозирги ёш фожианависларнинг бўш, мазмунан саёз асарларидан кўра минг карра афзалроқ. Шиллер асарларида улкан бир руҳ ва характер сезилиб туради.

– Мен ҳам шу фикрдаман, – қувватлади Гёте. – Шиллер нима қилса, маромига етказиб қиларди, ҳозирги ёш ёзувчиларнинг энг яхши асарларидан ҳам юз карра ортиқроқ қилиб ёзмайдиган бўлса, кўлига қалам олмасди. Мен шундай одамларни биламанки, улар Шиллернинг илк пьесаларини ҳечам ҳазм қилишолмасди. Бир ёзда аллақайси курортда мен тегирмонга олиб борадиган сўкмоқ йўл бўйлаб бораётгандим. Йўлда князь учраб қолди, ўша лаҳзада биз томон устига ун қоплари ортилган хачирлар келишаётганди, шунда биз четга чиқиб, бир уйчага кириб туришга мажбур бўлдик. Бу торгина хоначада, князнинг одати шундай бўлса керак, у мен билан дарҳол илоҳий ва инсоний ҳодисалар ҳақида суҳбатга киришиб кетди. Шиллернинг “Қароқчилар”и ҳақида ҳам сўзлашдик, шунда князь: “Агар мен Худо бўлганимда ва оламини яратишга киришаётганимда ушбу оламда Шиллер “Қароқчилар”ни ёзмокчи эканлигини билиб қолсам эди, унда оламини яратмай кўяқолардим”, деган гапларни айтди.

Биз кулиб юбордик.

– Бунга нима дейсизлар? – деди Гёте. – Менимча, бундай инкор қилиш хийла чуқур мазмунга эга, уни тушунтириш ҳам мушкул.

– Бундай инкор усули ёшларимизга, айниқса, талабаларимизга етиб келмаган, – қўшиб қўйдим мен. – Шиллернинг ва бошқа драматургларнинг пишиқ, етук асарлари қўйилса, театрда ёшлар, талабалар кўринмайди. Аммо “Қароқчилар” ёки “Фиаско” қўйилса борми, театр талабалар билан тўлиб кетади.

– Бундан эллик йил олдин ҳам худди шундай эди, – деди Гёте. – Эҳтимол, эллик йил кейин ҳам шундай бўлар?! Ёш қаламкаш томонидан ёзилган нарса кишиларнинг қалбига яқинроқ бўлади. Яна бир гап: дунё маданият ва яхши дид борасида илгарилаб кетди, ёшлар учун жаҳолат

даври ортда қолди, деб ўйламаслик керак! Умуман, инсоният ҳар қанча олдинга силжиса ҳам, ёшлар барибир ҳамма нарсани бошидан бошлаши керак. Бу нарса менинг ғашимга тегмайди, аллақачон бу ҳақда шеър ҳам битганман. Мана у:

*Йоҳанн туни гулханлар ёқиб,
Ўйнайверсин шўх-шўх болалар.
Тўмтоқлашар супургилар ҳам,
Болалар-чи – тугилаверар.*

(Ваҳоб Раҳмонов таржимаси)

Кўчада югуриб юрган болажонларда мудом эскираётган ва мудом янгиланаётган олам аломатларини кўз олдимда тасаввур қилиш учун уларга бир мартагина назар ташлашимнинг ўзи кифоя эди. Болаларнинг ўйинлари ва ёшларнинг шўхликлари кексаларга ҳар қанча ноўрин туюлмасин, асрлардан асрларга мерос бўлиб ўтаверади, болалар ҳамиша бола бўлиб қолаверади ва улар ҳамма даврларда бир-бирига ўхшайди. Шунинг учун Йоҳанн тунидаги гулханни ман қилиб, болаларни бундай қувончдан маҳрум қилмаслик керак.

...Шу ва шунга ўхшаш кизгин гурунглр билан тушлик ҳам поёнига етди. Биз ёшлар столдан туриб юқоридаги хоналарга чиқиб кетдик, канцлер эса Гёте ёнида қолди.

1827 йилнинг 18 январи, пайшанба куни, кечқурун

Гёте бугун кечқурун “Новелла”нинг охирини бермоқчи эди. Соат олти яримда уникага бордим, шинамгина хонасида ёлғиз ўтирарди. Мен столга, унинг ёнига чўкдим. Кейинги кунлардаги турфа янгиликлар ҳақида бироз гурунглашгач, Гёте ўрнидан турди-да, орзиқиб кутилган охирги саҳифаларни берди:

– Мана якуни, ўқинг...

Мен ўқишга тутиндим, Гёте бўлса хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келар, гоҳида печка олдида тўхтаб қоларди. Мен одатдагидек ичимда ўқирдим.

Олдинги саҳифанинг якуни шундай эдики, шер вайронани ўраб турган девордан ташқарида, бир асрлик эман остида ётар ва одамлар уни қўлга олишга тараддулланишарди. Герцог у ерга овчиларни жўнатмоқчи бўлади, лекин ажнабий киши шерга раҳм қилишни сўраб, уни темир қафасга зўрламасдан киритишнинг бирор йўли топилар, дейди. “Бу ишни, – деди у, – боланинг ёқимли қўшиғи ва найнинг майин овози бажаради”. Герцог бу илтимосга рози бўлиб, эҳтиёт чораларини кўришни тайинлагач, ҳамроҳлари билан шаҳарга қайтиб кетади. Ҳонорио бир нечта овчилар билан пана жойга беркиниб олишади ва мабодо, шер пастга тушадиган бўлса, олов билан уни кўрқитиб, орқага қайтармоқчи бўлишади. Она-бола қаср қоровули ҳамроҳлигида вайрона томон боришади, унинг нариги тарафидаги девор ёнида эса шер ётарди.

Мақсад – улкан ҳайвонни қасрнинг кенг ҳовлисига ўтказиш. Она билан қоровул тепадаги ярим вайрона рицарлар залига бекинишади. Бола ёлғиз ўзи ҳовли деворининг нураб тушган жойидан ўтиб, шер ёнига боради. Ҳамманинг нафаси ичига тушган, болага нима бўлишини ҳеч ким билмайди, найнинг овози тинган. Қоровул бола билан бирга бормаганига ўзини айблайди, она эса хотиржам.

Ниҳоят, тагин найнинг овози эшитилади. Овоз борган сари яқинлашади,

бола ўша нураб тушган жойдан яна қаср ҳовлисига ўтади, шер секин, оғир-оғир қадам билан унинг ортидан юради. Улар ҳовлида бир муддат айланишади, кейин бола офтобрўя жойга бориб ўтиради. Шер хотиржам унинг оёқлари остига ётиб, бир оёғи учини боланинг тиззасига қўяди. Шернинг панжасига тикон кирган экан, бола уни авайлаб суғуриб олади-да, бўйнидаги шойи қийиқ билан жароҳатни боғлаб қўяди.

Бу манзарадан юқоридаги рицарлар залидан кузатиб турган она билан қоровул қувониб кетишади. Шер энди ювош тортган, хавфсиз, бола эса, ёввойи ҳайвонни юмшатиш учун гоҳ сурнайини чалар, гоҳ эса майин овозда ёқимли қўшиқ куйларди. Ниҳоят, бола мана бу қўшиқни куйлаб, “Новелла”ни ниҳоясига етказди:

*Пок малаклар ер узра қўниб,
Рақс тушади болалар билан.
Енгиб инжиқ, қайсар феълларин,
Эзгуликлар бунёд этаркан,
Масъум дилга иниб эзгулик,
Най илоҳий оҳанг таратса,
Ҳеч ажабмас, бола олдида
Ўрмон шоҳи узалиб ётса!*

Сўнги сатрларни қаттиқ ҳаяжон билан ўқидим. Нима дейишни ҳам билмасдим: ҳайратда қолган бўлсам-да, бироқ қоникмагандим. Назаримда, ечим умумий мазмундан узилиб қолгандек эди... Менимча, персонажлардан айримлари яна пайдо бўлишлари, бутун асар мазмунини кенгайтиришлари лозим эди.

Мендаги иккиланишни пайқаган Гёте хотиржам қилишга ҳаракат қилди:

– Борди-ю мен охирида бошқа персонажлардан бир-иккитасини чиқарганимда, ечим қурук бўлиб қоларди. Ҳамма иш битганда улар нима ҳам қилишлари ва нима ҳам дейишлари мумкин? Герцог мулозимлари билан шаҳарга кетди, у ўша ерда керак. Ҳонорио шернинг юқорида, хавфсизликда эканлигини эшитган заҳотиёқ овчилар билан ўша ёққа боради. Хўжайин эса, темир қафаси билан шаҳардан дарҳол етиб келиб, шерни унга жойлайди. Буларнинг барчаси ўз-ўзидан маълум, булар ҳақида ёзиб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Буни ёзсам эди, унда ечим юзаки бўлиб қоларди. Бу ерда идеал, лирик ечим зарур эди, хўжайиннинг поэтик прозага ўхшаш кўтаринки руҳдаги нутқидан сўнг тасвирда кўтарилиш бўлиши лозим эди. Шунинг учун лирик поэзияга, ҳатто қўшиққа ўрин беришга мажбур бўлдим.

– “Новелла”даги воқеалар ривожига бир ўхшатиш келтираман, – сўзида давом этди Гёте. – Тасаввур қилинг: бир яшил ўсимлик илдиздан кўкариб чиқади. Маълум муддатдан кейин унинг йўғон поясидан бакувват яшил барглар чиқиб, атрофга шох ёзади ва ниҳоят, гул очилади. Гул кутилмаганда пайдо бўлди, бироқ у очилиши зарур эди. Бутун яшиллик шу гул учун эди, акс ҳолда бу ўсимликка меҳнат сарфлашнинг ҳожати бўлмасди.

Бу сўзлардан сўнг мен енгил нафас олдим, назаримда кўз олдимдаги туман тарқалиб, бу ғаройиб композициянинг фавқуллодда зўрлигини қалбан тушуниб етгандек бўлдим. Гёте давом этди:

– Новелланинг мақсади – жиловлаб бўлмас, енгил бўлмас нарсани зўрлик билан эмас балки, меҳр билан, мулойимлик билан юмшатиш эди.

Бола ва шер орқали акс этган мана шу фикр мени новеллани ёзишга ундади. Мана шу – идеал, мана шу – гул. Реал манзарадаги яшил барглр эса айни ана шу мақсад учунгина маълум қимматга эга. Реаллик нима дегани ўзи? Унинг ҳаққоний тасвир этилишидан қалбимиз қувончга тўлади, айрим воқеа-ҳодисалар ҳақида аниқ фикрга эга бўлишимизга кўмаклашади. Бироқ қалбимиздаги нозик торларни чертиб юборадиган нарса, шубҳасиз, фақат шоир юрагининг тубидан чиққан ўша идеал сўзidir.

Гётенинг нечоғлиқ ҳақлигини мен юракдан ҳис этдим, “Новелла”нинг ниҳояси таъсирида борлиғимни аллақандай мулойимлик эгаллаб олган, бундан анчагача халос бўлолмадим. Гарчи ёши ўтиб қолган бўлса-да, шундай гўзал нарсани ярата олган экан, демак, шоирнинг ҳислари ҳам шунга яраша тоза ва самимий экан-да, дея ўйладим ичимда. Мен ўз туйғуларимни, умуман, шундай ўхшаши йўқ ижод намунасининг мавжудлиги боис пайдо бўлган қувончимни Гётедан яширолмадим.

– Сизнинг мамнунлигингиздан хурсандман, – деди Гёте. – Ўттиз йилдан бери юрагимда асраб келган фикрдан ниҳоят халос бўлганимдан ўзим ҳам шодман. Шиллер билан Хумболдга ўша пайтлар режам ҳақида айтган эдим, улар мени бундан қайтармоқчи бўлишганди, чунки улар новелланинг моҳиятини тушуниб етишга қодир эмас эдилар. Негаки, ижод маҳсулига қандай безак бериш лозимлиги фақат шоиргагина аён-да. Одам бирор нарса ёзмоқчи бўлса, бошқалардан маслаҳат сўраб ўтирмаслиги керак. Борди-ю Шиллер “Валленштайн”ни ёзишдан олдин, шуни ёзайми-йўқми, деб мендан сўраганида эди, “йўқ” дейишим аниқ эди. Чунки бундай сюжетдан шунақа ажойиб пьеса ёзиш мумкинлигини хаёлимга ҳам келтира олмадим. Мен, режамга кўра, асарни гекзаметрда битишга ҳозирланаётганимга Шиллер қарши эди, Шиллер менга саккиз мисрали станс да ёзишни маслаҳат берган эди. Мана, кўриб турганингиздек, бу сюжетга насрдан бошқаси ярамас бўлиб чиқди. Бу ерда кўп нарса воқеа жойининг тасвирига боғлиқ эди, буни қофияли шеърда ифода этишга қийналган бўлардим. Бундан ташқари, новелланинг дастлаб тамоман реал, охирида тамоман идеал характери насрий баёнга жуда мос тушган, бунда кўшиқ матни ҳам алоҳида ажралиб турипти, гекзаметрда ёки саккиз мисрали қофиядош шеърда кўшиқ сезилмай ҳам қоларди.

“Жаҳонгашталиқ йиллари”га кирган бошқа ҳикоя ва новеллалар ҳақида ҳам сўз борди ҳамда уларнинг ҳар бири ўзига хос оҳанг ва характерга эга эканлиги таъкидланди.

– Нега шундайлигини мен Сизга тушунтираман. “Новелла” устида ишлаётганимда, айрим кўринишларни тасвирлаётганда бир хил бўёқни кўпроқ, бошқа тасвирида эса бошқа бўёқни кўпроқ ишлатадиган рассомдек йўл тутдим. Айтайлик, тонгги манзара тасвирида рассом кўк бўёқни кўпроқ, сариқ бўёқни камроқ ишлатади, кечки манзара тасвирида, аксинча, кўкини деярли қўлламайди. Кўплаб асарларимни яратишда мен шу усулдан фойдаландим, уларнинг турли характерга эгалигининг сабаби шунда.

Мен ўзимча бунинг доно ҳикмат эканлигини кўнглимдан кечирдим. Буни Гётенинг оғзидан эшитиш менга қувонч бағишлади. Бундан ташқари, мана шу сўнгги новеллада табиат тасвиридаги деталлаштириш ҳам мени хайратга солди.

– Мен табиатни ҳеч қачон шоир сифатида қузатмаганман, – деди Гёте. – Бироқ чизган расмларим ва кейинчалик табиатшунослик соҳасидаги

¹ Французча “stance” – “банд” сўзидан олинган бўлиб, тўрт туроқли, ҳар бир тугал банд охирида албатта пауза билан ажратиладиган шеър шакли.

тадқиқотларим мени табиат ҳодисаларини мунтазам, синчковлик билан кузатишга мажбур қилди. Шу тариқа мен табиатни аста-секин миридан-сиригача ўрганиб олдим. Мана энди шоир сифатида менга нима керак бўлса, ҳаммаси ихтиёримда ва ҳамма нарсани ҳаққоний ифода эта оламан. Шиллер табиатни бу қадар билмасди. “Вилхелм Телл”даги Швецария манзараларини унга мен айтиб бергандим, у шу қадар зўр қобилият эгаси эдики, ҳатто ҳикоя орқали ҳам табиат манзарасини ярата олган эди.

Гурунг мавзуси бутунлай Шиллерга кўчди, Гёте сўзида давом этди:

– Шиллер ўзига хос идеал ижод соҳибидир, дадил айтиш мумкинки, на немис адабиётида, на бошқа бирор адабиётда унга ўхшаган ижодкор йўқ. Фақат лорд Байронга хос хислат унда ҳам бироз бор эди. Бироқ Байрон дунёни билишда ундан ошиб тушади. Шиллер лорд Байрон давригача яшаганда эди, кизиқ, руҳан ўзига монанд инсон ҳақида у қандай фикр билдирган бўларди? Байрон Шиллер ҳаёт пайтида бирон нарса чиқарганмиди ё йўқми?

Мен жавобда иккиландим, аниқ бир нарса айтилмадим. Шунинг учун Гёте ёзувчилар ҳақидаги луғатни олди-да, Байронга бағишланган мақолани ўқиди. Бу орада айрим фикрларини ҳам кистириб кўярди. Маълум бўлдики, лорд Байрон 1807 йилгача ҳеч нарса чиқармаган экан, демак, Шиллер унинг ҳеч бир асарини ўқимаган.

– Шиллернинг барча озодлик ғояси сингдирилган асарларига, – сўзида давом этди Гёте. Унинг ўзи ҳам маданият манзилларида ўзгариб боргани сайин бу ғоя ҳам ўзгача қиёфа касб эта борди. Ёшлигида бу жисмоний озодлик бўлиб, уни шоир ўз асарларида ифода этди. Ёши ўтган сайин бу идеал озодлик ғоясига айланди. Озодлик деганлари ғалати нарса-да, ўзини англашни ва борига қаноат қилишни билган одам унга осонгина эришаверади. Агар биз ундан фойдаланишни билмасак, меъёридан ортик эркинликнинг нима кераги бор? Мана шу хонага ва очик эшикдан менинг тўшагим кўришиб турган анави хоначага қаранг, улар катта эмас, бунинг устига китоблар, қўлёзмалар, расмлар, бошқа зарур нарсалар билан тўлиб кетган. Аммо улар менга етади, бутун қиш бўйи шу икки хонада яшадим, бошқа хоналарга бирор марта ҳам бош сукмадим. У хонадан бу хонага кириб-чиқиб юриш учун зарурият бўлмаса, бундай катта уй ва бундай эркинликдан нима фойда?

Агар одамнинг жони соғ бўлиб, ўз юмуши билан шуғулланиб юрса, шу озодликнинг ўзи унга кифоя. Бундан ташқари, барчамиз риоя қилишимиз лозим бўлган маълум шарт-шароитларда эркинмиз. Агар оддий фуқаро ҳам, Тангри унинг пешанасига ёзган тоифа чегарасидан нарига ўтмаса, унинг эркинлиги ҳам дворянниқига тенг бўлади. Дворян ҳам саройдаги айрим маросимларни худди князь сингари бемалол кузата олади. Биз ўзимизни ҳаммадан ва ҳамма нарсдан юқори деб ҳисоблашимиз эмас, балки ўзимиздан юқори бўлган ҳамма нарсани ҳурмат қилишимиз бизга эркинликни бахш этади. Чунки бундай ҳурмат кўрсатиш билан ўзимизни юқори кўтарамиз ва бизда ҳам ўшалардагига ўхшаш олий кадр-қиммат борлигини исбот қиламиз. Мен саёҳатларим давомида шимолий немис савдогарларига кўп бора дуч келганман. Улар бетакаллуфлик билан менинг столимга ўтириб олиб, ўзларини мен билан тенг ҳисоблашарди. Улар бу йўл билан менга тенг бўла олишмасди. Агар менга тенглашишни хоҳлашса, аввало ҳурматимни жойига қўйиб, қандай муомала қилишни ўрганишлари лозим эди.

Шиллерга ёшлигида жисмоний эркинлик тинчлик бермаганининг сабаби, аввало, унинг характериға, асосан, ҳарбий мактабда кўп жисмоний азоб чекканиға боғлиқ. Кейинчалик улғайғач, унда жисмоний эркинлик етарли бўлди, у энди идеал эркинликни истади. Ишонч билан айтаманки, мана шу ғоя унинг бошиға етди. Негаки, шу ғоя деб ўз жисмоний табиатиға катта талаблар кўйдики, бу ундан кўп куч-қувват талаб қиларди.

Шиллер бу ерга келгач, Буюк герцог унга йилиға *минг* талер маош тайинлади, борди-ю касаллик туфайли ишлашға кучи етмай қолса, маошни икки баравар кўпайтириш мажбуриятини олди. Шиллер кейинги таклифни рад этди ва бундан ҳеч қачон фойдаланмади. “Мен истеъдодим орқасида ўз-ўзимға кўмак бера оламан”, деди у. Бироқ кейинги йилларда оиласи катталашгани боис тирикчилик учун йилиға иккита пьеса ёзарди, бунинг уддасидан чиқиш учун касал бўлганида ҳам кунлаб, ҳафталаб ишларди. Унингча, истеъдоди ҳар соатда унга бўйсунуши ва хизматиға шай туриши лозим эди.

Шиллер кўп ичмасди, меъёрға риоя қиларди, ўзини жисмоний заиф ҳис этган лаҳзаларда эса, озроқ ликёр ёки шунға ўхшаш спиртли ичимлик ичиб, қувватини тикларди. Аммо бу унинг соғлигида, ижод маҳсулларида ёмон асорат қолдирди.

Айрим билимдонлар унинг асарларидан топган камчиликлар сабабини ҳам шунда деб биламан. Улар “маромиға етмаган” деб ҳисоблайдиган жойларни мен патологик ўринлар деб атаган бўлардим, чунки айни шу ўринларни у камқувват бўлиб ётган кунларда, рисоладагидек мотивларни топиш учун ёзганини билардим. Мен ўз-ўзига қатъий буйруқ беришни қадрлайман, шу орқали кўп яхши нарсаларға эришиш мумкинлигини ҳам биламан, бироқ бунда меъёрни билиш керак. Акс ҳолда идеал эркинлик ғояси ҳеч қандай яхшиликка олиб бормади.

...Мана шундай қизиқ гурунглр, лорд Байрон ҳамда сермахсуллиги боис Шиллер беҳад қадрлаган Котсебу сингари машхур немис адабиётчилари ҳақидаги фикрларни тинглаш билан кечанинг қандай ўтганини ҳам сезмай қолибмиз, Гёте менға “Новелла”ни уйда хотиржам яна бир бор ўқиб чиқиш учун берди.

1827 йилнинг 21 январи, якшанба куни, кечқурун

Бугун кеч соат етти яримларда Гётеникиға бориб, бирон соатча ўтирдим. У менға мадемуазель Гай¹ исмли бир француз шоирасининг янги шеърлар тўпламини кўрсатди, уни жуда мақтади.

– Француз адабиёти анча кўзға кўриниб қолди, – деди у, – уларға назар солиш фойдадан холи бўлмайди. Мен ҳозирги замон француз адабиёти ҳақида тасаввур ҳосил қилишға ҳаракат қиляпман. Имкон туғилиб қолса, бу ҳақда бирор нарса ёзиш ниятим ҳам йўқ эмас. Шуниси қизиқки, бизда аллақачон ўтмишға айланган элементлар уларға энди-энди кириб келяпти. Тўғри, ўртача истеъдод эгаси ҳамиша ўз даврида бўлади, табиийки, ўша давр элементларидан озик олади. Французларнинг энг янги диний қарашлари ҳам айнан биздагига ўхшайди, фақат бу нарса уларда бироз равшанроқ ва ўткирроқ намоён бўлади.

– Беранже ва “Клара Газул”² пьесасининг муаллифи ҳақида жаноби олийлари нима дейдилар?

¹ Мадемуазель Гай – француз шоираси Делфин Гай (1804-1855), у ўша пайтда “Поэтик эсселар” китоби билан машхур бўлган.

² “Клара Газул” – француз ёзувчиси Проспер Мериме (1803-1870) пьесаси.

– Бу икковлари бундан мустасно, – деди Гёте. – Улар буюк истеъдод эгалари, улар ўз кучларига таянишади, давр талаблари уларга ўз таъсирини ўтказолмайди.

– Буни эшитишдан мамнунман, – дедим, – мен ҳам деярли шундай фикрда эдим.

Гурунг француз адабиётидан немис адабиётига кўчди.

– Ҳозир мен сизни бефарқ қолдирмайдиган бир нарсани кўрсатаман, – деди Гёте, – анави олдингиздаги икки жилд китобдан бирини менга узатиб юборинг. *Золгер*¹ ни биласиз-а, шундайми?

– Албатта, – дедим мен, – уни жуда қадрлайман. Менда унинг Софоклдан қилган таржималари бор. Бу таржималар ва уларга ёзилган сўзбоши туфайли мен у ҳақда юксак фикрдаман.

– У анча йиллар аввал дунёдан ўтиб кетган, буни биласиз. Ҳозирда унинг асарлари ва хатлари тўплами нашр этилди. Унинг Афлотун диалоглари шаклида ёзилган фалсафий тадқиқотлари унчалик қизиқ эмас, аммо хатлари мислсиз зўр. Хатларидан бирида шоир Тикка “Ҳамроз диллар” ҳақида ёзган, ҳозир шуни Сизга ўқиб бераман, негаки ушбу роман хусусида бундан ошириб бирон нарса дейиш қийин.

Гёте менга романнинг қойилмақом таҳлилини ўқиб берди, муаллифнинг фикрларидан ҳайратланган ҳолда уни сатрма-сатр муҳокама қилдик. Ундаги дунёқарашнинг кенглигига, келтирган асослари ва хулосаларининг изчиллигига қойил қолдик. Гарчи Золгер “Ҳамроз диллар” даги воқеалар қахрамонлардаги туғма хусусиятлар билан боғлиқ бўлса-да, у Эдуарднинг характериға ўта салбий муносабат билдиради.

– Эдуардни ёмон кўргани учун Золгерга эътирозим йўқ, – деди Гёте. – Ўзим ҳам уни ёқтирмайман, бироқ роман воқеалари ривожини учун уни шундай яратишим керак эди. Умуман олганда, бу тип ҳақиқатга тўла мос келади, олий давраларда худди Эдуардга ўхшаб, феъл-атворида қайсарликлари устун келадиган одамлар кўп учраб туради. Золгер *меъмор*ни қолган барча персонажлардан устун қўяди, негаки, барча иродасиз ва йўлини йўқотган кишилар орасида биргина у руҳий эркинликни ва кучини сақлаб қолган. Энг диққатга сазовор нарса шуки, у бошқаларга ўхшаб адашишлар тўрига илинмайди, ҳа, у шундай *қудратга эга*, ёзувчи уни ана шундай йирик шахс қилиб яратган.

Бундай ўткир фикр бизга жуда ёқди.

– Қандай зўр фикр, – деди Гёте.

– Мен ҳам меъмор характериғини ҳамиша жуда ёқимли ва диққатга сазовор, деб ҳисоблаганман, – дедим. – Ростини айтсам, у севги-муҳаббат тўрларига илинмаслик *қудратига эгалиги* билан аҳамиятли эканлиги ҳақида ўйламаган эканман.

– Ҳайрон бўлманг, – жавоб берди Гёте. – Ўзим ҳам уни яратаётганимда бу ҳақда ўйламабман. Золгер ҳақ, меъморда бу хислат бор. Золгернинг бу хати 1809 йилда ёзилган, “Ҳамроз диллар” ҳақидаги мақтовни ўша пайтда эшитсам, хурсанд бўлган бўлардим, чунки ўша пайтда ҳам, кейинроқ ҳам ушбу романим ҳақида ҳеч ким ижобий фикр билдирмаган. Ушбу хатлардан кўриниб турибдики, Золгер мени жуда хурмат қилган. Хатларидан бирида у менга Софоклдан қилган таржимасини жўнатганида икки оғиз сўз билан жавоб ёзмаганимдан шикоят қилган. Ё Тангрим, ўзинг *аҳволимни* кўриб турибсан! Ҳеч бир ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Жуда

¹ Золгер Карл Вилхелм Фердинанд (1780-1819) – берлинлик фалсафа профессори, романтизм даври эстетиги.

кўп хатлар, жўнатмалар олиб турадиган обрўли жанобларни танийман. Улар аниқ жавобларни олдиндан тайёрлаб кўйишади, бир-бирини айнан такрорлайдиган юзлаб бир хил сўзлардан иборат хатлар ёзишади. Мен эса бундай қилолмайман. Юзаки гапларни ўзим учун номуносиб деб биламан, мана шулар сабаб бўлиб айрим хурматли одамларга жавоб қайтармаган бўлишим мумкин. Ўзингиз кўриб турибсиз, ҳар томондан менга бир кунда қанча хат-хабар келишини... Тан олиш керак, уларнинг ҳар бирига жуда қисқа жавоб қайтарганда ҳам бир кишининг умри етмаган бўларди. Аммо Золгер билан ҳам шундай ҳол содир бўлганидан афсусдаман: у жуда ажойиб инсон, бошқалардан ҳам кўра кўпроқ дўстона муомалага лойиқ эди.

Мен гапни “Новелла”га бурдим, уни уйда диққат билан қайта ўқиб чиққан эдим:

– Унинг бошланиши фақат муқаддима, бошқа нарса эмас. Унда энг муҳим нарса ифода этилган, ўша муҳим нарса шу қадар дилтортарки, хатто бу китобхонга аталган деб ўйламайсан киши, табиий ҳолатдек назаримда.

– Шундай фикрда эканлигингиздан хурсандман, – деди Гёте. – Лекин тагин бир нарса қилишим, яъни яхши муқаддима қонунига кўра, мен ҳайвонларнинг эгаларини олдинроқ кўрсатишим керак. Княгиня билан князнинг бувиси отда сайр этишиб “Ҳайвонот боғи” ёнидан ўтишаётганда одамлар чиқиб, уларникига ҳам қадам ранжида қилишларини сўрашади.

– Албатта, Сиз ҳақсиз, – дедим мен. – Муқаддимада барча бошқа нарсалар кўзда тутилган экан, унда одамлар ҳам бўлиши керак, бунинг устига табиийки, ҳайвонот боғи эгалари касса ёнида туришади, шунинг учун княгиняни шундоққина ўтказиб юборишлари гумон.

– Кўряпсизки, тайёр бўлган асарнинг айрим жойларига ҳали кўшимчалар қилиш зарур экан.

Кейин Гёте менга гоҳ-гоҳ бир ажнабий унинг ёнига келиб, у ёки бу асарини таржима қилиш нияти борлигини билдираётганини айтди:

– Аслида ўзи ёмон одам эмас, бироқ адабиёт соҳасида ғирт нўноқ. У немис тилини ҳам яхши билмайди, тагин таржима қилмоқчиман, расмларни шарҳламоқчиман дейди. Нўноқ одам ўзи киришмоқчи бўлган ишидаги қийинчиликларга фаҳми етмайди, гоҳида эса, кучи етмайдиган ишни бўйнига олади.

1827 йилнинг 29 январи, пайшанба куни, кечқурун

“Новелла” қўлёзмасини ва Беранженинг китобини кўтарганча кеч соат еттиларда Гёте ҳузурига кетдим. Гёте жаноб Сорэ билан француз адабиёти ҳақида гурунглашиб ўтирган экан. Мен қизиқиб қулоқ солдим, янги истеъдодлар шеър ёзишни Делил¹дан ўрганишгани ҳақида ҳам сўз борди. Асли женевалик бўлган жаноб Сорэ немис тилида бемалол гаплашолмайди. Бироқ Гёте французчани хийла дуруст билгани туфайли суҳбат шу тилда борар, фақат мен суҳбатга аралашсамгина немис тилида гаплашишарди. Мен Беранженинг китобини Гётега узатдим. У бу китобни бошқатдан ўқиб чиқиш ниятида эди. Жаноб Сорэ, шеърлар тўпламидаги шоир портрети ўзига ўхшамайди, деди. Гёте бу гўзал нашрни қўлида тутиб турганидан шод эди.

– Ушбу қўшиқларни, – деди Гёте, – шу жанрдаги ижод маҳсулларининг энг етуги деб қарамоқ керак, айниқса, ўйноқи нақоротини айтмайсизми?! Уларсиз қўшиқлар хийла жиддий, хийла ўткир, хийла кескин тортган

¹ Делил Жак (1738-1813) – француз шоири.

бўларди. Беранже менга кўпинча Ҳораций билан Ҳофиз¹ни эслатади, бу икковлари ҳам ўз давридан илгарилаб кетишган ва жамиятдаги маънавий инқирозларни аччиқ кулги билан танқид қилишган. Беранже ҳам ўз муҳитида худди шундай мавқеда эди. У қуйи табақа вакили бўлганлигидан бошбошдоқлик ва тубанликлар унчалик унинг нафратини кўзгамайди, ҳатто булар ҳақида анча юмшоқлик билан фикр юритади.

Тагин Беранже ва ҳозирги замон француз ёзувчилари ҳақида шунга ўхшаш фикрлар айтилди, сўнг жаноб Сорэ саройга кетди, Гёте икковимиз ёлғиз қолдик.

Стол устида сурғучланган пакет ётарди. Гёте қўлини унинг устига қўйди. Сўнг:

– Биласизми, бу нима? – деди. – Бу “Хелена”!.. Уни нашр этиш учун Коттга жўнатаяпман.

Бу сўзларни эшитарканман тилим тутилиб қолди. Мен ушбу лаҳзанинг бутун қудратини ҳис этдим. Янги қурилиб, эндигина денгизга йўл олаётган, олдинда нима кутаётгани номаълум бўлган кема сингари буюк ижодкор яратган, узок йиллар инсонларга таъсир кўрсатиш, уларнинг тақдирларини аниқлаб бериш ва ўзи ҳам қисмат синовларига бардош бериш мақсадида дунё юзини кўришга кетаётган асарининг ҳали тақдири номаълум эди.

– Ҳозиргача унга майда-чуйда тузатишлар, ўзгартиришлар киритиш билан банд бўлдим, – деди Гёте. – Ниҳоят, нукта қўйиш ҳам керак-ку ахир?! Уни жўнатаётганимдан хурсандман, энди енгил нафас олиб, бошқа бирор иш билан шуғулланаман. У ҳам ўз қисматига пешвоз чиқсин! Шундан хотиржамманки, ҳозир Германияда маданият ҳаддан ташқари юксалган, ушбу асарни одамлар тушунмайди, у ҳеч кимга ўз таъсирини ўтказолмайди, деб хавотир олмасам ҳам бўлади.

– Бунда бутун қадимги дунё ўз аксини топган, – дедим мен.

– Ҳа, – деди Гёте, – бунда филологларга иш топилади.

– Антик дунёга оид қисми унча қийин эмас, – дедим мен, – у деталлаштирилган, ҳар бир деталь ғоят чуқур шарҳланганки, унда нимани айтиш лозим бўлса, айни ўша нарса айтилган. Аммо замонавий, романтик қисми жуда оғир, ундан деярли ярим дунё ҳақидаги материал жой олган. Шундай кенг қамровли материал таҳлили кўзда тутилган, унинг маъзини чақиш ўқувчи учун анчагина қийинчилик туғдиради.

– Буни сезсам бўлади, – жавоб берди Гёте, – театр сахнасидан қаралса, ҳамма тушуна олади. Менга бундан ортиғи керак эмас. Муҳими, томошабинларнинг асосий қисми **кўриниб турган** нарсадан завқлана олсин, ундаги чуқур маънони эса билимдон кишилар фаҳмлаб олаверишади. Масалан, “Сехрли сибизга”² ва бошқа шу каби пьесаларда ҳам худди шундай бўлган эди.

– Пьесанинг фожиадек бошланиб, операдек тугаши жуда улкан таассурот қолдириши аниқ, – дедим мен. – Ахир ўша персонажларнинг улуғворлигини намоён қилиш ва улар тилидан кўтаринки руҳдаги сўзлар, мисраларни талаффуз қилиш учун аллақандай ноодатий бир нарса керак-да.

– Биринчи қисм учун мохир трагик актёрлар талаб қилинади, – деди Гёте. – Кейинги опера қисмига эса энг яхши қўшиқчилар зарур, Хелена **ролини битта** эмас, иккита энг кучли актриса ўйнаши лозим. Негаки,

¹ Ҳофиз Шамсиддин Муҳаммад (1325-1389) – форс мумтоз шоири.

² “Сехрли сибизга” – Гётенинг драматик асарларидан бири.

айни пайтда трагик истеъдодга эга актрисани топиш қийин.

– Бутун спектакль, – дедим мен, – костюмлар ва декорацияларнинг ранг-баранглиги ва дабдабаси билан ажралиб туради, яширмайман, буни сахнада кўришимдан ҳозирданок қувониб кетяпман. Мусиқасини истеъдодли композитор ёзса эди! Мейербер¹га ўхшагани бўлса эди, у узоқ йиллар Италияда яшаган, унинг немисларга хос табиати итальянча хусусиятлар билан чатишиб кетган. Ҳечқиси йўқ, композитор топилади, бунга ишонаман, буларнинг уддасидан чиқолганимдан хурсандман.

– Бу барҳаётликнинг янги кўриниши, – дедим мен.

– Хўш, “Новелла” нима бўлди? – сўраб қолди Гёте.

– Уни олиб келдим, – дедим мен. – Қайта ўқиб амин бўлдимки, жаноби олийлари унга кўзда тутилган қўшимчани киритмасалар ҳам бўлади. Агар одамлар ўлдирилган йўлбарс тепасида дастлаб бегона одамлардек ўзларининг ажабтовур либослари ва ноодатий кўринишлари билан пайдо бўлишса ва биз ҳайвонларнинг эгасимиз, деб эълон қилишса, бунинг таъсири зўр бўлади. Борди-ю, сиз уларни муқаддимага ўтказсангиз, таъсир сушлашиб, ҳатто сезилмай кетган бўларди.

– Сиз ҳақсиз, қандай бўлса, шундайлигича колдираман, – деди Гёте. – Дастлабки қўлёзмадаёқ одамларни олдинга чиқаришни кўзда тутмаган эдим. Кейинги кўзда тутилган ўзгариш эса мулоҳаза ҳосиласи эди, бундай қилсам, шубҳасиз, хато қилган бўлардим. Биз бу ерда ғаройиб эстетик ҳодисага дуч келдик, яъни хатога йўл қўймаслик учун қоидадан четга чиқиш зарур бўлди.

Кейин новеллани номлаш ҳақида баҳслашдик, ҳар хил сарлавҳаларни ўйлаб топдик. Бироқ биз топаётган номларнинг бири новелланинг бошига мос келса, бошқаси охирига мос келар, бутун асарга ёпишиб тушадиган аниқ бир номни эса тополмадик.

– Биласизми нима? – деди Гёте. – Биз уни “Новелла” деб атай қоламиз. Негаки, новелла содир бўлган, кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеа. Мана шу новелланинг моҳияти, Германияда “новелла” деб аташадиган кўп нарсалар аслида новелла эмас, балки бор-йўғи ҳикоя ёки шунга ўхшаган нарсалар. Дастлаб кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеа маъносида новелла “Ҳамроз диллар” да ҳам учрайди.

– Бундоқ ўйлаб қаралса, ҳамиша бирорта шеър сарлавҳасиз дунёга келади, – дедим мен. – Ўзининг мавжудлиги билан сарлавҳасиз қолаверади, демак, унга сарлавҳа керак эмас, деган фикрда қолаверамиз.

– Усиз ҳам бўлаверади, – деди Гёте. – Қадимда шеърларга сарлавҳа қўйишмаган, буни янги замонда ўйлаб топишди. Шунга қараб, қадимги шеърларга ҳам кейинги вақтларда сарлавҳа қўябошлашди. Бундай ҳол адабиётнинг кенгайиши туфайли, асарларни бир-биридан фарқлаш мақсадида юзага келди.

– Мана сизга янги нарса, ўқиб кўринг, – деди Гёте. Шу сўзларни айтarkan, у менга жаноб Герхард² таржимасидаги битта серб шоирнинг шеърини узатди. Мазза қилиб ўқидим, чунки шеър ажойиб, таржима ҳам оддий ва тушунарли эдики, мазмунини шундоқ тасаввур қилиш мумкин. Шеър “Қамоқхона калити” деб номланган эди. Мен, воқеа ривожига ҳақида эътирозим йўқ, бироқ шеърнинг охири тугалланмагандек туюлди ва бироз қониқтирмади, дедим.

1 Мейербер Жакомо (1791-1864) - композитор.

2 Герхард Вилхелм Кристиан Бернгард (1780-1858) – Лейпцихдаги элчихона маслаҳатчиси, “Қамоқхона калити”, “Рақсга туш, Теодор!” шеърлари муаллифи, серб шеърлари таржимони.

– Мана шуни қизиқ-да, – деди Гёте. – Чунки айнан мана шу юракка санчилади-да, қайтиб чиқмайди, бундан нима бўлиши мумкин деган турли-туман ўй-фикрлар ўқувчи хаёлотини эгаллаб олади. Шеър ниҳояси бутун бир фожиага материал бўлиши мумкин, бироқ бунақаси анча-мунча яратиб қўйилган. Шеърда тасвирланган воқеа эса, аксинча, янги ва ажойиб, шоир фақат шуни баён этгану давомини ўқувчи ҳукмига ҳавола қилиб, оқилона йўл тутган. Мен жон-жон деб буни “Санъат ва мозий” журналида чоп эттирган бўлардим, аммо хийла узун. Мен Герхарддан учта қофияланган қўшиқ сўраб олдим, уларни кейинги сонда бераман. Мана, эшитиб кўринг-чи...

Гёте аввал ёш бир қизни севиб қолган мўйсафид ҳақидаги қўшиқни ўқиди. Кейин вино ичиб ўтирган хотинлар қўшиғини, охирида “Раксга туш, Теодор!” номли кувноқ қўшиқни ўқиди. Ҳар бир қўшиқни ўзгача оҳангда, кўтаринки руҳда, ёқимли қилиб ўқидики, бирор одамга бундай етук ифода билан ўқишни тинглаш насиб қилган эмасдир, деб ўйламайман.

Жаноб Герхардни роса мақтадик, у ҳар гал шеърини ўлчовлар ва такрорларни асл нусхага мос ҳолда танлаган ва буни шундай осон ва мукамал бажарган эдики, бундан ортиғини таржимондан талаб қилиб бўлмасди.

– Кўряпсизми, Герхарддек талант эгаси учун шеър техникаси устидаги доимий машқ қандай аҳамиятли?! – деди Гёте. – Бундан ташқари, у ўзи учун илмий соҳа эмас, балки мудом амалий фаолиятга ундаб турувчи машғулоти танлагани фойдали бўлган. Шу билан бирга, у Англияга ва бошқа юртларга кўп саёҳат қилган, бу унга аклини реал нарсаларга сарф қилишда бизнинг ёш билимдон шоирларимизга нисбатан анча-мунча афзалликларни ҳадя қилди. Агар у ҳамиша яхши анъаналарга риоя қилиб, фақат шулар билан чегараланса, камчиликларга йўл қўяди, деб ўйламайман.

Шу муносабат билан Гёте ҳозирги ёш шоирларимизнинг ижод маҳсуллари ҳақидаги айрим қарашларини қўшиб ўтди ва улардан бирор-таси дуруст насрий асар чиқармаганини таъкидлади.

– Бу қийин иш эмас, – деди Гёте, – насрда ёзадиган одамнинг айтадиган гапи бўлса, бас. Айтадиган гапи бўлмаган одам шеър тўқисин, бунда бир сўз иккинчисини пайдо қилади ва охир оқибатда нимадир дунёга келади.

1827 йилнинг 31 январи, чоршанба

Гётеникида тушлик қилдик.

– Сиз билан кўришмаганимиздан буён мен анчагина нарсаларни ўқидим, айниқса, хитой романи ҳалигача хаёлимни банд қилиб турипти, у менга ғоятда ғаройиб туюлди.

– Хитой романи? – хайрон бўлиб сўрадим мен. – Бу биз учун номаълум нарса-ку.

– Унчалик эмас, – деди Гёте – У ердаги одамлар ҳам худди бизга ўхшаб фикрлашади, ҳаракат қилишади, ҳис қилишади, дарров ўзингни улар қаторида тургандек сеза бошлайсан, фарқи шуки, уларда ҳамма нарса ёрқинроқ, софроқ ва қалбга яқинроқ. Уларда ҳамма нарса онгли, бюргерларга хос юксак эҳтирослар ва поэтик кўтаринкиликдан холи, шу жиҳатдан менинг “Ҳерманн ва Доротея” мга ҳамда инглиз Ричардсоннинг романларига ўхшаб кетади. Аммо фарқлар ҳам етарли: уларда ташқи табиат ҳамиша одамлар билан ёнма-ён яшайди. Кўлларда олтин балиқларнинг шалопплагани эшитилиб туради, дарахт шоҳларида мудом

кушлар сайрашади, кун хамиша куёшли ва серфайз, тунлар ойдин: бунда ой ҳақида жуда кўп ёзилган, бироқ у кўринишни ўзгартирмайди, унинг нуридан тун худди кундузгидек ёп-ёруғ. Уйларнинг ичи худди расмлардагидек ёқимли ва нафосатли. Масалан: “Мен гўзал қизларнинг кулгисини эшитиб, ўша томонга бордим, қарасам, улар қамишдан тўқилган стулларда ўтиришарди”. Мана сизга жозибали вазият!.. Ахир қамишдан тўқилган стуллар энгиллик ва нозиклик ҳақида тасаввур уйғотади-ку. Ҳикоя билан бирга келтирилган кўплаб ривоятларни гўё мақол ўрнида қабул қилиш мумкин. Айтайлик, бир қиз ҳақида сўз боради: унинг оёқлари шу қадар нозикки, у гул бутоғини синдирмасдан унинг устида тебраниб туриши мумкин. Ёки ёш йигит ҳақида: у ўзини шунчалик одобли ва жасоратли тутдики, ўттиз ёшида император билан суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлди. Бундан кейин икки севишганлар ҳақида сўз боради: улар узоқ вақт учрашиб юрган бўлишса-да, ўзларини шу даражада тийишар эдики, ҳатто бир кеча битта хонада иккови қолишга мажбур бўлишганда ҳам бутун тунни суҳбатлашиб ўтказишади, бир-бирларига қўл ҳам теккизишмайди. Рухий-маънавий софликни тарғиб қилувчи бунақа ривоятлар кўп. Ҳамма жабҳаларда мана шундай қатъий мўътадиллик орқасида Хитой империяси бир неча минг йиллардан бери сақланиб турипти ва бундан кейин ҳам тураверади.

– Мана шу Хитой романига Беранженинг қўшиқларини қарама-қарши қўйсақ, айна ҳақиқат бўларди, – давом этди Гёте. – Бу қўшиқларнинг асосини бузуклик ва маънавиятсизлик ташкил этади, борди-ю бу мавзунини Беранжедек истеъдод соҳиби тоқат қилса бўладиган ва ҳатто ёқимли қилиб баён этмаганида, бу менинг нафратимни кўзгаган бўларди. Энди айтинг-чи, хитой ижодкорининг сюжети ич-ичигача маънавий тозалikka йўғрилган, бироқ ҳозирги Франциянинг биринчи шоири танлаган сюжет унинг тамоман акси эмасми, бунга ҳайрон қолмай бўладими?

– Беранжега ўхшаган истеъдод эгаси маънавий тоза сюжетлардан ўзига ҳеч бир озик тополмаган бўларди.

– Сиз ҳақсиз, – деди Гёте. – Айнан давримиздаги бузукликлар Беранже табиатининг энг яхши томонларини очишга ва ривожлантиришга имкон яратмоқда.

– Эҳтимол, манави Хитой романи энг яхшиси бўлса керак.

– Зинҳор ундай эмас, – деди Гёте. – Хитойликларда бунақасидан минглаб топилади, бизнинг аждодларимиз ҳали ўрмонларда яшаган пайтларда уларда бундай романлар мавжуд эди... Тобора амин бўляпманки, поэзия инсоният эришган ютуқ ва у ҳамма ерда, барча замонларда минг-минглаб одамлар ижодида юзага чиқаверади. Биттаси бошқасидан кўра буни яхшироқ бажаради, биттаси бошқасидан кўра сув юзида узоқроқ сузади, бор гап шу. Жаноб Маттисон¹, бу менман, деб ўйламаслиги, мен ҳам, ўша менман, деб ўйламаслигим керак, балки ҳар бири, шеър ёзиш осон иш эмаслигини ўйлаши, мабодо бирортаси яхши шеър ёзиб қолса, мағрурланиб кетмаслиги лозим. Бироқ агар биз, немислар, ўзимизнинг тор доирамиздан нарига боқмасак, унда ана шу кибр-ҳаво ботқоғига ботиб қолаверамиз. Шу боисдан мен бошқа миллатларда нималар борлигига разм соламан ва ўзгаларга ҳам шундай қилишни маслаҳат бераман. Миллий адабиётнинг аҳамияти ҳозир юқори эмас, жаҳон адабиёти даври бошланмоқда. Ҳар бир киши унга йўл очишга ҳисса қўшмоғи

¹ Маттисон Фридрих фон (1761-1831) – немис шоири.

зарур. Шу билан бир вақтда биз хорижга тегишли нарсаларни тан олиш баробарида бирорта муҳимига ёпишиб олиб, ўшани намуна сифатида қабул қилмаслигимиз лозим. Хитой ёки серб адабиёти, Калдерон ёки Нибелунглар намуна бўла олади, деган хаёлга бормаслигимиз керак. Намуна бўлгулик адабиётга муҳтожлик сезсак, хамиша қадимги юнонларга мурожаат қилмоғимиз лозим, негаки уларнинг асарларида мудом гўзал инсон образи қаламга олинган бўлади. Бошқа ҳаммасини соф тарихий ҳодиса сифатида қабул қилиб, улардаги ижобий ҳодисаларни қўлимиздан келганча ўзлаштирмоғимиз керак.

Мен шундай муҳим масала юзасидан Гётенинг муфассал баён қилаётган фикрини тинглаганимдан хурсанд эдим. Ўтиб бораётган чананинг қўнғироғи бизни дераза ёнига чорлади. Чунки биз бугун эрталаб Балвадорга ўтиб кетган чана-поезднинг қайтишини кутаётгандик. Бу борада Гёте мен учун ибратли бўлган сўзларини давом эттирди. Гап Александр Манзони ҳақида борди, у айтдики, граф Райнхард жаноб Манзонини яқинда Парижда кўрганмиш, жаноб Манзони ёш бўлса-да, анча машҳур шоир сифатида халқ томонидан яхши қабул қилинганмиш.

– Манзонининг камчилиги шундаки, – сўзида давом этди Гёте, – ўзининг қандай зўр шоирлиги, шу жиҳатдан у қандай ҳуқуқларга эга эканлигини билмайди. У тарихга жуда кўп мурожаат қилади, асарларига тарихий воқеаларни жуда кўп киритадики, буларда унинг тарихдаги майда-чуйда ҳодисаларни ҳам садоқат билан тилга олганига гувоҳ бўламиз. Фактлари тарихий бўлса бордир, аммо қаҳрамонларида, менинг Фоантим ёки Ифигениямдек тарихий белгилар йўқ. Бирорта шоир у тасвир этган тарихий персонажларни билмайди, билган тақдирида ҳам уларга эътибор қаратиши даргумон эди. Ижодкор ўқувчига қандай таъсир ўтказмоқчи эканлигини олдиндан билиши, шунга қараб қаҳрамонларини яратиши керак. Мабодо, мен Эгмонтни тарихда қандай бўлса шундай, яъни бир тўда болаларнинг отаси сифатида тасвирлаганимда эди, унинг энгил-елпи хатти-ҳаракатлари менинг ўй-фикрим билан ҳамоҳанг бўлиши лозим эди, мен шундай қилдим, Клерхен айтганидек, мана шу менинг Эгмонтим.

Тарихчи олимлар ёзган нарсаларни айнан такрорлайдиган ёзувчиларнинг кимга кераги бор! Ёзувчи олдинда юрмоғи ва имкони борича юксакроқ ва етукроқ асарлар ёзмоғи даркор. Софоклнинг персонажлари улуғ шоирнинг буюк қалбига хос белгилардан ниманидир олган бўлса, Шекспир қаҳрамонлари ҳам унга хос хислатлардан олган. Аслида мана шундай бўлмоғи керак. Шекспир эса янада олдинга кетди, римликларни тўла ҳуқуқ билан инглизларга айлантди, тўғри қилди, акс ҳолда халқ уни тушунмаган бўларди.

– Мана шу ерда ҳам юнонларнинг улуғлиги кўзга ташланади, – сўзида давом этди Гёте. – Улар тарихий фактларга шоир тасвир этганидан кўра камроқ садоқат кўрсатишди. Бахтимизга ҳозир биз учун намуна бўлгулик учта “Филоктет”²га эгамиз. Бу сюжетни уч буюк фожианавис ёритишган, энг яхшиси ва энг охиригиси Софоклники. Унинг асари ғаройиб бир тарзда бизгача тўлиқ етиб келган; Эсхил билан Эврипиднинг “Филоктет”ларидан парчалар сақланиб қолган, шу парчалар бўйича ҳам улар мавзуни қандай ёритганларини билиб олса бўлади. Вақтим етарли бўлганида эди, ушбу парчаларни, худди Эврипиднинг “Файтон”и сингари таъмирлаган

1 Клерхен – “Эгмонт” драмаси қаҳрамони, Эгмонтни ёшлиқдан севган қиз.

2 “Филоктет” – Бир мавзуни турлича талқин қилиб ёзилган, антик дунё адабиётига тегишли асар.

бўлардим, бу мен учун ёкимли ва фойдали иш бўларди.

Ушбу сюжетни ишлашда вазифа жуда оддий: Филоктетни ёйи билан бирга Лемнос оролидан олиб чиқиш. Бу иш қандай амалга оширилади, энди бу шоирнинг иши, бунда уларнинг ҳар бири ўз тасаввур кучини намоён қилиши, бошқасидан кўра кўпроқ афзалликка эга бўлиши лозим. Уни Улисс олиб чиқиши даркор. Бироқ уни Филоктет таниши керакми ёки йўқми, қандай йўл билан Улисс танилмай қола олади? Улисс ёлғиз ўзи бориши керакми ёки ёнида ҳамроҳлари бўладими, ким унга ҳамроҳлик қилади? Эсхилда ҳамроҳ номаълум, Эврипидда Диомед, Софоклда Ахиллнинг ўғли. Бундан ташқари, улар Филоктетни қандай шароитда топишлари лозим? Оролда одамлар яшайдими-йўқми, агар яшаса, у ерда бирорта раҳмдил инсон Филоктетга кўмак берганми ёки йўқми? Шунга ўхшаш юзлаб саволлар борки, уларга ечим топиш ёзувчи ихтиёридадир ҳамда истаб ёки истамаган ҳолда бири бошқасидан кўра ақллироқ эканлигини намоён қила олиши ҳам унга ҳавола. Ҳамма гап мана шунда, ҳозирги шоирларимиз ҳам худди шундай қилишлари керак, улар бўлса, бу мавзу аллақачон ишланганми ёки йўқми, деб сўраб-суриштиришади, шимолу жанубдан кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеаларни қидиришади, кўпинча бу воқеалар шафқатсиз, қўпол бўлади-да, қанча силликламагин, ўшандайлигича қолаверади. Оддий сюжетга моҳирона ишлов бериш орқали тузук бирор нарса чиқариш эса, юксак истеъдод ва ақл талаб қилади, уларда айни шу нарса етишмайди.

Йўлдан ўтиб бораётган чаналар тагин бизни дераза ёнига ундади. Бу ҳам Балвадордан келадиган, биз кутаётган чана-поезд эмас эди. Биз ўтган-кетган гаплардан гурунглашиб ўтирдик, ҳазил-хузул қилган бўлдик, кейин мен Гётедан “Новелла” нима бўлди, деб сўрадим.

– Кейинги кунларда унга қўл теккизганим йўқ, – деди у, – бироқ муқаддимага нимадир қўшишим керак. Сайёр цирк ёнидан княгиня отда ўтаётган пайтда шер бўқириши керак. Ўшанда мен бу бахайбат хайвоннинг кўрқинчли эканлиги ҳақида айрим фикрларни қўшишим мумкин.

– Бу жуда зўр фикр, – дедим мен. – Чунки шу йўл билан муқаддима нафақат ўз-ўзича яхши ва бежирим бўлиб қолади, балки кейинги воқеаларга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ҳозиргача шер ўзини жуда хотиржам тутди, ваҳшийлигини тарикча ҳам намоён қилмади. Бўқириш билан у бизга ҳеч бўлмаса ўзининг қанчалик даҳшатли эканлигини эслатиб қўяди. Кейинроқ у бола чалган най садосидан эриб, унга эргашган чоғда бунинг таъсири янада кучлироқ бўлади.

– Бундай ўзгартиришлар ва силлиқлашларни, – деди Гёте, – тўғри деб ҳисоблайман, тинимсиз мулоҳаза элагидан ўтказиш орқасида маромига етмаган асар етилади. Аммо тугалланган нарсани қайта ишлаб, ўзгартиравириш яхши эмас, масалан, Вальтер Скотт менинг Миньонимни шу даражада ўзгартирдик, охири у гунг – карга айланиб қолди. Бу тахлит ўзгартиришларни ёкламайман.

1827 йилнинг 1 феввали, пайшанба куни, кечқурун

Гёте менга, бугун уникага прусс киролининг валиаҳди Буюк герцог ҳамроҳлигида келганини айтди.

– Прусс шаҳзодалари Карл¹ ва Вилхелм ҳам эрталаб меникига келишди, – деди у, – валиаҳд билан Буюк герцог уч соатча ўтиришди, кўп

¹ Карл (1801-1883) – прусс шаҳзодаси.

мавзуларда гурунглашдик, мен шахзоданинг акли, диди, билим доираси, фикрлаш тарзи ҳақида юксак тасаввурга эга бўлдим.

Гётенинг олдидаги стол устида “Ранглар ҳақидаги таълимот”нинг бир жилди ётарди.

– Мен сиздан ҳамон рангли соя ҳолати бўйича жавобдан қарздорман, – деди у. – Бу ҳодиса кўп нарсаларга аниқлик киритиши ва бошқа бир қатор ҳодисалар билан алоқадор эканлиги туфайли, бугун мен сизга бутун таълимотдан айри ҳолда тушунча беришни истамайман; демоқчиманки, икковимиз учрашган кечаларда “Ранглар ҳақидаги таълимот”ни биргаликда ўқиб чиқсак. Шу йўл билан кенг қамровли суҳбат мавзусига эга бўламиз, Сиз эса, ўзингиз ҳам сезмаган ҳолда бутун таълимотни ўзлаштириб оласиз. Қачондир ўзлаштирилган нарсаси хотирангизда ўрнашиб, янада такомиллашиб боради ва ҳадемай бу илмни ўз мулкингизга айлантириб олишингизга ишончим комил. Қани, биринчи қисмни ўқинг.

Шуларни айтиб, Гёте олдимга очик китобни қўйди. Унинг менга бўлган самимий муносабатидан ўзимни ғоятда бахтли сездим. Мен рухий ранглар ҳақидаги биринчи фаслни ўқидим.

– Мана, кўрпясизми, бизнинг ичимизда бўлмаган нарсаси ташки оламда ҳам бўлмайди, – деди Гёте. – Биздан ташқарида мавжуд бўлган ранглар кўзимизда ҳам мавжуд. Бу илмда объектив ва субъектив ҳолатларни кескин фарқлаш талаб қилинганлиги сабабли, мен гапни кўзга тааллуқли ранглардан бошлаб тўғри йўл тутганман. Бу билан мен ҳақиқатан ҳам биздан ташқарида ранг мавжудлиги ёки бу кўзимиз таъсирида пайдо бўлган, гўё бизга ранг бўлиб кўринадиган нарсаси – мана шуларни фарқлашимиз лозимлигини уқтирмакчи эдим. Назаримда бу илмда сўзни ҳамма нарсани кўрадиган ва қабул қиладиган органдан бошлаб тўғри қилганман.

Мен талаб қилинадиган ранглар ҳақидаги қизиқарли фаслларгача ўқидим, унда айтилишича, кўз турли рангларнинг алмашинувига эҳтиёж сезади, бир хил рангга тоқат қилолмай бошқасини қидиради ва уни теваарак-атрофдан тополмай, шундай рангни ўзи ҳосил қилади.

Бу фикр бизни бутун инсоният ҳаёти бўйлаб ўтадиган буюк қонунга томон етакладик, ҳаёт ва ундаги барча қувончлар шу қонун асосига қурилгандир.

– Бизнинг барча сезги органларимизгина эмас, балки бутун юксак маънавий борлигимиз ҳам шундай, – деди Гёте. – Кўз қулай орган бўлганлиги сабабли талаб қиладиган ҳар хиллилик қонунни рангларда яққолроқ кўзга ташланади ва буни мана бу мисолда осонгина англаб етамиз. Биз кўтаринки руҳдаги ва тушкун оҳанглар алмашилиб турадиган рақсларни афзал кўрамиз, нуқул қувноқ ёки нуқул ғамгин оҳанглардан иборат рақс куйлари дарҳол меъдамизга тегади.

– Худди шу қонун, – дедим мен, – фикримча, яхши услубга ҳам асос бўлади, биз ҳозиргина эшитган товушларни қўлламасликка ҳаракат қиламиз. Театрда ҳам шу қонунни моҳирона қўллаш билан кўп нарсага эришса бўлади. Кўпгина спектаклларда, айниқса, фожиаларда, бир оҳанг ўзгармай янграйверади-да, кишини безор қилиб, толиқтириб юборади, бундай томошалар пайтида оркестр антрактларда ҳам ғамгин, юракни эзадиган мусиқани чалса, юрагинг сиқилиб, каёққа қочишни билмай қоласан киши.

– Эҳтимол, Шекспир фожиаларига омукта қилинган қувноқ саҳналар

мана шу талаб қилинган ҳар хиллилик қонунига асосланган бўлса ажаб эмас, – деди Гёте. – Бироқ юксак даражадаги юнон фожиаларига бу қонунни кўллаб бўлмаса керак, чунки буларда битта асосий оҳанг бутун асар бўйлаб ўтган бўлади.

– Юнон фожиаси, – дедим мен, – нисбатан қисқа, бир хилдаги оҳанги билан ҳам кишини зериктирмайди. Унда хор билан диалоглар алмашилиб туради, ундаги кўтаринки мазмун шу даражадаки, одамни зериктирмайди, чунки у қувончга йўғрилган ўзига хос соғлом томир ёзган.

– Гапингизда, эҳтимол, жон бордир, – деди Гёте, – юнон фожиаси талаб қилинган ҳар хиллилик қонунига қанчалик бўйсунуши ҳақида ўйлаб кўрса бўлади. Кўриб турганингиздек, ҳамма нарса бир-бири билан ўзаро боғлиқ, ҳатто ранглар ҳақидаги таълимотдан келиб чиқиб юнон фожиаларини таҳлил қилмоқдамиз. Аммо бу қонунни дуч келган жойга тадбиқ қилаверишдан сақланишимиз керак: уни аналог ёки намуна сифатида кўллаш мақсадга мувофиқ бўларди.

Сўнгра биз Гётенинг ранглар ҳақидаги таълимотини қадимги улуғ қонунлардан айри ҳолда, уларга алоҳида олинган ҳодисаларни кўшиб талқин қилгани ҳақида сўзлашдик, бу талқинлардан ҳамма нарса равшанлашиб, тушуниш осон бўлди.

– Шундай бўлса бордир, – деди Гёте, – бунинг учун Сиз мени қанча мактаманг, барибир бу усул ҳар қандай турмуш ташвишларидан холи, бу таълимотнинг моҳиятини англаб етишга қодир шогирдларга муҳтож. Анча-мунча билимдон одамлар менинг ранглар ҳақидаги таълимотимга суянишди, аммо ёмони шундаки, улар тўғри йўлда кўпам қолишмади, қарабсанки, бошқа ёққа бурилиб, тадқиқот объектига бирдек суяниш ўрнига бошқа ғоя кетидан кетишди. Аммо ҳақиқатнинг тубига етишни истаган оқил одам ҳозир ҳам бу соҳада кўп ишлар қилса бўлади.

Шундан сўнг, янада тўғрироқ қонунлар кашф қилинган бўлса-да, ҳалигача Ньютон қонуни ҳақида ваъз ўқийдиган профессорлар ҳақида гаплашдик.

– Бунга хайрон қолмаса ҳам бўлади, – деди Гёте. – Бундай одамлар мудом хатонинг этагидан тутишади, чунки улар шу хатоликлар орқасида кун кечиришади. Улар ўзларини қайта тайёрлашлари керак, аммо бу осон иш эмас.

– Ахир уларнинг назариялари асли нотўғри бўлса, қандай қилиб тажрибалари ҳақиқатни исбот қила олади?

– Улар ҳақиқатни исбот қилишмайди, – деди Гёте. – Уларнинг мақсади ҳам асли бу эмас, улар фақат ўз қарашларини исбот қилишга уринадилар. Шунинг учун, ҳақиқатни рўёбга чиқариб, уларнинг назариялари таги бўш бир нарса эканлигини фош қиладиган барча тажрибаларни сир тутишади.

– Бундан ташқари, – дедим мен шогирдлар ҳақидаги сўзни давом эттириб, – улардан қайсилари ҳақиқатни топишга интилади? Улар ҳам бошқаларга ўхшаган одамлар қилаётган ишлари ҳақида бекорчи гап сотишдан нарига ўтишмайди. Бор гап шу. Одамзот ғалати мавжудот-да, кўл музлаб улгурмасдан юзлаб кишилар унинг устига ёпирилиб, юпқа юзасида сирпанчиқ ўйнаб, яйрашади. Бироқ кўл қанчалик чуқур-у, музнинг остида қанақа балиқлар сузиб юришганини билишга қизиқиш кимнинг хаёлига келади? Нибу¹р ҳозирги кунда Рим билан Карфаген² ўртасидаги

1 Нибу¹р Бартолд Георг (1776-1831) – немис тарихчиси.

2 Рим ва Карфаген шартномаси мил. аввалги 241 йилда тузилган.

қадимги савдо шартномасини топибди, унда айтилишича, Ливий¹нинг рим халқининг қадимги аҳволи ҳақидаги тарихи пуч гаплардан иборат, негаки ушбу шартномада аниқ исбот қилинишига кўра Рим қадимда Ливий тарихида айтилганидан ҳам кўра, маданиятнинг юксакроқ поғонасида бўлган экан. Аммо борди-ю сиз ушбу шартнома Рим тарихини ўқитиш тизимига ислоҳ киритади, деб ўйласангиз, катта хато қиласиз. Ҳеч қачон музлаган қўлни ёдингиздан чиқарманг, одамлар ана шундай, мен уларни етарлича ўргандим, улар шундайлигича қолишади.

– Шунга қарамасдан ишонаманки, сиз “Ранглар ҳақидаги таълимот”ни ёзганингиздан пушаймон эмассиз, – дедим мен. – Ахир Сиз бу билан нафақат ажойиб илмнинг мустаҳкам биносини қурдингиз, балки шунга ўхшаш ҳодисаларни қўллашга тадбиқ қилинадиган илмий метод намунасини ҳам яратдингиз.

– Гарчи шу илмга ярим умримни сарфлаган бўлсам-да, ҳечам афсусланмайман, – деди Гёте. – Эҳтимол, мен бунинг ўрнига кўплаб фожиалар ёзган бўлардим, бироқ фожа ёзадиган одамлар мендан кейин ҳам топилади. Сиз ҳақсиз, бу таълимотим тўғри, аниқ метод асосида тузилган; худди шу усулни товушлар ҳақидаги таълимотга ҳам қўллаганман. “Ўсимликлар метаморфозаси” ҳам айни мана шундай қарашлар ва хулосалар асосига қурилган. Менинг “Ўсимликлар метаморфозаси” таълимотим ўзига хос тарзда, худди Ҳершел² кашфиётларига ўхшаб дунёга келган. Ҳершел жуда камбағал бўлган, телескоп сотиб олишга ҳам пули бўлмаган, шунда телескопни ўзи ясашга мажбур бўлган. Шундай қилгани яхши бўлган. Негаки, мана шу ясама телескоп ёрдамида бунок кашфиётлар қилган. Мени ботаника томон соф эмпирик йўл бошлаб келди. Аниқ эсимда бор: турларнинг пайдо бўлиши менга хийла катта мавзу бўлиб туюлган, унга киришишга унчалик журъатим етмаган эди. Бироқ ўз усулим билан масаланинг ечимига киришишга ва барча ўсимликларга бирдек хос бўлган белгини кашф қилишга мени нимадир ундади. Шу билан мен метаморфоза (турларнинг келиб чиқиши) ҳақидаги таълимотни яратдим. Ботаника илмига чуқур кириб бориш менинг вазифам эмас, буни ушбу соҳада мендан ҳам кўпроқ иш қилган бошқаларга қолдираман. Менинг вазифам фақатгина тарқоқ ҳодисаларни ягона бир умумий қонунга бирлаштириш эди, холос. Шу тарика маъданшунослик ҳам мени икки жихати билан қизиқтирди: аввало, ўзининг улкан амалий фойдаси билан, иккинчидан, бу илмдан мен дунёнинг пайдо бўлиши ҳақида маълумотларни топишни мақсад қилган эдим, бунга мени Вернер³ таълимоти ундади. Аммо бу ажойиб инсоннинг вафотидан сўнг бу фанда ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетгач, унда очиқ иштирок этмай қўйдим ва аввалги қарашларим билан жим қолавердим. “Ранглар ҳақидаги таълимот”да энди камалакнинг пайдо бўлишини тадқиқ қилишим керак, бу ишга тез кунда киришаман. Бу беҳад мушкул вазифа, шундай бўлса-да, уни ҳал қилишимга ишонаман. Шунинг учун ҳозир сиз билан “Ранглар ҳақидаги таълимот”ни биргалашиб ўқиб чиқиш мен учун ниҳоятда ёқимли, шу билан бу илмга бўлган сизнинг қизиқишингиз янада янгиланади.

– Мен табиий фанларда ҳар тарафлама ўз кучимни синаб кўрдим, – сўзида давом этди Гёте. – Бироқ тажрибаларим ҳамиша мени ўраб турган, бевосита сезиш мумкин бўлган замин ҳодисалари билан боғлиқ бўлди.

1 Ливий Тит (мил. ав. 59-17) – қадимги Рим тарихчиси.

2 Ҳершел Уильям (1738-1822) – астроном. У сотиш учун телескоплар ясаган, ўзи ясаган кичкина телескоп ёрдамида Уран сайёрасини кашф қилган.

3 Вернер Абраҳам (1750-1817) – фрайберглик маъданшунос.

Шунинг учун мен астрономия билан шуғулланмадим, чунки бунда сезгининг ўзи етарли эмас. Бу ерда асбоблар, ҳисоблашлар, механика зарур бўлади, бунинг учун бутун умрни сарфлаш лозим, астрономия менинг ишим эмас экан. Мен ҳаёт йўлим давомида ўзим шуғулланган соҳаларда нимагадир эришган бўлсам, бунга сабаб шуки, менинг умрим табиатдаги улуғ кашфиётларга ниҳоятда бой бир даврда ўтди. Болалигим Франклиннинг¹ айна ўша пайтда кашф қилинган электр токи ҳақидаги кашфиётига тўғри келди. Шу тахлит, мана ҳозирги кунгача, кетма-кет улуғ кашфиётлар юзага келмоқда. Буларнинг ҳаммаси менинг диққатимни табиатга тортибгина қолмай, балки кейин ҳам табиат билан алоҳида шуғулланишга ундади. Мен солган йўллар бўйлаб одамлар ўзим тасаввур қилганимдан ҳам кўра илгарилаб бормоқда, ўзим эсам, тонгда чиқиб келаётган куёшга боқиб, унинг ёрқин нурларидан кўзлари камашган одамга ўхшайман.

Шу муносабат билан Гёте яқин дўсти Карус, немис олими д'Алтон, кенигсберглик Мейер номларини хурмат билан тилга олди.

– Агар одамлар ўзлари кашф қилган ҳақиқатни қайтадан бузиб, хиралаштирмасалар эди, мамнун бўлардим, – сўзида давом этди Гёте. – Инсоният авлоддан-авлодга ўтиб келадиган ижобий нарсаларга муҳтож бўлади, агар мана шу ижобий нарсалар ҳақиқий, асл бўлса, яхши. Шу нуқтаи назардан қарасак, табиий фанларда ҳам ниҳоят ҳақиқат юзага чиқса ва чин моҳият кашф қилинган, ҳавойи мулоҳазаларга берилмасдан шунга таянилса дуруст бўларди. Бироқ одамзод тиниб-тинчимайди, бир айланиб қарасанг, ҳаммаси чалкашиб кетган бўлади.

Гётенинг кайфи чоғ эди, мен бўлсам, шундай муҳим мавзуларда унинг фикрини эшитганимдан бахтли эдим.

– Икковимиз тўғри йўлдан четга чиқмасликка ҳаракат қиламиз, – деди у, – бошқалар эса ўз йўлларида бораверишсин. Энг оқилона йўл – шу.

1827 йилнинг 7 феввали, чоршанба

Бугун Гёте Лессингдан норози бўлган, унга ҳаддан ташқари талаблар кўяётган бир қанча танқидчиларни койиди:

– Лессинг пьесаларини қадимги ёзувчилар асарлари билан киёслаб, уларни оддий ва саёзга чиқараётган бўлишса, бунга нима ҳам дея оласан! Фақат, мана шундай ғариб даврда яшаб, пьесаларига бундан яхшироқ мавзу тополмаган шундай истеъдодли одамга ачиниш керак, холос! Унинг бир умр бошқалар билан баҳслашгани, шунга мажбур бўлгани ҳам даврнинг қусуридир. “Эмилия Галотти”² да у найзасини князларга, “Натан” да эса попларга қарши тўғрилади.

1827 йилнинг 16 феввали, жума

Мен Гётега яқинда Винкелманнинг “Юнон санъат асарига ўхшатма”³ номли асарини ўқиб чиққанимни, муаллиф ўша кезларда ҳали ўзи танлаган мавзунини етарлича эгалламагандек туюлганини айтдим.

– Тўғри пайқабсиз, у кўп нарсаларга пайпаслаб эришади, – деди Гёте, – ҳамиша қўлга нимадир илинади. Шу маънода уни Колумб⁴ га киёслаб бўлади, у Американи ҳали очмай туриб, хаёлида уни кашф қилган эди. Бу асарни ўқиб, ҳеч нарсани **ўрганолмайсан**, аммо нимагадир эга бўласан.

Мейер хийла илгарилаб кетди ва санъат соҳасининг етук билимдони

1 Франклин Бенжамин (1706-1790) – америкалик маърифатпарвар, давлат арбоби, олим.

2 “Эмилия Галотти”, “Натан” – Лессинг пьесалари.

3 Винкелманнинг санъат тарихига бағишланган “Юнон санъат асарларига ўхшатма” (1755), “Мозий санъати тарихи” (1764) номли асарлари мавжуд.

4 Колумб Христофор (1451-1506) – денгизчи, Американи кашф қилган.

бўлди. Унинг “Санъат тарихи” китоби умрлик асар; шуниси ҳам борки, агар у ёшлигида Винкелманни ўрганмаганида ва унинг йўлини давом эттирмаганида эди, бу даражага етолмасди. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, улуғ ўтмишдошимда гап кўп ва унинг асарларидан керакли ўринда фойдалана олиш ҳам ғоятда муҳим.

1827 йилнинг 11 апрели, чоршанба

Бугун соат бирда Гётеникига бордим, у мени тушлик бошлангунча каретада сайр қилиб келишга таклиф қилди. Биз Эрфуртга йўл олдик. Ҳаво ажойиб эди, йўлнинг икки чеккасидаги ўтлоқлардаги янги чиққан яшил майсалар кўзни қувонтирарди. Гёте ҳис-туйғуларга берилган, бошланаётган баҳор янглиғ ёш ва қувноқ, гаплари кексаларга ҳос доноликка йўғрилган эди.

– Мен ҳамиша такрорлашдан чарчамайман, – дея гап бошлади у. – Агар дунё шу қадар оддий бўлмаганида эди, мавжуд бўлолмасди. Мана бу шўрлик заминга минг-минглаб йиллардан бери ишлов беришади, бироқ кучи ҳалиям ўша-ўша. Озгина ёмғир, озгина қуёш нури бўлса, бас, ҳар баҳор янгидан яшилликка бурканаверади ва бу ҳолат мангу давом этади.

Мен бу гапларга жавоб ҳам, қўшимча ҳам қилмадим. Гёте ям-яшил далалардан кўз узолмасди, кейин мен томонга бурилиб, бутунлай бошқа нарса ҳақида гапира бошлади:

– Шу кунларда мен ғаройиб бир китоб – “Якоби¹нинг дўстлари билан ёзишмалари”ни ўқидим. Бу чинакам ғаройиб китоб, Сиз уни ўқиб чиқишингиз керак, ундан бирор нарсани ўрганиш учун эмас, балки маданият ва адабиётнинг ўша кездеги аҳволини билиш учун, бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. У ерда тилга олинган одамларнинг ҳаммаси маълум даражада аҳамиятли, лекин қарашлардаги ягона йўналиш ва қизиқишдан асар ҳам йўқ. Ҳар бири ўзича ҳаракат қилади, ҳар бирининг ўз йўли бор, бошқаларнинг интилишлари билан ишлари йўқ. Улар менга, яшил мовут устида аралаш-қуралаш бўлиб юмалаб юрган, бир-бирларини танимай, бир-бирига тўқнашган заҳоти қайтадан ажралиб, ҳар тарафга тарқалиб кетадиган бильярд доналаридек туюлади.

Бундай зўр қиёсдан кулиб юбордим. Якоби билан ёзишмалар олиб борган кишилар ҳақида сўрадим, Гёте уларнинг ҳар бирини тарифлаб берди:

– Аслини олганда Якоби туғма дипломат, қадди-қомати келишган, чиройли, ёқимли қиёфага эга киши эди. унга элчилик ғоятда мос тушган бўларди. Бир вақтда ҳам шоир, ҳам файласуф бўлиш учун унда нимадир етишмасди. Менга муносабати ўзига ҳос эди – у инсон сифатида кадрларди, интилишларим билан қизиқмас, тўғриси, уларни маъқулламасди. Шу боисдан бизни фақат дўстлик боғлаб турарди. Акисинча, Шиллер билан муносабатларимиз яқдил эди, чунки биргаликдаги интилишларимизда ажойиб бир уйғунлик бор.

Мен: “Ёзишмаларда Лессинг ҳам иштирок этганми?” – деб сўрадим.

– Йўқ, – деди Гёте, – аммо Ҳердер билан Виланд иштирок этишган. Ҳердер бундай алоқаларни унчалик кадрламасди; ўзидаги такаббурлик туфайли бундай арзимас алоқалар унга малол келарди, Ҳаманн² ҳам бу одамларга юқоридан қарарди. Виланд бўлса, ҳамишагидек, хатларини қувноқ руҳда, очикқўнгиллик билан ёзарди. У аниқ бир фикрга ёпишиб олмасди, ҳамма нарсанинг моҳиятига етиш қўлидан келарди. Унинг фикрлари

¹ Якоби Фридрих Ҳайнрих (1743-1819) – немис ёзувчиси ва файласуфи.

² Ҳаманн Йоханн Георг (1730-1788) – файласуф, адабиётчи.

шамол у ёқдан-бу ёққа тебратаётган камишга ўхшарди. Менинг Виландга шахсий муносабатим ҳамиша яхши бўлган, айниқса, танишувимизнинг дастлабки даврида, у пайтда Виланд билан орамиз анча яқин эди.

Орқага қайтдик. Шарқ томонда қалинлашиб бораётган ёмғир булутлари кўзга ташланди.

– Бу булутлар анчадан бери тўпланяпти, – дедим мен, – улар ҳар дақиқада ёмғир бўлиб қуйилишлари мумкин. Борди-ю барометр кўтарилса, улар яна тарқалиб кетадими?

– Ҳа, – деди Гёте, – бу булутлар ўша заҳотиёқ юқори томондан титилиб, худди тўқилган ипдек тарқалиб кетади. Менинг барометрга ишончим шу қадар кучлики, ҳамиша уқдириб келаман: Петербургда ўша сув тошқини юз берган кечада барометр кўтарилганда эди, дарё тўлқини қирғоқдан тошмаган бўларди. Менинг ўғлим, ой об-ҳавога таъсир қилади, деб ўйлайди. Эҳтимол, сиз ҳам шундай фикрдадирсиз, бунинг учун сизларга таъна қилмайман. Чунки ой беҳад улкан осмон жисми, у ери-мизга сезиларли таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас. Бироқ об-ҳавонинг ўзгариши, барометрнинг кўтарилиши ёки пасайиши ойнанинг ҳаракатига боғлиқ эмас, балки соф теллурик ҳодисадир. Мен ерни ўз атмосферасида нафас олиб, нафас чиқариб турадиган мавжудотга қиёслайман. Ер нафас олганида атмосферани ютади ва бу ернинг устига яқинлашади-да, булут ҳамда ёмғирга айланиб қалинлашади. Бу ҳолатни мен намликни ҳосил қилиш, деб атайман. Борди-ю у меъеридан ортиқ давом этадиган бўлса, ерни сув босиб кетарди. Бироқ ер бунга йўл қўймайди, у нафас чиқаради-да, сув буғларини юқорига қўйиб юборади, улар атмосферанинг юқори қатламларида шу қадар юпқалашиб кетадики, уларни нафақат қуёш нурлари ёриб ўтади, балки беҳудуд, коинотдаги абадий зулмат ҳам кўзимизга шаффоф бўлиб кўринади. Атмосферадаги бу ҳолатни намликни инкор қилиш деб атайман. Агар тескари ҳолатдагидек юқоридан сув тушиб турса ҳамда ердаги намлик буғланиб, ер қуримаса, унда кейинги ҳолатда, аксинча, нафақат юқоридан сув тушади, балки ердаги намлик ҳам буғланиб кетади. Шу баробарида мабодо, бу ҳолат меъеридан ортиқ давом этадиган бўлса, ерга қурғоқчилик хавф солади.

Гёте бу муҳим мавзу ҳақида шуларни айтди, мен уни жон қулоғим билан тингладим.

– Бунда ҳамма нарса жуда оддий, – давом этди у. – Мен ана шу оддий, аниқ нарсага суянаман. Ҳар хил чекинишлар билан фикримни чалғитмайман. Барометр кўтарилса, демак, ёғингарчилик йўқ, шамол шарқдан эсади, пастга тушса, ёғингарчилик, шамол ғарбдан эсади... Бу – мен риоя қиладиган мавжуд қонун. Мабодо, барометр кўтарилган ва шарқдан шамол эсиб турган пайтда нам туман тушса ёки ғарбдан шамол эсиб турганда ҳаво очиқ бўлса ҳам мен ташвишланмайман, бу асосий қонунга бўлган менинг ишончимни синдирмайди. Балки кўпам ақлимиз етавермайдиган қандайдир бошқа бир кучлар таъсири бордир, дейман-қўяман. Ҳозир сизга бир нарсани айтаман, унга бутун умр бўйи риоя қилишни маслаҳат бераман. Табиатда онгимиз етадиган ва етмайдиган ҳодисалар бор. Буни фарқлаш, эса тутиш ва эътибор қилиш лозим. Гарчи биттаси қаерда бошланиб, иккинчиси қаерда тугаётганини пайқаш ҳамма вақт қийин бўлса-да, буни умуман билишимизнинг ўзи фойдали. Буни билмайдиган одам бир умр онги етмайдиган нарсага уриниб, ҳақиқатга яқинлашолмасдан юради. Буни биладиган, ақли етук одам эса, онги ета-

диган нарсага уринади, шу соҳани ҳар томонлама ўрганеди ва шу ерда томир отади. Шу йўл билан ҳатто ўзига номаълум томондан ҳам нимадир олади ва охир оқибат шунга амин бўладики, айрим ҳодисаларга маълум меъёрда яқинлашиш даркор экан, табиатда мудом ўзига хос сир-асрорлар яширинган бўлади, уларни асослашга инсон куч-қудрати ҳамиша ҳам етавермайди.

Шу гаплар қуршовида шаҳарга етиб келдик. Сухбат айрим майда-чуйда воқеалар устида борди, аммо аввал айтилган сермаъно фикрлар ҳалигача менинг борлиғимни эгаллаб турарди.

Биз анча эрта қайтибмиз. Гёте менга Рубенс¹нинг табиат манзараси, яъни ёз кечаси тасвири акс этган суратини кўрсатишга улгурди. Олд томоннинг чап қисмида дехқонлар дала ишларидан қайтишмоқда, сурат ўртасида чўпон қўйларни қишлоқдаги қўрага ҳайдамокда, ўнг тарафда ичкарироқда ишчилар аравага пичан ортиш билан овора, ўша ерда бўшатишган отлар хашак чимдиб юришипти... Ундан нарироқдаги ўтлоқда ва бутазорда биялар қулунлари билан ўтлаб юрипти, гўё уларни атайлаб ташқарида қолдиришганга ўхшайди. Сурат уфқини бир неча қишлоқ ва шаҳар эгаллаган, унда меҳнат ва истироҳат тушунчаси акс этгандек туюлади.

Чизилган расмдан бор бўйича шу қадар ҳақиқий ҳаёт уфуриб турардики, ундаги ҳар бир деталь кўз олдимда ёрқин намоён бўлиб, беихтиёр: “Рубенс уни табиатнинг ўзига қараб чизган бўлса керак”, дедим.

– Йўк, ундай эмас, – деди Гёте. – Бундай мукамал кўриниш ҳеч қачон табиатда учрамайди, биз бу композиция учун рассомнинг ижодий тасавури олдида таъзим қилишимиз керак. Буюк Рубенс фавқулудда мустаҳкам хотирага эга эдики, у бутун табиатни миясига чизиб, уни энг майда қирраларигача ўзига бўйсундириб олган эди. Бутун расмдаги ва унинг алоҳида деталларидаги ҳаққонийлик шундан, натижада биз ҳаммаси табиатнинг аниқ кўчирмаси эмасмикан, деб ўйлаймиз. Ҳозирги пайтда бундай манзараларни чизишмайди, ҳозир ҳеч ким табиатни бу даражада кўрмайди ҳам, ҳис ҳам этмайди, рассомларимизда поэтик туйғу қолмаган. Бундан ташқари, ёш истеъдодларимиз ўз ҳолига ташлаб қўйилган, уларга санъатнинг моҳиятини сингдирадиган устозлар ҳаётда қолмади. Шубҳасиз, марҳум устозлардан ҳам нимадир ўрганса бўлади, аммо бу, кўриб турганимиздек, рассомнинг фикрлаш тарзи ва услубига чуқур кириб боришдан кўра кўпроқ хусусий жиҳатларни ўзлаштиришга олиб келади.

1827 йилнинг 15 июли, якшанба

Бугун кечқурун соат саккиздан кейин Гётеникига борсам, у эндигина боғидан чиқиб келган экан.

– Қаранг, мана бу ерда нима ётипти, – деди у. – Уч жилддан иборат роман, топинг-чи, кимники? Манзониники!

Мен чиройли муқовали, Гётега атаб дастхат ёзилган китобларни кўздан кечирдим.

– Манзони меҳнаткаш ёзувчи, – дедим.

– Ҳа, у тиним билмайди, – деди Гёте.

– Мен унинг Наполеонга бағишланган қасидасидан бошқасини билмайман, – дедим. – Яқинда уни Сизнинг таржимангизда хузур қилиб

¹ Рубенс Питер Пауэл (1577-1640) – фламанд рассоми.

ўқиб чиқдим. Ҳар бир сатри – бир дунё!

– Гапингиз тўғри, – деди Гёте. – Қасида зўр. Лекин Германияда биророрта одам у ҳақда гапирганини эшитдингизми? Гўё у ҳечам мавжуд бўлмагандек, шунга қарамай, у Наполеон ҳақидаги энг яхши шеърӣ асар.

Гёте инглизча газеталарни ўқишда давом этди, мен хонасига кириб келгач, газеталарни четга қўйди. Мен немис романларидан Карлайл Томас таржимасидаги бир жилдни олдим, унда эртакнавис Музеус ва шоир Фуке асарлари жамланган эди. Немис адабиётини яхши биладиган бу инглиз ҳамиша ўзи таржима қилган асарларга ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақидаги танқидий маълумотларни киритади. Мен Фукега ёзилган кириш сўзини ўқиб чиқдим, қувонч билан маълум қиламанки, ёзувчи биографияси жонли ва жуда асосли ёзилган, ушбу машҳур адиб асарларига танқидий нуқтаи назардан, моҳиятини тушуниб, самимий, юмшоқ оҳангда баҳо берилган. Мулоҳазакор инглиз Фукени гоҳ кенг диапазонга эга бўлмаса-да, бироқ ёқимли, оҳангдор овозда қуйлайдиган қўшиқчига қиёслайди. Сўнгра, ўз фикрини тасдиқлаш мақсадида қиёсни черков тушунчаларидан олади: Фуке поэтик черковда епископ ёки биринчи даражали руҳоний мақомида бўлмаса-да, ҳарҳолда капеллан мақоми билан қоникса бўлади, мана шу камтарона даража билан ҳам анча-мунча мактовларга эришади, дейди.

– Мен билан яна бироз ўтиринг, – деди Гёте, – бир-икки оғиз гурунглашайлик. Менга Софоклдан қилинган таржимани юборишипти, осон ўқилияпти. Умуман яхшига ўхшайди. Шундай бўлса-да, мен уни Золгер таржимаси билан қиёсламоқчиман. Ҳа, айтганча, Карлейл ҳақида фикрингиз қандай?

Фоке ҳақида ўқиганларимни унга айтдим.

– Беҳад ёқимли-а? – деди Гёте. – Ҳа, денгиз ортида бизларни танийдиган ва қадримизга етадиган етук одамлар ҳам бор... Ҳарҳолда, айрим соҳаларда биз, немислар орасида ҳам ақлли бошлар йўқ эмас. Мен “Берлинер ярбюхер” журналида бир тарихчининг Шлоссер ҳақидаги тақризини ўқидим, кенг қамровли мақола. Берлинлик тарихчи Ҳайнрих Лео деб имзо қўйилган, уни эшитмаган эканман, у ҳақда маълумот тўпласак ёмон бўлмасди. У французлардан юқорироқ туради, сўз тарих хусусида кетар экан, бу жуда катта гап. Французлар реалликка ёпишиб олишган, идеал нарсалар уларнинг ақлига сиғмайди, бизнинг немисга бунинг қийинлик жойи йўқ. У ҳинд касталарининг моҳияти ҳақида ғоят диққатга сазовор гапларни айтган. Аристократия ва демократия хусусида жуда кўп гаплар айтилган, аслида масала жуда оддий: ёшликда, қўл остимизда ҳеч нарса бўлмаган ва борининг ҳам кадрига етмайдиган пайтимизда – биз демократлармиз. Узун умримиз давомида ўз мулкимизга эга бўлгач, уни нафақат сақлаб қолишни истаймиз, балки фарзандларимиз ва набираларимиз ҳам хотиржам фойдаланишса деймиз, шу боисдан ёшлигимизда бошқача дунёқарашга эга бўлсак-да, қариган чоғимизда шубҳасиз аристократларга айланамиз. Лео бу масалада ғоят оқилона фикр юритади. Ростини айтганда, эстетика бизда энг бўш соҳа. Бизда ҳам Карлейлга ўхшаган одам пайдо бўлгунича кўп кутишимизга тўғри келади. Ҳозирги пайтда французлар, инглизлар, немислар ўртасида яқин алоқалар ўрнатилгани, бир-биримизнинг хатоларимизни тўғрилаб туриш имконига эга бўлганимиз таҳсинга сазовор. Бу жаҳон адабиёти қўлга киритган катта ютук, бу ҳали ўз исботини топади. Карлейл Шиллер ҳаётига бағишланган китоб ёзди. У Шиллерга шундай баҳо берганки, биророрта немис унга шундай баҳо беролмаган бўларди. Бунинг аксича, биз Шекспир ва Байронни яхши тадқиқ

килдик, уларнинг хизматларига эҳтимол, инглизлардан кўра яхшироқ баҳо беролсак керак.

1827 йилнинг 18 июли, чоршанба

– Сизга шуни айтишим керакки, Манзонининг романи, шу жанрда биз биладиган ҳамма асарлардан юксак туради!..

Бу – бугун тушлик пайтида Гётенинг менга айтган дастлабки сўзлари бўлди. Кейин давом этди:

– Фақат шуни таъкидлашни истардимки, унинг бутун ички мазмуни, шоир юрагидан чиққан ҳар бир сўз ғоятда сермазмун, ташқи томони ҳам, макон тасвири ва шу кабилар ҳам ички афзалликлардан заррача қолишмайди. Бу жуда катта гап.

Унинг сўзларини ҳайрат ва кувонч билан тингладим.

– Романни ўқиш жараёнидаги таассурот ҳам ўзига хос, – давом этди Гёте, – кишини гоҳ ҳаяжон қамрайди, гоҳ ҳайрат... сўнг ҳайратинг ҳаяжонга айланади, шу тахлит охиригача шу икки буюк ҳиссиёт қуршовидан чиқиб кетолмайсан, менимча, бундан ошириб ёзиш мумкин эмас. Фақат мана шу романда биз ҳақиқий Манзонини кўрамиз. Бу ерда унинг бутун ички олами намоён бўлган, бошқа драматик асарларида у бундай имкониятга эга бўлмаган. Энди мен Вальтер Скоттнинг энг яхши романини, тўғрироғи, “Ваверлей”ни ўқимоқчиман, бу ҳақда ҳали ҳеч нарса билмайман, ўқиб чиқсам, Манзони буюк инглиз ёзувчисидан нечоғлик фарқ қилишини кўраман. Манзонининг ички маданияти бу ерда шу қадар юксакликдаки, бирор киши у билан тенглаша олмаса керак; у пишиб турган мевадек қалбимизни кувонтиради. Деталлар тавсифи ва талқинидаги тиниқлик – Италия осмонига ўхшайди.

– Унда сентименталлик белгилари ҳам кўзга ташланадими? – сўрадим мен.

– Мутлақо йўқ, – жавоб берди Гёте. – Унда ҳиссиёт кучли. Бироқ ёзувларида эҳтирослилиқдан асар йўқ, персонажларининг барча ҳолатларини у мардона ва соф ҳолда етказиб беради. Бугун ортиқ ҳеч нарса демайман, ҳали биринчи жилдни ўқияпман, холос, тез орада мenden кўп нарсаларни эшитасиз.

1827 йилнинг 21 июли, шанба

Бугун кечқурун Гётенинг хонасига кирсам, у Манзонининг романини ўқиб ўтирган экан.

– Учинчи жилдини ўқияпман, – деди у китобни четга суриб кўяркан. – Ўқиш давомида менда янги фикрлар туғилаяпти. Аристотелнинг, фожиа яхши ёзилган бўлса, кишида **қўрқув** уйғотиши керак, деган гаплари эсингиздадир. Бу гап нафақат фожиага, балки бошқа жанрдаги асарларга ҳам тегишли. Менинг “Тангри ва баядера”мни ўқиганда қўрқувни ҳис этасиз, ҳар қандай яхши комедияда ҳам, ёқимтой болакайларга қилинган ҳазил нима билан тугашини олдиндан билмай қўрқувга тушамиз. Қўрқув икки хил кўринишга эга: у ҳадик ёки ғулғула, ваҳима бўлиши мумкин. Персонажларга ахлоқий-маънавий бахтсизлик яқинлашиб келаётганда ва уларнинг ҳаётига хавф солаётганда биз ғулғулани ҳис этамиз, масалан, “Хамроз диллар”дагидек, персонажлар бирор жисмоний хавф-хатар остида қолса, ўқувчи ёки томошабинни ҳадик қамраб олади, айтайлик, “Талер қуллари”дагидек. “Эркин мерган”даги бўри дараси сахнаси

нафақат ҳадик уйғотади, балки уни томоша қилаётган барча одамларни тилсиз қилиб қўяди. Манзони ҳадикни беҳад қотириб қўллайди, яъни уни ҳаяжон билан қоришиқ ҳолда беради-да, бизни ҳаяжон орқали ҳайратга томон етаклайди. Кўрқув хисси мазмун билан боғлиқ, у ҳар бир ўқувчида пайдо бўлади, ҳайрат эса, одатда, муаллиф турли вазиятларда қандай йўл тутган, деган тушунчадан пайдо бўлади, бундай туйғу фақат билимдон кишигагина насиб этади. Бундай нафосат хусусида нима дейсиз? Мен ёшроқ бўлганимда эди, мана шу назария асосида, гарчи у Манзонининг романичалик ҳажмда бўлмаса-да, бирор асар ёзган бўлардим.

“Глоб” журналидаги жаноблар бу роман тўғрисида нима дейишаркин, шунга роса қизиқаяпман-да; бунга муносиб баҳо бериш учун уларда истеъдод етарли. Манзони ўзини бетараф тутган бўлса-да, бу асар бутун моҳият эътибори билан либералларнинг тегирмонига сув қуяди. Ҳарқалай французлар камдан-кам ҳолларда бирорга асарни бизчалик софдиллик билан қабул қилишмайди; улар муаллиф нуқтаи назарига мослашишмайди, балки, ҳатто энг яхши ёзувчида ҳам ўз дидларига мос келмайдиган нарсани осонгина топа олишади ва буни бошқача тасвирлаши керак эди, деб ҳисоблашади.

Кейин Гёте менга романнинг қанчалик зўр ёзилганини намойиш қилиш мақсадида бир неча ўринларини гапириб берди:

– Асар таъсирчанлигини ошириш учун Манзонига *тўртта* ҳолат кўмакка келган. Биринчидан, у кучли тарихчи, шундан унинг романи кенг қамровли ва аниқлик касб этган, шунинг учун у роман деб ҳисобланадиган бошқа асарлардан кескин фарқ қилади. Иккинчидан, Манзонига унинг католик динига мансублиги қўл келган, борди-ю у протестант бўлганида бу ерда ёрдам берган поэтик мотивлар унга қоронғи бўлиб қолаверарди. Учинчидан, муаллифнинг инқилобий ғалаёнларда кўп азоб тортгани ҳам асарни ёзишда фойда берган, бунда у шахсан иштирок этмаган бўлса-да, бироқ дўстлари бундан четда қолмади, айримлари ҳатто ҳалок ҳам бўлишди. Ниҳоят, тўртинчидан, романдаги воқеалар Комо кўлининг мафтункор соҳилларида кечади, у романда қойилмаком ўз аксини топган, у ерларнинг ҳар бир бурчаги муаллифга ёшлигидан таниш бўлиб, бир умрга қалбига муҳрланган эди. Романнинг энг муҳим афзаллиги мана шунда, ўша жой тасвири ҳайратланарли даражада аниқ ва муфассал берилган.

1827 йилнинг 23 июли, душанба

Бугун кечқурун соат саккизларда Гётеникига келсам, унинг ҳали боғдан қайтмаганини айтишди. Шундан сўнг ўзим унинг ёнига чиқдим, у боғда серсоя липа остидаги ўриндиқда набираси Вольфганг билан ўтирган экан.

Менинг келганим афтидан Гётени қувонтирди шекилли, ёнидан жой кўрсатди. Бир-икки оғиз сўрашиб улгурмасимизданок суҳбат мавзуси яна Манзонига кўчди.

– Аввал сизга айтганимдек, – сўз бошлади Гёте, – бу романда ёзувчининг тарихчи эканлиги фойда берган эди, энди эса, учинчи жилдни ўқиб амин бўлдимки, тарихчи ижодкор устидан ёмон кулипти, негаки жаноб Манзони устидаги шоирлик кийимини ечиб ташлапти-да, анчагина муддат кўз ўнгимизда ғирт тарихчи сифатида гавдаланипти. Бу нарса айни ўша машъум уруш, очарчилик ва вабо тасвирида юзага келганки, уларнинг деталлаштирилган, куруқдан-куруқ хронологик тасвири ўқувчини зериктириб юборади. Немис таржимони бундай хатога йўл қўймаслиги керак,

у уруш ва очарчилик тасвирини иложи борича қискартириб, вабо тасвирининг учдан бирини, яъни роман персонажлари ҳаракат қила оладиган даражада қолдириши зарур. Манзонининг бирорта маслаҳатгўй дўсти бўлганида эди, у бундай хатога йўл қўймаган бўларди. Манзони тарихчи сифатида реалликка катта ўрин ажратиб юборган. Бу ҳолат унинг драматик асарларида анчагина ташвиш орттиргани аниқ, аммо у бу ҳолатда тарихга оид ортиқча нарсаларни изоҳ сифатида бериб юборади. Бу ерда эса, бундай қилолмаган ва ўзининг тарихий захираларидан воз кечолмаган. Мана шуниси диққатга сазовор. Аммо кўп ўтмай роман қаҳрамонлари яна пайдо бўлишади, ижодкор яна бор маҳорат билан кўз олдимизда намоён бўлиб, одатдаги ҳайрат туйғуси билан бизни сийлайди.

Биз ўрнимиздан туриб, уйга томон йўналдик.

– Тушунолмайсан киши, – давом этди Гёте, – қандай қилиб Манзонидек шоир, шундай ҳайратомуз композицияни яратишга қодир бўлатуриб, бир зумда поэзиядан йироқлашиб қолди экан? Аслида ҳаммаси оддий. Манзони Шиллер сингари туғма шоир. Тўғриси, бизнинг давримизнинг ўзи ярамас, шоир ўзи яшаб турган муҳитда дидига мос мавзунини тополмайди. Шиллер шундай қийин вазиятдан чиқиш учун фалсафа ва тарихга, Манзони эса фақат тарихга мурожаат қилди. Шиллернинг “Валленштейн”и шу қадар буюкки, бунга тенг келадиган асар қайта яратилмади; айна мана шу икки улкан кўмакдош, яъни тарих ва фалсафа, маълум ўринларда йўлига тўғаноқ бўлди, асарнинг бадиий қимматини тушириб юборди. Худди шунингдек, Манзони ҳам тарихга таянишдан азият чекди.

– Жаноби олийлари, – дедим мен, – сиз беҳад қимматли фикрларни айтяпсиз, уларни эшитишдан ғоят хурсанман.

– Манзони, – деди Гёте, – бизни яхши фикрларга ундайди.

У ўз кузатишларини баён қилишда давом этмоқчи эди, боғ дарвозаси олдида бизга канцлер рўпара келди ва мулоқот узилди. У кўнгилтортар меҳмон сифатида бизга қўшилди ва биз Гётенинг кичик зина бўйлаб бюстлар қўйилган хона орқали узунгина залига кирдик. Залнинг дераза пардалари тушириб қўйилган, олдиндаги стол устида иккита шам ёниб турарди. Столга ўтирдик, Гёте билан канцлер бутунлай бошқа мавзуларда гаплаша бошлашди.

1827 йилнинг 24 сентябри, чоршанба

Гёте билан Берқага бордик. Соат саккиздан кейин йўлга тушдик, гўзал тонг маҳали. Йўл дастлаб тоққа томон кўтарилади, атрофда томоша қилишга арзигулик ҳеч нарса йўқлиги сабабли Гёте адабиёт ҳақида сўз бошлади. Таниқли бир немис шоири шу кунларда йўлакай Ваймарда бўлган ва Гётега альбомини берган экан.

– Бу ерда қандай бемаъниликлар йиғилганини тасаввур ҳам қилолмайсиз, – деди Гёте. – Шоирлар ҳамма нарсани ёзаверишади, гўё улар бемору бутун дунё касалхонадек. Ҳаммаси изтироблару ер юзидаги азоб-укубатлар, нариги дунёдаги роҳату қувончлар ҳақида ёзишади. Шусиз ҳам ҳамманинг кўнглига қил сиғмаган пайтда бири иккинчисининг қалбига янада тушкунлик олиб киради. Бу поэзияни том маънода суиистеъмол қилишдир. Аслида поэзия бизга ҳаётдаги арзимас тўсиқларни енгиб ўтиш ва одамлар қалбида қисматидан мамнунлик туйғусини уйғотиш учун берилган. Бирок ҳозирги авлод ҳақиқий қудрат олдида чўчиб туради ва фақат ожизлик ўзини яхши ҳис этишга ва поэтик фикрлашга ундайди.

– Мен бу жанобларнинг ғашига тегиш учун яхши бир сўз ўйлаб топдим, – дея сўзида давом этди Гёте. – уларнинг поэзиясини “лазарет-поэзия” деб атайман; унга, нафақат жангу жадалларни қуйлайдиган, балки инсонга ҳаётий курашларда жасорат бағишлайдиган Тиртей¹ поэзиясини қарама-қарши қўяман.

Мен Гётенинг фикрига тўла қўшилдим.

Биз чўққига кўтарилдик, бу ердан тепаликлар яққол кўриниб турар, Берка уларнинг ортида эди. Сал чапроқда Хетшбурггача чўзилиб кетган водий кўзга ташланар, у ерда, Илм дарёсининг нариги томонида ҳозир бизга соя томони кўриниб турган тоғ бўлиб, у дарё устидаги туман таъсирида кўзимга ҳаворанг тусда кўринди. Мен шиша труба орқали ўша томонга қараган эдим, кўк ранг сезиларли даражада йўқолди. Буни Гётега айтдим.

– Мана сизга, – дедим мен, – соф объектив рангларда субъект қандай катта роль ўйнашига мисол. Кучсиз кўз қоронғиликни кучайтиради, кучли кўз, аксинча, ҳеч бўлмаса бироз камайтиради.

– Фикрингиз тўғри, – деди Гёте. – Кузатиш трубаси орқали энг узоқ тоғлардаги кўклик ҳам йўқолади. Ҳа, субъект ҳар қандай ҳодисада ўйлаганимиздан кўра муҳимроқ роль ўйнайди. Виланд буни яхши билган ва одатда тез-тез: “Одамларнинг кўнглини ёзиш мумкин, албатта, агар улар кўнгли ёзишни билишса”, дегувчи эди.

Бу гап замиридаги ҳазилнамо мазмун бизга нашъа қилди.

– Шу ерда каретадан тушамиз, – деди у. – Очиқ ҳавода нонушта қилишнинг ҳузурини тотамиз.

Каретадан тушарканмиз, атрофни кўздан кечирдик. Хизматкор одатда тош йўлга териладиган тўрт бурчак тошлар устига дастурхон ёзди-да, қамишдан тўқилган халтани олиб келиб, ичидан янги пиширилган кулчалар, қовурилган қирғовул гўшти ва тузланган бодринг олиб дастурхон устига қўйди. Гёте қирғовул гўштини иккига бўлиб ярмини менга узатди. Мен уни тик турганча, юра-юра едим, Гёте тош уюмларининг четига ўтирди. Ҳали устидаги тунги шабнам қуриб улгурмаган совук тошдан шамоллаб қолиши мумкин, деган ўйда уни огоҳлантирдим, Гёте, ҳеч нарса бўлмайди, дея мени ишонтирди, бу сўзлар у ўзини бақувват ҳис этишининг исботи бўлса керак, деб ўйладим ва хотиржам бўлдим. Бу орада хизматкор каретадан бир шиша вино олиб, бизга қуйиб берди.

– Дўстимиз Шютсе, – деди Гёте, – ҳар ҳафта шаҳар ташқарисига чиқиб тўғри иш қилади, ундан ибрат олайлик-да, агар ҳаво яхши бўлиб турса, бу охириги сайримиз бўлиб қолмаслигига ҳаракат қилайлик.

Унинг бу сўзларидан қувониб кетдим.

Мен Гёте билан аввал Беркада, кейин Тонндорфда ниҳоятда ажойиб кунни бирга ўтказиш бахтига муяссар бўлдим. У пурмаъно фикрларни тўлиб-тошиб изҳор қилишдан чарчамасди. У ҳозирги пайтда жиддий ишлашни бошлаган “Фауст”нинг иккинчи қисми борасида ҳам кўп гапларни айтдики, кундалигимга улардан бор-йўғи шу дебочанигина ёзиб олганимга ҳали-ҳамон афсусланаман.

*Немис тилидан
Янглиш ЭГАМОВА таржимаси*

¹ Т и р т е й – милоддан аввалги VII асрнинг 2-ярмида яшаган қадимги юнон шоири. Нақл қилишларича, у оқсоқ муаллим бўлган. Жанговор қўшиқлари билан жангчиларни қаҳрамонликка, галабага даъват қилган. Гёте замонида ҳам жанговор руҳдаги “Тиртей поэзияси” деган оқим бўлган.

ҚУЁШ САЛОМЛАРИ

Чех шеъриятдан намуналар

Станислав Костка НЕЙМАН

Станислав Костка Нейман (1875–1947) чех шеъриятининг атоқли вакилларидан бири: XIX аср ватанпарварлик шеърияти, жумладан, К. Гавличка-Боровский, Я. Неруда, С. Чех каби шоирларнинг ижодий меросхўри, айни пайтда улар ижодини XX аср чех шеърияти билан боғловчи жонли ҳалқа бўлиб ҳисобланади. Адабиётга XIX аср охирларида кириб келган. Империяга қарши ҳаракатда қатнашгани учун қамоққа ташланган ва илк шеърлар китобини ҳибсда эканида ёзган. Символизм оқими таъсирини бошдан кечирган (“Мен – янги ҳаёт хабарчиси”, 1896 ва ҳ.к.), сўнг ишчилар ҳаракати билан яқинлашган (“Ноумидлар оломони ҳақида туш” тўплами (1903) ва бошқа шеърлари), чех анархист шоирлари гуруҳига бошчилик қилган. У,

айниқса, Биринчи жаҳон уруши арафасида, ватанпарварлик руҳидаги асарлари – “Чех қўшиқлари” (1910), пейзаж лирикаси – “Ўрмонлар, тепалар ва сувлар китоби” (1914) ва “Янги қўшиқлар” (1918 йилда нашрдан чиққан) тўпламлари билан доврўқ қозонган. XX асрнинг 30-йилларида чех ва словак маданиятларининг фашизмга қарши ягона жабҳасини яратишда қизғин иштирок этиб, “Юрак ва булутлар” (1935) тўплами ва бошқа шеърларида фашизмга қаршилиқ руҳини бадиий ёрқин ифодалаган. Ишғол йилларида яратган асарлари “Тубсиз йил” (1945) ва “Ўлат теккан йиллар” (1946) тўпламларида жамланган. Ушбу қайдларнинг ўзиёқ шоирнинг ҳаёти ва ижоди қанчалик бой, шу билан бирга, қарама-қаршилиқларга тўла бўлганини, энг муҳими эса, фаол ва самарали кечганини билдириб туради.

Бундан аввал ҳам Нейман шеъриятдан намуналар ўзбек тилига ўғирилган. Қуйидаги шеърлар шоирнинг “Ўрмонлар, тепалар ва сувлар китоби”дан таржима қилинди.

ҚИШ КЕЧАСИ

Йўқ, бу – рўё, эмас бу дунё,
у – тунларнинг нурли афсуни,
дала бахмал мавжлари аро
қора осмон болқитган уни.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

134

Йўк, бу дунё эмасдир – бу, йўк,
у – йўлларнинг куйлари кумуш,
сокин жилва қуйиб қаърга кўк,
берган юлдуз нурига юмуш.

Йўк, бу дунё эмасдир – бу; у –
Поёнсизлик атаган тортик.
Мен – бир онман, чўнг аёз – мангу,
Тилсим бўлмас бундан ҳам ортик.

АПРЕЛДА

Жигарранг гил, бўз тупроқ асли –
Водий узра, ковоғи уюк;
Нишабларни босиб кўлкаси,
Тек қотади булутлар куюк.

Лекин куёш яшнайти тагин,
Тўпдай бориб булутга тегар,
Олтинларин қуяди сахий,
Ўрмон гули кувачасига.

Гул гилами, оққайин пўсти,
Тепаларнинг равон тўлқини,
Мовий қубба – дарахтлар усти
Завқ-шавққа ғарқ қилади мени.

Улкан кема ичра жон фидо –
Юнгадек¹ мен лол турай, сўнгра
Этай бутун водийга нидо:
“Қаранг, замин кўринди ўнгда!”

БЎРОН

Бўронга дуч келдим май ойи,
Кўз югуртсам, сўнарди осмон,
Свитава – водий чиройин
Тўсиб қўйди бадқавоқ бир он.

Қияликлар аро тирқираб,
Ҳар ён урди ўзин синган нур.
Милтиллер кўк, жони зирқираб,
Порлагали қайтадан бир қур.

Тўнглагандек сувлар зилоли,
Тўрт тарафда ухлар – неки бор,
Эмас исён ўйидан холи –
Фақат қора тик қарағайзор.

¹ Юнга – матросликни ўрганаётган шогирд – (тарж).

Ана, чақмоқ чақди-ю, алҳол
Икки бўлди зимистонни, боқ,
Ерга чўккан туманни дарҳол
Кўкка отди момақалдирок.

Жала куйди. Кўрдим, дарада
Савалар у ерни – ҳеч толмас.
Ким нур эммиш кундан, орада
Бўрондан ҳам бенасиб қолмас.

КАШТАН

Бўш вақтлар оламиз салқинида дам,
Лек у болаларга кўпроқ қайишар,
Ўйнасин, қувнасин дея майишар,
Изласин деб, тўкар мевасин кам-кам.

Бу намчил саҳарда яшнаб, гуркираб,
Кўксин эркин кериб, ёқлаб ҳар онни,
Боғга яқинлатмай шовқин-суронни,
Жим ўйлар у бошин булутга тираб.

Ғарбдан эсганида хуш ёқар салқин,
сизиб чиққанида кўздан бахтли ёш,
Қувноқ чирилдоқлар қилгандек талқин,
Гуллаганда каштан, бу – бизнинг қардош,
Шом вақт боғга бир қиз келиб кўз солса,
Хиёбонда ҳайрон, лол қотиб қолса.

БАҒИШЛОВ

О аёл, ер тути – бу, сир қафаси,
Ўрмон, чакалакзор ичра унгандир.
Куёш саломлари, шамол нафаси
Қип-қизил мазага бунда дўнгандир.

Унга лабинг тегиз. Юракка сингсин
Бу тоту нафосат бўлиб жону тан.
Бил, ўпяпсан ҳозир куёшни сен, чин,
Оғзинг бўяяпсан ер қони билан.

Ер тути келтирдим, боқ, эътибор қил,
Бу олтин нақшларни берган нур бўлик,
Бўл сен шу мевадек, шаффоф нур бўлгил,
Бўл еру куёшнинг тафтига тўлик.

ЯЛАНҒОЧЛИККА МАДҲИЯ

Дарахтзорда июнь ёнар, осмонлар узок,
Солар ўрмон саслари-ла сукунат шовқин.
Гуллар аро шўх капалак учар, кўнар гоҳ,
Мудроқ босган япроқлар-да – гўё олмас тин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ўрмон зумрадлари узра олтин сочар кун,
Набототнинг тўй нафаси эсади бу дам,
Таратар ер кўзиқорин исини бутун,
Қарағайзор хид зулмати аро ғарқ нур ҳам.

Июнь ёнар шавқ-ла, ўша кўм-кўк ўрмонда...
Бирдан сачрар нам, деб: “Жиға чиқарсам зора”,
Сув юзига томчи томчир – у шўх бу онда,
Бор бу қилдек оқимларда кумуш фаввора.

Аммо бу ҳеч фавворамас, куш саси эмас,
Мана, тинар товушлар ҳам, тинглар дуб, лекин, –
Фақат жимлик типирчилар ичи кўйиб – маст.
Бормисан, Улуғ Пан? Ўтлар эгилиб секин,

Ёш қизларни чорлай бошлар сивизга куйи.
Ёнар ўтга солар бу он, июнь оташи...
Ё қиз чорлар дарахтзорда ўртанган кўйи –
Олмос порасидек сайқал берилган саси?

Ҳеч бўлмаса, укубатли кунлар мумкинми –
Орзуламак: пайдо бўлур яланғоч бир қиз
Хув, этакда, қорақайин сояси-тими
Остларида ўтлар майин қалин, бўлиқ кез.

Ҳеч бўлмаса, барҳам топсин кўзлари очлик,
Кўнгилга ҳам орзудаги жазава тўлсин,
Бизни ишққа бошлар гўзал қипяланғочлик –
Инъом сиймоси-ла уйғунлик муборак бўлсин.

Хуснига нуқс, этагига кир илашмаган
Бу иждодан гўзалроғин топмоқлик маҳол;
У юлдузлар, тонг шафағи нурига гулшан,
Яшнар унда қадим сўзлар мисоли ниҳол.

Тилла васфи кўнглимизга солар васваса,
Ҳар маънога бургудек иш, сирли ҳол – қизик.
Айёрлик – бир аянч нарса, азиз ҳам баъзан,
Бут йўлида не кас жонин берар демай “иҳ”.

Яланғочлик, бу – ҳаёт! У нондек арзанда,
У – тунлари бизга ёруғ ташлаган яшин,
Еру кўкни яраштирган у отган ханда,
Ҳар недан ҳам қадри баланд, у – пок, оташин.

Ҳавас қилгунг, учса шитоб – ғайратига мос,
Завқлантирса – кўклам сели каби куй билан,
Шавқлантирса – уйқусираб тўкилган гилос,
Тоғ сувлари жазб этгувчи минг бир куй билан.

Орзу қилсанг, бир ваъдани олиб бўйнингга,
Яланғоч бир қиз ўрмонда бўлсаю пайдо,
Қуёш нури билан бирга кирса қўйнингга,

Баҳоси йўқ тухфа янглиғ айласа шайдо,
 Ер сугига тўйган вужуд кучин тан олиб,
 Ҳаёт юксак маъносини жон билган аъмол,
 Моддий, нурли камалакдай умидга толиб,
 Қўшиқчининг кучоғида касб этса камол.

ЖЎКА

Кўринмас эзгу руҳ – асалга ҳамда
 Билгисиз, букилмас қувватга тўла,
 Шох оралаб чиқиб келгандек бўлар,
 Об-ҳаво жўнашиб кетгани дамда.

Кўк атри таралган бир вақт, кўлкада
 Толиққан йўловчи тин олиб ётар,
 Ўйлар: эрта олам гулларга ботар,
 Ажиб ўзгариш рўй берар ўлкада.

Одамлар юрагин оғриқ-аламмас,
 Қуйилиб тўлдирар донолик боли.
 Мехнат азоб эмас, қувонч бўлар, бас,

Кўҳна қаср устунларидек уйғониб,
 Жўка хиёбони, тиниб хаёли,
 Жуфт рақсадиларни чорлагай ёниб.

ЗАМИНГА МАДҲИЯ

1

Замин, нам тупроғингга бармоқларни ботириб,
 Қумингга кафтни босиб турмоқда шавқ бор.
 Мен аёл кучоғини тарк этаман сени деб,
 Гарчи улар танида ҳар нуқта менга дилдор.

Замин ҳаёти мени сир қўли-ла банд этди,
 Унинг ҳидларин тамом симиргим бор мастона.
 Замин буғдойранг кўксин гўёки менга тутди –
 Эркакка хотин бўлиб, болага бўлиб она.

Титрайман, ҳовучимда тупроғинг жондай сақлаб,
 Эркак кучоғидаги қизнинг аҳволидай бу,
 Мен сени севаман, бил, маҳбубам бўлгин хоҳлаб,
 Маҳкам боғласин бизни нигоҳ, сезги, ақл, туйғу.

БИР ДАСТА ЛОЛАҚИЗҒАЛДОҚ

У ер, ўтлоқ – чалғи жарангу журиг,
 Бу ер, дала – йилт-йилт марварид шудринг,
 Бўридек йўртдим жим далалар бўйлаб.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мен овдан сўқмоқлаб қайтган маҳалда,
Тиканли бутазор бергандек далда,
Гуллар томон имлар ненидир сўйлаб.

Лекин четлаб ўтдим – бермай эътибор,
Лолақизғалдоққа қўл чўздим ҳар бор:
“Шу тонгда туғилган гулларим, салом”.

Кўк гул дасталашга ёнимга тушди,
Ловуллаган, алвон, ёрқин, шўх, пушти –
Юксакдан термулар кўз узмай олам.

Қишлоқ одамлари куйманиб ишга,
Ишчилар отланиб борар юмушга,
Қизил гулдастага боқишар кулиб.

Ғира-шира тонгда кувнатсин кўзим –
Уни солдим гулдор кўзага ўзим,
Дарчамда чакнайди у шуъла бўлиб.

Лолақизғалдоқлар – қўшиқ! Шавқ келса,
Насроний Мария, яҳудий Эльза –
Унга парвонадай термулар, қонар.

Қарар муаллимлар, шаҳарликлар ҳам,
Дехқонлар ҳам кулиб боқади ҳар дам.
У мажусий нур-ла пориллаб ёнар.

ХОТИМА

Дарахтзорлар алвон шаршара –
Ловуллайди кузга ҳамнафас.
Таралмоқда водийлар аро
Намчил пичан иси ҳар нафас.

Ўрим тамом. Нишаб шипшийдам.
Шамол қўпар, ўзин ўнглари-да,
Кулар, қуяр эртақдай бир дам,
Ҳамма ёқда, яланг дўнгларида.

Қияликлар – аланга лов-лов...
Чор атрофни ёқмоқдадир куз.
Истардимки, ақл, юрак бирров –
Ухлаб олса эди юмиб кўз!

Витезслав НЕЗВАЛ

Витезслав Незвал (1900–1958) XX аср Европа лирикасининг таниқли вакилларида бири эди. Унинг ижодий тадрижини хаёлан жонлантириш учун “Кўприк” (1922) тўплами, “Эдисон” (1928) достони, “Абадий талаба Роберт Давиднинг 52 аламли балладаси” (1936) ва бошқа шеърий мажмуаларини, Иккинчи жаҳон уруши даврида яратилган ва ватанпарварлик руҳи билан суғорилган “Тарихий манзара” (1939–1945) достонини ҳамда шоирни жаҳоний шухратга муяссар этган “Тинчлик қўшиғи” (1950) достонини ва бошқа асарларини эслаш кифоя. В.Незвал шеърлари илгари ҳам ўзбек тилига таржима қилинган.

Жаҳон шеърятининг дурдоналари исбот этиб турганидек, асл шеър ҳеч қачон ўлмайди. Балки баъзан ҳаёт ташвишлари билан ўралашиб қолган одамнинг эсидан чиққандек бўлар, лекин

бу ҳолат кўп ҳам узоқ давом этмайди, чунки биз, инсонлар ҳаёт ва кўнғил завқисиз яшай олмаймиз. Шунинг учун унутилгандек туюлган қўшиқ яна ёдга тушади, кўнғилни ва ақлни ёриштиради. Унинг қаторида, бу чех шоирининг энг гўзал мисралари ҳам асрлар оша жаранглайверса, ажаб эмас.

ТУБСИЗ ДАРЁ УЗРА

Сувлар тарам-тарам – эгил-да, қўл чўз,
Боғбон каби бу мевани уз.

Ол-да тафти қайноқ кафтингга шу он,
Етилсину пишсин – бер имкон.

Боғлар узра ёғду таратиб хушбахт,
Шафақ аста қанот ёйган вақт,

Бу кўк оловига кўз тикар экан,
Кафтинг ёзиб юборақол сан.

Шиша фонус кўкка чиққани маҳал
Олис йўлни ёритсин тугал.

Қара, тубсиз дарё узра у қалқиб,
Тўлин ойга айланар балқиб.

ҚЎШИҚ

Хурккандек, қўлларинг клавиш бўйлаб
Титраб чопар ойдин нур аро.
Сенинг узун олтин сочларинг пойлаб
Бошинг узра ёйиқ тўр аро.
Муҳаббатим, тафтим, қайғу-зорларим,

Тин олади баёт.
Сукунат чўзилар – шавқи ила жим
Теграда бор ҳаёт.

Нозик қўлга лабим тегинди, рўё –
Ичра унга эгилган сайин,
Ўпмайман – каптарни силайман гўё,
Йўқ, силашмас – ундан ҳам майин!

Клавиш салқини лабимга аён,
Билингандек дудок талхи ҳам.
Кўзингда тун ўт-ла хайрлашган он
Боғ бўшади-қолди ўша дам.

Мен қорачиғингга чўкдим; дарёнинг
Энг тез оқар еридагидек.
Бутун олам билан авж парвоз онинг
Мен, мен қаърада ётгандайман тек.

* * *

Тамаю манманлик, нафси наҳанглик
Кўр қилганлар, сизни мен маъзур кўрай.
Сизнинг бўйнингизда бадфеълун танглик,
Мен бўш вақтим ўтда ағнаб ўй сурай.

Настарин остида ястаниб ётсам,
Чиму кўкат анқир, иси қанотдай.
Энг оддий нарсани эсга олсам ҳам,
Сезаман ўзимни соппа-соғ, отдай.

СВРАТКА ДАРЁСИ БЎЙИДА

Чумчуккўзлар қийғос очилган бир гул фасли
Қирғоқларни ўт-ўлан, қамиш қоплаган қалин.
Бу ерда чўмилиш – соз, кезиш ҳаловат асли,
Свратка қирғоғи бу, чумчуккўзлар, гул фасли,
Сувлари муздек дарё ўйнар қорамтир ёлин.

Ёз бунда соя-салқин, тангадек офтоб тушмас,
Шундай тасвир бор: бир уй деворида, расмда.
Бу ер зира, мойчечак, ёвшан ҳидларидан маст,
Ёз бунда соя-салқин, – у расм ёддан чиқмас, –
Бир боғ ҳовлида кўрдим – болаликдан эсимда.

Бўлса бордир шод-шодмон гўзал ерлар бундан ҳам,
Дарёлар бор, эҳтимол, Свраткадан мастона,
Лекин бунда туб кўйиб, оила яшайди жам.
Бўлса бордир ободон, гўзал ерлар бундан ҳам,
Балки унда яшашга рози бўлмаган она...
Жаҳон ичра ажойиб давлатлар бор, эмас сир,
Дарёси, даласида зангор, яшиллик кўпроқ,

Моравия¹ суюклигим бўлиб қолар барибир.
 Жаҳон ичра ажойиб давлатлар бор, эмас сир,
 Фақат бу мени тукқан, менга жонажон тупрок.

Серхашам мозорлар бор – тенглаша олмасмиз биз,
 Прагада Вишеград уч қарра виқори кўп,
 Брнодаги ул мармар даҳмалар менга азиз.
 Серхашам мозорлар бор – тенглаша олмасмиз биз.
 Брно ёдгорликлари мен учун юз бор матлуб.

Чумчуккўзлар барқ урган Свраткада, боқ, кўклам,
 Ёзда бу ёнбағирни маккажўхори қоплар,
 Қадрдон Брнони тарк этиб, пушмонмиз ҳар дам.
 Чумчуккўзлар барқ урган Свраткада, боқ, кўклам,
 Минг марта кезса олам, бундай жойни ким топар...

Ажиб, гўзал жойлар бор, эҳтимол, Свраткадан,
 Инкор этмайман асло – бўлса бордир чиндан ҳам,
 Аммо мен ҳеч ким билан алиштирмасман ватан.
 Ажиб, гўзал жойлар бор, эҳтимол, Свраткадан,
 Бироқ бу менинг ерим, менинг жонажон онам.

ТОВУШ ОҲАНГИ

Сиёҳ, қалам, телпак расми-ла ёдда
 қолган алифбени юнон ҳали билмасди,
 йўкса, Хомер бунча кўтаринки келмасди.

Хомер – устоз, кимки шонни изласа,
 бу, мен севган шеърят эса,
 алифбедан олган андоза.
 Бахтли дамларимда сўзларим содда.

ТАҚДИР

Барин, тақдир, о насиб,
 Ташлаб кетганим дамда,
 Қолувчи изим босиб
 Бўлмас бутун оламда.

Унинг ё, бунинг ёки
 Нарсаси, чиқари бор.
 Сўзлар чайир, ҳаттоки
 Қочиримлар ҳам тагдор.

Билар фикр этувчи:
 Далилмас чала-ярим.
 Рости, учиб ўтувчи
 Ҳозлар – менинг шеърларим.
 Бир қисм шеър – буюргани
 Йўлларда беради жон.

¹ Моравия – вилоят.

Ўзин билиб юргани
Сўнгида қолгай омон.

ЁШЛИК ҚАНДАЙ ГЎЗАЛ

Куйдирар гўзал ёшлик
Ишқу меҳри сабаби.
У сезгир ва қуёшли
Аёл бадани каби.

Ёшлик гўзалки, туйғун
Ўйнар ва отар ханда.
Ғижжак қиллари уйғун –
Лўли қўл тегизганда.

Гўзал ёшлик, ўтар у
Ёздай тез ҳам бесадо.
Бир боқсанг, тушган совуқ,
Қўшиқ ҳам бўлган адо.

КЕКСАЛИК ҚАНДАЙ ГЎЗАЛ

Кексалик гўзал қандай
Адоғидадир умр.
Чарчоқ – ажин манглайда,
Чаккада бўртган томир.

Кўнгилда сақлаб сирин,
Сокин ишқ боқар зимдан.
Яшаб бўлган яшарин –
Кўрқармиди ўлимдан?

ДАМ

Тоғларда уйғондим, жимликка ғарқ тун.
Қудуғу бошпана – юлдуздай узок.
Билдим, дайди суймас шаҳарни нечун,
Бунда кадам дадил, кўнгил эса чоғ.

Касалдан тургандек, шод дилда долға.
Бир шох кесиб олиб, силаб баргларин,
Бораман, сирли куч етаклар олға,
Қўлим мушт, оламан чуқур-чуқур тин.

Соф ҳаво симирдим, шудринглар кечиб,
Юлдуз муз сукути, минг қирра очиб,
Сайқал берди фикр шаффофлангунча.
Ўзи фақат расмда кўрган чўпонни
Куй аро, яйловда учратган они –
Ағдарилган қирол севинмас шунча.

Ўйда не сирлар жўш урса нима,
Йўк, таржимон – асло эмасдир шоир!

Майли, ёр билмасанг илҳомга бизни,
Ёзғирма меҳнату завқ-шавқимизни!
Бизга тушса қай касб эгасин кўзи –

Қутлар ҳурматимиз жойига қўйиб,
“Таржимон – бу бизнинг ходим эмас”, – деб
Айтмас ҳеч вақт ҳатто Незвалнинг ўзи!

ТАРЖИМОН САНЪАТИ ҲАҚИДА КИНОЯЛИ СОНЕТ

Ёзасан-чизасан саралаб, хиллаб,
Ишга ҳам ўхшамас бир қараганга.
Чурк этмай қофия излайсан йиллаб,
Шеърни деб, сўз кирар аёвсиз жангга.

Хаёлда отишма – енгмоғинг даркор,
Зўр қалъага ҳужум бошлар дам – бу дам,
Лекин жанг, азобнинг не кераги бор,
Балки сулҳ тузарсан, яшарсан беғам.

Майли, у деб, бу деб сўйласалар ҳам,
Бизни анойи деб ўйласалар ҳам,
Олқишу гулчамбар – шоирга, зеро.

Таржимон-чи? Кўпнинг бири, бор-йўқдай.
У аста тўнғиллар – сўзлари ўқдай:
“Зар уқам кирибди жонига оро!”

ТАРЖИМОН САНЪАТИ ҲАҚИДА КЎТАРИНКИ РУҲДАГИ СОНЕТ

Жонига тегмас ҳеч – мен биламан, рост,
Қай бир сўз деб тунлар мижжа қокмас у.
Шу ҳунар, шу ишга қўйгандир ихлос,
Шу-чун эринмасу, шу-чун қушуйқу.

Реактив танлаган каби кимёгар,
Керакли сўз излар кўнгли тубидан.
Маст зўр қофиядан – дил маҳбубидан,
Урар ётнинг орзу отига эгар.

Ҳечқиси йўк, орзу алдаса бот-бот,
Оғишмай эргашар то экан ҳаёт,
Кўзидан қочирмас унинг қорасин.

Баайни жангдадир – бўлолмас беғам,
Ҳеч кимга банд бермас топишмоқнинг ҳам, –
Эдип каби – топмоқ бўлар чорасин.

НЕЛАРГА ҚОДИР СЕВГИ

Севги ҳар ишга қодир. Хуҳ деб ўт ёқар музга,
У оқ қор ойдинида ёнбағирга тўшар жой,
Бир жон, бир танга дўнар ўзин сезган пойма-пой,
Дўнар бу севишганлар соявони юлдузга.

Хўл перронда, кўрсатар Сомон йўлини ёйиб,
Ёмғирда, лабдан ўпиб, жилмаяр маъсумона,
Аввал юз бор адашган – адашар яна, ёна,
Айтаверсам ҳаммасин, сўзим кетар кўпайиб.

Бу икков нам юқтирмай, дарёдан учиб ўтар,
Уммон-ла чанқоқ босар, осмонга кўли етар,
Кеча бир йилт этмаган қутбга элтар кунни.

Севги ҳар ишга қодир: сукут сақлар, ёзар шеър,
Золушка туфлиси бор – гар: “Саройда ўйнай”, дер,
Этиги бор – кезса кенг қадам отиб очунни.

ИҚРОРДАЙ СОДДА

Сездингки, бор бир бад,
бонг ургил, албат,
кес илдизларини – топ, топ, топ эвин,
титратса гар гулдур момоқалдирик,
Жон Риддай севин,
Разолатга қарши, қасдма-қасд ҳар чоқ,
Ўлгудайин
Ҳаётни севгин!

Умр – одамларга кучоқ очмоқдир.
титраб-қақшаб,
кўлни кўтариш эмас,
уқ, уқ: ҳаёт, нурда азизлик ва сир!
“Умр” сўзи билан (ким шундай демас?)
Қайноқ қон ўзани –
“томир” уйқашдир.

Қон томирин кесмоқ
арзир иш дер ким?
Қон, югур – яшнат жон,
ивима, шошил!
Ҳаёт санъатига қиламан таъзим,
аксилҳаётни-чи,
рад этаман, бил.

*Рус тилидан
Муҳаммадали ҚЎШМОҚОВ таржималари*

Карел ЧАПЕК

Атоқли чех ёзувчиси 1890 йил 9 январда Чехиянинг Мале–Светанвице туманида туғилган, 1938 йилнинг 25 декабрида Прагада вафот этган. Прага университетининг фалсафа факультетида таҳсил олган. Асарлари ўз давридаги ижтимоий муаммоларни дадил ёрита олгани, шунингдек, инсон руҳиятининг энг нозик қирраларигача акс

эттира олгани билан аҳамиятли. “Краконот боғи”, “Ёруғ тубсизликлар”, “Чормихга тортиш”, “Ғамгин ҳикоялар”, “Бир чўнтақдан ҳикоялар”, “Бошқа чўнтақдан ҳикоялар” каби тўпламлари, “Гордубал”, “Оддий ҳаёт”, “Абсолют фабрикаси” романлари, роботлар жанги ҳақида ҳикоя қилувчи “R.V.R” драмаси ва бошқа кўпгина асарлари катта шуҳрат қозонган.

Ҳикоялар

МАВҲУМ ТАСАВВУР

– Виждон, – дея сўз бошлади пан Лацина. – Менимча, ҳозир бу сўз сал бошқачароқ маънода ишлатилади. Балки уни эндиликда “мавҳум тасаввурлар” тоифасига киритса бўлар, ҳайтовур, сизу бизга барибир эмасми? Билмадим, сизлар фабрика эгаси Гирке воқеасини эшитганмисиз, йўқми, уни жудаям бой ва обрўли, қадди-қомати келишган, паҳлавон келбатли жаноб дейишарди.

Анчадан бери сўққабош экан. У ҳақда ҳеч ким ҳеч нима билмасди. Хуллас, ана шундай одамови, сирли ва ўзига хос одам эди. У қирққа кирганида ўн еттига энди тўлган, кўғирчоқдек бир дўндикчани севиб қолиб, унга уйланди. Юрагида кўри, белида қуввати бор экан-да бояқишнинг. Ҳақиқий гўзалликдан гоҳида одамнинг юраги ғаш тортади, баъзан нимагадир ичинг ачиша бошлайди, баъзан қалбингга қандайдир нафосат оқиб кирганини сезмайсан, ишқилиб, шунақа-да! Гирке ана шундай лафофатли кизга уйланганди – у жудаям бадавлат, қўли узун одам эди-да!

Келин-куёв асал ойини ўтказиш учун Италияга жўнаб кетишди. У ерда галати бир ҳодиса юз берди. Венециядаги машҳур черков минорасига чиқишгач, Гирке у ердан пастга қараган – айтишларича, у ердан ҳаммаёқ жуда чиройли кўринаркан, – шунда Гиркенинг ранги оқариб, хотинига юзланган-да, худди тагига болта урилган дарахтдек унинг оёқлари остига қулаган-қўйган. Шундан бери Гирке янада одамови бўп қолган. У ўзини худди ҳеч нарса бўлмагандек тутишга ҳаракат қилса-да, ташқи кўриниши

анчайин ўзгарган, безовталиги якқол сезилиб турарди.

Хуллас, ўшанда хотини жуда қаттиқ хавотирга тушиб, эрини олиб дарров уйга қайтган. Уларнинг уйи жуда чиройли, ҳашаматли бўлиб, деразалари шаҳар хиёбонига қараб очиларди. Гирке руҳиятидаги ўзгаришлар ҳам ана шундан кейин бошланди. У сира деразалар ёнидан кетмас, уларнинг ёпилган-ёпилмаганини текшириб юрарди. Кутилмаганда ўтирган жойидан сапчиб турарди-да, яна деразалар томон югурарди. Ҳатто кечалари ҳам худди арвоҳдек уй бўйлаб изғир, саволлардан боши тинимсиз айланар, деразалар очиклиги ва уларни дарҳол тамбалаб олиш кераклигини айтиб, ғўлдираб юрарди. Шунда хотини ҳамма деразаларга панжара ўрнатишга қарор қилди. Бу тадбир бир неча кунгагина асқотди. Гирке бироз тинчланди, аммо кўп ўтмай, дераза панжараларининг мустаҳкам ёки омонат эканини билиш учун силкитиб кўра бошлади. Барча деразаларга мустаҳкам пўлат тўсиқлар қопланган, эр-хотин бу ерда худди камокхонадаги маҳбуслар каби ўтиришарди. Гирке маълум муддат хотиржам юрди. Аммо кейинчалик зинапоялардан тушаётганда ҳам боши гир айлана бошлаганини ҳис этди. У энди фалажга учраган ногирондек зинапоя тутқичларидан маҳкам ушлаб, аранг юрар, шу аснода нақ қора терга ботиб кетар, зинанинг қоқ ярмида ўтирганча худди безгак тутгандек қалтирарди. Бечора жуда қийналиб кетди.

Табиийки, имкон даражасида шифокорларга мурожаат қилдилар. Уларнинг бири ишонч билан бош айланиши – организмнинг кучли зўриқиши натижаси, деса, бошқаси – қулоқ атрофидаги қандайдир касаллик белгиси, деди. Яна бирови қабзият, деб ташхис қўйса, тўртинчиси мия фаолиятининг бузилиши билан боғлади.

Яна бир таниқли мутахассис уни турфа қийноқларга солиб, янгича усуллар билан даволаб кўрмоқчи бўлди. Яхшиямки, Гирке ҳали бакувват, соғлом, иродали йигит экан, ҳаммасига чидади. Аммо ҳозир у ўрнидан ҳам кўзғалолмай қолган. Ҳатто ерга қараши билан кўз олди қоронгулашиб, боши чириллаб айланарди. У эндиликда кўзларини ҳам очмай, фақат креслосида ҳаракатсиз ўтирар ва елкалари силкиниб унсиз йиғларди.

Ўша пайтларда аллақандай янги шифокор, невропатолог Шпитц ҳақидаги гап-сўзлар оғизга тушганди. У айнан мавҳум тасаввурлар бўйича мутахассис экан. Унинг таъкидлашича, ҳаёт давомида ҳар қандай одамнинг онг остида хилма-хил кўрқинчли тасаввурлар, нохуш хотиралар, соғинч ва эҳтирослар сақланиб қолар, вақти-вақти билан улар уйғониб, одамнинг руҳиятида тушунарсиз зиддиятлар, асабий зўриқиш каби касалликларни келтириб чиқараркан. Агар шифокор ана шу мудҳиш тасаввурни аниқлаб, миядан сиқиб чиқара олса, бемор ўзини енгил ҳис қилиши, ҳатто бутунлай соғайиб кетиши ҳам мумкин эмиш. Аммо шифокор руҳий таҳлил ёрдамида беморнинг ишончини тўла-тўқис забт этолсагина, уни азоблаётган эски хотира, тасаввур ёхуд тушдаги алаҳсираш асоратини илғай оларкан. Шундан сўнг шифокор: “Оғайничалиш, бир пайтлар сизнинг ҳаётингизда шундай-шундай иш бўлган экан (бу жуда уятли бирор иш бўлиши ҳам мумкин), шу нарса сизнинг хотирангизда қайта-қайта жонланавериб, ҳоли-жонингизга қўймапти, тиббиётда буни “руҳий жароҳат” деб аталади. Энди биз бу жароҳатни топдик. Сиз ундан тамомила қутулдим, деб ҳисоблайверинг, худо хоҳласа, энди сиз соппа-соғсиз”, дер экану, шу билан олам гулистон экан.

Лекин тан олиш керакки, бу шифокор чин маънода мўъжиза яратди. Сиз айнан мавхум тасавурлардан қанчадан-қанча бойлар азият чекишини ақлингизга ҳам сиғдиролмайсиз. Бу масалалар камбағалларни камдан-кам безовта қилади. Хуллас, Шпитцнинг мижозлари ўзига хос эди. Хулласи калом, Гиркени тиббиёт оламининг казо-казолари текшириб кўриб, бирор илож тополмагач, шу Шпитцга мурожаат қилишди. Шпитц эса, бу ҳақда эшитиши билан бош айланиши айнан асаб билан боғлиқ экани, бу хасталиқдан осонгина қутулиш мумкинлигини айтди. Фақат шу Гирке деганлари билан гаплашиш осон кечмади. Бемор унинг саволларига чайнала-чайнала аранг жавоб қайтарди, кейин эса шифокорга эшикни орқасидан беркитишни буюрди. Шпитц қаттиқ ҳаяжонда эди. Бунақа руҳий тушқунлик беморнинг обрў-эътиборига ҳам соя соларди-да! Бундай ҳолат асаб касалликлари орасида жуда камёб ҳодиса эди. Иккинчи тарафдан, бечора, ўн гулидан бир гули очилмаган пани Ирма... Шундай қилиб, бизнинг шифокор шу ишга жон-жаҳди билан киришди. “Мен Гиркедаги ўша мавхум тасаввур ёхуд мудҳиш хотирани аниқлашим ва ундан халос этишим керак, буни удалолмасам, тиббиётни тарк этиб, дўконга бориб, хотинларнинг ички кийимини сотганим бўлсин”, дея ўзича аҳд қилди шифокор Шпитц.

У руҳий таҳлилнинг янги усулини қўллашга қарор қилди. Даставвал, Гиркенинг яқин қариндош-уруғлари, ака-укалари, тоғаю аммалари, божаю қайноғалари билан танишиб, уларнинг ишончини қозониб олди. Тажрибали шифокор диққат билан тинглай билиши керак. Қариндош-уруғлар унинг назокати, хушмуомалалиги, самимиятига тан беришди. Алал-оқибат, шифокор бирданига жиддий қиёфага кирди-да, нуфузли идорага мурожаат қилиб, маълум бир манзилга икки нафар ишончли масъул ходимни жўнатишни сўради. Ходимлар ишни унинг фойдасига ҳал этиб қайтгач, Шпитц уларни рози қилиб, тўппа-тўғри Гиркенинг уйига йўл олди. Бемор ҳамон нимқоронғи хонада, кимирашга ҳам мажоли етмай ўтирарди.

– Жаноб, – деди унга шифокор Шпитц. – Сизни ортиқча безовта қилиб ўтирмайман. Истамасангиз, саволларимга жавоб бермаслигингиз ҳам мумкин. Мен, қандай бўлмасин, бошингиз айланиши сабабини билишим керак. Сиз қандайдир мавхум тасаввурни онгингизга жойлаб олгансиз. У эса сизнинг соғлигингизни бутунлай издан чиқаряпти.

– Сизни ким чақирди ўзи, доктор? – хириллаб, унинг сўзини бўлди Гирке ва қўлини қўнғироқ тугмасига юборди.

– Сабр... – деди шифокор, – бир дақиқа сабр қиласиз. Венециядаги черков минорасига чиққанингизда, бошингиз айланишидан сал аввалроқ... яхшилаб эсланг, жаноб, нимани ҳис қилгансиз?

Гирке қўлини тугмадан олмай, ўтирган ерида қотиб қолди.

– Сиз, – давом этди шифокор, – сиз ўзингизда жуда даҳшатли, ақлга сиғмайдиган бир мудҳиш хоҳиш – ёш ва гўзал хотинингизни ана шу минорадан итариб юбориш истагини ҳис этгансиз. Аммо сиз уни телбаларча севардингиз, шунда ичингизда кучли бир зиддият пайдо бўлди ва у кучли руҳий изтироб туфайли заифлашди. Шунда сиз мувозанатни йўқотиб, йиқилиб тушдингиз, тўғрими?

Орага жимлик чўкди. Фақат, қўнғироқ тугмасига узатилган қўлгина шалвираб тушди.

– Ўшандан бери, – сўзида давом этди шифокор, – сиз ана шундай тушунарсиз бош айланиш дардига мубтало бўлгансиз. Шундан бери деразаларни тамбалаб, юқоридан пастга қарашга ботинолмай қолгансиз. Чунки сиз қачондир пани Ирмани пастга ташлаб юборишингиз мумкинлигидан ўлгудек қўрққансиз.

Гирке худди ваҳший ҳайвондек наъра тортди.

– Ҳа, – шифокор сўзида давом этарди. – Энди эса, жаноб, ўз-ўзидан савол туғилади: бу мавҳум, ёпишқоқ тасаввур сизда қаердан пайдо бўлган? Сиз, жаноб Гирке, ўн саккиз йил аввал ҳам уйланган эдингиз. Биринчи хотинингиз Альп тоғларига саёҳатингиз пайтида вафот этган. Хоэ Ванд тоғига чиқаётган пайтда пастга қулаб тушган ва унинг барча мол-мулки сизга мерос қолган.

Хонада фақатгина Гиркенинг жонҳолатда ҳансираб нафас олиши эшитиларди.

– Гирке! – тантанавор хитоб қилди Шпитц. – Тан олинг, биринчи хотинингизни ўзингиз ўлдиргансиз. Сиз уни жарликка итариб юборгансиз. Шунинг учун, кулоқ солинг, шунинг учун сизга худди иккинчи, севимли хотинингизни ҳам шу тарика ўлдириб юбориш керакдек туюлаверган. Шу сабабли сиз баландликдан ўлгудек қўрқиб қолгансиз. Сизни мутгасил бош айланиши безовта қилаётгани ҳам шундан!

– Доктор! – ўзини тўхтата олмай, ўкириб юборди бемор. – Доктор, айтинг, энди мен нима қилай? Нима қилай, айтинг?!

Шпитцнинг юзида дабдурустдан ҳамдардлик ифодаси пайдо бўлди.

– Жаноб, – деди хўрсиниб у. – Агар мен такводор одам бўлганимда эди, сизга қонун олдида бош эгиб, тегишли жазоингизни ўташни маслаҳат берган бўлардим. Аммо, одатда, шифокорларнинг аксарияти менга ўхшаб, Худога ишонишмайди. Нима қилиш кераклигини ўзингиз ҳал қилинг. Тиббий нуқтаи назардан сиз, менимча, соппа-соғсиз. Қани, ўрнингиздан туринг-чи, пан Гирке!

Гиркенинг ранги бўздек оқариб, ўрнидан турди.

– Хўш, қалай, – сўради шифокор. – Энди бошингиз айланмаяптими?

Гирке бош чайқади.

– Ана, кўряпсизми, – деди Шпитц. – Энди бошқа аломатлар ҳам ўз-ўзидан йўқолади. Бошингиз айланиши айнан ўша мавҳум тасаввур натижаси эди, холос. Биз уни аниқладик, касалингиз энди ўз-ўзидан йўқолиши табиий ҳол. Бемалол деразадан пастга қарашингиз мумкин. Қалай? Зўрми?! Менимча, бошингиз айланмаяпти. Ҳаммасидан қутулдингиз, пан Гирке! Сиз, менинг шифокорлик амалиётимдаги энг ноёб ҳодисасиз, – деди Шпитц ва хурсандлигидан чапак чалиб юборди. – Сиз соппа-соғсиз. Пани Ирмани чақирсам бўладими? Йўқ? Тушундим, демак, сиз унга сюрприз қилмоқчисиз! Ё раббий. Бечора сизнинг оёққа туриб кетганингизни кўрса, қанчалик қувонади. Қаранг, илм-фан қандай мўъжизаларга қодир-а!

Ўз муваффақиятидан чексиз завқ-шавққа тўлган Шпитц сурункасига икки соат вайсашга ҳам тайёр эди. Пан Гиркега ҳозир осойишталик кераклигини англаб, унга қувватга кириши учун дори ёзиб, кетишга ижозат сўради.

– Мен сизни кузатиб қўяман, – деди Гирке тавозе билан ва шифокорни зинапоя майдончасига қадар кузатиб чиқди. – Ажойиб. Бош айланишидан асар ҳам қолмабди.

– Худога шукур – енгил тин олди Шпитц. – Сиз ўзингизни тамомила соғайиб кетгандек ҳис қилаётгандирсиз?

– Худди шундай, – аста жавоб қайтарди Гирке зинапоядан пастга тушиб кетаётган шифокорни кузатиб қоларкан.

Шифокор кўча эшикни ёпиши билан орқадан қаттиқ гурсиллаган овоз эшитилди. Гиркени зинапоя тагидан топишганида, жони узилган, аъзои бадани мўматалоқ бўлиб кетганди. Йиқилган пайтда боши зинапоянинг пўлат панжарасига зарб билан урилган экан.

Шифокор Шпитцга бу ҳақда хабар қилишганида, у ғалати аҳволда анчагача бўшлиққа тикилиб қолди. Кейин беморларини қайд қилиб борадиган дафтларини очди-да, Гиркенинг исми шарифи қаршисига шу кунги сана ва “Suisidum” сўзини битиб қўйди. Энди бу сизу биз тушунадиган тилда “ўзини ўзи ўлдириш” деган маънони англатса керак.

МОВИЙ ХРИЗАНТЕМА

Бу воқеани менга анча йиллар илгари бир князнинг уйида хизмат қилган ашаддий гул шайдоси кекса Фулинус айтиб берганди.

– Мен сизга Кларамнинг қандай дунёга келгани ҳақида ҳикоя қилиб берсам. У пайтларда Лубенцда, князь Лихтенберг исмли кимсанинг боғида хизмат қилардим. Кекса князь боғбончиликка жуда қизиқарди. У дунёнинг турли бурчакларига буюртма бериб, энг сара гулларни олиб келтирар ва ўз боғида ўстирарди. О, унинг боғини жаннат дейиш мумкин эди.

Кунларнинг бирида қандайдир иш билан кўчага чиққандим. Тасодифан рўпарамдан телбанамо, кар-соқов, ўзининг жунунваш кулгуси билан ҳамманинг асабини кўзгаб юрадиган қариқиз Кларани учратиб қолдим. Қизиғ-а, нега тентаклар ҳамиша хушвақт бўлиб юришаркин? Мен унинг телбанамо ўпичларидан қочиш учун ўзимни панага олмоқчи бўлдим, қўлидаги ажабтовур гулдастани кўриб, таққа тўхтадим. Палапартиш дасталанган ўт-ўланлар, кўкатлар орасида... биласизми, нимани кўрдим? Тўғри, ҳаётимда турфа гулларни кўрганман, аммо бунақасини умрим бино бўлиб энди кўришим эди. Гулдаста (агар шунақа дейиш мумкин бўлса) орасидан мовийранг бахмал хризантема манаман деб, бўй кўрсатиб турарди. Шунақа чиройли, шунақа нафиски... таърифлаб беролмайман. Мен хризантемаларнинг жуда кўп турини биламан. Аммо дунёдаги энг қимматбаҳо хризантемалар орасида ҳам бунақаси учрамаслигига амин эдим.

Анча йил илгари Лондонда, қария Жеймс Вейчнинг уйида бўлганимда, у тўғридан-тўғри Хитойдан олиб келинган, напармон хошияли мовий хризантемаси бўлгани, аммо бир йил ўтмаёқ, қишда куриб қолганини афсус билан гапириб берганди.

Мана, ҳозир қаршимдаги тентакнинг қўлида худди ўшандай қимматбаҳо гул ял-ял товланиб турардики, бу гулнинг назокатини асло тасаввур этиб бўлмасди.

Клара илжайганча менга қўлидаги гулдастани узатди. Мен унга бир крон пул бериб қўлидаги хризантемага имо қилдим.

– Клара, буни қаердан топдинг?

Клара қувончдан ўзини йўқотиб қўйди ва алланарсаларни ғўнғиллаб, кулишга тушди. Ҳеч нарсани тушунмадим. Ундан бирор маълумот олишга

тиришаман, у эса ҳадеб мени кучоқлаб, ўпмоқчи бўлади.

Хризантемани кўтариб, тўғри князнинг ёнига югурдим.

– Зоти олийлари, бу гул шу яқин-атрофда ўсган бўлиши мумкин. Балки бирга излармиз?

Кекса князь ҳовлиққанидан ўзини йўқотиб қўйди ва фойтунни ҳозирлашни буюрди, ўзимиз билан Кларани ҳам олишимизни айтди. Бу пайтда Клара қаёққадир ғойиб бўлганди. Уни қидирмаган жойимиз қолмади. Князь ғазабдан эндигина сўкина бошлаган кезде Кларнинг ўзи узоқдан биз тарафга югуриб келаётганини кўриб қолдик. Югуравериб бечоранинг тили осилиб қолган, қўлида эса ҳозиргина узилган бир даста мовий хризантемани кўтариб келарди. Князь унга юз кронлик пул узатди. Клара аламдан йиғлаб юборди. Чунки шўрлик умрида юзталиқ пулни кўрмаган ва пулнинг бунақа бўлишини тасаввур ҳам қилолмасди. Шунда ўзим ёнимдан бир кронлик пул чиқариб беришга мажбур бўлдим. Бечоранинг хурсанд бўлганини кўрсангиз...

У севинчидан хиргойи қилганча, рақсга туша бошлади. Биз уни бир амаллаб фойтунга ўтказдик. “Клара, қаерга борамиз?” – дедим хризантемани кўрсатиб.

Клара юмшоқ ўриндикқа жойлашиб ўтириб олди-да, шодон қийқириб юборди. У билан ёнма-ён ўтирган такаббур ҳайдовчининг бирам энсаси қотди-ей! Клара телбаларча чинқирарди, бундан хурккан отлар чунонам шаталоқ отдиларки, ичимиз эзилиб кетди. Ўзиям сайрмисан сайр бўлди-да. Бир ярим соат йўл босдик ҳамки, мовий хризантемадан ному нишон йўқ. Охири чидаб туrolмадим:

– Зоти олийлари, биз ўн тўрт чақиримдан зиёд йўл босдик.

– Нима фарқи бор, – қўл силтади князь. – Юз чақирим бўлмайдимиз?!

– Майли-ю, – дедим унга жавобан. – Лекин Клара бир соатдан кейин яна бир даста гул кўтариб келди. Демак, хризантемалар Лубенцдан нари борса, уч чақиримча узоқликда ўсган бўлиши мумкин.

– Клара! – бақирди князь хризантемаларни кўрсатиб, – булар қаерда ўсади? Қаердан узиб келдинг?

Клара князнинг саволига жавоб бериш ўрнига нималарнидир ғўлдираб, олдинга имо қилди. Чамаси, унга фойтунда сайр қилиш жуда ёқиб қолганди. Назаримда князь Кларани дўппослагудек вазоҳатда эди. Отлар жикқа терга ботиб кетишганди. Клара ҳамон алланималар деб шанғиллар, князь асабий сўқинар, ҳайдовчи йиғламоқдан бери бўлиб борар, мен бўлсам, мовий хризантемалар ҳақида бош қотирардим.

– Зоти олийлари, – дея князга юзландим. – Бунақада иш битмайди. Келинг, Кларасиз қидириб кўрайлик. Лубенцнинг уч чақиримгача бўлган ерларнинг харитасини олайлик-да, худудларга бўлиб, уйма-уй излаб кўрайлик.

– Азизим, – деди князь. – Лубенцдан уч чақиримгача бўлган жойда бирорта ҳам боғ ёки хиёбон йўқ.

– Менам шуни айтяпман, – дарров илиб кетдим. – Бу гулни боғ ёки хиёбондан топиб бўлмайди. Қаранг, хризантема бутогининг куйи қисмида озроқ қатқалоқ ёпишиб қолган. Бу боғларнинг тупроғига ўхшамаяпти, менимча, гўнг ва кум аралашмаси бўлса керак. Манави япроғида эса, каптар тезагидан қолган из кўриниб турибди. Демак, бу гулни айнан каптарлар тўпланадиган жойдан қидириш керак. Менимча, бу хризантема

қандайдир четан девор тагида ўсади. Мана, барглари орасига арча пўстлоғи ҳам илиниб қопти.

Эртаси куни эрталаб Клара яна бир даста мовий хризантема олиб келди. Шундан сўнг тамомила асабим қўзиди. Ўз худудимни бошдан-оёқ айланиб, ҳар бир қовоқхонада илиган пиво ичиб, пишлоқ кавшаб, мовий хризантема дарагини сўроқлаб юрдим. Вой, бу пишлоқларни ҳозир ҳам эсласам, қўнглим айнийди. Бир томонда иссиқни айтинг, одамнинг энкатинкасини қуритади. Яна қандайдир гул ҳақида суриштиришиб юришим одамларда шубҳа ҳам уйғотди. Мени ё бирор дайди, ё қандайдир айғоқчи деб ўйлашганми? Бировдан яхши гап эшитмадим ҳисоби, лекин ҳаммасига тишимни тишимга босиб, чидадим.

Кечга яқин шунга амин бўлдимки, мен ишлайдиган худудда ҳеч қандай хризантема ўсмас экан. Яна учта қўшни худудни ҳам айланиб келдик. Клара эса яна бир боғлам мовий хризантема кўтариб келди.

Билсангиз, бизнинг князь бу музофотнинг энг обрўли одамларидан. Маҳаллий полициячиларни оёққа турғизиб, ҳар бирининг қўлига бир донадан мовий хризантема гулидан тарқатди ва қандай бўлмасин шундай гуллар ўсадиган худудни топишни буюрди.

Полициячилар жуда саводли одамлар бўлишади. Улар тез-тез газета ўқиб туришади, ўзлари ишлайдиган худудни, бу ернинг одамларини ҳам беш қўлдек билишади. Ўша куниёқ, десангиз, олтига полициячи қишлоқ фаоллари, назоратчию қоровуллари, ўқитувчи ва ўқувчилар. ҳатто бир гуруҳ лўлиларни ҳам эргаштириб, уч чақирим ердаги майдонни текширишга тушишди. Қанақа гул топишган бўлса, ҳаммасини князнинг олдига ташиб келишди. Эҳ-ҳе, князнинг уйи гулларга тўлиб кетганини бир кўрсангиз эди.

Улар орасида фақат мовий хризантема кўринмасди, холос. Кларанинг орқасидан куни билан кузатиб юрдик. Кеч киргач, унинг изини йўқотиб қўйдик. Ярим кечаси эса у менга яна бир кучоқ хризантема кўтариб келди.

Биз хризантемаларни битта қўймай юлиб келмаслиги учун вақтинча Кларани ушлаб туришга қарор қилдик. Ўлай агар, қандайдир васвасага тушиб қолгандик. Ахир бу қанақаси, ҳаммаёқ кафтдек текис бўлса...

Давомини эшитинг... Агар одамзотнинг ишлари умуман юришмаса, у қўпол ва жиззаки бўлиб қолади – буни тушунаман. Лекин, барибир иззатнафс дегани ҳаммадаям бор-да! Князь менга нима деганини биласизми? Мен ҳатто Кларадан ҳам баттар тентак эмишман. Нимаям дердим?! Ҳар қандай қари эшшакнинг ҳақоратларини эшитиб, индамай кетаверадиган анойилардан эмасман дедим-у, лаш-лушимни кўтариб, тўппа-тўғри вокзалга томон йўл олдим.

Энди Лубенцда менинг қорамни ҳам кўришмайди. Вагонга чиқишимни кутиб тургандек, поезд ҳам ўрнидан қўзғалди. Шу пайт ўпкам тўлиб, худди ёш боладек йиғлаб юбордим. Нима учун, айтайми? Мовий хризантемани энди бошқа ҳеч қачон кўрмаслигимни, у билан мангу хайрлашаётганимни ўйлаб, кўз ёш тўкардим.

Ойнадан ташқарига қараганча ҳиқиллаб борарканман, беихтиёр шағал тўкилган йўл ёқасидаги қандайдир мовийранг гулларга кўзим тушди.

Бунақа пайтда ўзимни бошқара олармидим?! Қандай қилиб ўрнимдан қўзғалганиму вагондаги тормоз тутқичига чанг солганимни эслолмайман. Поезд чинқирганча тўхтади, мен бўлсам, карама-қарши тарафдаги тўсиққа

урилиб, бармоғимни синдириб ҳам олдим, мана, қаранг!

Бир пайт чиптачи ёнимга югуриб келди. Мен эса тўнғиллаб, зарур бир нарсам эсимдан чиқиб қолганини айтдим. Хуллас, каттагина микдорда жарима тўлашга тўғри келди.

Шағал йўл бўйлаб кўрган мовий чечакларим томон чошиб борарканман, ўзимни-ўзим койирдим. “Балки бу кузги намозшом гул ё шунга ўхшаш бошқа бирор гул бўлса-чи? Шунча пулни ҳавога совуриб ўтирибсан-а!”

Беш юз метрлар чамаси йўл юрсам-да, мовий гулларга етиб боролмадим. Балки улар умуман йўқдир? Кўзимга кўрингандир?

Шу чоқ кичик бир тепаликда йўл назоратчисининг кулбасига кўзим тушди. Унинг шундоққина қаршисида мовийранг манзара кўзга ташланарди. Қарасам, икки туп хризантема шунақа ажойиб товланиб турибдики, асти кўяверинг.

Қоровулларнинг гулзорида нималар ўсиши мумкинлигини ёш бола ҳам билади. Қовун-тарвузми, қовоқми, шолғомми, нари борса, икки туп атиргул ёки настарин бўлади. Йўқ, бу ерда, картошка билан ловия, наъматак бутаси... икки туп мовий хризантема барқ уриб ётарди.

– Амаки, – қичқирдим четан оша назоратчига қараб. – Манави гулларни қаердан олиб келгансиз?

– Буларми? – сўради қоровул. – Олдинги ўлиб кетган назоратчидан қолган. Бу йўлақдан юриш тақиқланган, ўғлим! Ана ёзиб қўйилган “Темирийўл устидан юриш қатъий тақиқланади” деб. Сен нима қилиб юрибсан?

– Амаки, – дедим унга. – Сизнинг ёнингизга қандай ўтсам бўлади?

– Мана шу йўл билан, – деди у. – Аммо бу йўлдан юриш мумкин эмас. Менинг ёнимда нима бор? Бор, йўлингдан қолма. Фақат шпалларнинг устидан юрма!

– Қаёққа бораман?

– Менга барибир, – бақирди назоратчи. – Фақат бу йўлдан юрма. Мумкин эмас.

Мен гап қотдим:

– Менга қаранг, амаки, манави мовий гулларингизни менга сотинг!

– Сотмайман, – ўшқирди чол. – Туёғингни шиқиллат, дедим. Бу ерда ўтириш мумкин эмас.

– Нега мумкин эмас экан? – маҳмадоналик қилдим мен. – Лавҳада бунақа деб ёзилмаган-ку?

Назоратчи шошиб қолди. Фақат тўнғиллаб сўқиниш билан чекланди. Чамамда чол ёлғиз ўзи яшарди. Кейин унинг овози ҳам ўчиб қолди. Орадан ярим соатлар чамаси ўтгач, йўлни текшириш учун назоратчи чиқиб келди ва мени кўриб яна тутақди:

– Кетасанми бу ердан ё йўқми?

– Кетолмайман, – дедим. – Темирийўлдан юриш мумкин эмас. Юришга бу ердан бошқа йўл бўлмаса...

Чол бир дақиқа ўйланиб қолди:

– Биласанми, – деди у ниманидир кашф этгандай ҳовлиқиб. – Мен мана бу сўқмоқ йўл томон кетаман. Гўёки сени кўрмаган киши бўламан, сен шу ердан катта йўлга чиқиб оласан.

Мен унга миннатдорчилик билдирдим. У сўқмоқ йўл бўйлаб кетди, кўздан йўқолгач, четан девордан ошиб ўтдим, четда турган белкуракни

олиб, ҳар икки туп гулни кўпориб олдим. Ҳа, жаноб, мен уларни ўғирладим. Ўзи ҳалол одамман, бор-йўғи етти марта ўғирликка кўл урганман ва еттовиди ҳам фақат гул ўғирлаганман, холос.

Бир соатдан сўнг ўғирлаган мовий хризантемаларимни кучиб поездда кетардим. Қоровулхона девори ёнидан ўтарканмиз, бояги назоратчи чолнинг дарғазаб бўлиб байроқ кўтариб турганини кўрдим. Унга қараб шляпамни силкитдим, у эса мени кўрмади, чамамда.

Энди гап нимадалигини тушундингизми, тақсир? Ахир у ерда каттакон лавҳа осифлик турарди: “Бу ердан юриш тақиқланади!” Шунинг учун на мен, на полициячилар, на ўқувчию ўқитувчилар, на лўлилар бу ерларни қидиришни хаёлларига ҳам келтиришмаган. “Тақиқланади!” сўзининг нечоғли қудратга эғалигини кўрдингизми?

Ким билсин, темирйўл назоратчисининг уйи ёнида энг ноёб чечаклар, меҳригиё ёки ҳаёт дарахти ўсар? Аммо уни ҳеч ким тополмайди, чунки, бу йўлдан “ўтиш қатъий тақиқланган”, тамом-вассалом!

Клара ақли норасо, телба бўлгани, ўқишни билмагани учун ҳам бу йўлдан юриб, мовий хризантемага дуч келган.

Мен шунинг учун ҳам бу нодир чечагимга “Клара” деб ном бердим. Бу ноёб гулни ўн беш йилдан бери авайлаб, парваришлаб келаман. Мен унга керагича меҳр ва эътибор кўрсатдим. Анави галварс назоратчи бўлса, уни ҳатто тузукроқ суғормаган, тагини юмшатмаган ҳам эди.

Менинг хризантемаларим баҳорда уйғонади, ёзда куртак очади, август ойига бориб сўлиб қолади. Тасаввур қиляпсизми, мен бундай ажойиб гулга эга бўлган ягона инсонман. Бу гулларимни бирор кўргазмага юбормайман. Дунёдаги ҳеч бир гул нафосат ва латофатда менинг эркатойларим билан тенглашолмайди. Чунки бу менинг Кларам! У гуллаган чоғда бутун олам бекиёс гўзалликка бурканади.

*Рус тилидан
Иқбол ҲУМОЮН таржимаси*

ОЙБЕК

КАТУЛЛ

Кай Валерий Катулл (милоддан аввалги 87–55 йиллар) – Рим ва жаҳон лирик шеърятининг машҳур намояндаси. Верона шаҳри атрофида туғилган. Римда вафот этган.

ЛЕСБИЯГА

Яшаймиз, севамиз, менинг рафиқам!
Ғазабланган чоллар вайсасин, майли,
Биз уни олмаймиз сариқ чақага!
Кўкда қуёш ботар, яна лов ёнар,
Биз учун бир онли нур оз-моз сўнса,
Бошланар ёришмас, қалин бир кеча!¹
Мени ўп: юз марта, икки юз марта,
Кўпроқ ўп: минг марта, яна юз дафъа.
Янадан минг марта, яна юз марта.
Юзларни, мингларни биз кўп санаймиз.
Шунча кўп ўпишни зимдан пайқаган
Қундошлар бағрини ёқмаслик учун
Ўпиш саноғини сўнг унутамиз!²

ЧУМЧУҚНИНГ ЎЛИМИГА

Йиғла, Венера, сиз ҳам, севинчлар, йиғланг!
Қалбида меҳр-шафқат бўлган йиғласин!
Ўлди жононимнинг бойқиш қушчаси.
Бойқиш қушча³, жононим севгиси эди!
Унга қадрли эди ўз кўзидан ҳам,
Асалдан тотлироқди, ўз бекасини –
Қизча ўз онасини севгандек севди.
Меҳрибон бекасининг тиззасидан у
Тушмас ва ёлғиз унга ширин “чий”ларди,
Ўйин қилиб ҳар ёнга қанот қоқарди.
У энди кетар туман босган йўллардан⁴
Бир даҳшатли диёрга; ундан қайтиш йўқ.

¹ Бошланар ёришмас, қалин бир кеча – бу сатрларда Катуллдаги умидсизлик аломатлари кўзга ташланади. Бу дунёнинг бевафолигига мангу ўлим уйқуси қарши қўйилади.

² У н у т а м и з – шеър Катуллга хос сунъий қутилмаган хотима билан тугаган.

³ Бойқиш қушча – бу ердаги такрор Катулл лирикасининг халқ шеърятига яқинлигини кўрсатади.

⁴ У энди кетар туман босган йўллардан – шеърнинг бу сатридан кейин таъзия нутқларининг кўтаринки услубига хос сатрлар бошланади.

Сенга лаънат, маҳшаргоҳ, кеча оғуши,
 Ҳамма гўзалликни сен ҳалок қиласан!
 Сен бир ажиб чумчукни олдинг-да кетдинг!
 Оҳ, ғаддорлик! Ҳаёт! Бахтсиз, бечора кушча!
 Аччиқ кўз ёшларидан гўзалнинг кичик
 Кўзларини қизартдинг ва хуноб этдинг.

А.С. ПУШКИН

Александр Сергеевич Пушкин (1799—1637) – улуғ рус шоири.

“Тун нури соҳир...” шеъри – Пушкин лирикасининг бу дилбар намунаси 1824 йил 13 ноябрда ёзилган ва биринчи марта 1827 йили “Литературный музей” альманахида эълон қилинган. В.Г. Белинскийнинг Ойбек томонидан 1939 йилда таржима қилинган “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” мақоласи таркибида чоп этилган. Улуғ рус танқидчисининг бу мақоласи биринчи марта 1940 йили Ўзбекистон Давлат Уқув-педагогика нашриёти томонидан алоҳида китобча шаклида нашр этилган. Кейинчалик В.Г. Белинскийнинг “Мақолалар” (1948) ва “Танланган асарлар” (1955) китобида қайта эълон қилинган.

“Булут” шеъри 1835 йил 13 апрелда ёзилган ва шу йили “Московский наблюдатель” альманахида чоп этилган. Бу шеър ҳам В.Г. Белинскийнинг юқорида номи кўрсатилган мақоласи таркибида ўзбек тилида эълон қилинган.

* * *

Тун нури соҳир
 Ҳаво елпадир,
 Шалдирар,
 Югурар
 Гвалдалквивир.

Мана, чиқди олтин ой,
 Тип-тинч... бирдан соз саси...
 Испан қизи — маҳмур ой
 Балконга суянади.

Тун нури соҳир
 Ҳаво елпадир,
 Шалдирар,
 Югурар
 Гвалдалквивир.

Шолни еч, эрка малак,
 Келгил кундек нашъали!
 Панжаралардан андак
 Оёқ узат гул каби!

Тун ели тентир,
 Ҳавони елпир,
 Шалдирар,
 Югурар
 Гвалдалквивир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

БУЛУТ

Таралган бўроннинг салқит булут!
 Ёлғиз сен бу очик кўкнинг тутуни,
 Ёлғиз сен соласен ҳузунли соя,
 Ёлғиз сен шўх кунни қиласен хафа.

Сен кўкни гир қучиб олгандинг ҳали,
 Яшин ҳам ғазабкор чирмади сани;
 Сен ҳам очдинг сирли момақалдирок,
 Ёмғир-ла суғординг – ер эди чанқок.

Бас, ўчир қорангни! Кечмишдир замон,
 Ер яшарди, илдам кўчди у бўрон,
 Дарахт баргларини эркалаб шамол
 Тинч кулар-да, сени ҳайдайди дарҳол.

Евгений ОНЕГИН

(Шеърый романдан лавҳалар)

*Пушкин бу машҳур шеърый романини 1823–1831 йилларда ёзиб ту-
гатган. Романнинг асосий қисми шоирнинг Михайловский қишлоғига
сургув қилинган даврида ёзилган.*

*Пушкин вафотининг 100 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон
ҳукумати 1936 йилда унинг асосий асарларини ўзбек тилига таржима
қилиш ҳақида қарор қабул қилган. Шу қарорга мувофиқ, етти таржимон
шоир ва ёзувчи Тошкент вилоятининг Чимён қишлоғига бориб, Пушкин
асарларини ўзбек тилига таржима қилганлар. Ойбек “Евгений Онегин”
шеърый романини шу ерда ўзбек тили наволарига ўзгирган. Таржима би-
ринчи марта 1937 йили Отажон Ҳошим таҳрири остида ўзбек тилида
нашр этилган. Ойбек Пушкиннинг кўп жилдлик асарларининг кейинги
нашри учун таржимани жиддий қайта ишлаган.*

*Шеърый романдан олинган парча учун Ойбек “Мукамал асарлар
тўплами”нинг XVI жилди (1981)даги матн асос қилиб олинди.*

БИРИНЧИ БОБ

LV

Тинчлик ҳаёт учун мен туғилганман,
 Туғилганман қишлоқ сукути учун:
 Соз саси пастқамда жаранглайди шан,
 Ижодий хаёллар жон, конга тўлғун.
 Маъсум, тин онларга берилиб тамом,
 Жимжит кўл бошида ёлғиз ҳар айём
 Юраман, бекорлик – менинг қонуним.
 Ҳар кун тонг пайтида уйғонаман жим,
 Ширин ҳузур учун, эркинлик учун:
 Озгина ўқийман, кўпроқ ухлайман,
 Ўткинчи шуҳратга назар солмайман,
 Ўтмиш замонларда мен нақ шу йўсин
 Кечирмаганмидим кунларим бекор,
 Яшамаганмидим шундай бахтиёр!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

158

LVI

Чаман, сезги, қишлоқ ва бекор юриш,
 Далалар! Мен сизга содиқман руҳан,
 Онегин-ла меним орамда бўлмиш
 Фарқни қайд этишга ҳар вақт мен хурсанд,
 Тоқим истехзоли бирон ўқувчи,
 Ёки моҳирона тухмаг тўқувчи,
 Бирон нашриётчи менинг хислатим
 Қиёс этиб яна у демасинким
 Мағрурлик куйчиси Байрон¹ сингари
 Ўз портретимни мен чизганман бунда,
 Гап сотиб юрмасин у унда-мунда.
 Ўйлашарки, биз-чун имконсиз каби
 Бошқалар ҳақида яратмоқ достон,
 Гўё шоир ўзин қилармиш баён.

LVII

Айтиб ўтай яна: бутун шоирлар
 Хаёлчан севгининг дўстидир, лекин
 Бир замон энг гўзал лавҳалар, сирлар
 Тушимга кирарди. Руҳим яширин,
 Гўзал тасвирларни сақлади маҳкам,
 Кейинча уларни жонлатди Музам.
 Мен шундай, қайғусиз, тараннум этдим,
 Тоғларнинг қизини, менинг идеалим,
 Салгир² бўйларининг асираларин.
 Эшитиб қоламен, дўстларим, ҳозир
 Кўпинча сизлардан савол ёғадир:
 “Ким учун бу нозинг чекади оҳин?
 Қизғанчоқ кизлардан кимни хушлабсан,
 Қайсига созингда куй бағишлабсан?”

LVIII

Илҳоминг мавжлатиб кимнинг нигоҳи,
 Армуғон этмишдир самимий меҳр,
 Сенинг бу ўйловчан куйингга, қани,
 Сенинг шеъринг кимни оллоҳ деб танир?
 Дўстларим, ҳеч кимни, худо ҳаққи!..
 Ман бошимдан кечирдим, маҳрум нашъадан.
 Муҳаббатнинг телба ғалаёнини,
 Ишқ-ла қофиянинг ҳаяжонини
 Кимки қўша билса, у инсон хушбахт:
 Шеърнинг муқаддас сирли садосин
 Янгратар ва босар
 Петрарка изин;
 Қалбнинг азобини тинчитар;

¹ Жорж Байрон (1788-1824) – буюк инглиз шоири. “Чайльд Гарольднинг ҳижрати”, “Дон Жуан”, “Корсар” сингари романтизм руҳида ёзилган асарлари билан Пушкин ижодига катта таъсир кўрсатган.
² С а л г и р – Қримдаги бир наҳр.

шул вақт муяссар бўлади унга шараф-шон;
Лекин мен севганда эдим гунг, нодон.

LIX

Ишқ кечди, кўриниш берди илҳомим,
Зулмат босган фикр нурланди секин;
Озодмен, янгидан излайман доим
Сехркор садолар, хаёл, ўй базмин.
Ёзаман, юрагим билмас, дард нима...
Ёзилиб битмаган шеърлар ёнига
Қалам хушсизланиб чизмайди расмин
Ҳотин болдирларин ва чеҳраларин.
Ўчган кул лов этиб ёнмас янгидан,
Яна қайғураман! Кўзимда йўқ ёш.
Мана энди бўрон излари ювош
Рухимда жим бўлиб қолар тамоман.
У чоғда ёзарман йигирма бешта —
Кўшиқдан иборат дoston, албатта.

LX

Ўйларкан асарнинг режасин секин
Ва қаҳрамонимни на деб атайман;
Романнинг ҳозирча биринчи қисмин
Битирдим;буларнинг барин қайтадан
Кўриб чиқдим қатъий бир диққат ила;
Бунда зиддиятлар ҳали кўпгина,
Лекин тузатишни мен истамайман;
Цензурага ўзимнинг бурчим тўлайман,
Журналистларга ҳам чайнамоқ учун
Меҳнатим мевасин берарман яна:
Эй янги туғилган асарим, жўна,
Нева бўйларини кезиб чиқ бутун;
Менга хизмат қилиб, қозон шараф-шон;
Қинғир сўз ва ур-сур, сўкиш ва сурон!

И.И. КОЗЛОВ

Иван Иванович Козлов (1779–1840) – рус шоири ва таржимон. Петербургда туғилган. А.С. Пушкин, В.А. Жуковский, П.А. Вяземский сингари ижод ва илм аҳли билан яқин алоқада бўлган. 1831 йили В.Шекспирнинг “Отелло” трагедиясидан олиниб, эркин таржима қилинган қуйидаги шеър ўз даврида куйга солиниб, ижро этилган. Ушбу романснинг Ойбек томонидан 1939 йилда бажарилган таржимаси В.Г.Белинскийнинг “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” мақоласи таркибида чоп этилган.

ДЕЗДЕМОНА РОМАНСИ

Ўйга толиб ўтирарди бечора қиз сояда,
Эзар эди ҳасрат уни, берилганди нолага:

“Куйлангиз сиз мажнун толни,
Менга мажнун кўк толни!”

Кўкрагига қўлларини астагина қўйди у,
Бошини ҳам тиззасига жимгина у олди; сув –
Тўлқинлари ҳайқириб қаршисидан оқарди,
Унинг ожиз фиғонини у тўлқинлар айтарди,
“Ай, мажнун тол, сен, мажнунтол,
Ай, ям-яшил мажнун тол!”

Тўлиб-тошиб оқар эди унинг қайноқ кўз ёши,
Кўз ёши-ла юмшаганди у ернинг ваҳший тоши.
“Ай, мажнун тол, сен, мажнун тол,
Ай, ям-яшил мажнун тол!”

Бу ям-яшил, бу мажнун тол
Менга гултож бўлажак,
“Ай, мажнун тол, сен, мажнунтол,
Ай, ям-яшил мажнун тол!”

Анна АХМАТОВА

Анна Андреевна Ахматова (асл фамилияси Горенко) (1889–1966) – машхур рус шоираси. 1941–1944 йилларда Тошкентда яшаган. Ойбек билан яқин ижодий алоқада бўлган.

“Мардлик” шеъри 1942 йил февралда Тошкентда ёзилган ва дастлаб “Правда” газетасида, шунингдек, “Ташкентский алманах”да эълон қилинган. Ушбу шеър таржимаси биринчи марта Ойбек “Мукамал асарлар тўплами”нинг XVII жилди (1981) да нашр қилинган.

1942 йили Тошкентда ёзилган “Боғда ғалати чуқур...” шеъри Ленинградда бомбардимон вақтида ҳалок бўлган Вова Смирнов хотирасига бағишланган. Таржима биринчи марта Ойбек “Мукамал асарлар тўплами”нинг XVII жилди (1981) да эълон қилинган.

А.Ахматованинг юқорида номлари қайд этилган ҳар икки шеъри уруш даври рус лирикасининг асосий йўналишини белгилаб берган.

МАРДЛИК

Биз биламиз тарозуга қўйилмиш нима,
Бу куннинг ҳам мазмуни аён.
Мардлик чоғи мард туйғулар тошди сийнадан,
Мардлик бизни тарк этмас бир он.

Даҳшат эмас, ночор бир ўқ келтирса ўлим,
Кўзимизга кўринмас уй-жой.
Лекин сени сақлаймиз, рус тили, бир зум
– Унутмаймиз, бу сўз улуғ, бой.

Гард юктирмай эркин, гўзал, сени элтамиз,
Сўйлар сенда набиралар, асоратдан биз,
Қутқарурмиз сени абадий!

* * *

Боғда ғалати чуқур.
 Чироқлар ўчик босим.
 Питернинг етимлари,
 Менинг болажонларим!
 Ер ости нафас бўғар,
 Пармалар чаккани ғам.
 Бомбалар дўзах тўқир,
 Чинқирар бола бирдан.

1

Жажжи қўлинг билан эшигимни қоқ –
 Очаман; очардим сенга ҳамиша.
 Мен энди баланд тоғ, қизгин ва кумлоқ
 Сахролардан ошдим, лекин мен сени –
 Унутмайман. Кўнглим узмайман ҳар чоқ...
 Эшитмадим сенинг инграшингни ман,
 Сўрамаган эдинг мендан парча нон.
 Келтира қол менга яшил майсадан
 Ё бўлмаса нозик гуллаган навда, –
 Қилгандинг-ку ўтган баҳор армуғон.
 Гўзал Невамизнинг совуқ ва тоза
 Сувидан бир қултум сен келтира қол.
 Олтин соч бошингдан у қонли яра –
 Изларини ювиб қўяйин дарҳол.

Ондра ЛИСОГОРСКИЙ

Чех шоири Ондра Лисогорский, (асл исм-шарифи Эрвин Лой) 1905 йилда туғилган. Ляш адабий тилининг асосчиси. Немис баронларига қарши мустақиллик учун курашган ляш миллий қаҳрамони Ондраша ҳамда ляш исёнкорлари маскани Лисая гора номларидан ўзига тахаллус ясаган. Прага, Сорбонна ва Рим университетларида таҳсил олган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда яшаб, ижод қилган.

САМАРҚАНД КУЗИ

Шамоллар Чингизнинг ваҳший қўшини
 Сингари ёприлди кузги водийга
 Куёш сариқ тонгни қоплаган куни.

Деворлардан ошиб изғир бетиним
 Чинорлардан учган супра япроқлар,
 Қайтиб келмас қушлар каби бўлур жим.

Барглар қани? Қаерда йўқолур бари?
 Чексиз сахроларга қанча мартаба
 Бу ердан боқмишди бир чоқ Навоий.

Самарқанд боғлари, мевазорлари –
Зар тўла косадир, еллар олтинни
Кўп дафъа учирган кумликлар сари.

Замон гирдобида шундай боғчалар,
Шундай узокликлар, шундай соф само.
Қайлардандир эсган шўх шаббодалар –

Оёғимга отди чинор япроғин;
Учирди кумларга, шаҳардан узок,
Билмайман қай боғдан, қай уйдан локин?

Беш юз йил – кичкина одим сингари
Шеърнинг нафасида абадият бор.
Мана асримизга келди Навоий.

Хазонларнинг сариқ гирдобида у,
Тўнган бармоқлари тутмиш сариқ барг.
Европада қанча гулзор ва сўлим –

Меваги боғларни қийратар бўрон,
Шоир кўрар доно кўзлари билан.
У гўзал боғларни ўстирган боғбон.

Тиғ тутолмас заиф қўлида япроқ,
Ҳимарар у. Лекин мангу руҳида
Туғилур мўъжиза, улуғ эзгу, ҳақ.

Шоирнинг сўзига хос бир мўъжиза.
Бу мўъжиза бутун асрга ҳукм!
Шундай мўъжизаким, жаҳон юзига –

Булут орасидан шоирдек тоза,
Лоладек кип-қизил янги бир аср –
Туғилар, нур билан тўлар дунёда.

ОЙБЕКНИНГ ТАРЖИМОНЛИК МАҲОРАТИ

XX аср ўзбек адабиётининг барча атоқли арбоблари ижодига назар ташласак, улар адабий меросида таржиманинг муҳим ўрин эгаллагани кундек равшан бўлади. Ойбекнинг адабий мероси ҳам шу маънода истисно эмас. Уз ҳаётлари ва ижодларини миллатни уйғотишдек буюк ишга бағишлаган адибларнинг Шарқ ва айниқса, Фарб адабиёти дурдоналарини ўзбек тилига таржима қилишлари нафақат миллий адабиётимиз бадий уфқлари ва имкониятларининг кенгайиши, балки айни пайтда миллат бадий онгининг юксалиши, тафаккурининг кенг қанот ёзиши, адабий-эстетик дидининг сайқал топишида катта аҳамиятга молик бўлган. Шунинг учун ҳам ўзбек бадий таржима мактаби XX аср бошларида Туркистонда, сўнгара Ўзбекистонда янги тараққиёт босқичига кўтарilib, ўзбек халқига рус ва жаҳон адабиётининг буюк намояндалари ижоди билан яқиндан танишиш, янги бадий оламни кашф этиш имкониятини яратди. Ойбек устозлари бошлаб берган шу

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

163

муборак ишни меҳр билан давом эттириб, ижодий ҳаётининг қарийб барча босқичларида бадиий таржимага алоҳида эътибор ва муҳаббат билан қаради.

Бадиий таржима – бир миллий адабиёт дурдонасини иккинчи миллий адабиётнинг, бинобарин, бошқа бир халқнинг бадиий мулкига айланишига, шу миллий адабиётнинг бадиий имкониятлари ва тасвир аслаҳаларининг бойишига имкон берадиган санъат соҳаси. Айни пайтда таржима, В.Жуковский ифодаси билан айтсак, “шоирнинг қули” ёки “рақиби” бўлган таржимоннинг меҳнатини қадрлайдиган, уни иқтисодий жиҳатдан таъминлайдиган муҳим моддий манба ҳамдир. Шунинг учун ҳам таржимага одатда турли мақсадда ёндошилади.

1937 йилнинг бўронли кунларида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчирилиб, асарлари матбуот юзини кўрмаган, Тил ва адабиёт институтидан ҳайдалиб, маош нималигини унутган Ойбекнинг бир-икки йил мобайнида кимларнингдир номларидан бир неча ижтимоий-сиёсий рисоаларни таржима қилиб, тирикчилик ўтказгани ҳеч кимга сир эмас. Аммо қатағон бўрони ҳийла тиниб, 1938 йил сўнгида Ўқув-педагогика давлат нашриётига таржимон-муҳаррир бўлиб ишга кириши билан у катта хайрли ишга қўл урди: “Антик адабиёт хрестоматияси”нинг Рим адабиётига бағишланган махсус жилдини қисқа муддатда ўзбек тилига таржима қилди. (Дарвоқе, бу хрестоматиянинг Юнон адабиётига бағишланган русча нашри нима сабабданир чоп этилмай қолган.) Ойбек шу таржима асари билан ўзбек китобхонига антик Рим адабиёти билан илк бор танишиш имконияти ва нашидасини берди.

Бугун “Жаҳон адабиёти” муштарийлари эътиборига ҳавола этилаётган машҳур италян лирик шоири Кай Валерий Катуллнинг шеърлари бундан камида икки минг йил аввал ёзилган. Ойбек “Даққи Юнус”дан қолган бу шеърларни таржима қилишда шоир “ҳис-туйғулари ҳақиқати”ни сақлашни, сақлабгина қолмай, уни бадиий ҳақиқат либосига ўраган ҳолда ўзбек китобхонига тақдим этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Шундай шеърлар бўладики, агар уларни ўқиб, тушуниб, ҳис қилиб, ўзингизни завқ-шавқнинг жўшқин булоғида ҳис этсангиз, уларнинг шоирона гўзал ва бетакрор таҳлил ва шарҳларини ўқиб, шундан ўн-йигирма барабар ортиқ завқ-шавқ булоғига ғарқ бўласиз. Камина ўтган асрнинг 40–50-йилларида В.Г. Белинскийнинг шеърят ҳақидаги мақолаларини ўқиб ва шу мақолаларидаги Пушкин шеърларининг нозик эстетик таҳлили билан танишганимдан сўнг, унинг “Тун нури соҳир...” шеъри жаҳон лирикасининг мислсиз дурдоналаридан бири эканига амин бўлганман. Шу шеър ўзбек тилига Ойбек қалами билан таржима қилинган. Билмадим, балки унинг бошқа таржималари ҳам бордир. Аммо Ойбек шу шеърни эркин таржима қилмагани, аксинча, рус шоирининг ҳар бир сўзи ва образини айнан сақлаб қолганига қарамай, шеър шундай ўқиладики, унинг рус тилидан таржима қилингани хаёлингизга ҳам келмайди. Шеърнинг ички мусиқаси сизни ўзининг сеҳрли оғушига тортиб олади. Ҳатто “эвадалквивир”нинг нимани англатаётгани ҳам сизни қизиқтирмай қўяди.

Буюк рус танқидчиси бу шеърни келтириб, бундай ёзган эди: “Бу нима? – сеҳрли картинами, хаёлий кўринишми ёки кўкдан янграган ва шайдо қилувчи испан қизининг муҳаббат ва орзулар билан ҳорғин боши устидан учиб ўтган мусиқий аккордми?.. Зийнатли, эҳтиросли жануб кечасининг сирли, шаффоф қоронғилиғида янграган серенада садоларими, балконга лоқайд суялиб, гўзал кечанинг хушбўй ҳавосини чанқоқлик билан ютиб, нозанин испан қизи эшитган, интизор ва туйғуларга тўла серенада садоларими?..”

Агар Ойбек таржимасидаги “Тун нури соҳир...” шеърини ўқисангиз,

Пушкин шеъридаги Белинскийни ҳаяжонга солган барча ҳолатлар таржимада ҳам айнан сақланганини кўрасиз.

Пушкиннинг бу икки лирик дурдонаси Белинскийнинг “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” мақоласида тўла келтирилган. Ойбек 1939 йилда шу мақолани бояги шеърлар билан бирга ўзбек тилига таржима қилган. Аммо шу воқеадан роса уч йил аввал унга – ҳали бадиий таржимада катта ижодий тажриба ҳосил қилмаган шоирга рус шеъриятининг шоҳ намуналаридан бири – “Евгений Онегин” шеърий романини ўзбек наволарида янграйтиш вазифаси топширилган эди. Ойбек улуғ шоир вафотининг 1937 йилда нишонланажак 100 йиллиги муносабати билан бошланган шу ижодий маъракада иштирок этиш учун Элбек, Шайхзода, Усмон Носир, Темур Фаттоҳ сингари қаламкаш биродарлари билан бирга Чимён тоғининг ҳушҳаво этакларида тикилган ўтовлардан бирини ўзига маскан қилиб олади. Пушкин асаридаги романтик ҳарорат билан хушманзара Чимён тоғлари ўртасида буюк уйғунлик мавжуд эди. Шу уйғунлик унинг Пушкин асари руҳига киришида ўзига хос калит бўлиб хизмат қилди.

Мазкур асар қаҳрамонлари яшаган даврда рус жамиятини Франция маданияти, француз тили, француз таомларидан четда тасаввур қилиш маҳол. Асар тили француз ёзувчилари ва асарларининг, ҳатто француз таомларининг номлари билан тўла. Бунинг устига, асар 9 ҳижоли ямбда 14 сатрдан иборат, абабвэггедееё тарзида қофияланган “Онегин банди” билан ёзилган. Таржимон Пушкиннинг романтик руҳ билан йўғрилган асаридаги бадиий латофатни ўзбек тилида ёрқин ифодалашдан ташқари, “Онегин бандлари”нинг темир панжасидан четга чиқмаслиги, иложи бўлса, 9 ҳижоли сатрдаги жўшқин руҳ ва суръатга риоя қилиши, киши ва таом номларини ўзбек китобхонига тушунарли тарзда етказиши лозим эди. Бу фавқуллодда оғир ва машаққатли вазифани Ойбек шараф билан бажарди.

Асар бир неча бобдан ва ҳар бир боб ўнлаб “Онегин бандлари”дан ташкил топган. Воқеалар тасвири жараёнида Пушкин шеъри гоҳ шалолла бўлиб тошади, гоҳ чуқур дарё ўлароқ салобат касб этади... Масалан, шоир Петербург театри саҳнасида жавлон урган раққосаларга нигоҳ ташлаганида, унинг ҳис ва туйғулари шалолла ўлароқ шарақлаб оқади. Ойбек асарнинг шундай парчаларини ҳам, ҳис ва туйғуларнинг шиддатли ҳаракати секин-аста тиниб, фалсафий ўзанга тушгандаги ҳолатини ҳам ўзбек тилида шундай маҳорат билан акс эттира олганки, унинг Пушкиннинг “қул”ига эмас, балки том маънодаги “рақиб”ига айланганини кўриб, ҳайратга тушасиз.

Биз “Евгений Онегин”нинг бояги “ўт ва муз” аланга олган саҳналарини эмас, балки китобхонни бир оз ўйлантирадиган, Пушкин ва Ойбекнинг шеърий маҳорати “таъми”ни бемалол туйиш мумкин бўлган парчасини журналхонлар эътиборига ҳавола этишни мақбул кўрдик. Аммо бу ҳол таржиманинг бошқа саҳифалари бундай бадиий завқ уйғота олмайди, деган фикрни мутлақо англабмайди.

Одатда шоир ва ёзувчилар ўз асарларининг тезроқ китобхон қўлига етиб бориши ҳақида қайғурадилар. Зотан, шеър, ҳикоя ёки таржима, аввало, китобхон учун яратилади. Бу ҳақиқатни инкор қилишга бирор асос бўлмаганига қарамай, Ойбек унга айрим ҳолларда итоат этмаган. У Анна Ахматова ва Ондра Лисогорскийнинг юқорида эълон қилинган асарларидан ўзи завқлангани ва шу асарларга меҳр иплари билан боғланиб қолгани учун уларни ўзи учун таржима қилган. Бу асарларни бугун Ойбек таржимасида китобхонга бемалол тақдим қилиш мумкин. Зеро, уларнинг ҳам манглайига Ойбекнинг таржимонлик ва шоирлик муҳри босилганки, бу муҳр биз, авлодлар, учун табарруқдир.

Ойбек Пушкин асарларини таржима қилганида, аслият руҳини сақлаб

қолишга, улардаги бадииятнинг олтин кукунлари таржимада ҳам тов-ланиб туришига қандай йўллар билан эришган бўлса, Козлов, Ахматова, Лисагорский шеърларини ўзбек тилига ўзгирганида ҳам шу йўллар ва тамойиллардан чекинмади. У, аввало, бу асарларнинг ўзидан катта эстетик завқ олди, ўзбек китобхонларининг ҳам улардан шундай завқ-шавқ олишлари лозимлигини бир дақиқа бўлсин унутмади. Аслиятнинг ғоявий мазмунинигина эмас, бадиий шаклини, поэтик образлар жозибасини, гўзаллигини ҳам таржимада ифодалаш Ойбек-таржимон учун энг муҳим шарт эди.

Агар ҳурматли журналхонлар эътибор берган бўлсалар, Ойбек-таржимон ўзбек халқини аввало жаҳон бадиий маданиятининг дурдоналари билан таништиришга, шу асарларнинг ўзбек адабиёти хазинасидан ҳам ўрин олиб, китобхонларнинг бадиий мулки бўлиб қолишига интилган. Бу, “Минг бир кеча”лар, “Калила ва Димна”лар, “Шоҳнома”ларни туркийга таржима қилган фидойи устозлардан қолган анъана эди. Ойбек ана шу муборак анъанани янги тарихий-маданий шароитда муваффақият билан давом эттирди.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори

ТАҲРИРИЯТДАН

Замон шиддат билан ўзгармоқда, тараққиёт тезлашаётир, глобализм дунё тарафларини эгаллаётир, шахслар, жамиятлар, халқлар ва давлатлар ўртасидаги ўзаро ижтимоий муносабатларнинг шаклу шамоийли тобора ўзгариб, кун сайин мукаммаллашиб бормоқда. Шундай шиддатли ва талотўпли бир даврда адабиётга, мутолаага, адабий асарларга, умуман, ижодкор аҳлига қўйиладиган талаблар ҳам янгиланиб бормоқда. Бу орада ўтмиш замонларда битилган баъзи ижод намуналари унутилиб, унут бўлган баъзи асарлар эса қайта “тирилиб”, ўқувчиларнинг кўнгил мулкига айланмоқда, сараланмоқда, “мумтоз асарлар” деб эътироф этилаётган янги асарлар пайдо бўлмоқда. Бинобарин, ҳозирги кунда ана шундай эстетик сараланишлар жараёнида дунё адабиёти, маданияти, санъатида эътироф этиб келинган асарларга, қадриятларга янгича нигоҳ билан назар ташлаш эҳтиёжи тузилаётгани ҳам бор гап. Шуларни ҳисобга олган ҳолда “Дунёнинг буюк романлари” деган янги рукн очиб, унда жаҳон адабиётининг дунё эътироф этган энг улуг, энг сара намуналари билан ўқувчиларимизни таништириб боришга ниятландик.

Таъкидлаб ўтиш жоиз бўлган гап шуки, роман жанри ҳар бир халқнинг адабиётида ҳал қилувчи, асосий ўринни эгаллаб келади, яъни роман адабиётнинг гултож жанрларидан саналади. Европа халқлари адабиётида ҳам, Осиё, Африка, Америка халқлари адабиётида ҳам роман жанри етакчи ўрин тутди. Ҳинд адабиётисидаги “Маҳабҳорат”, “Рамаяна” каби жуда қадимий асарларда ҳам, араб халқлари орасида кенг тарқалган “Минг бир кеча” китобидаги ажабтовур қисса-ҳикоятларда ҳам, ёки ўзимизнинг “Алпомиш”, “Гўрўгли” каби эпик достонларимизда ҳам “роман” деб атагулик хусусиятлар мавжуд. Япон, хитой, корейс адабиётида ҳам роман жанри талабларига тўла жавоб бера оладиган қадимги асарлар бор. Уларнинг баъзилари ўқувчиларга ҳозирги Европа тушунчасидаги “роман” деб аталмиш атама билан тақдим қилинаётир, масалан, японларнинг “Гензи-монологатори” (“Гензининг бошдан кечирганлари”), “Тайра сулоласи ҳақидаги роман” асарлари ана шундай атама остида нашр қилинган. “Роман” тушунчасининг адабий жанр сифатида шаклланиши Европа адабиётида кейинги асрларда кечган бўлса, вақтлар ўтиши билан, ҳозирги пайтга келиб, жаҳон адабиётида роман жанрининг ҳажми (кўлами), мавзуси, кимга мўлжаллангани, қаерда ёзилгани, йўналиши, услубига кўра “роман-диалогия”, “трилогия”, “тетралогия”, “эпопея”, “роман-памфлет”, “тарихий роман”, “сиёсий роман”, “роман-миф”, “роман-эртас”, “нақл-роман”, “фантастик роман”, “детектив-роман”, “спорт романи”, “аёллар романи”, “роман-вестерн” каби турлари пайдо бўлди. Албатта, биз кейинги мақолаларимизда романнинг бундай турлари ҳақида ҳам, роман ёзувчи адиблар борасида ҳам, шунингдек, умуман роман назариясига оид маълумотлар борасида ҳам айтиб, мулоҳазаларимизни ўртоқлашишга ҳаракат қиламиз.

Шу мақсадда, таҳририят режасига кўра, дунё халқлари адабиётида

яратилган, кўнлаб тилларга таржима қилинган, ҳақли равишда эътироф этилиб, тан олинган, тилга тушган романлар билан ўқувчиларимизни таништириб бориши, уларга бугунги кун китобхони кўзи билан қараб баҳо беришни муддао қилдик. Албатта, дунёга шухрат солган, бестселлер бўлиб қўлма-қўл ўқилган асарларни вақти-вақти билан қайта қўлга олишининг ҳам, унга янгича назар солишининг ҳам ўз завқи бор. Қолаверса, бугунги олатасир замонда китобхон диққатини дунё маданиятининг мумтоз намуналарига тортиши, ўқувчининг қизиқишини ошириши, шунинг баробарида ўқувчи қавмининг мутолаа доирасини кенгайтириши адабиётга, маънавиятга, эзгулик тарғиботига хизмат қилади. Шу маънода, биз бугунги суҳбатимиз йўналишини Европа адабиётининг, аниқроғи, француз адабиётининг мумтоз асари, қолаверса, жанр номи илк бор нисбат берилган Франсуа Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэль” романи томон бурмоқчимиз. Муҳтарам журналхонларимиздан илтимосимиз қуйидагича: жаҳон халқлари адабиётида минглаб, ўн минглаб ажойиб ва гаройиб романлар яратилган, сиз яна айнан қайси бир адибнинг романи, ундаги воқеалар ва сюжети, муаллифнинг ижод йўли ҳақида ўқишни истар эдингиз? Ёки умуман, дунё маданиятида, санъатида, кино, театр, тасвирий санъат, мусиқа оламида яратилган қандай асарлар сизни кўпроқ қизиқтиради ва улар ҳақида қандай маълумотларга эга бўлишни хоҳлайсиз? Мана шу саволларга жавоб битилган мактубларингизни юборсангиз, бу билан рўқимиз материаллари янада бой ва ранг-баранг бўлишига, мукаммаллашувига туртки берган бўлардингиз. Ҳозир эса, танишинг:

Франсуа РАБЛЕ (1494–1553)

Рабле ижоди ўз таъсирига кўра шу қадар улғу эдики, гоҳо муаллиф номи унинг панасида қолиб кетади. Рабленинг ҳаёти ҳақида хилма-хил афсоналар юрарди: унинг отаси трактир (кичикроқ ошхона) эгаси бўлган, унинг ўзи эса тараллабеодод ҳаёт кечирган. Рабле ўлаётганда оғзидан бетаҳоши сўзлар чиққан эмиш. Ёлгондан ростни ажратиш учун олимлар озмунча тер тўкмаганлар. Машҳур китобнинг яратувчиси Шинон яқинидаги Луара водийсида жойлашган Ла Девинья деган жойда дунёга келган. Унинг айнан қачон туғилганини ҳалигача билмаймиз, 1483 ва 1495 йиллар оралиғида бўлса керак. Рабленинг отаси ҳуқуқшунос бўлиб, бой шаҳар казолари орасида анча-мунча обрўга эга бўлган, романда Грангузье номи остида келади. Тахмин қилишларича, Рабле оилада эрта, етти ёки тўққиз ёшида роҳиб бўлган ёш болакай эди.

Роҳиблик Раблени бахтли қилолмади. Буни унинг асаридан яққол билиб олса бўлади. У бир монастирни бошқаси билан алмаштириб, эркин руҳоний бўлиб олади ва Монпалье университетида тиббиётни ўргана бошлайди. Ҳозирги тиббий олий ўқув юртлари талабалари унинг муваффақиятларига ҳавас қилса арзийди. 1530 йилда ўқишни тугатгани ҳақидаги дипломни олиб, Рабле 1531 йилдаёқ Гиппократ ҳақида маърузалар ўқийди, яна бир йил ўтгач эса у Лион касалхонасининг шифокори қилиб тайинланади.

Шу ерда у номини абадий шарафга бурковчи китобларини ёза бошлайди. Бу шонли воқеа содир бўлган вазиятларнинг қанақалигини акс эттирувчи ашёвий далил йўқ, аммо шу нарсани биламизки, 1532 йилда “Баҳайбат ва улкан одам Гаргантюа ҳақидаги буюк ва бебаҳо йилномалар” деган ном остида халқ китобчаси пайдо бўлди. Унинг муаллифи Рабле эмасди, бироқ уни Рабле таҳрир қилган бўлиши мумкин. Мана шу китобча Раблега қалам олиб, давомини ёзишдек бахтли фикрни қулоғига айтган. Китоб омманинг

кўнглига ёқди ва муаллиф романга янги кириш сўзи ёзишга қарор қилди, бу билан Гаргантюа қилиқларининг ўз версиясини китобхонлар ҳукмига ҳавола қилади. Китоб номи аввалгидай қолди, фақат тадрижий жиҳатдан иккинчисидан олдинги биринчи қисми кейинроқ ёзилган эди. Учинчи ва тўртинчи китобларда (“Le Tiers Livre”, “Le Quart Livre”) Пантагрюэлнинг кейинги саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилинган. Бешинчи китоб (“Le Quint Livre”) Рабленинг вафотидан кейин чоп этилган эди ва унинг аслиятлиги кескин баҳсларга сабаб бўлганди. Кўпчилик тадқиқотчилар шундай тўхтамга келишганки, қоралама кўлёмани тугаллашга улгурмаган Раблега қарашлидир. Аммо уни нашрга бошқа одам тайёрлаган.

Рабле ислохотлар бошида ижод қилган, ўшанда даҳрийликда заррача шубҳа қилинган одам қаттиқ жазога тортилган, бундай жазони ўзгартириб бўлмаган. Унинг дўстларидан бири, ношир Эттен Доле даҳрийликда айбланган ва ўтда куйдириб ўлдиришга ҳукм қилинган эди. Рабле протестант ҳам, хурфикр ҳам, даҳрий ҳам эмасди, диний масалаларга жиддий қарар эди. Аммо у черков тизимининг шартаки танқидчиси эди. Ўтмишда роҳиблик паллаларида Рабле францискан тариқатидаги монастирлик асосларининг зиддиятларига дуч келди. Тариқат муқаррар равишда лаёқатли йигитчага ҳасад кўзи билан қараган ва унинг юнон тили машғулотларига қаршилик кўрсатган эди. Энди Раблега Сорбоннанинг илоҳиётшунослари чанг солдилар – улар Франциядаги ортодоксалчилар таянчи ва ашаддий ғанимлар эди. У ўйлаб-нетиб ўтирмай кардинал Жан дю Белле ҳомийлигини қабул қилди, у билан шахсий табиб ва ишончли маслаҳатчи сифатида Римга бир неча марта саёҳат қилди. 1546 ва 1547 йилларни Рабле Мецда ўтказди, у пайтда Сорбоннадан анча олисда жойлашган Мец Франция таркибига кирмасди. 1550 йилда Париждан бир неча миль наридаги Медондаги диний хизматдан Рабле истеъфога чиқади. Рабле 1553 йилда вафот этди ва миш-мишларга қараганда Парижда дафн қилинган. Бироқ унинг қабрини топиш имкони бўлмаган. Рабле шу қадар илтифотли инсон эдики, ҳар бир одам унда кўнглига ёққан ҳамма нарсани топар эди. Баъзилар учун у ҳазилкаш қизиқчи бўлса, бошқалар уни хушёр ислохотчи-ахлоқшунос деб билгандилар. Бундай ислохотчи ўз ваъзларига одобдан ташқари шакл бериб, кўпроқ тарафдорлар тўплай оларди. Бу нуқтаи назарнинг ҳар иккаласи ҳам жиддий мулоҳазаларни талаб этади. Бироқ Рабле бизга ким бўлиб намоён этилган бўлмасин, унда муаллифга замондош бўлган давр кўзгудагидек акс этиб туради. Ҳаётнинг, тафаккурнинг бирон-бир жиҳати йўқки, унинг китобларида ўз аксини топмаган бўлсин, зеро, англашга муҳаббат, ажойиб ҳаётсеварлик илк Уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятини ташкил этади.

ГАРГАНТЮА ВА ПАНТАГРЮЭЛЬ

Қатнашувчилар

Қаҳрамонлар романда уларнинг пайдо бўлиш тартиби бўйича тақдим этилган. Бутун китоб ва ҳар бир бобдан олдин-кейинги воқеаларнинг қисқача тафсилоти келтирилади. Бу рўйхатда биринчи (“Гаргантюа”) ва иккинчи (“Пантагрюэль”) китобдаги қаҳрамонларнинг исмларигина келтирилган. Барча номлар улар французча матнда қандай тақдим этилса, ўшандай ёзилмоқда.

Алкофрибас Назье (Франсуа Рабле номининг анограммаси) муаллиф лақаби.

Гаргантюа (Рабледан анча олдин машҳур бўлган афсонавий исм) – қувноқ, улкан-мечкай, биринчи китобнинг бош қаҳрамони.

Грингузье (катта ҳалқум) – Гаргантюанинг отаси, биринчи китобда – Шинон атрофидаги жойда мулкларнинг ҳукмрони; иккинчи китобда – Утопия қироли; оққўнғил қишлоқ боёнига ўхшаб кетади.

Тубал Олаферн (икки библия номи) – Гаргантюанинг биринчи муҳаббати, эски урфдаги педант (расмиятчи одам).

Эвдемон (бахтли, омадли) – Гаргантюога ҳамроҳ бўлган маҳрам.

Дон Филипп де Маре (эҳтимол бор бўлган, аммо бизга нотаниш кимса) – боён, Грингузье ўғлининг таълим олиши бўйича шу билан маслаҳатлашади.

Мажстр Ианотус де Брагмардо (эҳтимол, муайян бир олимнинг кулгили қиёфаси) – Париждаги Биби Марям жомесининг кўнғироғини қайтариб олиб келишга юборилган Сорбонна мантиқшуноси; овози панг, тили чучук педант.

Понекрат (бақувват, кучли) – инсонпарварлик таълимоти масалаларида Гаргантюанинг мураббийи.

Гимнаст (атлет) – Гаргантюанинг сайиси.

Ризатом (илдизқирқар) – Гаргантюанинг маҳрами ва боғбони.

Пикрахол (аччиқ зардоб) – жангари ва такаббур қирол Лерне; М.де Сент-Март деган одам унга прототип бўлиб хизмат қилган, Рабленинг отаси у билан судлашган.

Фанфарон (мақтанчоқ) – Пикрохолнинг жўмард саркардаларидан бири.

Жан-Тишмайдалагич ака – аббатликни Пикрохолдан сақлаб қолган сейалик шавкатли роҳиб.

Ульриз Галле (Эҳтимол, Жан Галледир, Рабленинг Сент-Март билан судлашган отаси шу ном остида яширинган) – Грангузьенинг Пикрохолга юборган элчиси.

Пантагрюэль (Рабледан анча олдин машҳур бўлган афсонавий исм; даставвал, ташналикни қондирадиган майда иблис) – Гаргантюанинг ўғли, иккинчи-бешинчи китоблари қаҳрамони; ақлли, кўпёклама таълим олган шахзода.

Бадбек – кўзи ёриётиб оламдан ўтган Пантагрюэлнинг онаси.

Эпистемон (тажрибали) – Пантагрюэлнинг мураббийи.

Лимузинчи талаба – Париж дорилфунуни талабаси, лотинлаштирилган гротеск (масхарабоз) лаҳжасида гапиради.

Панург (ҳар нарсага қодир, каззоб, муттаҳам) – Пантагрюэлнинг маблағларда доғули, пойинтар-сойинтар иш кўрувчи ҳамроҳи.

Шаробхўр ва Кетялар – икки судбоз, уларнинг баҳсини Пантагрюэль бир ёқлик қилади, ҳар иккови кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жанжалдан боши чиқмайди.

Таумаст (хайратомуз) – Панург мубоҳасалар олиб борган инглиз олими (эҳтимол, сэр Томас Мор¹ бўлгандир).

Эвсфин (барваста) – Пантагрюэлнинг ҳамроҳи.

Карпалим (эпчил) – Пантагрюэлнинг бошқа ҳамроҳи.

Анарх (қонунсиз) дипсодлар (“муштоклар”) қироли, Пантагрюэль уни мағлуб этган.

Утопия (ўзи йўқ жой) – Гаргантюа қироллигининг Томас Морнинг шу жойдаги китобидан олинган номи.

¹ Инглиз уттопик социалисти.

РОМАННИНГ СЮЖЕТИ

Гаргантюа – Шинондан сал нарида истиколат қилувчи одамшаванда улкан зот. Утопия қиролининг дабдабали унвонига сазовор бўлган отаси Грангузье аслида бор-йўғи қишлоқ боёни бўлиб, унинг мулки бир неча миль квадратни ташкил этади. Гаргантюа болалигидан хайратомуз кўмақайлиги билан танилади, қолган нарсаларда барча ўсмир болалар қандай бўлса, у ҳам шундай. Эскича таълимдан қоникмаган отаси ўғлини Парижга ўқишга юборади. Унга мураббий Понократ ҳамроҳлик қилади, у Гаргантюанинг онгига ўз замонасининг янги инсонпарварлик қарашларини сингдиради. Шаҳарда Гаргантюа бир қанча саргузаштларга дуч келади. Шулардан бири Париждаги Биби Марям ибодатхонасининг кўнғирокларини ўғирлашдир. Бу кўнғирокларни Гаргантюа биясининг бўйнидаги мунчокқа осиб қўймоқчи бўлади. Шу орада Грангузье ва кўшниси монарх Пикрохол ўртасида чи-накам уруш чиқади. Пикрохол исми остида Рабленинг отаси билан судлашиб юрган ер эгаси тасвирлангани истисно этилмайди. *Casus belli* пуч гап бўлиб чиқади: қирол Пикрохолнинг фуқаролари бир неча конни ўғирлашади, аммо уруш ҳазилакам тус олмайди, бу қонга қон, жонга жон урушига айланади. Отасидан хабар келгач, Гаргантюа шоша-пиша уйига қайтади ва рақибининг абжағини чиқаради. Бунда унга Жан – Тишмайдалагич лақабли бетайин роҳиб ёрдам беради – у француз роҳиби Тукдан бир туки кам эмасди. Миннатдорлик юзасидан Гаргантюа Жаннинг онаси учун дабдабали аббатлик қуриб беради, унинг ҳаёти ўрта аср монастирлик ҳаётига мутлақо тескари тамойилларга асосланган эди. Монастирнинг эркагу аёл аҳли бир-бирлари билан никоҳдан ўтишлари мумкин эди: улар тоат-ибодатлар билан вақт ўтказмай, спорт ўйинлари ва гуманитар илмларни ўрганиш билан машғул бўладилар. Монастирдаги “Истаган нарсангни қил”, деган шиори шундан яққол гувоҳлик бериб турибди.

Иккинчи китоб биринчисининг қайсидир маънода заиф такрори ҳисобланади. Унинг бош қаҳрамони Гаргантюанинг ўғли Пантагрюэль бўлиб, отасидан олийжаноблик ва сира сўнмас иштахани мерос қилиб олган. Отасига ўхшаб, у ҳам Парижга боради, у ерда ҳуқуқ ва фалсафий муҳоқасаларда иштирок этиши шарофати билан машҳур бўлиб кетади. Шу ерда у китобнинг аксилқаҳрамони, каззоб Панург деган одам билан ошлашиб қолади. Унинг Пантагрюэль билан муносабатлари Фалстафнинг шахзода Хел билан муносабатларини эсга солади.

Шу орада дипсодлар (“муштоқлар”)нинг Утопияга бостириб қирганлари ҳақида хабар келади. Пантагрюэль қайтиб келади-да, душман кўшинини тор-мор этади – у ўзидан шунчалик кўп пешоб чиқарадики, яқин-атрофида турган одамлар битта қолмай пешобга ғарқ бўлиб ўлади.

Учинчи китобда Панург қонун бўйича янги уйланган эркак ҳарбий хизматга бир йил кейин чақирилишини эслаб, уйланишга жазм қилади ва дўстларидан маслаҳат сўрайди. Улар аёлларнинг феъл-атвори ва ижтимоий аҳволини муҳокама қилиб, охири кўринмас баҳсга киришиб кетадилар, бир қанча бообрў олимларга – илоҳиётшунос, қонуншунос, фалакшунос, шифокор, файласуф ва қизиқчиларга мурожаат қиладилар. Уларнинг жавоблари бир хил бўлса-да, тасалли бермас эди, бироқ тиниб-тинчимас Панург яна бир кишининг фикрини билишни истади: у Илохий Шишанинг Оракулидан ёрдам олишни тавсия этади. Учинчи китоб сайёҳлари ўзлари билан олиб юрадиган пантагрюэлион номли гиёҳнинг тавсифи билан яқунланади. Гиёҳ аслида наша ўсимлиги эди, унинг мана бунақа аталишига сабаб, девқомат Пантагрюэль мудом ташналик азобини тортиб юради, жаллод сиртмоғи шаклидаги наша (кўкнор) эса бўйинни қилтирик

1 *Casus belli* (лот.) – урушга баҳона.

қиладиган хусусиятга эга.

Тўртинчи ва бешинчи китоблар Оракулни қидиришдаги саёхатлар тафсилотларидан иборат. (Бу китобда олимлар саёхатлар, хусусан, Шимолиғарб йўлини қидиришга отланган сайёхлар ҳақидаги ҳикояларнинг таъсирини кўзда тутадилар). Сайёхлар кўплаб ғаройиб ерларга қўнадилар бу ерлар мажозан турли билим вакилликларини намоён этади, Рабле ўткир кулги остига олган бу даргоҳлар орасида руҳонийлар, қозилар, хазинабонлар, фалсафа олимлари ва бошқалар учрайди. Айрим лавҳалар саёхатчиларнинг ўзида ҳеч қандай маънони касб этмаган шунчаки мулла-жирингини ифодалаган. Бунга шундай бир мамлакат мисол қилиб олиндики, у ерда ҳаво азбаройи совуқлигидан одамлар музга айланиб қоларкан, баҳорда эса эрир экан – бундай саргузаштлар барон Мюнхгаузен лофларидан қайта-қайта такрорланади.

Бешинчи китоб охири нуқул мажозий маънода ёзилган. Шарҳловчилар кўпчилигининг фикрича, Илоҳий Шиша ичида шаробдан кўра ҳақиқатнинг ўзи жойлашган, унинг барча мижозлари у томон интилганлари-интилган. Мақсадга етишдан олдин сайёхлар виждонли ва тиришқоқ халқ яшайдиган Финус мамлакатидан ўтадилар. Йўлни ёритиб бориш учун улар Пьер Ами деган одамни ёллайдилар. Шу ерда Рабле шундай номга эга, Раблега юнон тилини ўргатган роҳиб – Францискола эҳтиром изҳор этади. Охири улар қоҳина Бакбук қўл остида бўлган Оракулга етиб келадилар.

Бакбук барчага бир стакандан зилолдай тиниқ сув улашади, ҳар ким ўз стаканидаги сувда ўзининг севимли ичимлигини кўради, – ҳақиқат ҳам шундай, уни одамларнинг ҳар бири ўз ҳолича тушунади. Оракулнинг нутқини рамзий маънода ҳам талқин қилиш мумкин; у бир маънони илгари суради: “Ич!” Баъзи олимлар шундай тахминга борадиларки, Рабле ўз ривоятини давом эттиришни ният қилган, жуда бўлмаганда Пантагрюэлнинг юртига қайтиши давригача кечган воқеаларни тасвирламоқчи бўлган. Нима бўлганда ҳам китоб яхшилик билан тугайди.

ШАРҲ

Очиғини айтиб қўя қолайлик: Раблени ўқишдан кўра ундан кўпроқ ҳайратга тушадилар. Кўплар асосан унинг уятли ёзувчилик обрўйига маҳлиё бўлиб, бу муаллифни кашф этади. Улар ўзларига бино қўйган ҳолда, модомики, китобда уят нарса учрар экан, ҳаммасини бип-бинойидек англаш учун на саъй-ҳаракатнинг, на лаёқатнинг кераги бор, деб биладилар. Бироқ Рабленинг буюк ижоди кўп ҳолларда ўқувчи учун Жойснинг “Улисс” романи сингари муаммоларини намоён этади: ҳар иккала романда сўзлар бениҳоят кўп ишлатилган, ўндан ортиқ тиллардаги олимлар асарларидан иқтибослар келтирилган, аллақачон унутилиб кетган одамлар ва воқеалар ёдга олинади. Раблени муфассал ўзлаштириш учун бутун умр керак бўлади. Шу боис билими ўртамиёна ўқувчи уни юзаки ва таталаб ўқиганидан хижолат тортмаса бўлаверади. Аввалига “Таргантюа”ни бутунисича қўлга олмоқ зарур, кейин эса ўз маъносига қараб бошқа тўрттала китобдан ёққан-ёққан жойларни танлаши мумкин. Таълимга ва унга замондош қарашлари бўлган илм даргоҳларига Рабленинг қандайлигига қизиққанлар эса учинчи китобда Панург маслаҳатини олган олим баён тўғрисидаги, грипп, Бридуа, РондIBILIS ва бошқалар тўғрисидаги лавҳаларни мутолаа қилсинлар, кейин эса бешинчи китобнинг кулгили ва рамзий маъноларига мурожаат этсинлар, уларда Папиманлар ороли, Юнгдор Мушуклар мамлакати, Авлиё Шиша Оракули ҳақида ривоят қилинади. Серзавк, мароқли ҳикоя қилинган воқеаларни излаган китобхонлар эса асарда уларни жуда кўплаб учратадилар.

Ўн тўққизинчи аср китобхонларига, хусусан, бу викториан давридаги китобхонларга тааллуқли, Раблега бу борада омад кулиб боқмаган: унга жирканчлик ва ҳақоратли сўз устаси деган “тож” кийдирганлар. Ўша даврдан кўплаб ёзувчилар бу қадар очиқ ижод қилмаганлар. Ҳокимият Рабленинг китобларини тақиқлаб қўйди, уларни ахлоқ-одоб доирасидан ташқари, куфрона асарлар деб тавқи лаънат кийдирди. Аммо китобда бузуклик, нажасбозлик, фоҳишабозликдан кўра мечкайлик тафсилотлари устунлик қилади. Фаҳш егулик ва ичгулик сингари соғлом ҳайвоний лаззат сифатида тасвирланади. Раблени бузуклик ёки асабийликни тарғиб этишда айблаш учун заррача асос йўқ. Унинг қаҳрамони Пантагрюэль зинҳор ичкилик ё бузуклик шайдоси эмас. Аксинча, у ақлли, доно ва ҳақгўй шахзода. Ҳамма нарса Рабленинг ўзи мулойим ва меҳрибон, ҳаётни барча баланд-пастликлари билан севувчи, ўз қобилияти ва билимини замонасининг буюк муаммоларини ҳал этишга бағишлаган инсон бўлганидан дарак беради. Гоҳо бу масалаларни талқин этишда оғзи шалоқлашиб кетади, гоҳо чуқур тафаккурга чўмади, аммо ҳар иккала ҳолда ҳам у лафзи тез ва хушёр.

Рабле шиддатли ўзгаришлар даврида яшади. Антик фанлар ва санъатлар уйғониши Европа маданияти қиёфасини ўзгартириб юборди. Янги билим таълимга бошқача ёндашувни талаб этди; ўқиш-ўқитиш дастури бундан кўра тўлароқ бўлиши ва илгаригига қараганда дунёвий билимларга кўпроқ ўрин бериши керак бўлди. Рабле софист Тубал Олоферн мисолида эски тузум устидан кулади. Гаргантюани алифбони тўғри ва тескари томонга қараб ўқий олишга ўргатиш учун Тубал нақ беш йил сарфлайди. Инсонпарвар Понократ янги тизимнинг вакили бўлиб чиқади. “Гаргантюа” китобининг 23-24-бобларида, Понократ фикрича, мўътадил таълимли одам билиши шарт бўлган фанларнинг ўқитилиши тавсифланади. Бунда Рабле тор доирадаги мутахассислар ёки калавасининг учини йўқотган олимлар тайёрлаш ҳақида ўйламаганди; йўқ, у ҳар тарафлама ва мустаҳкам билимли одам ҳақида орзу қилган эди.

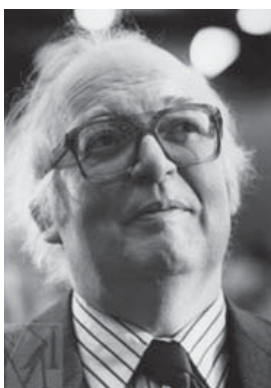
Рабленинг антиклерикаллиги ва унинг илмга қизиқиши айримларни уни хурфикр ва ҳатто моддиюнчи бўлган, дея хулоса чиқаришга олиб келган. Бундай хулосаларга асос йўқ, унинг китобларида гоҳ-гоҳ насроний такводорлик эътирофлари шу қадар самимийки, уларни ўқигач, юқоридаги шубҳаларга ишониш қийин. Рабле даврида кўплаб ҳалол руҳонийлар черковни танқид қилмай туролмаганлар.

Рабленинг тили – фақат французларгина ҳукм чиқаришга муносиб воcита, аммо таржимада ҳам унинг пурмаънолиги сезилиб туради. Сўзлар сувдай оқиб келаверади: архаизмлар ва неологизмлар, сарой аҳли ва дехқонлар нутқида учрайдиган хос сўзлар, маънодор илмий ифодалар ва лаҳжа, юнон, лотин, яҳудий, инглиз, нидерланд, олмон, дониё, баск тилларидан олинган сўзлар, шунингдек, Рабленинг ўзи кашф этган иборалар ва ҳоказо. Кеч француз насри даврининг нафис неоклассицизмга янада ўхшамайдиган ҳеч нарса йўқ: сўзлар рўйхатлар ва *катологларга* тўпланиб, улардан, ўз навбатида, бутун бошли боблар юзага келади. Бу чек-чегара билмас исрофгарчилик китобнинг деярли ҳар бир саҳифасида нафас олувчи ҳаётбахш кўтаринкилик ифодаси ҳисобланади: Гаргамелланинг ичак-чавоқ тушлиги, Пантагрюэль чакалоғининг парҳез таоми, Пикрохолнинг фотиҳман деб кўкрагига уришлари, Панургнинг бемаза қилиқлари шулар жумласидандир. Ҳаттоки қаҳрамонларнинг нутқи ёки қиёфалари бўлсин, Рабле фикри даҳл қилган ҳамма нарса улкан ҳажмларга эга бўлган. Рабленинг тилга бўлган муҳаббати ҳам унинг ҳаётга бўлган ўчлигига жонли гувоҳдир.

Тайёрловчи Амир ФАЙЗУЛЛА

ФРИДРИХ ДЮРРЕНМАТТНИНГ ЭВРИЛИШЛАР ОЛАМИ

Таниқли ёзувчи, драматург ва rassom Фридрих Дюрренматт 1921 йил 5 январда Швейцариянинг Конольфингли қишлоғида руҳоний оилада туғилди. У аввал Берн Эркин гимназиясида таҳсил олди, дастлабки ижодий фаолиятини эса rassomчиликдан бошлади. Гарчи унинг чизган суратлари шухрат қозониб, бир қанча халқаро кўرғазмага қўйилган бўлса-да, у ёзувчилик билан шуғулланишни афзал кўради. Ижодини ҳикоянависликдан бошлаган Дюрренматт наср ва драматургия соҳасида ҳам фаол ижод қилган. 1949 йилда яратилган “Буюк Ромул” комедияси унга оламшумул шухрат келтиради. Адиб “Тибетдаги қишки уруш”, “Шаҳар”, “Исёнчи”, “Минотавр” каби қиссалари, “Судья ва унинг қотили”, “Гумон”, “Ваъда” ва бир қатор пьеса ҳамда публицистик асарлари учун ўнга яқин юксак адабий мукофотларга сазовор бўлган.

нимани ва ким содир қилди? Хабар топганимиз ҳодисалар ортида бизга номаълум ҳодисалар рўй берганини фараз қиламиз. Айни шулар ҳақиқий ҳодисалардир”.

Дюрренматт асарларида унинг кулгуси ва аччиқ истехзоси, алам ва дардлари, тилак ва ниятлари, изланиш ва кашфиётлари орқали айни XX асрнинг фожиа ва фалокатлари, ёзувчининг қалби ва тафаккурида қолдирган чуқур из ва жароҳатлари бўй-басти билан намоён бўлади. “Мен христиан эътимоди муҳитида ўсиб-улгайдим, – ёзади у ўзининг ёшлик йиллари ҳақида. Албатта, унинг атрофидаги одамларнинг бари ҳам идеал эмасди, ҳар бир кишининг ўз нуқсони, иллати, пинҳоний гуноҳлари бор эди. Аммо ҳар ҳолда ҳали тажрибасиз, ҳаётнинг пасту баландини кўрмаган навқирон болага дунёнинг асосини ташкил этган ва инсон ҳаётини белгилаб берадиган умумий тартиб мустаҳкамдек туюларди. Дин, ахлоқ, ватанпарварлик, сиёсат ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқ эди гўё. Олам ажойиботларга тўла эди. У туғилган қишлоқда ҳатто театр ҳам бор эди. Вокзалда эса узоқ-яқин шаҳарлардан келаётган поездлар югуришдан чарчагандек, “уф” торга-торга тўхтаб ўтишарди. Қишлоқда болалар учун кўнгилочар жойлар йўқлиги

Фридрих Дюрренматт XX аср мумтоз сиймолари қаторидан муносиб ўрин олган адибдир. XX аср адабиётининг детектив хусусияти ҳақида фикр юритиб, немис адиби Бертольд Брехт шундай ёзган эди: “Биз кўнгилсиз вазиятга тушганда ўз ҳаётий тажрибаларимизни ортирамиз. Кўнгилсизлик орқали ижтимоий ҳаётимизда амал қиладиган усулни англашимизга тўғри келади. Тафаккур ёрдамида инқироз, турғунлик, инқилоб ва урушларнинг сабабини очиб беришимиз керак. Газеталарни ўқиётгандаёқ биз фалокат содир бўлиши учун кимдир нимадир қилинганини ҳис этамиз. Хўш,

туфайли ҳар қандай ҳодиса томошага айланарди. Атрофда эса кўзларни қувнатгувчи, дилларни яйратгувчи ям-яшил тоғлар, кўқда яқинлигидан ерга қулай-қулай деб тургандек туюлган юлдузлар намoён эди. Онасидан эшитган Инжилдаги мўъжизаларга тўла ривоятлар дунёсига ўхшарди борлиқ.

Ана шу тинч ва осуда, қадимдан ўзгаришсиз сақланиб келаётган одат ва удумлар билан яшайдиган оламни уруш остин-устун қилиб юборди. Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Дунё ҳақидаги илк тасаввурларга мутлақо ёт, тамомила бегона – алғов-далғовларга, даҳшатли воқеаларга тўла, аччиқ дуд исию ўлим ва фoжиа ҳиди келиб турган воқелик уни ўз исқанжасига олди. Шу дамгача гўзалликка муҳтож кўзлар илғаган, эзгуликка чанқоқ дил туйган ҳаёт энди зулм, адоват, ғайр, шахват аксланган бадбуруш қиёфасини намойиш этди. Энди бутун борлиқ чирик ва ёлғон бўлиб туюла бошлади унга.

Айни шундай бир шароитда Дюрренматт қўлига қалам олди. Унинг илк асарларига норозилик ва дилхасталик доялик қилди. Дюрренматтнинг дастлабки ҳикояларида унинг назаридаги таянчини йўқотган дунё сингари мудҳиш, ғалати, фантастик оламнинг сурати намoён бўлади.

Вақт ўтиши билан Фридрих Дюрренматтнинг услубида муайян ўзгариш содир бўлди, хусусан беҳад, чексиз изтироблар ўрнини юмор эгаллади. Юмор, кулгу ёзувчи учун ҳаётнинг у англаган даҳшатли ҳақиқатидан йироқлашиш ҳамда бу ҳақиқатнинг оғир юки остида руҳий эврилишдан ўзини асраш воситасига айланди. Кулгуда у инсон руҳий-маънавий эркинлигининг ифодасини кўрди. Дюрренматт асарларидаги юмор ҳалос этувчи кучга айланди, химоя воситаси вазифасини бажара бошлади.

Бирок у ҳар бир асарида тилга олинган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини очишга ҳаракат қилар экан, ҳаётдаги аллақандай парчаланишга, эврилишларга эътибор қаратади. Масалан, “Шаҳар” ҳикояси қаҳрамонига қамокхона кўриқчиси ишини таклиф этишади. Иш жойига, коронғу ертўлага келганда, у ўзини шаҳар бошқарувига дахлдор, кудратли кишидек ҳис қилади. Бирок,

аста-секин ўзи ва гўё у кўриқлаётган маҳбуслар ўртасидаги фарқ йўқолиб боради, ўзининг ҳам маҳбусга айлангани ҳақидаги хавотир ўй-хаёлини банд этади, раҳбарларнинг унинг эркинлиги ҳақидаги гаплари ҳам ёлғон бўлиб туюлади. Маҳбус ва кўриқчиларни ажратиб турган чегара хаёлий бўлиб чиқади.

Дюрренматт ижодида “лабиринт” мотиви етакчилик қилади. Лабиринт мотиви тарихи қадим юнон мифларига бориб тақалади. Уларда ҳикоя қилинишича, лабиринт-ни афсонавий меъмор Дедал шоҳ Миноснинг амри билан афсонавий Минотаврни ҳибс этиш учун қурган. Швейцария пойтахти Берндаги бинолар, бир-бири билан кесишиб, чалкашиб кетган кўчалар, уларни ўз исқанжасига олган сон-саноксиз аркалар, Швейцария тоғларининг бағрини ёриб тилка-пора қилган ва йўловчиларни ўз оғушига олиб, ёруғ оламдан айирадиган ер ости йўллари ёзувчи хаёлида лабиринт образининг пайдо бўлишига туртки берган бўлса, ажаб эмас. Бирок ҳар қандай ижодкор яратган образда унинг ўй-ташвишлари тасаввур ва шахсияти акс этади, ривожланади, маълум шаклга киради, ўзгача мазмун-моҳият касб этади. Лабиринт унинг асарларида инсонни ўз домига тортиб, маҳбусга айлантирган, ҳалос бўлишнинг асло имкони бўлмаган мудҳиш воқеликнинг рамзига айланди. Ва яна ёзувчи учун лабиринт ҳаёт ва инсон ҳақида чиқарган ҳулосаси – инсон қалбининг беқарорлиги унинг хатти-ҳаракатларидаги сабаб-оқибат муносабатларининг ноаниқлиги, ботин ва зоҳирнинг ўзгачалиги, ёлғон ва ҳақиқат, эзгулик ва разолат ўртасидаги чегаранинг ўта мавҳумлиги ифодасидир. Ёзувчининг “Кўриқчи хотиралари” ҳикояси қаҳрамони бошпана деб билган ғор унинг учун зиндоннинг ўзгинаси, “Шаҳар” ҳикоясида ташқаридаги – шаҳардаги алғов-далғовлардан кутулиш ва ҳатто уни бошқарувига дахлдорлик туйғусини берган ертўла, айни пайтда қаҳрамон учун қамокка, қайтиб чиқишнинг имкони бўлмаган лабиринтга айланади. Лабиринт

ичида одам – кўриқчи, маъмурият, ҳокимият вакили, айни пайтда у – маҳбус, қурбон. Инсон ҳолатидаги бу ноаниқлик фақат унинг хаёлидагина бўлмай, реалликка айланади. “Кўриқчи хотиралари” ҳикоясининг сўнгида асар қаҳрамони сиртмоққа осилган кишини кўради. Уни маҳбус, жиноятчи деб ўйлайди. Зобит унинг кўриқчи эканини айтади. “Нима учун уни остирганимни биласанми? Чунки, бу қўланса ит ўзини кўриқчи эмас деб ўйлай бошлади. – Ўзини ким деб, ҳисоблайди бўлмаса? – Маҳбус деб, – жавоб берди у”.

1976 йили Дюрренматтнинг “Мувофиқликлар” китоби чоп этилди. Кейинчалик матни қайта-қайта ишланган мазкур китобда муаллифнинг ҳозирги замон дунёси ҳақидаги тасаввурларини ифода этувчи фикрлар баён этилган. Китобгарчи “Мувофиқликлар” деб номланган бўлса-да, аслида ҳаётдаги номувофиқликлар ҳақида, унинг ўзгариб турувчи қиёфаси ҳақида гап боради. Дюрренматт ҳаёт ва у ҳақидаги тасаввурларнинг ўзаро номувофиқлиги, реал воқелик ва одамлар онгида ўрнашиб қолган тушунчалар ўртасидаги бўлиниш ҳақида ёзади.

Дюрренматт турли муносабат билан айрим давлатлар ва жаҳон сиёсати ҳақида кўп фикр билдирган. Замонавий сиёсий муаммоларни ҳал этиш йўллари ҳақидаги ўз ғоялари билан ўртоқлашган. Бир-биридан беҳад узоқлашиб кетган давлат сиёсати билан халқ манфаатларини яқинлаштириш ҳақида қайгурган. Аммо уни, санъаткор сифатида сиёсий муаммолар эмас, аввало инсон қизиқтиради. Инсон, унинг табиати ёзувчи наздида барча нарсанинг, хусусан, ўша сиёсий муаммоларнинг асосини, ўзак томирини ташкил этади. Ҳозирги замон дунёсининг асл қиёфаси, аслини олганда, инсоннинг анланган ёки анланмаган мунофиқлигининг инъикосидир. Ёзувчи учун истехзо, бироз бўлса-да, ана шу қиёфасини тинимсиз ўзгартириб борадиган дунё ва инсонни англашнинг ягона воситасига айланади.

Истехзоли кулгу Дюрренматт ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллаган. У бир қатор комедия жанрида ёзилган асар-

ларнинг муаллифи. Хусусан комедия, унинг фикрича, ҳозирги замон дунёсининг гротескона қиёфасини очишга қодир, айнан комедия ҳақиқатни бироз бўлса-да, аён қилишга ёрдам беради.

Аслини олганда, комедия Дюрренматт ижодининг мазмун-моҳиятини ташкил этади – “Юнон йигит юнон кизни излайди” қиссасига иккинчи сарлавҳа сифатида “Насрий комедия” деган сўзлар танлангани бежиз эмас.

Бир қарашда Дюрренматт асарларида интрига одатий – икки қарама-қарши кучни зидлантириш асосида қурилгандек туюлади. Ахлоқ ахлоқсизликка, эзгулик разолатга қарши қўйилган. Шунга мувофиқ қаҳрамонлар танланган ва жойлаштирилган. Аммо Дюрренматтнинг мумтоз драматургия қоидаларига риоя этишининг ўзи ҳам истехзо кўринишини касб этади – эзгулик ва разолат ўртасидаги кураш тарзида талкин этилган дунё мантиғи унинг асарларида парчаланadi. Унинг ўрнини ёзувчининг ўзгача, хушёр торттирувчи мантиғи эгаллайди. Ҳаёт, воқелик унсурлари ўша-ўша, лекин худди болаларнинг “калейдоскоп” ўйинчоғини озгина силжитса, озгина бурилса, унинг ичидаги рангли шишачалардан бутунлай бошқа безак пайдо бўлганидек, бу унсурлардан ёзувчининг бир характери билан буткул ўзгача манзара ҳосил бўлади. Дюрренматт қалами остида дунё бошқа маъно-мазмун касб этади. Аниқроғи, ёзувчи ўз ўқувчисини икки ва ундан ҳам ортиқ талқин томон етаклайди. Бу талқинлар бир пайтнинг ўзида ҳам бир-бирини инкор этади, ҳам қўшилиб кетиб, ажабтовур яхлитлик касб этади. Ҳикоянинг ривожини воқеалар алмашинуви асосида эмас, аллақандай фантастик воқеалар асосида кечади. Фантастик эврилиш мантиғи истехзо воситасида ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборади ва ҳаётини воқеликка айланади. Масалан, “Мистер Ш таътилда” ҳикоясида шайтон эзгу ишлар қилиш учун ерга тушади. У иштиёқ билан эзгулик уруғларини сочади. Аммо охири оқибат маълум бўлиб қоладик, дунё разолатсиз бўлиши мумкин эмас экан.

Бир қарашда бу ҳикоя XVIII аср инглиз фойласуфи ва ёзувчиси Бер-

нард Мандевилнинг инсон ва жамият борасидаги қарашларини эслатади. Ўзининг машҳур “Асаларилар ҳақидаги масал ёхуд алоҳида шахсларнинг иллатлари жамият учун фойда” асарида у жамиятдаги барқарорликни эзгу ишлар эмас, салбий иллатлар сақлашга ёрдам беришини асослашга ҳаракат қилади. Асалари уяси тимсолида ўз даври жамиятини тасвирлаган адиб уни идеаллаштирмайди, хусусан, унинг наздида, одамларнинг хатти-ҳаракатларини шахсий манфаат ва даромадга интилиш белгилайди.

Мендевилдан фарқли ўларок, Дюрренматтнинг мақсади иллатларни оқлаш эмас, балки нафақат ҳаёт ҳақидаги тасаввурлар, ҳаётнинг ўзи ҳам ўткинчилигини кўрсатишдан иборатдир. Бу ҳолат ҳақида у ҳар бир асарида ўзгача ёзади, лекин хулоса ўзгаришсиз қолади: бизга мустаҳкам замин бўлиб туюлган ҳар қандай жойда ҳар дақиқа тубсиз жарлик пайдо бўлиши, шаклланган тасаввурлар чилчил парчаланиши ва тартиб ўрнида тартибсизлик пайдо бўлиши мумкин.

Дюрренматтнинг ижодий меросида ғалати бир асар бор. Унинг тўлиқ номи: “Топширик ёхуд назоратчининг назоратчилар устидан назорати. 24 жумладан иборат новелла”. Уни ташкил этган бу 24 жумланинг ҳар бири битта бобдир. Бир неча саҳифага чўзилган боб, – жумлаларда биронта нуқта йўқ. Улкан жумлаларнинг бўлаклари бир-бирига маҳорат билан боғланган ва Дюрренматтнинг Дунё ва инсон ҳақидаги тасаввурлари сингари, бир биридан келиб чиқади, бир-бири билан боғлиқ, бир-бирини тақозо этади. Унинг бошқа асарларида ҳам бир воқеа-ҳодисанинг турли талқинлари узлуксиз бир жумлага бирлашиб кетади, зиддиятли яхлитликни ташкил этади. Бу яхлитлик чарчоқ ва чорасизлик қоришувидан юзага келган. Аммо ўзи яратган оламдаги турланишлар

сингари Дюрренматт ўқувчини охиста, шошилмай, эҳтиросга берилмай, чарчоқ ва чорасизлик уммонидан охир-оқибат умид кирғоғига олиб чиқади. “Ҳақиқий ёзувчилик юмуши ҳар доим инсон имкониятларини англаш ва амалда синаб кўриш ишида иштирок этишдан иборат”, – деган эди адибнинг ўзи.

Дюрренматт кўпинча ҳаммага маълум бўлган тарихий ёки афсонавий сюжетларга мурожаат этади ва уларни бутунлай бошқача талқин этиш, улардан ўзгача хулосалар чиқариш мумкинлигини кўрсатади.

“Пифиянинг ўлими” ҳикояси ҳам ана шундай асарларидан биридир. Қадимий юнон афсонаси ва ундаги воқеа-ҳодисалар ёзувчининг истеҳзоли қалами остида турланиб, ўзгача мазмун касб этади. Дюрренматт қаҳрамонларининг ички оламига ғаввос каби шўнғийди, инсон руҳиятининг энг чуқур, коронгу бурчакларини ёритади, гўё уларнинг вужудини ағдариб, ботиний қатламларни зохирга олиб чиқади. Дюрренматтнинг психологизми қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларида намоён бўлгувчи яширин, баъзан сир тутилган, баъзан англалмаган ниятларни юзага чиқаради.

Китобхон Дюрренматт талқинидаги дунёни қабул қиладими, йўқми, бундан қатъи назар, бир нарсани тан олиши тайин – ҳаёт баъзан ўзининг даҳшатла иршайган, бадбуруш қиёфаси билан инсон томон юзланади. Айни шундай дамлар синов дамларига айланади. Ана шундай дақиқаларда бир елкасида раҳмон, бир елкасида шайтон ўтирган инсон уларнинг қай бирига кулоқ тутиши, умид ёки ноумидлик, эзгулик ёки жохиллик йўлини танлаши, ўзлигини сақлаб қолиши, ўзини ким деб идрок этиши ўзига боғлиқдир.

*Улугбек САИДОВ,
филология фанлари номзоди*

Осмон чегарасиз. Ер юзи кенг. Дунёнинг поёни кўринмайди. Унда биз билган ва билмаган юзлаб давлатлар бор. Ҳар бир давлатнинг, унда яшовчи халқларнинг келиб чиқиши тарихи, турмуш тарзи, ўз миллий анъана ва урф-одатлари, қадриятлари, эътиқодию бой маданий-маънавий мероси, бойликлари мавжуд. Шу билан бирга кўнгилларимизни боғлаб турувчи Адабиёт ва Санъат деб аталган мўъжизавий олам ҳам бор. Бу турфа хил рангин оламда турфа хил қисматга, тақдирга эга бўлган буюк сиймолар, даҳолар ҳам яшаб ижод этганки, уларнинг ҳар бири ўз миллатининг шаъни-шавкати, гурури ва ифтихорига айланган. Модомики, ҳар бир мамлакат ва миллатнинг маънавий қиёфаси унинг тили, адабиёти ва санъати, бой маданий мероси билан белгиланар экан, биз буюк кашфиёт ва мўъжизалар оламига, яъни санъат ва гўзалликка интилиб яшайверамиз. Бу ички истак ва хоҳишларимиз бизни дунё харитасидан жой олган давлатларнинг маданияти ва санъати ҳақида озми-кўпми билишга, шууримизда тасаввур ҳосил қилишга, қалбларимизга йўл топа билишга чорлайверади. Ҳазрат Мир Алишер Навоий таъбирлари билан айтганда: “Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп”.

Дарҳақиқат, журналимизнинг ҳар бир сониди бирор бир мамлакатнинг маданияти ва санъати, адабиёт ва санъатда муносиб ном қолдирган серқирра ижод соҳиблари, унутилмас сиймоларининг ҳаёти ва фаолияти, тақдири ва қисмати, ўю изтироблари, орзуларию армонлари ҳақида мухтасар мақолалар бериб борамиз. 2013 йилнинг илк сониди эса Чехия давлатининг ҳамда январь ойида таваллуд топган жаҳоннинг буюк шоиру адиблари, мўйқалам соҳиблари, санъат аҳли, умуман машҳур сиймолари ҳақидаги битикларимиз кўнгил уйингиздан жой олса, қалбларингизни тўлқинлантирса, тасаввурларингизни, тушунчаларингизни янгиласа, муддаога етган бўламиз!

УНУТИЛМАС СИЙМОЛАР

ШОҲ ЖАҲОН

Онадан туғилгандаги исми Хуррам бўлган бобурий шаҳзода нафакат Ҳиндистон, балки бутун дунё тарихида чуқур из қолдирган ҳукмронлардан бири саналади. У бобурийлар сулоласидаги ўн учинчи подшоҳ бўлиб, ўз фаолияти давомида Ҳиндистоннинг давлат сифатида мустақкам қарор топишида бекиёс хизмат қилган. Айни унинг султонлик даврида бутун ҳинд сарзамини бўйлаб турли маданий ва тарихий иншоотлар барпо этилди, хусусан, мухташам қасру қалъалар, кўшк саройлар, боғ-роғлару истехкомлар то бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмай келяпти. Дунёнинг етти мўъжизасидан бири сифатида тан олинган Тож Маҳал қасри эндиликда ҳинд халқининг миллий ғурурига айланган.

Хуррам (Шоҳ Жаҳон) 1592 йил 5 январда ҳозирги Покистоннинг Лоҳур шаҳрида дунёга келди. У 1612 йилда бобурийлар авлодининг ёрқин вакиласи Нуржаҳоннинг жияни Аржуманд Бонуга уйланди. Нуржаҳон яхшигина шоира бўлиб, саройда ўз нуфузи ва обрўсига эга эди. Яқин қариндошига куёв бўлиш Хуррам учун бу салтанат уфқида куёшдек порлаб чиқишига катта имкон туғдирган эди. Албатта, нисбатан тинч замонда, мамлакат ўзининг тараққиёт чўққисига чиқиб, шоҳ ва фуқаро ўртасида барқарор

ҳамжиҳатлик қарор топган бир пайтда Хуррам учун ана шундай омад кулиб турганди. Сулола вакиллари ўзаро ҳеч қандай низо-адоватга бормай, ёш шаҳзода 1628 йилнинг сентябрида бобомерос тахтга ўтириб, соҳибқирон Амир Темур васият қилган адолат ила давлатни идора қила бошлади. Одатда ёш шаҳзода тахтга ўтирганда унга янги ном, куня бериш кўпгина Шарқ мамлакатларида урф бўлган. Бу гал ҳам шундай бўлди – Хуррам Шоҳ Жаҳон деган дилбар исм билан атала бошлади. Ўз навбатида унинг суюкли рафиқаси Аржуманд Бону янги гича – Мумтоз Маҳал исмига сазовор бўлди. Маликанинг бундай ном билан алқанишига яна бир сабаб унинг хусну жамолда тенгсизлиги эди. Хуллас, ҳам хусн таважжухда, ҳам ақлу фаросатда беназир Аржуманд Бонуни Хуррам чин дилдан севади. Ўртада ўн тўрт фарзанд дунёга келади. Охири фарзанд туғилиши хосиятли келмайди, тўлғоқ азоби оғир келиб, соҳибжамол маликанинг дунёдан бевақт кўз юмишига сабаб бўлади. Аржуманд Бону бу пайтда айни очилиб-қулган, ҳар жиҳатдан етилган жувон эди – у эндигина ўттиз уч баҳорни қаршилаб турганди. Кейинчалик ўн тўрт фарзанддан ярми – тўрт ўғил ва уч қиз воёга етиб, ёруғ дунё ва тож-тахт лаззатларидан баҳраманд бўлдилар. Шоҳ Жаҳон маликаи олия Аржуманд Бонуга бўлган самимий муҳаббати ҳурмати, у жон бераётганда, нима тилагинг бор, деб сўрайди. Маликаи олия икки тилакни айтади, бири ундан кейин бошқага уйланмаслик, иккинчиси малика хотираси учун дунёда тенги йўқ қаср барпо этиш. Шоҳ Жаҳон ҳар икки васиятни мардонларча адо этади – бошқа уйланмайди ва Тож Маҳал қасрини тиклайди. Шу ўринда бир савол туғилиши мумкин. Нима учун қаср айнан “Тож Маҳал” деб аталган? Жавоб шуки, бу ерда “тож” сўзининг сулолага тегишли тож-тахтга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Юқорида Аржуманд Бонуни саройда

“Мумтоз Маҳал” дейишларини айтиб ўтгандик. Луғавий маънода бу “саройнинг мумтоз вакили”ни англатади. Гарчи тож-тахт бобурийлар тасарруфида бўлса ҳам, мамлакатнинг тўксон тўккиз фоизини маҳаллий ҳинд эли ташкил этарди. Ҳиндий тилида ф, х, з, к ва ғ товушлари йўқ. Бинобарин, “мумтоз” сўзини улар “мумтаж” деб талаффуз қиладилар. Қабрда ётган малика Мумтоз Маҳални ҳам ҳиндлар “мумтаж маҳал” дейишган. Кейинроқ айтишга осон бўлсин деб ва гўзал маликани янада ардоқлаб “таж маҳал” деб қисқартирганлар. Шу тарика Аржуманд Бонунинг куняси энди унга атаб қурилган мухташам қасрнинг ҳам номига айланиб қолган. Тож Маҳал деганда аввало ёдгорлик кўз олдимишга келса, кегидан беихтиёр у ерда мангу уйқуда ётган 33 яшарлик ёш малика сиймоси гавдаланади.

Тож Маҳални 22 минг уста 15 йил давомида бунёд этгани тарихий ҳужжатлардан маълум. Шох Жаҳоннинг обрўи шу қадар баланд бўлганки, олис-олис мамлакатларнинг шоҳлари ҳам бу иншоот қурилишига ўз хиссаларини қўшиш истагини билдирганлар. Айтишларича, Тож Маҳал қасри учун Ҳиндистоннинг ўзидан жуда кам нарса ишлатилган экан. Хўш, бу иншоотнинг бош меъмори ким бўлган? Бу борада тарихчи олимлар ҳамон бир тўхтама келганлари йўқ. Бир маълумотда айтилишича, асли Самарқандда дунёга келган, кейинчалик Туркияга бориб қолган уста меъмор Иброҳим Исҳоқ ушбу қаср муаллифи дейилади. Иншоотнинг Самарқанддаги мадрасаю мақбараларга ўхшатиб барпо этилиши сабаби ҳам шунда бўлса, не ажаб! Ахир шаҳаншоҳ Бобур Мирзо ўз бобоси тахтини қайта тиклаш учун жонини фидо қилди-ку. Бобоси қарор топтириб кетган адолат ҳукмини Бобур Мирзо ҳам ўзидан кейинги авлодларига васият қилиб қолдирган эди-ку.

Шох Жаҳон ўз ҳукмронлиги давомида Ҳиндистоннинг яхлитлигини мустаҳкамлаш учун кўп ҳаракатлар қилди, жанубий музофотларни ўз салтанатига кўшиб, мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий қудратини оширди. 1648

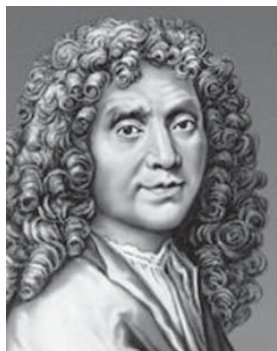
йилда пойтахтни Аградан Дехлига кўчириб, Шохжаҳонобод деган янги шаҳар барпо этди.

Шох Жаҳон 1666 йил 22 сентябрда Агра шаҳрида вафот этади. Унинг ўлими сирли бўлмаса-да, бу борада озмунча миш-мишлар тарқалмаган. Эмишки, шаҳаншоҳнинг ҳукмронлик даври хаддан ташқари чўзилиб кетиб, валиахдларнинг тахтга ўчлик хиссини жўштириб юборган. Айниқса, давлат бошқаруви сиёсатида “суяги йўқ” Аврангзеб сабри чидамай, отасини тахдан ағдарган ва Қизил Қалъага қамаб қўйган эмиш. Шох Жаҳоннинг Қизил Қалъада севикли ёри ҳажрида куя-куя оламдан ўтгани рост, аммо Аврангзеб отасидан тахтни қизгангани учун эмас, балки ички ва ташқи душманларнинг ногаҳоний қасд олишларидан сақлаб қолиш учун шу йўлни тутгани ҳақиқатга яқинроқдир.

Шох Жаҳон ҳақида тарихда икки муаллиф ёзиб қолдирган ёдгорлик энг ишонарли маълумотлар тақдим этиши мумкин. Бири Иноятулло Канбунинг “Тарихи дилқушо” асари бўлса, иккинчиси Шох Жаҳоннинг Франциядан так-лиф этилган шахсий табиби Франсуа Берньеннинг “Бобурийларнинг сўнгги авлодлари тарихи” эсдалик китобидир. Француз муаллифининг мазкур асари айнан журналимизнинг ўтган йиллар сонида камина таржимасида эълон қилинган.

Буюк Рабиндранат Тагор ҳар йили маълум бир вақтда Аграга келар эканда, тун бўйи Катта дарвозада ўтириб, Тож Маҳални томоша қилар экан. Чунки ўша тунда қаср сиртига қопланган барча оқ мармар тахталарига келиб тушган ой нури Катта дарвозада бир нуқтага жамланиб, қаср осмонда сузиб кетаётган тўлин ойдек намоён бўлар экан. Бу атиги бир-бир ярим соатгина давом этиб, сўнг яна ўз ҳолига қайтар экан. Икки қалбнинг муҳаббатига атаб Тагор каттагина дoston ҳам битган дейилади. Тож Маҳал ҳақида эса у: “Муҳаббат кўзларидан томган бир қатра ёш бўлиб, тушган ерида қотиб қолган”, – дея баҳо беради. Дохиёна қошолага дохиёна таъриф!

Амир ФАЙЗУЛЛА

“ТАВБА ҚИЛМАГАН ГУНОҲКОР”

Француз миллий театрининг асосчиси, йирик драматург-комедиограф ва актёр Жан Батист Мольер 1622 йилнинг 15 январида Парижда савдогар оиласида дунёга келди. Унинг ҳақиқий фамилияси Поклен бўлиб, Мольер унинг адабий тахаллусидир. Улар оилада 5 фарзанд: уч ўғил ва икки қиз эди. Мольер ўн ёшда эканлигида онаси Мария Кресе вафот этади, отаси Жан Поклен иккинчи маротаба Катрина Флуретта билан турмуш куради. Улардан уч қиз дунёга келади. Аммо фалакнинг гардиши билан 1636 йил Катрина ҳам вафот этади. Шундан сўнг Жан Поклен қайта турмуш қурмайди, қолган умрини болаларининг тарбияси ва уларнинг ўқишига бағишлайди.

Мольер 1639 йил Клермон коллежини тамомлаб, Орлеан университетининг ҳуқуқшунослик факультетига ҳужжат топширади. Бироқ уни на суд иши, на савдо иши қизиқтиради. Ёшлигидан театрни яхши кўрган Мольер 1643 йил ўртоқлари билан Парижда “Ялтироқ театр” ташкил қилади. Аммо бу труппанинг ўз мустақил чиқиши, моддий базаси бўлмаганлиги туфайли бир оздан сўнг ёпилиб кетади. Шундан кейин Мольер вилоят сайёр труппасига ишга киради. Бу вақтларда у оғир шароитда яшайди, аммо қийинчиликлар унинг руҳиятига сира таъсир ўтказмади, аксинча, уни янада чиниктиради. Мольер бу йилларда бой тажриба ортттиради,

турли ижтимоий табақа вакилларининг турмуш шароитлари билан яқиндан танишади, труппанинг обрўйини ошириш учун тиш-тирноғи билан курашади. Спектакллардаги асосий ролларни ўзи ижро этади. 1650 йилда Мольер труппанинг бошлиғи бўлади. Мамлакатдаги фуқаролар уруши, халқнинг оғир аҳволи Мольер дунёқарашининг демократик руҳда шаклланишига кучли таъсир кўрсатди.

1653 йилда Лион шаҳрида Мольер ижодининг илк намунаси бўлган “Телба” пьесаси сахна юзини кўради, бу эса труппанинг шуҳратини ошириб юборади. Аста-секин Мольер пьесаларини пойтахтда кўрсатишга ҳаракат қилади. 1658 йилда Парижда қирол саройида ўзининг “Ошиқ доктор” спектаклини намойиш этади, унда ҳам бош ролни Мольернинг ўзи ижро этади. Бу труппага қирол қизиқиш билдириб, уни Парижда қолдиришга руҳсат беради.

1662 йилда “Аёллар учун сабоқ” пьесаси сахнага кўйилгандан сўнг аристократия ва черков реакцион кучлари ёзувчининг обрўйига путур етказиш мақсадида унга қарши астойдил кураша бошлайди, турли бўҳтонлар уюштириб, Мольерни даҳрийликда айблаб, ўтда куйдиришни талаб қилишади. Аммо қирол Людовик XIV ёзувчини ўз ҳимоясига олади.

Ёзувчи номини кўпчиликка машҳур қилган “Кулгили нозанинлар” комедиясининг яратилиши черков ва феодал аристократлар реакцисининг кескинлашувига яна бир омил бўлди. Бу кучлар адиб ижодига қанчалик тўсқинлик қилса, Мольер унга мутаносиб равишда шунча танқидий асарлар яратаверди. “Тўсиқ – бу катта куч, ундан-да катта куч уни енгиб ўтадиган ғурурдир”, – дея таъкидлайди Мольер. Дарҳақиқат, бу таъсир кучлари исёнкор Мольернинг иродасини буқолмади, балки ҳаёт-мамот курашида тоблади. Адиб мамлакатда ҳукм сураётган рикорлик, диний жаҳолат, абсолют монархияга таянган руҳонийлар, фисқу фасод ботқоғига ботган аристократлар ҳаётини кулги остига олувчи “Эзмалар”, “Эрлар учун сабоқ”, “Тартюф”, “Дон Жуан”, “Мизантроп”, “Ҳасис” каби кўплаб сатирик комедияларини яратди.

Адиб ҳаётининг сўнгги йиллари қизгин ижод билан кечди. Бу жўшқин ижод даврида ёзувчи ўзининг навбатдаги йирик асари “Зўраки табиб” комедиясини ёзди. Мамлакатдаги оғир шароит, реакция кучлар ва уларнинг таъйиқи остида тинимсиз ишлаш Мольерга осон кечмади, албатта. Энди у анча чарчаб, соғлиги ҳам заифлашиб қолган эди. Бироқ шунга қарамасдан, 1673 йилнинг 17 февралда Мольер ўзининг “Зўраки табиб” комедиясидаги бош қаҳрамон ролини ўзи ижро этади. Спектакль жараёнида саҳнада ўзини ёмон ҳис эта бошлади. Спектаклни бир амаллаб охирига етказди. Томоша тугагандан сўнг уйига қайтиб келиб, жон беради. Буни қарангки, Париж архиепископи буюк адибни “тавба қилмаган гуноҳкор” дея айблаб, уни дафн қилишга руҳсат бермайди. Бироқ яқинлари уни тунда қабристоннинг бир бурчагига яширинча кўмишади.

Мольер француз халқ анъаналари ҳамда Рим комедияларининг энг яхши намуналарини танқидий ўзлаштириш асосида француз классик комедиясини яратди. У театрни “жамиятнинг ойнаси” деб атайди. Мольер комедия ҳақида сўзлаб, унга шундай тавсиф

беради: “Комедиянинг вазифаси кишиларни кулдириб туриб, улардаги нуқсонларни тузатишдан иборатдир”.

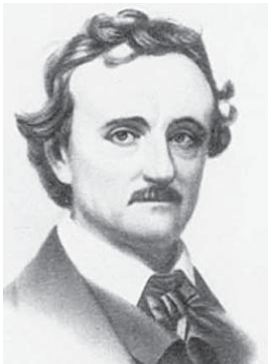
Адиб драматургиянинг деярли барча жанрларида ижод қилган. У аксарият асарларини ўзи саҳналаштирар, халққа манзур бўлган мавзуларни излаб топарди.

Мольер бутун меҳрини театрга бағишлади, ҳаёти ва бахтини театрда деб билди. Бу ҳақиқий актёрга ва ҳақиқий драматургга хос жиҳатдир.

Француз миллий драматургиясининг асосчиларидан бири бўлган Мольернинг бой адабий мероси барча халқлар учун ҳам қимматлидир. Чунки Мольер ўша вақтда адабиёт назариётчилари томонидан “тубан” деб аталган комедияни юқори даражага кўтариб, халқнинг севимли жанрига айлантirdи.

Адиб яратган машҳур “Тартюф”, “Зўраки табиб”, “Хасис” каби комедиялар ўзбек тилига ҳам ўгирилиб, театр саҳналарида бир неча бор намоиш этилган, ўзбек томошабинлари эътирофига ва олқишига сазовор бўлган.

Зебунисо БЕКМУРОДОВА

ЭДГАР ПОНИНГ ТАХАЙЮЛ ОЛАМИ

Эдгар По 1809 йил 19 январда Американинг Массачусетс штати, Бостон

шаҳрида туғилган. У қадимги ирландлар авлодидан эди. Бобоси генерал Давид Эдгор Понинг ота-онасини ёшлик чоғида АҚШга олиб боради. Генерал Понинг қатга ўғли (отасининг номи билан аталган) Давид ота-онасининг ташаббуси билан ҳуқуқ идорасига жалб этилади. Аммо адвокатлик унинг касби эмаслигини тушунган Давид ўзида санъатга, шеърятга бўлган кучли иштиёкни сезади. У ўз агрофига санъатсевар дўстларини йиғиб, уйда мушоиралар уюштириб туради. Ҳар ҳафта давом этадиган бу мажлисларда қадимги драмалар ва поэмалар ўқилар, ўша даврда машҳур бўлган пьесалар ижро этиларди. Санъат ва драматургияни бениҳоя севган Давид ёш ва гўзал инглиз актрисаси Элизабет Арнольдга ошику бекарор бўлиб қолади. (Манбаларга қараганда, дунёвий гўзалликка муқояса қилиб бўлмайдиган бу малаксиймо қиз Атлантика океанида, она-

сининг Англиядан Америкага қилган сафари чоғида дун-ёга келган экан. Шу аснода Эдгар Понинг қонида ирланд, шотланд, инглиз ва америкаликлар қони оққан.) Бу никоҳга Давиднинг ота-онаси қарши чикса-да, ногаҳоний севгисини учратган Давид хусн, истездод ва овозда тенгсиз Элизабет билан турмуш куради. Ёш оила театр труппасига кўшилиб дарбадар ҳаёт кечира бошлайди. Эдгарнинг ота-онаси деярли бир вақтда у 2 ёшлигида кўкйўталдан вафот этиб, 3 болани қолдириб кетишади. Тўнғич фарзанди Вильямни бобоси генерал Давид По, қизалоқ Розалини шотланд савдогари Маккензи, Эдгарни эса Аллэн исмли яна бир шотланд савдогари асраб олади. Айтишларича, Эдгарни асраб олган мистер Аллэн ва Розалини асраб олган Маккензилар сахна юлдузига айланган По хоним оғир касал эканлигини эшитиб, уни йўқлаб келадилар ва севимли актрисаларини похол тўшақда оғир аҳволда учратадилар. Уйда на кийим-бош, на бирор егулик бор эди. Болалар эса юпун кийинган, оч-наҳор. Анча йил бефарзандликдан бахтлари тўкис бўлмаётган Аллэннинг хотини митти Эдгарни асраб олишга эрини кўндиради. Эдгар 5 ёшга тўлганида ўқиш, ёзиш ва ифодали шеър ўқишни ўрганиб олган эдики, жаноб Аллэн асранди ўғли билан ғурурланар, уйдаги зиёфатларда унинг қобилиятини кўз-кўз қилишни хуш кўрарди. Эдгар гўёки митти шахзодани эсларди. По зотли оти ва бир неча кўриқчи итлари билан истаганча кўнгилхушлик қилар, чўнтаги ҳамиша пулга лиқ тўла юрарди. 1815 йилда Ватерлоо жангидан олдин жаноб Аллэн оиласи билан Англияга жўнаб кетади. Тезда қайтишни режалаштирган савдогар шароит тақозоси билан Англиянинг бор гўзаллигидан баҳра олишга муваффақ бўлади. Сток-Ньюингтондаги мактабда ўқиб юрган чоғида Эдгарни шаҳарнинг қадимий готик қурилиши ва хушманзараси бутунлай ўзига мафтун этади. Кейинчалик у бу манзараларни “Вильям Вильсон” хикоясида тасвирлайди. Яқшанба кунлари ўсмирлар дарахтзорлардан ўтиб Шекспирнинг дўсти Эссекс яшаган жойларга қизиқиш билан боқишар, “Робинзон Крузо” ёзилган унинг қалин девор ва деразаларига қараб ўтишар эди. Бу ерда Эдгар илк бор инглиз,

француз тили ва математикани ўрганади. 1820 йилда жаноб Аллэн яна оиласи билан Виржинияга қайтиб келади. Англия саёҳати Понинг ижодига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Унинг бир қатор лирик шеърларида, “Шиша идишдан топилган манускрипт”, “Фаришталар ороли” ва бошқа хикояларида денгиз нафаси сезилиб туради. 1821–1822 йилларда Эдгар По илк шеърларини машқ қила бошлади. 1822 йилда Эдгар мактабга жойлаштирилади. Мактабда француз ва лотин тилларини муқаммал ўрганган По тенгқурлари орасида доимо ажралиб турар, унинг яна бир севган машғулоти сувда сузиш эди. Ричмонддаги мактабда ўқиб юрган кезларида Эдгар бир дўстининг онаси Джен Стэннердни ёқтириб қолади. Эдгарга Джен исми ёқмагани учун уни Елена деб атаётди. Елена уни кўп бор меҳмонга қақирай ва оналарча меҳрибонлик кўрсатар эди. Бегона кишидан бундай меҳрибончиликни ҳеч кўрмаган ёш Эдгар Еленани болаларча севиб қолади. Бир неча ойдан сўнг Елена хасталаниб, бу дунёни тарк этади. Илк бор аёл меҳру муҳаббатини туйган ёш Эдгар учун бу чинакам фожиа эди. Еленанинг вафотидан бир оз ўтиб, Эдгар унинг қабрига тез-тез бориб турадиган одат чиқаради. Еленанинг руҳи унинг бир қатор шеърлари мавзусига айланади.

1826 йили Виржиния университетига қабул қилинган шоир тоғлар билан ўралган хушманзара жойларга шайдо бўлиб қолади. Кумуш кўллар, тоғларни тўсиб турувчи паға-паға булутлар ёш ижодкорнинг юрагини жунбушга келтиради.

Эдгар По гарчи мактабда ҳам, университетда ҳам энг билимли ўқувчи ҳисобланса-да, тенгқурлари уни унчалик суймас эдилар. Ҳамма Эдгарнинг ота-онаси актёр ва актриса ўтганини, йигитнинг кейинги ҳаёти эса уни асраб олган жаноб Аллэннинг ҳимматига боғлиқ эканлигини яхши биларди. Тенгдошларининг бундай муносабати Эдгарнинг феъл-атворида ҳам таъсир ўтказмай қолмади. “Эдгар ўзига еткунча ўжар, илтифотсиз бола эди”, – дейди унинг тенгдошларидан бири ўз эсдаликларидан. Ота, гарчи асранди фарзандининг ютуқларидан хузурланса-да, унга меҳр кўрсатмас, улар ўртасида ота ва ўғил яқинлиги

эмас, балки асранди ўғил ҳамда ўғай ота масъулияти бор эди, холос. Бўлғуси ижодкорнинг руҳий эҳтиёжи билан атрофдагиларнинг унга бўлган муносабати ўртасида катта тафовут бор эдики, Эдгар бу муносабаддан жуда қаттиқ азият чекар, кўпчилик орасида ҳам ўзини ёлғиз ҳис этарди. Эдгар По таҳсил олган олийгоҳда талабалар эркин қўйилар, бу эркинлик эса талабаларнинг ичкилик, кимор каби салбий иллатларга ружу қўйишларига сабаб бўларди. Даредан кейин уюштириладиган базму жамшидларда Эдгар ўзини бемалол тутар, доно, зийрак ва ширинсуханлик билан даврани қиздирар эди. У ўзини ва бошқа шоирларнинг шеърларини шу қадар маҳорат билан ўқиб берардики, ҳамманинг олқишига сазовор бўларди. Қартага берилиб кетган Эдгар кимор ўйнаб анча-мунча қарздор бўлиб қолади. Жаноб Аллен эса ўғлининг қарзини тўлашдан бош тортади. Бу воқеа Эдгарга катта зарба бўлади. Уйдан бош олиб кетган Эдгар университетдан ҳам ҳайдалади. Шундан сўнг у ичкиликка янада ружу қўяди. Энди у чинакам ёлғизликка маҳкум этилади.

Биринчи муҳаббати – Еленанинг вафоти Эдгарнинг қалбида қора доғ бўлиб қолади. Кейин у ўзидан бир неча ёш кичик амакиваччаси Виржиния Клеймнга кўнгили қўяди. Айтишларича, 13-14 ёшли қизалоқ жуда нозик ва мулоим эди. 1876 йилда улар никоҳдан ўтишади ва Эдгар митти Виржиния билан денгиз бўйидаги

уйларида ўзини ниҳоятда бахтли ҳис эта бошлайди. Аммо рангсиз ҳаётига жиндек нур бағишлаб турган Виржиния Клеймн 1847 йил 25 ёшида оламдан кўз юмади. Совуқ уйда оч-наҳор, мушукчасини қучганча жони узилган севгилисини кўриб, Эдгар қаттиқ тушкунликка тушади.

1848–1849 йилларда По адабиётшунослик ва адабий танқидга оид маърузалар, шунингдек, “Олтин кўнғиз”, “Морг кўчасидаги қотиллик”, “Мари Роженинг сири”, “Ўғирланган мактуб” каби детектив жанрдаги асарларини ёзади. Эдгар По ҳақли равишда детектив жанрининг асосчиси ҳисобланади. У 1849 йилнинг 7 октябрида Балтиморда вафот этади. Унинг адабий танқидга оид маърузалари кейинроқ “Шеърят тамойиллари” номи остида нашр этилади. По вафотидан кейин ўз ижодининг бу қадар кенг ўрганилиши ва турли тилларга таржима қилинишини тасаввур ҳам қилмагандир?! Унинг феълидаги меланхолия, қисматидаги омадсизликлар, ўзи айтгандек, туғилганидаёқ битилган бахтиқаролиги ижоди раванқига хизмат қилгандир, эҳтимол. Понинг шеърларидан тушкун кайфият уфурсада, унда ҳақиқат ва инсон доим ҳам тан олишга ботина олавермайдиган ички ҳиссиётлар тўфони мавж уради.

*Гулноза ОДИЛОВА,
ҚарДУ ўқитувчиси, филология
фанлари номзоди*

РАҚИБЛАРИ ТАН ОЛГАН РАССОМ

Машҳур француз рассоми, импрессионизм асосчиси ва графика устаси Эдуард Мане 1832 йил 23 январда Париж шаҳрида туғилиб вояга етди. Отаси Огюст Мане адлия вазирлигининг бош департаменти бошлиғи, онаси Эжени-Дезире Фурунье собиқ француз дипломатининг қизи эди. 1839 йилда Манени Аббат Пуалу номидаги пансионатга ўқишга беришади, аммо ўқишга иштиёқи бўлмаганлиги боис отаси уни Роллен коллежига ўтказди. Мане у

ерда 1848 йилгача ўқийди, бироқ бу ердаги мухит ҳам унинг ўқишга бўлган иштиёқини уйғотмайди.

Мане расм чизишга қизиқар эди. Ҳуқуқшунос бўлишини ич-ичидан истаган отаси унинг қизиқишларига каттик қаршилик кўрсатарди. Амакиси Эдмон-Эдуард Фурунье боланинг санъатга бўлган муҳаббатини сезиб, унга махсус маърузаларга боришни маслаҳат берар ва ҳаракатларини ўз ёнидан тўлар эди. Амакиси уни кўллаб-қувватлаб тургани учун Маненинг ҳаёти бутунлай ўзгара боради. Қизиғи шундаки, Мане бу машғулотларга қатнаб ҳам ўзи излаган нарсани тополмайди. Назарий билимларга қизиқиш сезмаган рассом зерикарли машғулотлардан кўра дўстларининг портретини чизишни маъқул кўради.

1848 йилда ўқишини тамомлагач, ёш Мане отаси билан ўртасидаги келишмовчиликларни хал қилиш мақсадида денгиз билим юртига киришга аҳд қилади, аммо кириш имтиҳонларидан йиқилади. Бўлажак рассомга имтиҳонларни қайта топшириш учун рухсат берилади.

Мане саёҳат қилишни жони дилидан севар, шу сабаб у жуда кўп юртларни кезади. Бразилияга қилган саёҳати давомида кўплаб этюдлар ва хомаки расмларни чизади. Мане Бразилияда бўлиб ўтган Рио карнавали ҳамда маҳаллий аёллар унда катта таассурот қолдирганлиги ҳақида яқинларига кўплаб мактублар ёзади. 1849 йилда Парижга қайтгандан сўнг у яна имтиҳон топшириб кўради, аммо бу сафар ҳам омад кулиб боқмайди. Отаси Маненинг саёҳат давомида чизган суратларини кўриб, юқори баҳо беради ва унга Нафис санъатлар мактабига кириб ўқишни маслаҳат беради. Академик таълим дастурини ўзига эп билмаган рассом 1850 йилда машҳур

Том Кутюр устахонасига ўқишга киради. 1847 йилда Том Кутюрнинг “Рим даврдаги инкироз” номли полотноси муаллифга катта шуҳрат келтиради. Уша пайтдаги буржуа йўналишидаги ҳокимлик услуги охир оқибат Мане ва Кутюр ўртасидаги муносабатнинг бузилишига олиб келади.

Бироқ отасининг кистови билан Мане Кутюрдан кечирим сўрайди ва устахонага қайтиб боришга мажбур бўлади.

Доимий изланишда бўлган рассом натурачи аёл Викторина-Луиза Меранга бағишланган “Кўча кўшиқчиси” асарини яратади. Бу аёл турли йўллар билан қашшоқликдан қутулишга ҳаракат қилган эди. Кўп ўтмай, рассом ва натурачи аёл ўртасида нафақат ижодий, балки ундан-да яқинроқ муносабатлар юзага келади. Бу ҳақдаги миш-мишлар бутун Парижга тарқалиб кетади.

1873 йилда Эдуард Мане “Бир финжон пиво устида” деб номланган машҳур асарини чизади ва бу асар 15 йил давомида рассом шуҳратини таъминлайди. Аммо бу билан Мане ўзи истаган нуфузга барибир эришолмайди. 1874 йилда унинг “Операдаги балмаскарад” сурати рад қилинади.

1879 йил сентябрь ойида Манени биринчи бор ревматизми хуружи безовта қилади. Кўп ўтмай, атаксей (ҳаракат қилиш тизимининг йўқолиши) билан касалланганлиги аниқланади. Касаллик жуда тез авж олади. Бу эса унинг ижодига таъсир этмай қолмасди. Бу пайт турли хил натюрморт ва аквареллар пайдо бўла бошлаган пайт эди. 1881 йил декабрида рассом болаликдаги дўсти ҳамда мамлакат маданият вазири Антонен Прустнинг ташаббуси билан Фахрий легион ордени билан тақдирланади.

Мане хасталигига қарамай, 1882 йилда ўзининг “Фоли Бержер барида” номли асарини яратади. Бу асар салонларда зўр шавқ-завқ билан қабул қилинади. Шу йилларда Манени бир умр танқид қилган ва у билан курашиб келган рақиблар уни ўз ишининг устаси сифатида тан олишади. 1883 йил Маненинг чап оёғи кесиб ташланади ва 11 кун ўтгач, яъни 30 апрелда у дунёдан кўз юмади. Эдуард Мане ижодкор сифатида фақатгина 1890 йиллардан тан олина бошлайди.

Наргиза МАВЛОНОВА тайёрлади

КЎРГАН- КЕЧИРГАНЛАРИМ

Мен 1876 йили Сан Францискода дунёга келдим. Ўн беш ёшимдаёқ ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрган йигит бўлиб етишдим. Агар кўлимга уч-тўрт чақа тушиб қолса, уларни обакидондонга эмас, май сотиб олишга сарфлардим. Эркак кишига айнан майхўрлик ярашади, деб ҳисоблардим ўша кезлари. Мана, ёшим ўтгиздан ошибдики, қайтадан ўсмирга айланиб қолишни ич-ичимдан истайман, негаки, ўсмирлик лаззатларидан бахраманд бўлиш менга насиб этмаган. Ҳаётга ҳам минбад аввалгидай жиддий қаролмайман. Яна ким билади, дейсиз, балки ўша умр баҳорига яна дуч келиб қоларман! Ҳаётда энг муҳими, масъулият эканлигини ақлимни таниганимдаёқ тушуниб етгандим. Хат-саводим қандай чиққанини эслай олмайман. Аммо беш ёшимдаёқ ўқиш ва ёзишни билардим. Илк бор Аламедадаги мактаб остонасига қадам қўйганим ҳали-ҳануз кўз ўнгимда. Кейин биз Ранчога ўтдик ва мен, саккиз яшар болакай ўзимни қора меҳнатга урдим.

Менга Матеодаги бир кўримсизгина бино иккинчи мактаб ва-зифасини ўтади. У ерда мен кунт билан билимни оширишга тирришардим. Синфда ҳар биримизга алоҳида парта берилганди. Аммо бу парталар кўпинча бизга керак ҳам бўлмас, сабаби, муаллимимиз дарсга маст ҳолда келарди. Орамиздан сал ботирроғимиз муаллимнинг жиғига тегиб ўйнашар, у ҳам қарздор бўлиб қолмаслик учун ўша ўқувчини тутиб

олиб, тоза пўстагини қоқарди. Ана энди бу мактаб ҳақида тасаввурга эга бўлгандирсиз?! На туғишганларим, на ёр дўстларим адабиётга тариқча ҳам қизимасди. Назаримда, адабиёт оламига катта бобомнинг оз-моз алоқаси бор эди: бу чол тушмагур маъмурий округда котиб эди, хилват чакалакзорларда Инжилни завқ-шавқ ила тарғиб қилар, шу боис Патер Жонс лақабини олганди.

Болалик чоғларимдаёқ мени одамларнинг жаҳолат ботқоғига ботганлиги ҳайратга соларди. Тўққиз ёшимда Вашингтон Ирвингнинг “Ҳамро” сини зўр иштиёқ билан ўқиб чиқдим ва ранчодагилардан биронтаси бу китоб ҳақида билмаслиги ҳеч ақлимга сиғмасди. Вақт ўтиб, бундай-ин жаҳолат фақатгина кишлоғимизда ҳукм суради, шаҳарда эса ҳаёт умуман бошқача бўлса керак, деган хулосага келдим. Шундай қилиб, бир куни ранчоимизга шаҳардан бир киши келди. Бошмоқларига қарасангиз, юзингизнинг аксини кўришингиз мумкин, эғнида мовут пальто. Маърифатли киши билан мубосаҳа қилишнинг айни вақти, деб ўйладим. Шаҳарлик меҳмонни ўзимнинг “қасримга” – эски, ярим вайрона кулбамга таклиф этдим ва ундан “Ал Ҳамро” ҳақида сўрай бошладим. Ҳайҳот, у ҳам ранчо аҳолиси каби жоҳил бўлиб чиқди. Шунда дунёда иккитагина оқил одам бор, улардан бири – Вашингтон Ирвинг, ҳамда иккинчиси – мен, деган фикрга келдим.

Ўша пайтлар “Ал Ҳамро”дан ташқари асосан ўн центлик романлар (мен уларни батрақлардан сотиб олардим) ва рўзномаларни ўқиб чиқардим. Ҳафталик рўзномаларда кўпроқ ўзлари қашшоқ бўлса-да, қалблари пок кишилар ҳаёти ҳақидаги ажойибу ғаройиб асарларни ўқир эдим. Бундай мутолалардан сўнг онгу тафаккурим ўзига хос тарзда такомиллашиши лозим эди, лекин мен кўлимга нима тушса, шуни ўқиб кетаверардим. Бунга ёлғизлигим сабаб бўлгандир, балки. Уйднинг “Сигна” қиссаси менда катта таассурот қолдирди. Қиссани икки йил мобайнида қайта-қайта ўқидим.

Қиссанинг хотимасини йиллар

1 Патер – католик руҳонийси

ўтгач, оқ-қорани танийдиган ёшга етганимда англаб етдим. Китобнинг яқунловчи боблари йиртиб олинган бўлиб, ўшанда асар қаҳрамони билан биргаликда орзулар салтанатида сайр этардим. Қаҳрамонни олдинда ёвуз Немезида кутаётганлиги етти ухлаб тушимга ҳам кирмаганди. Ўша чоғлар менга асалариларга кўз кулоқ бўлиб туриш топширилганди, дарахт тагига ёнбошлаб олиб, тонг саҳардан то қош қорайгунча асалариларнинг уяларига гўж бўлишини кутиб ҳам ўқирдим, ҳам мириқиб ширин хаёлларга берилардим.

Ливермере водийси шу қадар теп-текис, зерикарли макон эдики, ҳатто водийни ўраб турган тепаликлар ҳам мени ўзига ром этолмасди. Хаёлларимни биргина жараён – асалариларнинг уяларига тўпланишларига тўзғитиб юборарди. Ўша захоти жар солиб одамларни чорлардим, улар эса сув тўлдирилган хумга декча, челақ кўтариб, югуриб келишарди. Ёдимда “Сигна”нинг биринчи сатрлари шундай бошланарди: “Бу бор-йўғи бир кичкина болакай эди, шундай эса-да, бу болакай буюк мусиқачи бўлиб етишишни, бутун Оврўпа унинг оёқлари остида ётишини орзу қиларди. Ҳа, мен ҳам кичкина болакай эдим... Нима учун энди ўша митти болакай қилган ишни мен амалга оширолмас эканман?!”

Калифорния ранчосидаги ҳаёт ўта зерикарли эди. Ҳар куни уфқ ортига кетиб, дунёни кўришни орзу қилардим.

Тушунарсиз ғалати шивир-шивирлар йўлга отланишимга ундарди. Мен гўзалликка интилардим, бинобарин, атрофимда зиғирча ҳам гўзалликни кўрмасдим. Тепаликлару водийлар жонимга текканди. Мусофирчиликда юрганимдагина уларни қанчалик севишимни англадим.

Ранчони тарк этиб, Оклендга кўчиб ўтганимда ўн бир ёшда эдим. Окленд жамоат кутубхонасида дуч келган китобни ютоқиб ўқиганча талай вақт ўтириб қолардим. Узоқ вақт давомида китоб ўқиш оқибатида ўзимда қандайдир руҳий касаллик аломатла-

рини ҳам сеза бошлагандим. Ўқиган сарим олам сир-синоатларидан бо-хабар бўлиб, хом хаёллардан халос бўлардим. Тирикчилик учун кўчаларда газета сотиб кун кўрардим. Ун олти ёшимгача қорин қайғусида ўзимни ўққа-чўққа уравердим, ишим ўқишимга, ўқишим ишимга уланиб кетар, бош қашишга фурсат тополмасдим.

Ўша йиллари саргузашт излаб, уйдан чиқиб кетдим. Мен қочиб кетмадим, шунчаки иссиқ ўрнимни тарк эдим. Кўрфазга тушиб, денгиз чиғаноғини овловчи қароқчиларга кўшилдим. Қароқчиларнинг ҳам омадлари чопавермас, агар қўлга тушсам, нақ беш юз йилга зиндонбанд этилардим. Кейинроқ Шхунага² матрос бўлиб ёлландим, лосось овладим. Балки ишонмасиз, аммо кейинги фаолиятим денгиз патрулида давом этди. Мен ҳар қандай балиқ овлаш қонунига хилоф иш тутувчи қонунбузарларни қўлга олишим лозим эди. Бундай бузғунчилар – хитойлар, греклар, итальянлар ғайриқонуний равишда балиқ овлашар, соқчилар гуруҳи жонларини хатарга қўйиб, уларни тартибга чакиришарди.

Кейин эса бошқа кемага матрос бўлиб ёлланиб, Япон денгизи сохиллари томон сузиб кетдим. У ердан Беринг денгизига ўтиб кетдик. Етти ой давом этган денгиз мушуги овидан сўнг Калифорнияга қайтдим ва турли юмушларга қўл урдим. Кўмир туширдим, портда ҳаммол бўлдим, Жут⁴ тайёрлайдиган фабрикада ишладим. Фабрикада тонг соат олтидан кеч соат еттигача тер тўкишга тўғри келарди. Келаси йил яна денгиз сафарига отланишни кўзлаб қўйгандим, бироқ кемадош оғайниларимга қўшилиш насиб этмади. Улар “Мери Томас”да сузиб кетишибди – тақдирни қарангки, кема бутун командаси билан денгиз қаърига ғарқ бўлибди.

Жут фабрикасида ишлаб юрган кезлардаёқ ёзишни машқ қила бошлагандим. Фабрикада иш ўн уч соат давом этар, ижод учун вақт жуда оз қоларди. Сан Францискодаги “Колл” хафғалиги очерклар бўйича тан-

² Ш х у н а – кичикроқ елканли кема.

³ Гўшти қизил балиқ.

⁴ Ж у т – Ҳиндистон канопи.

¹ Немезида – юнон мифологиясида ёвузлик маъбудаси.

ловини эълон қилди. Онам мени бир амаллаб кўндирди. Шундай қилиб, мен “Япония соҳилларидаги тўфон” сарлавҳали очерк ёздим. Чарчаганимга қарамай, ярим кечаси очерк ёзишга киришдим ва токи икки мингта сўзни коғозга туширмагунимча бош кўтармай ёзавердим. Аммо мавзунини тугата олмадим. Эртасига тунда ҳам қўлимга қалам олиб, кўзим юмилиб кетай-кетай деса-да, яна икки мингта сўзни битдим. Учинчи тундагина ёзганимни таҳрир қилиб, танлов шартларига мувофиқлаштирдим. Биринчи ўрин менга насиб этди. Иккинчи ва учинчи ўринларга эса Стенфорд ҳамда Беркли университетини талабалари лойик деб топилди.

Танловда ғолиб бўлганим ёзувчилик ҳақида жиддийроқ ўйлаб кўришимга сабаб бўлди. Лекин ташвишларим бошимдан ошиб ётарди, адабий фаолиятни кейинроққа суриб қўйдим. Ўша пайтда “Колл” учун ёзган бир мақоламни ҳам таҳририят рад этганди.

Бутун бошли Кўшма штатларни Калифорниядан тортиб Бостонгача кезиб чиқдим. Тинч океан соҳилларига Канада орқали ўтар эканман, дарбадарлигим учун панжара ортида ўтириб чиқишимга тўғри келди. Жаҳонгашталиқдан орттирган тажрибам мени социалистга айлантирди. Меҳнатнинг таги роҳатлигини аллақачонлар тушуниб етгандим. Меҳнат – бу ҳамма нарса. Меҳнат – бу нажот. Ўта оғир иш кунидан сўнг қалбим қанчалик фахр туйғусига тўлиб-тошганини тасаввур ҳам қилолмайсиз. Капиталистлар эксплуатация қилган ёлланма қуллар ичида мен энг фидойиси эдим. Бир сўз билан айтганда, менинг шодмон шахсият-парастлигим собидақам буржуазия одоб-ахлоқининг асири эди. Ғарбдан, қайсики, одамлар арзон-гаров сотиладиган, ишнинг ўзи хожасини излаб юрадиган макондан, кишилар тилларини осилтириб зир югурганча иш ахтариб юрадиган Шарқий штатларнинг аҳолиси зич ишчи марказларига бориб қолдим. Бу манзаралар мени ҳаётга умуман бошқача кўз билан қарашга мажбур этди. Мен ахлатхоналардаги жамият жарлиги тубидаги

ишчиларни кўрдим. Шунда ҳеч қачон оғир жисмоний меҳнат қилмасликка, ўта зарур бўлгандагина бу билан шуғулланишга ўзимга-ўзим сўз бердим. Ўшандан бери оғир жисмоний меҳнатдан ўзимни олиб қочаман.

Оклендга қайтиб, ўрта мактабни тугаллаётганимда ўн тўққизда эдим. Ҳар ойда мактаб журнали чоп этиларди. Журналга ўз ҳикояларимни тақдим этдим. Ҳикояларимда денгиз сафарлари ва жаҳонгашталиқдаги бошимдан кечирганларимни ёздим. Ўқиш билан бирга тунги дарбонлик ҳам қилардим. Устига-устак социалистик қарашларим ҳам кенгайиб, “социалистик йигитча” деган номни орттириб олгандим. Бунга сабаб кўчалардаги намоёнларда иштирок этганим учун ҳибсга олинганлигим бўлди. Кейин Калифорния университетига ўқишга қабул қилиндим. Олий маълумотли бўлиш бахтидан мосуво этилишни сира истамасдим. Кирхонада ишлаб, қолаверса, адабий фаолият билан шуғулланиб, нон топа бошладим. Меҳнатга бўлган иштиёқим қанчалик юқори бўлмасин, ўзим учун белгилаган вазифаларим жуда мушкул эди ва ярим йил ўтар-ўтмас университет билан хайрлашдим.

Мен ҳамон кирхонада кийим дазмоллар, бўш қолдим дегунча қўлимга қалам олардим. Лекин кўпинча қўлимда қалам билан ухлаб қолардим. Кирхонадан ҳайдалганимдан сўнг ўзимни тўлиқ адабий фаолиятга бағишладим. Қўлёзмаларим устида уч ой ўтириб, мендан ёзувчи чикмайди, деган қарорга келдим ва олтин излаб Клондайкка йўл олдим. Бир йил ўтмай, хасталаниб қолганлигим боис ватанга қайтишим лозим бўлиб қолди. 1900 мил масофани денгизда эшак эшиб ўтишга тўғри келди. Клондайк сафарида юрганымда тўсатдан отам вафот этди. Энди оила ташвишлари бор бўйича менинг гарданымда эди. Калифорнияда ишсизлик ҳукм сураб, мен бир чакасиз қолгандим. Иш излаб, тоза тентирадим, шу билан бирга “Дарё бўйлаб қуйига” номли ҳикоямни ёзиб тугатдим. Аммо ҳикоям рад этилди. Ушбу ҳикоямнинг тақдири ҳал бўлар экан, йигирма мингта сўздан иборат янги

ҳикояни ёзиб ташладим, уни бир газета бир неча сонларда чоп этмоқчи эди, бироқ газета ҳикояни яроқсиз деб топди. Шунча рад жавоб-ларига қарамай, тинмай ёзавердим. Ниҳоят, Калифорниядаги бир журнал ҳикояларимдан бирини қабул қилди ва беш доллар қалам ҳақи берди. Шундан сўнг, “Қора мушук” ҳикоям учун қирқ доллар таклиф қилди. Шу тарзда ишларим юришиб кетди. Эндиликда мен оила боқиш учун кўмир туширишим шарт эмасди.

1900 йили биринчи китобим дунё юзини кўрди. Газетада ишлаб оилани тебратсам бўларди, лекин бу, вақтни зое кеткизувчи машинанинг қулига айланиб қолмаслик учун етарлича соғлом фикрга эга эдим. Бўлажак адибларни, ҳали улар донгдор адиб бўлиб етишмасларидан аввал, айнан газета таназзулга олиб боради, деб ҳисоблайман. Ўзимни журнал ходими сифатида синаб кўрганимдан сўнг газеталар учун ёза бошладим. Мен интизом билан ишлаш тарафдориман ва ҳеч қачон илҳомни кутиб ўтирмайман. Феъл-атвор жиҳатидан нафақат лоқайд ва тартибсиз, балки бироз дилгиррокман. Лекин мен ўзимдаги

бу иллатларни енга олдим. Мен зўр спорт ишқибозиман. Мунтазам равишда бокс, қиличбозлик, сузиш, от спорти билан шуғулланаман. Гарчи шаҳарда туғилган бўлсам-да, чекка-чекка масканларни хуш кўраман. Энг яхшиси, кишлоқда ҳаёт кечириш. Ўша ердагина табиат билан ошно бўласан. Аввал бошда ёзувчилардан қисман Карл Маркс ҳамда Спенсер менга катта таъсир ўтказишган. Агар бесамар ўтган ўсмирлигимга қайта олганимда эди, жон деб мусиқа билан шуғулланган бўлардим. Агар ёшлик чоғларимда кўлимда бир ёки икки миллиард доллар бўлганида, ўзимни шеърлар ва памфлет ёзишга бағишлардим. Ўзимнинг энг яхши асарларим деб “Оксоқоллар иттифоқи” ва “Кэптон Уэсс мактублари”дан баъзи бир сатрларни айтишим мумкин. Айтгандай, “Оксоқоллар иттифоқи” баъзи бировларга ёқмайди. Улар ёркинрок, қувноқроқ асарларни афзал кўришади. Ёшим бир жойга бориб қолганда, эҳтимол, мен ҳам уларнинг фикрига қўшиларман.

*Рус тилидан
САИДЖАЛОЛ таржимаси*

ДОНОЛАР БИСОТИДАН

- ✓ Ишонмоқ ҳам, ишонмаслик ҳам хавфли.
- ✓ Улкан шаҳар – бу улкан ёлғизлик.
- ✓ Гап-сўздан кўпчилик, виждондан эса баъзиларгина кўрқади. (Плиний Младший)
- ✓ Юмшоқ ҳокимият – бу энг кучли ҳокимият.
- ✓ Қадаҳ туфайли юзага келган дўстлик одатда мўрт бўлади.

ОЙБЕК ҲАҚИДА СЎЗ

Янги ҳисоб билан 1905 йилнинг 10 январиди таваллуд топган Ойбек домла ҳақида сўз айтиш унинг ижодидан баҳраманд муҳиблари учун жуда ҳаяжонли, айна чоғда шарафли ва масъулиятлидир.

Адиб ҳақида хорижлик ва ўзбекистонлик дўстлари, олимлар, бошқа атоқли ижодкорлар ўз хотираларида бир фикрни бот-бот таъкидлайдилар: “Ойбек замонамизнинг, XX асрнинг Навоийсидур”.

Инсоний тийнатиининг покизалигига, ижодий меросининг миқёси ва теранлигига кўра Ҳазрат Алишер Навоий ва Ойбек домланинг қай бир даражада қиёсланишига асос бор, албатта, ёки ками бу фикрга хайрихоҳ бўлишимиз аниқ.

Унинг исботи Юртбошимизнинг Ўзбекистон адибу шоирларига мурожаатларида ҳам ўз ифодасини топди. Мурожаатда “шоир деганда, Алишер Навоийдек беназир зотларни, ёзувчи деганда, Абдулла Қодирий ва Ойбек... ни тасаввур этамиз”, дея улар бир доирада тилга олиндилар. “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” номли ана шу мурожаат – рисоладаги яна бир фикр айнан Ойбек домлани назарда тутиб айтилгандек туюлади: “Мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ тортган, деса, мен, доимо бу ҳаётнинг маъномазмуни, инсоннинг қадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида қайғуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги

қаторида бўлган ижод аҳли, деб айтган бўлардим”.

Дарҳақиқат, тақдир тақозоси билан ўтган асрнинг энг мураккаб, ноинсоний жамиятида яшаб, ижод этган талантли ўзбек шоиру адиблари қатори Ойбек ҳам ниҳоятда оғир ижтимоий муҳит исканжасида бўлди. Атрофида кечаётган адолатсизликларни кўриб виждонан қийналди, руҳан азоб чекди. Аммо маънан синмасликка, ҳақиқат яловини баланд тутишга ҳаракат қилди. Ноҳақликларга ўзига хос эътироз – ижодий исёнлари билан виждон поклигини сақлашга интилди.

Ўтган асрнинг 20-йиллари, Ойбеклар авлоди айна ижодий шаклланиш палласида ёш шоир Мусо Ойбек мафкура тазйиқида қораланаётган Чўлпон шоирни ёқлаб мақолалар ёзди. “Чўлпон ўқилади, русларнинг Пушкини каби Чўлпон ҳам юксак бадиияти билан халққа керак”, деб айтади. Бу унинг ўзига ҳам ўзи белгилаган илк ҳукми, виждон тазйиқидаги илк исёни эди. Кейинроқ Чўлпон номини тилга олиш ҳам қатъий тақиқланганда, Ойбек буюк салафининг шеърлятига ўз шеърлари билан садоқат кўрсатиб, ўзбек адабиётида Чўлпон руҳини тирик сақлади. Рамзлар, ишоралар дунёсидаги инжа образлари, тасвири билан “соф” лириканинг гўзал намуналарини ярағди, айна чоғда “вахший” қояларни ёриб чиқиб, “шамол беланчагида” “нафис чайқалаётган бир туп наъматак” миқсолида исён, эрк, озодлик туйғуларини улуглаб, устозининг анъаналарини безавол давом эттирди.

Шу кезлар яна Абдулла Қодирий ижодини олимлик рутбасида таҳлил этиб, неларнидир инкор этиб, баҳслашиб, неларнидир Қодириёна бетакрор истеъдод намунаси дея тасдиқ этиб, ўз миллатдошлари онгу тафаккурида Абдулла Қодирий номини барқарор қилишга саъй этди. Булар Ойбекнинг юрагидаги чандиқлар, жароҳатлар эди. Буюк салафлари маҳв этилиб, халқнинг қалби миллий чашмалардан бебаҳра қолаётганини теран ҳис этган адиб, энди ўзи бу ташналикни қатор халқона дostonлар ва “Қутлуғ қон”, “Навоий” каби соф миллий романлар билан қондирмоққа қодир бўла олди.

“Кутлуғ қон”нинг катта миқёсларини қўя туриб, шундай кичик бир лавҳага эътибор қилсак-да, унинг миллий табиати намоён бўлаверади.

Петербурздан Тошкентга келган рус чор амалдори, шу ердаги бошқа бир чиновник миллатдоши билан ресторанда суҳбат қилар экан, суҳбатдошидан қуйидаги бир эътирофини яширолмади: “Бу осиеликлар ваҳший бўлсалар ҳам, баъзи бир фазилатларга эга эканлар: мана бой “сарт” ўз хизматкори, балки кули билан бирга ичишади. Демократия! “Суҳбатдоши унга жавобан айтади: “Сарт”лар ирқ жиҳатидан, албатта паст... Лекин бунга қарамай, баъзи хусусиятларини кўрсатадиларки, ... уларда бадий сезги анча ўсган. Улар гулни севадилар. Кийимлари чиркин бўлса ҳам чаккасига гул қистириб юрадилар. ...Бой бўлсин, камбағал бўлсин, барибир, “сарт”нинг уйида битта пиёласи бўлади. Иккита қилса, одат бузилади...”

Ана шу кичкина лавҳадаёқ Ойбек катта маҳорат кўрсатиб, маҳаллий халқнинг табиатида нафосат ҳисси, оқибат, бирдамлик, жамоавийлик туйғуси зўрлигини, маънавияти не қадар юксаклигини кўрсатаяпти. Халқ ҳаётининг эпик манзараларидан-да ўтиб, жажжи лавҳа билан ҳам миллий туйғуларни ёлқилантиряпти.

Кейинги босқичда адиб ўз нигоҳларини олис мозийга қаратиб, миллатнинг беш юз йиллик тарихига ёрқин нур тарата олган улуғ бобокалонимиз ҳазрат Алишер Навоий сиймосини халқ қалбида қайта тикламоқ иштиёқи билан яшади. Илмий тадқиқотлар, дoston яратиб, “Асрларнинг титиб чоқини, гоҳо ёрқин кўраман чолни” дея юрагимизга ниҳоятда яқин, самимий бир киёфани тасаввурларимизга муҳрлади. Халқ унутилишга маҳкум миллий ғурурни илкис қайта туйди. Ўзини, ўз буюклигини танимоқ сари одимлади. Навоий тимсолида тилини, динини, ўз кадриятларини, инсоний шаъни-шукуҳини ва пок ақидаларини ҳар қандай вазиятда ҳам асрамоқ сабоқларини уқди. Бу-да, Ойбекнинг исёни, виждон олдидаги покиза амали эди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, бир гуруҳ санъат аҳли билан улкан жангоҳларни кезган адиб, шундан

ҳам миллий ғурур, миллият деган ўша сўнмас туйғуларни яна оловлантириш эҳтиёжини туйди.

Халтасидаги бир парча қотган қора нонни блокнотга алмаштириб, уруш ҳақида, бу даҳшатли муҳорабада ўзбекнинг эзгулик учун курашларга кирган асл ўғлонлари ҳақида “Қуёш қораймас” романининг илк саҳифаларини ёзишга киришди. Жангоҳларда ўз миллатдошларининг жасоратини кузатар экан, бу фазилатлар уларга кеча сингдирилган “ҳайбарака” сифатлар эмаслигини, матонатнинг илдизлари чуқурроқ эканини англашига туртки берди ва ижодий ниятни қалбида, виждонида чўкинди бўлиб турган ўша қувғин исён руҳи билан омукта этиш истагини уйғотди. Билҳақ, катта ният ва холис интилиш катта ечим, миқёсли киёсу топилмаларга йўл очар экан. Ойбек уруш ҳақидаги романининг бош қахрамонига Бектемир деб исм беради. Халқи хотирасида соҳибқирон Темурбекнинг руҳини уйғотмоқни шу тариқа ҳал этмакчи бўлади. Бу ҳақиқат ҳам Озод домла айтмоқчи, Ойбекнинг том маънода “Миллатни уйғотган адиб” эканига яна бир шохидликдир.

Албатта бу исёнлар, гоҳ Йўлчи, гоҳ Навоий, гоҳ Бектемир ва гоҳо, ёввойи табиат мўъжизаси наъматак мисолидаги даъваткор руҳ қаттол замонанинг гумашталари нигоҳидан четда қолиши мумкин эмасди. Халқ меҳрини қозонган адибни жисмоний маҳв этишдан кўра мажруҳ этиш маъқул топилди. Ойбек ижодкор учун сўзлаш ва ёзишдек тансиқ неъматдан, тириклик тиргагидан маҳрум этилди. Уни замона қуш тилида сўзлашга маҳкум этди. Аммо буколмади, синдирилмади. У сўнгсиз саҳроларда юксак парвоздаги сор мисол сассиз, аммо ўткир нигоҳлари билан “Нур қидириб” кўҳна Осие сарҳадларини кезинди, гоҳи узоқ мозийга, гоҳи “Болалик” бегуборликларига юқинди, “Улуғ йўл”ни излади. Бу йўл бошларида гоҳи соҳибқирон Темурбекни, султони ғозий Хусайн Бойқарони, Низомиддин Алишерни, озурда жон Заҳириддин Муҳаммад Бобурни кўрмоқчи бўлди. Гоҳи эса шаҳид оғалари маърифат-парвар Мунаввар қорини, Сидқий

Хондайлиқию Тавалло, Абдулла Авлоний, Мирмухсин Шермухамедовларни топмоқчи бўлди.

Ҳазрат Навоий умр ниҳоясида “Лисон-ут тайр” атаб, “қуш тили” да ўлмас дoston яратганидек, Ойбек ҳам ҳаётининг сўнгги ўн етти йили давоми илҳом ва тафаккур ёлқинларини қуш тилида шивирлаб, Зарифахоним дасхатлари билан яна қарийб ўн жилд асарлар ёзди. Бири-бирдан тилсимли, маҳобатли романлар, қиссалар тугалланган ва яқунлаб улгурилмаган дostonлар, фалсафий шеърлар яратди. Булар ҳам аслида унинг миллат ғамидаги захматлари, халқ хотирасини сақлаш йўлидаги виждон эпкинлари эди.

Ойбек ҳазрат Навоий ёшига бориб замона “ўйин”ларидан толиқди, бироз тин олди. Олтмиш йиллик ҳаёт йўлларининг ёвузлиғу эзгуликнинг, зулм ва адолатнинг, тубанлик ва юксакликнинг курашларида орттирган билим, тажрибаларининг, кўрган-кечирганларининг сарҳисобини қилди, барини улуғ донишмандликка етиб

англади. Улар бари ўзи учун ён дафтар қатларига битиладиган тўрт қатор мисраларга жо бўлиши мумкинлигини ҳам сезд.

*Ҳақиқат соқовдир заифдир инсон
Тошлар ҳам йиғлайди – сир тўла осмон
Ҳақиқий олам не? Жавоб йўқ ҳайҳот!
Файласуф тўқийди ҳисобсиз ёлгон.*

Ойбек ана шу истиғфор палласида, пири комилининг ёшларидан икки-уч сана ўтиб бу дунёдан кўз юмди. Ўзидан қутлуғ ва мунаввар хотира қолдириб, миллатини уйғонмоққа, тенглар ичра тенг бўлиб, виждон ва гурур билан яшамоққа даъват этиб, ибрат бўлиб абадиятга юз тутди. Миннатдор авлод эса буюк келажagini бунёд этиш йўлларида буюк аждодини сафларда билиб, Ойбекка мухташам хайкал тиклади.

Шухрат РИЗАЕВ

ИЗТИРОБ ЧЕКАЁТГАН ОДАМГА МУҲАББАТ

“Ёлғизликдан бошқа бахтнинг бўлиши мумкин эмас”, дейди А.П. Чеховнинг “Олтинчи палата” ҳикояси қахрамони Михаил Аверьянин.

1860 йил 16 январда Россиянинг Таганрог шаҳарчасида туғилган Антон Павлович Чехов учун ёлғизлик инсонлик бахтини англашга ва мана шу бахт-

ни қуйлашига кўп имкониятлар яратди.

Антон Павлович жуда қисқа яшад. Дунёда бор-йўғи 44 йил меҳмон бўлган адиб ўзининг йигирма олти йиллик ижодий фаолияти давомида турли ҳажмдаги 900 га яқин асар яратди. Бу рақамни ўқиб киши ақли лол қолади. Асар бошқа, уни ёзиш бошқа. Ҳамманинг кўнглига етиб борадиган шаклда ёзиш ёзувчидан меҳнат ва жасоратдан ташқари, ботиний сабот, руҳий кенглик ва маънавий покизаликни талаб этади. Қисқа вақт давомида ҳам етук, ҳам сермахсул ижод қилиш учун камида Чеховдай даҳоликни Тангри юктирган бўлиши керак.

У дастлабки таҳсилни Таганрогдаги мактабда олди, кейинчалик шу шаҳардаги гимназияда ўқишни давом эттирди. Фалсафа, маданият ва санъатга бўлган дастлабки иштиёқ Таганрог шаҳридаги театрда уйғонди. 13 ёшида Жан Оффенбахнинг “Ғаройиб Елена” операсини томоша қилган Антон Павлович ёзувчи ва драматург бўлишга аҳд қилди.

Чехов 1879 йилда гимназияни тамомлаб, Москва университетининг

тиббиёт факультетига ўқишга кирди. 1884 йилда университетни тугаллагач, Чикинский уездига ишга жўнатилди. Чехов шифокорлик касбига ҳам, ёзувчиликка ҳам бирдай масъулият билан қарарди. У ҳаётини тарозининг икки палласига қўярди, унинг бир палласида шифокорлик турса, иккинчисида эса шубҳасиз адабиёт турарди. Адиб илк пьесасини 18 ёшида ёзган бўлса, 20 ёшида яратган дастлабки ҳикоялари “Осколки”, “Стрекоза”, “Будильник”, “Зритель” каби журналларда чоп этила бошланди. 1882 йилда тайёрланган илк ҳикоялар тўплами цензура тақиқига учраб, 1884 йилгача нашр этилмади. 1886 йилгача мавзунини юмористик образлар ёрдамида ёритаётган, асосан ҳажвий ҳикоялар устида ишлаётган ёзувчи машҳур адабиётшунос Дмитрий Григорович томонидан қаттиқ танқидга учради. Танқидчи ёзувчини ўз истисъодини “майда” ишларга сарфлаётганликда, ҳаётга жиддийроқ қарамаётганликда айблади. Шу тариқа адибнинг адабий ишлари “юришиб” кетди.

Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмида “Иванов”, “Алвасти”, “Тўй”, “Тамакининг зарари ҳақида”, “Айиқ” каби пьесалар яратилиши ёзувчи ижодида янги давр бошланганидан дарак берди. Чехов шифокор эди, аммо у аввало инсоннинг қалбини даволамасдан туриб, унинг жисмини даволаб бўлмастгидек ич-ичидан ҳис қиларди. Унга шифокорлар ва беморларнинг диққинафас ва зерикарли муҳити ёқмасди, аммо ўз касбидан буткул воз кеча ҳам олмасди. “Тиббиёт менинг қонуний хотиним, адабиёт эса маъшуқам, биридан зерикасам, иккинчисига юкинам”, дерди у дўстларига...

“Чехов – прозадаги Пушкин”, деган эди Лев Толстой. Тириклигидаёқ дунёнинг энг кучли ёзувчилари ўнлигига кириб улгурган буюк адиб адабиётсеварларга Чехов асарларини қайта-қайта ўқишни маслаҳат берарди.

“Дунёда инсон ақлининг юксак маънавий намояндаларидан бошқа ҳаммаси арзимас, қизиғи йўқ нарсалар. Ақл – инсон билан ҳайвоннинг орасига қатъий чегара қўяди ҳамда инсоннинг илоҳийлигига ишора қилади. Оламда инсонга хузур-ҳаловат берадиган ягона манба ақлдир, биз уни кўрмас экан-

миз, хузур-ҳаловатдан маҳруммиз”, дея ўзининг ҳаётий эътиқод ва аъмолларини белгилаган шифокор адиб инсоннинг бахт-саодатини унинг тафаккурига қараб белгиларди.

Ижодини соддалик, холислик ва ҳаққонийлик тамойилларига содиқ ҳолда олиб борган ёзувчи орзусидаги инсон ёлғонга ёлғон, оғриққа бардош, золимга нафрат, ожизга шафқат, риёкорга ғазабу ўғрига қаззоб кўзи билан қарашини хоҳларди. Ёлғон ва риёкорлик, сохталигу мунофиқлик охир-оқибат инсон шахсини емиради. Қайсики жамиятда сохта ғояларга кўр-кўрона эътиқод билан яшаш урфга айланса, ўша жамият Крилов масалидаги нажжорнинг ҳолига тушади. Чехов учун энг оғир фожиа – инсон тийнатидаги иккиюзламачилик, шахснинг манфаат илинжидаги тубанлашиши, қалбнинг булғаниши эди.

Адиб тўксонинчи йилларнинг бошида Сахалинга саёхатга бориб, у ерда қаторга ва сургунга гирифторм қилинган кишиларнинг фожиали ҳаёти билан яқиндан танишади ҳамда бу сафар таассуротлари асосида “Олтинчи палата” ва “Сахалин ороли” асарларини яратди.

Инсон ўз шаъни учун курашмаса, бу жамият зулм салтанатига айланиб қолади. Бу салтанатда золимларнинг ҳукмронлиги авж олиб, маънавий инқироз келиб чиқишини, маънавий инқироз эса охир-оқибат миллатнинг чоғга қулашига сабаб бўлишини ҳис қилган ёзувчи қаҳрамонларини ўз шахсий ғурури учун курашишга, ягона матлаби амалу зарга айланиб қолган зодагонларни маънавий тозаришга, руҳан поклянишга чақиради. Чехов изтироб чекаётган одамни севарди. Чунки фикрлаётган одам изтироб чекади, фақат угина руҳий уйғониш, ўзи яшаётган муҳитда рўй бераётган ижтимоий адолатсизликка қарши курашиш ва ўз ҳаётини янги ахлоқий низомлар асосида қайта қуриш салоҳиятига эга бўлади. “Азоб чекиш кишини камолга етказди. Инсоният ўзи чекаётган азобларини турли воситалар ёрдамида енгиллаштиришга уринса, дин ва фалсафадан воз кечади. Одамзод турли фалокатлардан у туфайли сақланибгина қолмай, балки ҳақиқий ҳаётни, бахт-саодатни чекаётган изтироблари орқали

топади”, деган хулосага келади.

Экинни ширадан, темирни зангдан, кўнгилни эгриликдан асраш кераклиги ҳақидаги ақида адиб учун метин қонуният эди. А.П.Чехов “Чинovníкнинг ўлими”, “Букаламун”, “Никоб”, “Энгилтак”, “Ротшильднинг скрипкаси”, “Ғилоф бандаси”, “Қайлик” каби юзлаб ҳикоялари, “Иванов”, “Чайка”, “Ваня тоға”, “Уч опа-сингил”, “Олчазор” каби пьесалари, “Болонаҳали уй”, “Менинг ҳаётим” каби хиссаларида инсон руҳиятининг рангин манзаралари ва шу даврдаги рус жамиятининг маънавий киёфасини шафқатсиз тарзда тасвирлаб, инсон ҳақидаги теран ва чеховона аччиқ фалсафани оригинал шаклда тарих саҳифаларига муҳрлаб кетдики, ҳикоячилик борасида унинг тафаккури даражасига кўтарила оладиган яна шундай адиб жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам учрайди.

1898 йил А.П. Чехов сил касали билан оғриб, даволаниш учун Ялтага кўчиб боради. Миллионлаб одамларнинг қалбида ҳаётсеварлик, инсонпарварлик ва борлиққа нисбатан чексиз муҳаббат уйғотишга улгурган, неча-неча беморларнинг ҳаётини сақлаб қолишга эришган адиб ўз умрини озроқ бўлса ҳам узайтириш бахтига эришолмади. “Мен ҳаётни севаман, эҳтирос билан севаман”, дерди ёзувчи ўз қахрамони тилидан. Аммо ёзувчи севган ҳаёт уни бағрида кўп олиб ўтирмади: унинг аччиқ тилига чидамади. Чехов 1904 йилда Германиянинг Баденвайлер шаҳрида вафот этди. Шамолнинг бир эпкини ёки майса юзидаги бир томчи шабнам ҳаётгидек қисқа умр адиб номига абадийлик бахш этди.

Бугунги кунда Россия ва дунёнинг бошқа шаҳарларида унинг номи билан аталадиган 24 та музей ва театрлар,

адиб даҳоси қудратини намоён қилиб турадиган 30 дан ортиқ ҳайкалу ёдгорликлар, унинг номи билан зарб этилган миллион-миллион танга пуллару, кўша-кўша таълим ва маънавий масканлар пештоқидаги А.П.Чехов номи бу ижодкор тафаккури ёғдуси ҳеч қачон сўнмаслигидан далолат бериб турибди.

Эл эллик йилда ўзгаради, дейди машойихлар. Чехов замонидан бугунги кунимизгача элни ўзгартирадиган эллик йилликларнинг салкам учтаси ўтди. Аммо ҳамон унинг ғояларига, даъватлари-ю, самимиятига эҳтиёж ортиб бормоқда.

Адиб ижоди давомида 42 та адабий таҳаллус қўлади. Энг қизиги, унинг “Улисс” номли таҳаллуси кейинчалик ғарб адабиётининг улкан намояндаларидан бири Ж. Жойс яратган дунёдаги тушунилиши энг мураккаб асарга сарлавҳа бўлди... Бу тасодиф ёки таъсир туфайли рўй бергани бу ёғи ҳозирча номаълум.

Чехов таҳаллусларидан яна бири “Кўзёшсиз одам” эди. Ҳаётда кўзи ёшга тўлмайдиган, йиғламайдиган одам бўлмайди. Йиғлолмайдиган одам бўлиши мумкиндир, аммо йиғламайдиган одам борлигини Чехов ҳеч қачон тасаввур қилолмас эди. Инсоннинг кўзи қуруқ бўлиши учун унинг қалби ҳам қуруқ, бўм-бўш бўлиши керак. Ёзувчи бундай қалбли инсонлардан нафратланар эди. Бу таҳаллус аламзадалар дунёсига, индамаслар, бағритош ва манкуртлар дунёсига нисбатан бир киноя эди. Адиб эса кўп йиғларди. Ўшандайларнинг ҳамон борлиги учун ҳам йиғларди. Йиғлаш учун эса ёлғизликни соғинарди. Унинг учун “Ёлғизликдан бошқа бахтнинг бўлиши мумкин эмас” эди.

Алимурод ТОҶИЕВ

✓ Мусибат кўпинча инсонларни гапга уста қилиб қўяди. (Плиний Младший)

✓ Кимники душмани бўлмаса, уни дўстлари ҳалок қилади. (Тацим)

ҲАҚИҚАТ ИЗЛАБ

Реалистик роман жанрининг юксалишига катта ҳисса қўшган машҳур француз адиби, файласуф ва инсоний эҳтирослар назарийчиси Стендаль (тахаллуси, асл исм-шарифи Анри Мари Бейль) 1783 йилда 23 январда Греноблда адвокат оиласида дунёга келади. Анри Бейль саккиз ёшга тўлганда онаси вафот этади. Отаси Шерюбин Бейль ёш Анрини аббат Реян тарбиясига топширади. 1796 йилда у Гренобль Марказий институтига ўқишга киради. 1800-1801 йилларда Италияда ҳарбий хизмат ўтади ва кичик лейтенант унвонини олади. Кейин ҳарбий вазирлик хизматида киради, Наполеон I армиясининг суворийлари сафида хизмат қилади (1806-1814). Бородино жангларининг гувоҳи бўлади. Бонапарт армияси инқирозга учрагандан сўнг Италияга келиб, у ерда машҳур инглиз адиби Ж.Байрон билан учрашади ва шундан сўнг адабиётга бўлган қизиқиши янада кучаяди. Италиян романтикларининг «Conciliatore» («Муроса») журнали билан ҳамкорлик қилади. 1815 йилдан Стендалнинг дастлабки асарлари эълон қилина бошлайди. Бу асарлардаги республикачилик руҳи ва черков шаънига айтилган номуносиб сўзлар Стендалга нисбатан шубҳа уйғотади. Ҳаёти хавф остида қолган Стендаль 1821 йилда Парижга қайтиб, мақолалар ёза бошлайди, романтизм ҳақидаги мунозараларга киришади ва публицистик рисоалар эълон қилади. 1830 йил Июль инқилобидан кейин

Стендаль дастлаб Триестада, сўнгра Рим яқинидаги бир шаҳарчада француз консули лавозимида фаолият юритади. Стендаль ҳаётининг бу шаҳарчадаги сўнгги 10 йили қизгин ижод билан кечади. Стендаль ижоди XVIII-XIX асрларнинг туташ нуктасида бошланганига қарамай, у империя ҳалокатга учрагунга қадар ҳаваскор ёзувчи даражасидан юқорига кўтарилмади. 1814 йилдан Реставрациянинг сўнгига қадар бўлган даврда Стендалнинг ижтимоий-фалсафий ва адабий-эстетик қарашлари узил-кесил шаклланади. У шу даврда “Гайдн, Моцарт ва Метастазо ҳаёти” (1817), “Италиядаги ранг-тасвир тарихи”, “Рим, Неаполь ва Флоренция” (1817), “Муҳаббат тўғрисида” (1822), “Россини ҳаёти” (1824), “Расин ва Шекспир” (1823-1825), “Рим бўйлаб саёҳат” (1829) сингари публицистик, фалсафий-психологик, шу билан бирга, санъат ҳақидаги асарлари ва йўл хотираларини эълон қилди.

Стендаль энди йирик бадиий асарлар ёзишга киришиб, “Арманс” (3 жилдли, 1927), “Қизил ва қора” (1831), “Парма ибодатхонаси” (1939) романлари, “Ванина Ванини” (1829) ҳикояси, “Виттория Аккорамбони”, “Ченчи” (1837), “Герцогиня Паллиано” (1838) ва “Кастролик аббатиса” (1839) сингари йўл хотираларини яратади. Бундан ташқари, адиб шу даврда “Худбиннинг хотиралари” (1832) ва “Анри Брюлар ҳаёти” (1835) номли автобиографик қиссалари, “Люсьен Левен” (1834-1836), “Ламбель” (1839-1842) романларини ёзади. “Ламбель” романи адибнинг сўнгги асари ҳисобланади. Стендаль 1842 йил 23 март куни юрак хуружидан вафот этади.

Танқидий реализмнинг шахсага тарихийлик тамойили асосида ёндашиш, воқеалар ва характерларнинг ҳаққонийлигига эришиш, хулқ-атворларни синчковлик билан ўрганиш, онг-шуур ҳаракатини таҳлил этиш ҳақидаги талаблари Стендаль реализмининг асосини ташкил этади. Стендаль “Арманс” романида шу тамойилларга амал қилишга уринган бўлса-да, бу тамойиллар ёзувчининг шоҳ асари – “Қизил ва қора” романида ўзининг мукамал ифодасини топган. Адиб номини дунёга машҳур қилган

бу романидаги қизил ранг “эркинлик”, “республика” маъноларини англатса, қора ранг реакцион кучларни ифода қилади. Бу асарнинг яратилишига ўлимга маҳкум бир ўспирин ҳақидаги кичик мақола, айниқса, унинг ўлими олдида “Ҳақиқатни севардим” деган сўзлари туртки бўлган. Асарда “салон ҳаётидан кўринишлар” гина эмас, балки Реставрация давридаги қарийб бутун Франциянинг ҳаёти ўз аксини топган. Стендалнинг тугалланмай қолган “Люсьен Левен” романида эса Июль монархиясининг дастлабки йилларидаги сиёсий-ижтимоий ва хусусий ҳаётнинг кенг манзараси тасвирланган.

Адиб ижоди француз адабиётининг кейинги тараққиётига катта таъсир кўрсатди ва жаҳон микёсида шуҳрат қозонди. Стендалнинг тасвирлаш маҳорати, жамият ҳаётини бадиий

таҳлил қилиш санъати романдан романга ўсиб боради.

Ёзувчининг “Қизил ва қора” романидаги Жюльен Сорел каби “Парма ибодатхонаси” романининг қаҳрамонлари ҳам китобхон қалбини ўзига ром қилиш қудратига эга. Адиб асарларидаги ҳар бир қаҳрамон маълум давр ғояларини ўзида акс эттиради.

Стендаль ҳақиқат излаган адибдир. У миллионлаб китобхонлар қалбига ҳақиқат сўзини олиб кирган.

Стендалнинг аксарият асарларида ишқий саргузаштлар ҳикоя қилинади. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини ишқ-муҳаббат савдосининг турли можароларига олиб қиради. Аслида бу можаролар ҳаётнинг ўзида турли хил кўринишларда содир бўлмокда эди.

*Маҳмадиёр АСАДОВ
Қарши ДУ ўқитувчиси*

САНЪАТДАГИ ҲАЁТ

Константин Сергеевич Станиславский 1863 йил 17 январда Москвада туғилди. Жаҳон театр санъатининг буюк ислохотчиси Константин Станиславскийнинг театр саҳнасидаги сўнгги роли 1917 йилда Достоевскийнинг “Степанченко қишлоғи” номли повести асосида саҳналаштирилган спектакльда бўлди. Станиславский бу спектаклда полковник Ростанев ролини ижро этиш учун тайёргарлик кўради. Ҳали роль тайёр бўлмасида, театрнинг иш жадвали бўйича спектакль томошабинга ўйналиши

олдида сўнгги репетиция ўтказилади. Серафима Германовна Бирманнинг ёзишчи (1911-24 йилларда театрда актриса, режиссёр бўлиб ишлаган), “Степанченко қишлоғи” спектаклининг сўнгги репетицияси белгиланган вақтда бошланмайди. Иштирокчиларнинг спектакль намойишига тайёр бўлиб турганликларига қарамай, парда узоқ вақт очилмайди. Сабаби, Полковник роли ижрочиси Станиславский диққатини бир жойга тўплай олмай қийналар, уни ич-ичидан нимадир сиқиб турар, Полковник қиёфасини гавдалантиришга руҳан тайёр эмас эди. Жуда қийин аҳволга тушиб қолган Станиславский кўз ёшини қанчалик тийишга уринмасин, қўлидан ҳеч бир иш келмайди. Ниҳоят у, ўзини қўлга олиб, пардани очишга ишора қилади. Репетициядан кейин бошқа ижрочилар қониқарли баҳо оладилар. Аммо Станиславский ижросидаги Полковник роли тайёр эмаслиги таъкидланиб, роль бошқа актёрга топширилади. Бу Станиславский учун ниҳоятда оғир зарба бўлиб, шу кундан бошлаб у, Москва Бадиий театр саҳнасида аввалги йилларида саҳналаштирилган спектакллардаги Астров, Фамусов, Сатин ролларидан ташқари бирорта бошқа янги роль ижро этмайди.

Умрида бор-йўғи иккитагина китоб ёзган Станиславскийнинг номини ҳатто жанубий Америкада ҳам яхши билишади. “Менинг санъатдаги ҳаётим” деб номланган биринчи китоби Америкада 1924 йилда босмадан чиқиб, дунё юзини кўради. Станиславскийнинг ўйнаган роллари ўзини ҳам, атрофидагиларини ҳам кўп ҳолларда қониқтирмаган. 1906 йилда Москва бадиий театрининг илк бор Оврупо сафарига чиқиши чоғида Станиславский севиб ижро этиб келган Шекспирнинг “Отелло” спектаклидаги бош роль ижрочисининг талқини қониқарли бўлмаганидан бу асар гастроль репертуаридан олиб ташланади.

Хўш, Станиславскийни қайси шамоллар учириб театр санъатига ошно қилди экан, деган табиий савол туғилади. 1877 йилда Москвага италиян трагик актёри Э.Росси гастроль сафарига келганида 14 ёшли Гостантин машхур актёрнинг ижросидан шу қадар таъсирланадиги, ўз келажagini театр санъатига бағишлашга қарор қилади. У бошланғич таълимни оила-сида, сўнгра гимназия ва шарқ тиллари институтида ўқиб юрган чоғларида ҳам “Кичик театр”нинг биронта спектаклини қолдирмай томоша қилар, гоҳ балет санъатига қизикар, гоҳ сайёр труппа актёр ва масхарабозларига тақлидан спектакллар саҳналаштириб, ўзи бош ролларни ижро этади. 1877 йилнинг сентябрь ойида у илк бора уйда оилавий спектакль намоиш этади. Бу, ўша даврда зиёлилар орасида шовшувга сабаб бўлган “Алексеев театр тўғараги” бўлиб, бу Станиславскийнинг ҳаётида туб бурилишлар ясайди.

1897 йилда Москва бадиий театри ташкил этилганидан сўнг, 1906 йилда бу театр санъаткорлари Станиславский бошчилигида Рус театри санъати билан Оврупонинг юраги ҳисобланган Германияга гастроль сафарига отланадилар. А.П. Чеховнинг “Ваня тоға”, Горькийнинг “Тубанликда”, Ибсеннинг “Штокман”, Толстойнинг “Шоҳ Федор Иванович” асарлари репертуардан жой олади. Репертуар танлашда эса энг аввало В.И. Немирович-Данченконинг хизмати катта бўлади. “Ваня тоға” спектаклидаги Станиславский ижро этган Астров образи буюк немис драматурги Гауптманга шу қадар

таъсир этадики, у спектакль сўнгида дастрўмолини тишлаганича, узок вақт ўрнидан туролмай ўтириб қолади ва, “Шу пайтгача саҳнада кўрган асарларим ичида энг таъсирли спектакль шу бўлди. Саҳнада одамлар эмас, бадиий кўринишдаги Худолар ҳаракат қилишмоқда”, – дея эътироф этади.

Чехиялик журналист Ружена Свободова Станиславский ижросидан қаттиқ таъсирланиб: “У жим турган ҳолда фикрлайди. Фикрлаш орқали гўё сенинг юрагингга қўл солиб кўраётганга ўхшайди. Беихтиёр ўзинг ҳам юрагингга кулоқ солаётганингни сезмай қоласан. Ҳақиқий санъатнинг буюк қудрати шунда бўлса керак”, – деб ёзади.

Ана шу гастроль сафари Оврупода Станиславский номини машхур қилиб юборди. Шу билан бирга актёрнинг ички имкониятларини ишга солиш, улардан ўз ўрнида унумли фойдаланиш йўллари очиқ беради. “Театр санъати, – деб ёзади у, – бизнинг давримизга келиб бошқа санъатлардан жуда орқада қолиб кетди, лекин шунга қарамай, бошқа санъатлар услубиятини театр санъатига қиёслаш ўта хато бўлур эди. Станиславский системаси саҳнада ҳиссиётни ташқи томонидан кўрсатиб, актёр ижрочилигини қасб (хунар)га, қолипга айлантиривчи, актёр ижодига илҳомнинг ўзи етарли деб қаровчи санъатга қарши қаратилган. Саҳна хатти-ҳаракати хусусидаги таълимоти Станиславский системасининг асосини ташкил қилади. У диққатини асосий масала – театрда актёрнинг табиий, ижодий кайфияти ва саҳнавий образ яратиш масаласига қаратиб, ўз системасини икки қисмга: актёрнинг ўз устида ҳамда роль устида ички ва ташқи томонидан ишлашига ажратади. У “жисмоний ҳаракат методи”, “қалб кўзи билан кўра билиш”, “ҳаракат таҳлили” ва “олий мақсад” қоидаларини ишлаб чиқди. Театрни театрдан ҳайдаш учун сохталик ўрнига ҳақиқий изтироб, ички дард, кечинмаларни, ҳақиқий ҳаётини воқеликни акс эттириш, инсон руҳиятини кўрсата билиш томошабин кўз ўнгида гавдалантириш театр санъатининг энг асосий вазифаси бўлмоғи керак”, – дея таъкидлайди у.

1897 йилда Немирович-Данченко билан Станиславский “Москва бадий театри”ни ташкил этиш ҳақида ўзаро музокара олиб боришади. Станиславский ҳар бир келишилган масалани ён дафтарчасига ёзиб борар эди. Сабаби Станиславскийнинг сўзларни хотирасида сақлаб қолиш қобилияти анча суст эди. Шунинг учун ҳам у ҳар бир воқеа ва ҳолатларни албатта қоғозга тушириб қўйишни одат қилган бўлиб, кейинчалик ўз “система”сини тартибга солиш ҳамда китоб ҳолатига келтиришда шу қоғозлар жуда қўл келади. Москва бадий театрининг ташкил этилиши нафақат спектаклларнинг бадийлиги, ижронинг юксаклигини намоиш этди, айти чоғда Рус театри тарихида илк бора театрда режиссёрнинг мавқеини қутилмаган даражада юқорига кўтарди. Чехов, Горький, Толстой асарларида актёрлар ансамбли, асар ғояси, ижодкорнинг олий мақсади деган тушунчалар кенг истеъмолга киради. Бундан театр, унинг репертуари учун алоҳида шахс – етказчи актёр ёки актриса эмас, театрнинг бадий раҳбарлари масъул бўладилар. Станиславский учун вақт тушунчаси умуман мавҳум нарса бўлиб, унинг ўз мақсадига эришмоғи, бирон-бир ижродан кўнгли тўлмагунча тинмай репетиция қилиши, такрорлашдан сира ҳам чарчамаслиги кишини ҳайратга солар эди. Репетиция жараёнлари эрталабдан то кечгача ҳам тугамас эди. Битта спектаклдаги биргина сўз кўнгиладигидек чиқиши учун қарийб уч ой репетиция қилингани кўпчиликка маълум. Айрим спектаклларда асарнинг ҳаётийлиги – реалистик кайфиятни пайдо қилиш учун Станиславский спектакль давомида турли табиий товушлар, сувнинг жилдираши, ёмғирнинг қуйиши, уй ҳайвонларининг овози, чигиртка, ҳатто пашша ва чивинларнинг гингиллаши сахнадан эшитилиб туришини талаб қилар, айрим ҳолларда улардан ўринсиз ҳам фойдаланар, бу эса баъзан томошабинни спектаклни қабул қилишига халақит ҳам берарди. Шундай кунларнинг бирида А.П.Чехов ярим ҳазил, ярим чин маънода: “Энди мен асар ёзсам унда на сувнинг, на сигирнинг ва на пашшанинг овози бўлмайди. Шундай шовқинлари бор

жойларини умуман ўчириб ташлайман”, – деган эди. Ҳақиқатан ҳам Станиславский учун спектаклнинг ташқи кўриниши, декорация, либос, мусиқа, ролда эса тимсолнинг ташқи кўриниши ундаги майда-чуйда унсурларни топиш, тимсол кифасига кириш учун кўприк ҳисобланган. Шунинг учун ҳам агар спектакль ёки ролнинг ташқи унсурлари топилмаса, режиссёр Станиславский, актёр Станиславский учун ниҳоятда қийин, ташвишли кунлар бошланар эди. Баъзан фикри ёди шу унсурларни қидириш билан банд бўлганлигидан асарнинг нима мақсадда қўйилиши ҳам хаёлидан кўтарилиб кетар эди.

У ўзи орзу қилган ролларнинг қониқарсиз чиқишига ташқи кўриниши, бўйи узунлиги, қўл ва оёқларининг анчайин бесўнақай эканлиги сабаб деб билар ва азият чекар эди. Ҳатто талаффузини тўғрилади, барча унли ҳарфларнинг эшитимли бўлиши учун машҳур қўшиқчи Шаляпин ҳам шуғулланишига тўғри келган эди. Немирович-Данченко “Юлий Цезарь” спектаклини сахналаштириш жараёнида унга Брут ролини топширади ва ўзига жуда ярашадиган мўйлови билан видолашишга мажбур қилади. Станиславский режиссёр сифатида актёрларга нисбатан ўта талабчан бўлган. Бир спектакль репетицияси вақтида сахнада ҳаракат қилаётган актёр “М” бир оғиз гапни такрор ва тарор қайтарар, Станиславский эса пастдан туриб “Ишонмайман, ишонмайман!” деб, актёрни ўша сўзни қайта-қайта такрорлашга мажбур этади. Сабр косаси тугаган актёр “М”, Константин Сергеевич, мендан нима талаб қилаётганингизни сира тушунмаяпман, мумкин бўлса, шу сахнани ўзингиз кўрсатиб берсангиз, деб илтимос қилади. Актёрнинг бу қадар терс муомаласидан бир оз ўнғайсизликка тушган Станиславский ноилож сахнага кўтарилади ва қахрамоннинг сўзини энди бошлаши билан пастдан актёр “М”нинг “Константин Сергеевич, ишонмайман” деган хитоби эшитилади. Бу ҳолат бир неча бор такрорланади. Қарийб ўн марталарча такрорланган бу сахнадан кейин Станиславский ноилож “Ҳмм.. Шу парчани уйда ишлаб келиб

эртага сизга кўрсатаман”, – дейди. Кейинчалик шогирдлари билан бўлган суҳбатларнинг бирида Станиславский “Мен гуноҳкорман, қанчадан-қанча одамларни беҳуда ранжитиб кўйдим-а”, деб афсусланганини эслашади. 1878-79 йилларда хали ўн олти ёшга тўлиб-тўлмаган Константиннинг ёш қалбини ҳаваскорлар сахнасидаги спектаклларда бош ролларни ижро этиб юрадиган Алексей Федорович Марковнинг самийийлиги, сахнадаги ёқимтойлиги, беғубор завқ-шавқ билан суғорилган роллари ром этган бўлса ажаб эмас. Чунки Константин Марковнинг “Станиславский” номини кейинчалик у ўзига тахаллус қилиб олади

ва шу кундан унинг кундаликларида Константин Сергеевич Станиславский деган ёзув пайдо бўлади...

Унинг орзулари чексиз эди. У ўз роллари билан жаҳонга машҳур бўлишни истаганди. Аммо унинг номини машҳур қилган “Менинг санъатдаги ҳаётим” ҳамда “Актёрнинг ўз устида ишлаши” китоблари санъаткорнинг тарих саҳифаларидан муносиб ўрин олишига сабаб бўлди.

Жўра МАҲМУДОВ,
Ўзбекистон Республикаси Санъат
арбоби

МАЁҚ КЎТАРГАН АДИБ

“Агар “Жан-Кристоф” асари бўлмаганида, Ролланни адиб ва ёзувчи сифатида эмас, балки инсоннинг кадр-қиммати ва эркинлиги учун толмас, қатъиятли курашчи, адолатли ҳамда инсонпарвар жамият куриш тарафдори бўлган инсон сифатида эсланган бўлур эдилар...”, деб ёзади адабиётшунослардан бири дунё адабиётида эътирофга сазовор сиймолардан саналган Ромен Роллан ҳақида.

XIX асрнинг иккинчи – XX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган француз тараккийпарвар ёзувчиси, романнавис ва публицист Ромен Роллан 1866 йилнинг 29 январь куни Франция жанубидаги Класми деб ата-

ладиган мўъжазгина шаҳарчада, бадавлат хонадонда таваллуд топган. Отаси Эмиль анчайин кўзга кўринган адвокат, онаси Антуанетта Мари Куро художўй, маърифатли аёл эди. Ёш Роменнинг санъатга меҳр кўйишида онасининг таъсири катта бўлган. Ота-она ўз фарзандларининг яхши таълим олиши учун барча шарт-шароитни яратиб берди. Париждаги Буюк Людовик лицейини тамомлагач, Роллан “олий нормал мактаб” деб юритилувчи билим юртига ўқишга киради. Уч йилдан сўнг, яъни 1889 йили тарих ўқитувчиси дипломини қўлга олиб, тарих соҳасини чуқур ўрганиш учун университетни ҳисобидан икки йил муддат билан Римга боради. Лекин вақт ўтиб, унда илмий изланишларга қизиқиш сусаяди ва тарихий драмалар туркумини яратишга киришади.

Бўлажак адибнинг талабалик чоғларида санъат оламида юзакилик ва ғоясизлик авж олмоқда эди. Шундай оғир шароитда ёш Роллан улуг рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстойга мактуб йўллаб, ундан йўл-йўриқлар сўрайди. Л.Н.Толстой 1887 йилнинг 3 октябрида Ролланга ёзган жавоб хатида “Ҳаётга бўлган чин муҳаббатгина санъаткорга ҳақиқий бадий асарлар яратиш учун илҳом бағишлайди”, деб кўрсатади. Шу тарзда Толстой ёш Роллан учун дўст ҳамда устозга айланади.

Роллан 1891 йилда Парижга қайтиб, пьесалар ёзиш ва тадқиқот ишлари билан банд бўлади. 1892 йили эса Клотильда Бреалга уйланиб, ўз

даврининг машхур композиторлари Жан Батист Лили ҳамда Александро Скарлаттининг опера санъати бўйича диссертациясини ёзишга киришади. Илмий ишини муваффақиятли ҳимоя қилгандан сўнг шахсан учун ташкил этилган мусиқашунослик кафедрасига раҳбарлик қила бошлайди. Шундан кейин қарийб ўт етти йил давомида Роллан Сорбона Университетида, Ижтимоий тадқиқотлар мактаби ва бошқа муассасаларда адабиёт, мусиқа ва тасвирий санъат соҳасига оид маърузалар ўқийди.

Ролланни кўпроқ маданиятлар тарихи, айниқса, ўзининг таъбири билан айтганда, тарихнинг “қаҳрамонона” давлари қизиқтирар, шунданми, у алоҳида мавзуларда эмас, туркум асарлар яратишга киришар ва кўпинча уларни охирига етказмай тўхтатиб кўяр, бошлаган ишлари қўлёзма ҳолида қолиб кетверарди.

Муаллиф ўз драмалари (“Эътиқод фожиаси”, “Инқилоб драмалари” туркумлари) билан ватандошларига ўша пайтдаги Франция жамиятида сустрлашган эътиқод, ишонч ва умид-ғуйғуларини уйғотишга ҳаракат қилган.

Роллан, шунингдек, ҳаёти ва ижоди китобхон учун ўрнатилиши мумкин бўлган машхур кишиларнинг бадий таржимаи ҳоллари туркумини яратишга қарор қилади. Ролланнинг биографи Уильям Томаснинг айтишича, “мушкул аҳволга тушганида илҳом манбаи бўлиб хизмат қилгани учун миннатдорчилик белгиси сифатида” адиб “Бетховеннинг ҳаёти” таржимаи ҳол асарини ёзганди.

1901 йилда Р.Роллан хотини билан ажрашади ва бироз муддат тушкунликка тушади. 1905 йили Микеланжелонинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги асарини тугатиб, бу йўналишда ишни давом эттирмасликка аҳд қилади, негаки, у буюк кишиларнинг тақдири китобхонга завқ бериши даргумон, деган тўхтамга келган эди. Аммо кейинчалик Роллан Гендель, Рамакришна, Вивекананда, Толстой, Гандиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида асарлар, “Жан-Кристоф” романини ёзади. Расман эса “адабий асарларидаги юксак гоёлар, турли инсонлар қиёфасини

акс этиришдаги ҳаққонийликка бўлган садоқати ва муҳаббати учун” адабиёт йўналишидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади. Уруш тугайди мукофотни топшириш қолиб кетади, ўз-ўзидан маълумки, ёзувчи Нобель маърузаси билан ҳам чиқиш қилмаган.

1904-1912 йилларда ёзиб тугатилган “Жан-Кристоф” роман-эпопеясида даҳо мусиқачи Бетховеннинг тақдири қаламга олинган. “Жан-Кристоф” қудратли шахс “симфония”си, даҳо қалбининг бадий таҳлили сифатида яратилган. Қаҳрамоннинг туғилишидан то вафотигача босиб ўтган йўли инсонга ишонч руҳи ила сўғорилиб, ҳаёт ва кураш қасидаси янглиғ жаранглайди. “Ижод этган киши яшайди... Ижод этмоқ – ўлимни енгмоқ” деганидир. Қолаверса, асарда XX аср бошларидаги Европанинг кенг манзараси акс этирилган. Австриялик новеллалар устаси Стефан Цвейгнинг таъкидлашича, “Жан-Кристоф” Ролланнинг таржимаи ҳол жанридан кўнгли совиғанлиги оқибатида юзага келган. “Чунки, – дейди Цвейг, – тарих унга тасалли бера олмаслигини тушуниб етди, энди у санъат томон юз бурди...”

Айрим танқидчилар Роллан асарларидаги жузъий камчиликларни кўриб, ютуқларини тўғри баҳолай олмаганлар. Масалан, “Жан-Кристоф” мавҳум ва шаклсиз, деган гап-сўзлар ҳам бўлган. Инглиз ёзувчиси ва танқидчиси Э.М.Форстер Роллан ҳақида “ёшлигида уйғота олган умидларни оқламади”, деб ёзади. Ҳар не бўлганда ҳам, у-да бир инсон эди.

Адиб 1944 йилнинг 30 декабрида ёшлигида орттирган сил касаллигидан вафот этади.

Ромен Ролланни хотирлаб дўсти Мари Дориа шундай ёзган эди: “Мен Ромен Роллан билан фахрланаман. Қолаверса, “Жан-Кристоф”дан ҳайратланаман. Аммо Ролланнинг ижодкорлигидан кўра инсонийлиги менга кўпроқ ёқади... У йўл кўрсатувчи маёқ эди, иккиланган ёки ёлғизликда йўл тополмаганларга, йўл кўрсатарди...”

САИДБЕК тайёрлади

МУСИҚА ИЛМИНИНГ ХАЗИНАБОНИ

Хотираларнинг энг нозик томони — улар ҳамиша “ўтган замон феълита” ёзилади. Шу сабабдан ҳам ўтганларни ёд этганда одагга замондошларнинг хотираларига, ҳужжатларга ва улар ҳақида ёзилган битиклару маълумотларга суянилади.

Беназир истеъдод соҳиби, бастакор, хонанда ва созанда, академик Юнус Ражабий ҳақида сўз юритганда ҳам худди шундай.

1897 йилнинг 5 январи. Тошкентнинг Чақар маҳалласидаги боғбон Ражаб ота ховлисида чақалоқ дунёга келади. Унга Юнус деб исм қўйишади. Ражаб ота асли боғбон бўлса-да, жуда серзавқ, санъатни жон-дилидан хуш кўрадиган киши эди. У ўғлини ёшлигидан турли йиғинларга, давраларга олиб борар, жажжи Юнус эса созанда ва хонандалар ижросидаги дилтортар куй ва кўшиқларни мароқ билан тинглаб, ўрганишга ҳаракат қиларди. Юнус Ражабий дастлаб акаси Ризқи Ражабийга эргашиб дутор созида куйлар машқ қила бошлайди. Кейинчалик эса андижонлик Мирзақосим ҳофиздан Тошкент ва Фарғона водийсида айтиладиган мақом парчаларини тинглаб ўрганади ва дутор чалиб ашула айта бошлайди. У секин-аста Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Шораҳим Шоумаров сингари санъаткорлар назарига тушади. Улар ижро этган мақом ашулаларини бор диккат-эътибори билан ўрганишга

бел боғлайди. 1919 йилда у Тошкентда очилган халқ Консерваториясининг миллий мусиқа бўлимига кириб ўқийди ва халқ мусиқа мероси дурдоналарини, айникса, мақом йўлларини созанда ва хонандаларга ўргатишда устозлар анъанасига содиқ қолади. 1923 йили Юнус Ражабий акаси Ризқи Ражабий, Имомжон Икромов ва Исмаилов чангчи билан бирга Самарқанд билим юртига юборилади. Улар бу ерда Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов билан танишадилар ва тўрт йил давомида таълим оладилар. Юнус Ражабий бу тўғрида ўз хотираларида шундай деганди: “Биз Самарқандда тўрт йил турдик, соз чалдик, ашула ва кўшиқлар айтдик. Ҳожи Абдулазизнинг ашула йўлларини ўргандик. Шашмақом йўллари билан шу ерда танишдик. Хуллас, Ҳожи Абдулазиз бизга устоз бўлиб қолди”.

1924 йилда Ҳожи Абдулазиз Юнус Ражабийни Бухорога олиб боради ва у ерли билимдон устозлар Ота Жалол, Уста Шоди Азизов, Қори Камол, Қори Нажм, Абдусайд Беғижон сингари таниқли мақом усталари билан таништиради.

Мақом ашулалари, куйлари унинг ҳаёти мазмунига айланади. Энди у тунлари билан мижжа қокмай, ёдида сақлаб қолган халқ куйларини оздан нотага сола бошлайди. У бу куйларни шунчаки кўр-кўрона нотага туширавермас, ҳар бир мусиқа асарини қайта ўзлаштириб, ўзининг ижрочилик ва бастакорлик тажрибасига суяниб иш кўрарди. Акаси Ризқи Ражабийнинг айтишича, бастакор олти юзга яқин куй, ашула ва кўшиқларни ёддан билган. 1937 йилда чоп этилган “Ўзбек халқ кўшиқлари”нинг иккала жилдига бастакорнинг турли жанрлардаги нотага олган халқ куйлари, ашула ва кўшиқлари киритилди. Унинг репертуаридаги “Ушшоқ”, “Талқини баёт”, “Баёт 1”, “Қошки”, “Гиря 1”, “Чоргоҳ 1”, “Қаландар 1”, “Адойи 1-II”, “Кўчабоғи 1-II” каби ўнлаб ашулалар хонанда томонидан юксак маҳорат билан ижро этилиб, унга катта шуҳрат келтирди.

Шунингдек, “Эшвой”, “Қурд”, “Қаландари”, “Шахнози гулёр”, “Қаро кўзим”, “Дугоҳи Хусайний”, “Чоргоҳ”,

“Мискин”, “Насруллои” каби мақом йўлларидаги ашулалар ҳамда у тиклаган “Субҳидам”, “Ёлғиз”, “Сайқал”, “Сегоҳ”, “Дугоҳ” ва бошқа ўзбек халқ куй ва ашулалари тингловчилар қалбини ҳамон хаяжонга солиб, юракларни тўлқинлантириб келмоқда. Ҳассос санъаткорнинг саъй-ҳаракатлари ўлароқ, 1939 йилда Э.Романовская ва А.Ақбаровлар томонидан тузилган “Ўзбек халқ кўшиқлари” тўпламига у ногага олган 29 та ашула ва халқ кўшиқлари киритилган. Бир зум ҳам ижод ва изланишдан тўхтамаган санъаткор 1955-59 йилларда (А.Ақбаров таҳрири остида) 5 жилдлик “Ўзбек халқ мусиқаси” тўпламини нашр эттирди. Унда мингга яқин ўзбек, тожик ва уйғур куй ашулалари “Бухоро шашмақоми” “Фарғона-Тошкент” мақом йўллари, катта ашула ва ўнлаб бастакорларнинг асарлари жой олган. 1966-74 йилларда Ф.Кароматов таҳрири остидаги “Шашмақом”нинг 6 жилдлик янги нашри ҳам Юнус Ражабийнинг узоқ йиллик изланишлари самарасидир. Бастакор мусиқали драма театрлари учун ҳам бир қатор опера ва куйлар яратди. Масалан, Хуршиднинг “Фарход ва Ширин” (1922-25), У.Исмоиловнинг “Рустам” (1933), А.Ҳидоятонинг “Аваз” (1935), Ҳамзанинг “Холисхон” (1940) спектаклларига халқ ашулалари асосида куйлар басталаган бўлса, кейинчалик С.Абдулла ва Чустийнинг “Кўчқор Турдиев” (1942) Б.Надеждин билан ҳамкорликда А.Умарий ва Уйғуннинг “Қасос” (1941), Г.Мушель

билан ҳамкорликда Ҳ.Олимжоннинг “Муқанна” (1943) сингари бир қатор драмаларига куйлар ёзиб, ўзбек мусиқали драма жанрининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшди.

Атоқли бастакор, академик Ю.Ражабий Ўзбекистон телевидениеси ва радио эшиттириш қўмитаси ҳузурида “Мақом” ансамблини ташкил этди ҳамда бадий раҳбари сифатида узоқ йиллар фаолият кўрсатди. Бугунги кунда бу ансамбль унинг муборак номи билан аталади. Бундан ташқари Жиззах мусиқали драма театрига ва Тошкент мусиқа педагогика билим юртига, Тошкентдаги марказий кўчаларнинг бирига ҳамда Тошкент метрополитени бекатларидан бирига унинг номи берилган.

Ўзбек халқининг мусиқаси ва кўшиқчилик санъати равнақида кўшган улкан хизматлари учун бастакор 1958 йилда Ўзбекистон Халқ артисти унвони, 1973 йилда Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. 1966 йили Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланди. 2000 йилда эса у “Буюк хизматлари учун” орденига сазовор бўлди.

Дарҳақиқат, дунёда шундай инсонлар борки, улар гарчи орамизда йўқ бўлсалар-да, уларнинг қилган эзгу ишлари, ўзларидан қолдирган бой маданий ва маънавий мероси бизга улар ҳақида сўйлаб тургандек туюлаверади. Инсоннинг бахти ҳам, кадри ҳам ана шунда эмасмикин...

Матлуба ТЕМУР қизи

- ✓ Кайф-сафо қанча кам бўлса, у шунча қадри бўлади. (Эпиктет)
- ✓ Аждодлар айби учун авлодлар товон тўлайди. (Курций Квинт Руф)
- ✓ Энг хавфсиз йўл – бу ўрта йўл. (Еврипид)

*Ҳикматларни
Анвар ЯХШИЕВ тайёрлади*

ҲАЙРАТДАН ТУҒИЛГАН ИЖОД

Красноярск ўлкасидан чиққан рассом дейилиши биланок, тасвирий санъат шайдоларининг ҳаёлига Суриков келади. У асарларини мутлак соф бўёқлар уйғунлигига, тасвириланаётган ходисанинг ҳаққонийлигига, қахрамонларининг руҳий кечинмаларига эътибор қаратган ҳолда яратади.

1848 йилнинг 24 январи, Красноярск... Тарих зарваракларига бу сана рассомчиликка энг шимариб кириб келган, сарафроз ижоди ила танилган Василий Иванович Суриковнинг таваллуд кунини сифатида муҳрланди. Болалигидан тасвирий санъатга қизиқиши катта бўлган Василийнинг истеъдодини унинг уезд билим юртидаги ўқитувчиси Н.В.Гребнев сезади. Муаллим Василий зиммасига ўтмишдаги рассомларнинг ишларидан намуналар кўчириш вазифасини кўяди. Юлдузни бенарвон урадиган болакай ўзининг илк мураббийи ҳақида кейинчалик фахрланиб шундай дейди: “Гребнев менга рассомчилик сир-асрорларини ўргатиш жараёнида, эришган натижаларимни кўриб, қувончдан кўзига ёш олгудек бўларди”.

Тасвирий санъатга бўлган меҳр-муҳаббат уни Санкт-Петербургга етаклайди. Нева бўйидаги шаҳар Суриковнинг хотирасида 1869-1875 йиллар давомида Петербург Рассомлар Академиясида муаллими Чистяковдан таълим-тарбия олгани ҳамда мактабнинг энг яхши ўқувчиси дея

эътироф этилгани билан абадий муҳрланиб қолади.

Ижодкор 1877 йилдан бошлаб Москвада яшай бошлайди ва ўз ижодини шу ерда давом эттиради. У Москвадаги ҳаётини шундай тасвирлайди: “Мен бу шаҳарга келишим биланок, худди бир юкдан халос этилгандек бўлдим. Лев Толстой таъкидлаганидек, эски андухлар кўтарилди... Шаҳардаги ҳайкаллар, майдонлар Сибирь таас-суротларимни эсга олиб, бўёқларда акс эттириш имконини берди. Мен ҳайкалларга бамисоли тирик инсонларга қарагандек разм солардим ва ҳатто улардан сўрар эдим ҳам: “Сиз кўргансиз, эшитгансиз, демак гувоҳсизлар!”. Улар ўз хотираларини сўз билан ифода эта олмасдилар, холос...”

1878 йили Суриков Елизавета Августовна Шарега уйланади. Кейинчалик улар икки нафар ширинтой қиз – Ольга ва Еленанинг ота-онаси бўлиш бахтига мушарраф бўлишади. Шу даврда мўйкалам соҳиби унга янада шуҳрат олиб келган бир қанча картиналарни яратади.

Суриков тарихий рассомчилик бўйича ниҳоятда кучли мутахассис эди. 1881 йилда ниҳоясига етказилган “Ўқчи аскарларни жазолаш тонги” сурати тезда санъат аҳли эътиборига тушади. Суратда Россия тарихида жиддий, туб бурилиш ясаган воқеалар, рус халқининг турли тоифаларига мансуб вакилларининг ўзига хослиги зўр завқу шавқ билан полотнога туширилган бўлиб, ижодкор ушбу суратнинг яратилиш тарихи ҳақида шундай деган: “Мен бу расмни чизганимдан сўнг ҳар кунини тушимда жазоланганларни кўрар эдим. Атрофдан коннинг хиди келаётгандек бўларди. Тунлари алаҳсираб чиқардим. Кўзимни очишим билан ҳаммаси ортда қоларди – минг шукрки, ҳеч қандай даҳшат йўқ эди. Бу кўркинчу ваҳималар асло мени тарк этмасди. Ваҳоланки, мен чизган суратда на қон, на қирғин акс этирилган эди. Шундан сўнг бир кунини Илья Ефимович Репин келиб суратга разм солди-да, шундай деди: “Нега бу ерда умуман жазоланаётган йўқ? Ҳеч бўлмаса улардан биронтасини дорга осиб қўймайсизми?...” Шундан сўнг мен унинг таклифини синаб

кўрмоқчи бўлдим ва кўшимча равишда дорга осиб қўйилган ўқчи аскарни чизиб қўйдим. Шу дамда хонага энага кириб қолди-ю суратни кўриб гуп этиб йиқилди...”

“Березовадаги Меншиков” асари Суриковга нафақат шухрат, балки мўмайгина даромад ҳам келтирди. Шундан сўнг Василий Европанинг Германия, Франция, Италия, Австрия каби давлатларга саёҳатга чиқади.

Такдир тақозоси билан 1888 йилда Суриковнинг меҳрибон турмуш ўртоғи оламдан ўтади. Тушкун кайфият ва руҳий изтироблар ичида қолган ижодкорнинг рассомчиликка бўлган ихлоси қайтади. Шундан сўнг, 1889 йили фарзандлари билан она шаҳри Красноярскка йўл олади. Болаликнинг шўхликлари ёдига тушадими, киндик қони тўкилган заминнинг қайноқ тафти таъсир қиладими, ҳарқалай, ижодкор яна санъатга қайтади. У ерда “Қорли шаҳарчани ишғол этиш” номли картинасини яратади Олқишларга сазовор бўлган бу асар 1900 йилда фаранглар пойтахти Париждаги кўргазмага қўйилиб, ўз муаллифини медаль билан тақдирлайди.

Ижодкор ўзининг сўнгги йирик асарларидан бири бўлган “Степан Разин” устида бир неча йил давомида ишлайди. Унинг бирдан бир мақсади исёнкор қаҳрамоннинг кучли руҳий ҳолатини ёритиб бериш эди.

Ижод аҳли машҳурликка қадам қўйдими, бас, танқидга ҳам бардош бериши керак. Танқидчилар Суриковни тасвирларидаги зичлик, изчилликнинг етишмаслигида айбашарди ҳатто, унинг асарларини “Кимхоб гилам” дея аташарди. Санъат асарини қандайдир гиламга қиёслаш тубанликдан ўзга нарса эмас. Начора, ҳар ёмоннинг ҳам бир яхшиси бор...

1910 йили Красноярскда Суриков ҳамда Л.А.Чернишев химмати билан тасвирий мактаб бунёд этилади. Таълим даргоҳи учун ўқув куролларини Суриковнинг ўзи Петербургдан юборар эди.

“Мен ғойиб бўляпман” – моҳир мўйқалам соҳиби Василий Иванович Суриковнинг ҳаёти шу сўзлар билан ўз поёнига етди. 1916 йил 19 мартда рассомнинг юраги уришдан тўхтади. Уни Москвадаги Вагандов қабристонига дафн этилган умр йўлдошининг ёнига тупрокка қўйдилар. Бунга қадар у қирқ йил давомида ўзининг буюк асарлари ила барчани хайратга солган эди. Ижодкорнинг “Бояр аёл Морозова”, “Ўқчи аскарларни жазолаш тонги”, “Суворовнинг Альп тоғларидан ўтиши” каби унинг яна бошқа бир қатор суратлари рус рассомлик санъатида алоҳида ўрнига эга.

1959 йили режиссёр Анатолий Рыбаков томонидан унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилувчи филм олинди. Меркурийдаги қартерлардан бири ҳам Суриков номи билан аталган.

*Гулҳаё АБДУҒАФҒОРОВА
тайёрлади*

РАНГЛАРДА МИЛЛИЙЛИК АКСИ

Чехия санъати ва маданиятининг шаклланиши кўп асрлик бой тарихга эга. Аммо унинг тараккиёт йўли ғоятда қийин ва машаққатли кечди. Габсбурглар империясининг инқирози чех санъати ва маданияти равнакига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. XIX – XX асрлар мобайнида Чехияда миллий ва ўзига хос санъат яратиш ҳаракати бошланди. Миллий тарихга қизиқиш, санъат анъаналарини қайта тиклашга интилиш кучая боради. Чех санъати бевосита буржуазиянинг шаклланиши, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий тараккиёти билан боғлиқ. XIX аср мамлакат учун миллий-озодлик ҳаракати кўтарилган давр бўлди. Санъат ва маданият халқнинг онгини ўстиришда, миллий ғурурни юксалтиришда муҳим роль ўйнади. Етук ижодкорлар асарларининг мазмуни эса даврнинг илғор ғоялари билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Миллий тарих, жонажон ўлка табиатига бағишланган асарлар яртишга интилиш санъаткорлар ижодида ўз ифодасини топди.

Ана шундай ўз услуги ва йўналишига эга бўлган XIX аср чех санъатининг ёрқин намояндаларидан бири Антонин Славичекдир. У 1870 йил 16 май куни Прага шаҳрида таваллуд топди. Ёшлигидан санъатга меҳр қўйди ва 16 ёшида таҳсил олиш учун Мюнхенга кетди. 1887–99 йилларда Антонин Прага Бадиий академиясида таниқли рассом Юлий Маржак қўлида санъат сирларини ўрганди. 1893 йилда реали-

МУҚОВАМИЗДА...

стик манзара йўналишидаги асарлари кўрғазмасини ташкил этиб, кенг омма эътиборига ҳавола қилди. Академияни тугатгандан сўнг реализм услубидан бирмунча узоқлашган ҳолда ўзининг импрессионистик услубини яратди. Тез орада Чехия табиатининг мафтункор кўринишларини ўткир қалами орқали акс эттирувчи ижодкор сифатида танилди. Рассом асарларининг ёрқин колорити унинг табиат гўзаллигига бўлган импрессионистик қарашларининг яққол далилидир. Славичек Чехиянинг бетақдор табиатини, унинг гўзал манзараларини импрессионистик руҳда қуйлаган таниқли рассомдир. Унинг Каменички қишлоғида яратган 70 дан ортик манзара жанридаги асарлари ижодининг гуллаб-яшнашига туртки бўлди, десак муболаға бўлмайди. У қишлоқ уйларини Чехиянинг мафтункор табиати билан уйғун ҳолда тасвирлайди. Праганинг сершовкин, гўзал манзарали катта ва кичик кўчалари, миллий услубдаги бинолари рассомни янги мавзуга қўл уриш учун руҳлантирди. 1905–1907 йилларда Славичек Праганинг турли кўринишларини маҳобатли полотноларида акс эттириб, император Франтишек Йозеф ҳукмронлигининг 60 йиллиги шарафига ташкил этилган кўрғазмада намоёйиш қилиб, юксак олқишларга сазовор бўлди. Рассом ҳаёти давомида кўплаб нохушликларни, хасталик ва оғир кунларни бошидан кечирди. Умрининг сўнгги йилларида фалаж ҳолида ҳам ижод қилишдан тўхтамади ва оптимистик руҳда кўплаб асарлар яратди. Унинг ўғли Ян Славичек ҳам ота изидан бориб, Чехиянинг машхур рассоми сифатида элга танилди.

Чехиянинг Антон Славичек каби санъат ва маданият намояндалари миллийликка, ўзига хосликка интилдилар. Миллатнинг ўтмиши, халқ санъати, жонажон Ватан табиати рассомлар ижодининг ғоявий ва бадиий йўналишини белгилаб берди.

*Шаҳноза ҚОСИМОВА,
санъатшунос*

ТАҚВИМ

УЛАР ҲАМ ШУ ОИДА ТУҒИЛГАН ЭДИЛАР...

2 ЯНВАРЬ

1929 йил. **Латиф Файзиёв**, Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби, кинорежиссёр. “Бой ила хизматчи”, “Амирликнинг емирилиши”, “Кутлуғ қон”, “Иккинчи бор гуллаш”, “Синчалак”, “Улуғбек юлдузи”, “Ватан ўғлонлари”, шунингдек, ҳиндистонлик кино ижодкорлар билан ҳамкорликда суратга олинган “Али бобо ва қирқ қароқчи”, “Севги афсонаси”, “Овчи”, “Олтин жунли кўй териси”, “Уйғониш”, “Тақдир эшиги” каби фильмлари билан ўзбек киноси ривожига муносиб ҳисса қўшган.

4 ЯНВАРЬ

1795 йил. **Александр Грибоедов**, машҳур рус ёзувчиси. “Ёш келин-куёвлар”, “Талаба”, “Ақллилик балоси” каби комедиялари адибга катта шуҳрат келтирган.

6 ЯНВАРЬ

1883 йил. **Жуброн Халил Жуброн**, араб ёзувчиси, файласуф, рассом, “Ақлдан озган”, “Пайғамбар”, “Қум ва кўприк” ва бошқа асарлари шарқ адабиётининг нодир намуналаридан ҳисобланади.

1951 йил. **Хуршид Дўстмуҳаммад**, “Жажман”, “Ибн Муғанний”, “Ёлғизим – Сиз” каби ҳикоялари, “Паноҳ”, “Оромкурси”, “Сўроқ” каби қиссалари

ва “Бозор” номли романи ўзбек модерн адабиётининг дастлабки намуналаридан ҳисобланади.

7 ЯНВАРЬ

1865 йил. **Валентин Серов**, атоқли рус рассоми, рангасвир реализмининг буюк намояндаси. “Шафтоли ва қиз”, “Офтобда турган қиз”, “А.Мазанли”, “К.А.Коровин”, “Н.А.Римский – Корсаков”, “М.Морозов” каби натюрморт ва портретлари дунёга машҳур бўлган.

10 ЯНВАРЬ

1898 йил. **Сергей Эйзенштейн**, рус кинорежиссёри, кино назарийчиси, “Потёмкин Броненосеци”, “Эскилик ва янгилик”, “Александр Невский”, “Иван Грозний”, “Яшасин Мексика!” каби фильмлар ва кино назарияси, тарихига оид қатор асарлар муаллифи.

14 ЯНВАРЬ

1875 йил. **Альберт Швейцер**, немис файласуфи, ҳаёт фалсафасининг намояндаси. “Кантнинг дин фалсафаси”, “И.С.Бах”, “Маданият фалсафаси”, “Насронийлик ва жаҳон динлари” каби фалсафий рисолалар муаллифи.

15 ЯНВАРЬ

1826 йил. **Салтиков-Шчедрин**, буюк рус ёзувчиси. “Зиддиятлар”, “Чалкаш иш”, “Насрдаги ҳажвия”, “Йил бўйи”, “Ҳаёт икир-чикирлари”, “Унутилганлар” каби асарлари рус адабиётининг дурдона асарлари ҳисобланади.

16 ЯНВАРЬ

1931 йил. **Шуҳрат Аббосов**, ўзбек режиссёри, “Маҳаллада дув-дув гап”, “Сен етим эмассан”, “Қалбингда қуёш”, “Тошкент – нон шаҳри”, “Севги можароси”, “Абу Райҳон Беруний” сингари кўплаб фильмлар муаллифи. У 1974 йили Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати, 1994 йили “Шуҳрат” медали, 1998 йили “Эл-юрт хурмати” ордени билан мукофотланди.

20 ЯНВАРЬ

1952 йил. **Хуршид Даврон**, Ўзбекистон халқ шоири. “Тунги боғлар”, “Учиб бораман кушлар билан”, “Шаҳардаги олма дарахти”, “Баҳордан бир кун олдин” каби ўнлаб шеърий тўпламлари чоп этилган. “Соҳибкирон набираси”, “Шаҳидлар шоҳи” каби тарихий қиссалар, “Мирзо Улуғбек”, “Бобуршоҳ”, “Авраңгзеб” каби тарихий мавзудаги драмалар яратган.

22 ЯНВАРЬ

1729 йил. **Готхольд Эфраим Лессинг**, буюк немис драматург, адабиётшунос. “Сара Сампсон хоним”, “Минна фон Барнхельм”, “Эмилия Галотти” сингари сахна асарлари XVIII аср немис драматургиясида ҳодиса сифатида эътироф этилган.

25 ЯНВАРЬ

1882 йил. **Виржиния Вульф**, англиялик машҳур адиба, танқидчи. “Кеча ва кундуз”, “Дэллоуей хоним” каби ўнлаб асарлар яратган.

1934 йил. **Ўлмас Умарбеков**, Ўзбекистон халқ ёзувчиси. “Бобоёнғок”, “Юлдузлар”, “Менга ишонмайсанми?”, “Болгар кўшиқлари”, “Қиёмат қарз”, “Севгим, севгилим”, “Уруш фарзанди”, “Ёз ёмғири”, “Одам бўлиш кийин”, “Фотима ва Зухра”, “Қизимга

мактублар” сингари ўнлаб ҳикоя, қисса ва романлари билан XX аср ўзбек адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса қўшган адиб.

27 ЯНВАРЬ

1756 йил. **Вольфганг Амадей Моцарт**, австриялик бастакор, “Фигаронинг уйланиши”, “Дон Жуан”, “Занда”, “Ҳарамдан олиб қочиш”, “Қоҳира ғози”, “Реквием” каби юзлаб асарлар яратган.

1775 йил. **Фридрих Шеллинг**, немис файласуфи. “Табиат фалсафаси учун ғоялар”, “Олабий қалб тўғрисида”, “Санъат фалсафаси” каби кўплаб асарлари XVIII аср немис фалсафасининг кўплаб қирраларини ўзида акс эттирган.

28 ЯНВАРЬ

1936 йил. **Бернора Қориева**, балерина, балетмейстер, Ўзбекистон халқ артисти. Мария (Б.Асафьев, “Бокчасарой фаввораси”), Шопениана (Ф.Шопен, А.Адан, “Жизель”), Одетта-Одиллия (П.Чайковский, “Оққуш кўли”), Фригия (А.Хачатурян, “Спартак”), Хоним (Д.Шостакович, “Хоним ва безори”) каби образлар унинг репертуари асосини ташкил қилади.

МУАЛЛИФ ВА ТАРЖИМОНЛАР ДИҚКАТИГА

✓ Журнал таҳририятига топширилган мақола ва таржималар аввал эълон қилинмаган бўлиши, нашр қилингунга қадар бошқа жойда эълон қилинса, муаллиф таҳририятга зудлик билан бу ҳақда билдириши лозим.

✓ Таржима қилинган асарлар муаллифлари ҳақидаги қисқача маълумот илова тарзида келтирилиши керак.

✓ Материаллар 14 шрифт, 1,5 интервалда, саҳифанинг тўрт томонидан камида 2 см бўш жой қолдирилган ҳолда, икки нусхада қоғозда ва электрон варианты билан тақдим қилинади.

✓ Матн сўнгида муаллиф ёки таржимоннинг иш жойи, илмий даражаси, телефон рақамлари ва e-mail манзили кўрсатилиши шарт.

✓ Матнлар қўлёзма ҳолида қабул қилинмайди.

Resume

■ After one hundred and forty years, Uzbek readers have the opportunity to read the novel “Demons” by Dostoevsky in their native language. The braveness and cravenness of characters, fortunes, and ideas are surprisingly staring at views in the novel. Heroes of the novel do not feel ashamed from their missions, accept them as desires and do not give up till the end. They appear as strong owners of will and affection. The novel was translated into Uzbek by skillful translator Ibrohim Gafurov.

■ In the current issue of the magazine, poetry lovers may read some parts of the novel “Don Juan” by English poet G. Byron. The magazine also includes several poems by Czech poets K.Neyman V.Nezval, and I.Taufel.

■ Nowadays, in the process of aesthetic filtering there is a need for new attitude towards works and values admitted in world literature, culture and arts. In order to familiarize our readers with the most acknowledged and best examples of world literature, we created a new column called “World’s great novels”. Let us talk about the French literature, namely about the novel “Gargantuan and Pantagruel” by Francois Rabelais.

■ “Fridric Dyurrenmatt’s world of vicissitudes” by researcher Ulugbek Saidov describes a wide range of creative activity of this writer and philosopher. When writing about the author’s method, the researcher mentions that joke and humor have a special place in the writer’s work.

Резюме

■ Прошло более 140 лет со дня издания романа Ф. Достоевского “Бесы”. И наконец, узбекский читатель имеет возможность прочитать это выдающееся произведение на родном языке. Он изумленно наблюдает за судьбами, характерами, отважными идеями, словом, перипетиями жизни героев. Ведь каждый из них, будь то главный герой или просто персонаж, отнюдь не смущается своих взглядов и убеждений. Напротив, отчаянно борется за идею, не останавливаясь ни перед чем на пути к своей цели. В этой борьбе герои Достоевского проявляют себя как страстные и волевые личности. Роман переведен на узбекский язык известным переводчиком Ибрагимом Гафуровым.

■ В данном номере журнала любители поэзии могут ознакомиться с отрывками из поэтического романа известного английского поэта Дж. Байрона “Дон Жуан”, образцами творчества таких чешских поэтов как, С. Нейман, В. Незвал, И. Тауфер.

■ Сегодня, в век перемен эстетических взглядов возникла необходимость взглянуть по-новому на признанные, ценнейшие образцы мировой литературы, культуры, искусства. В этой связи редакция журнала отныне вводит новую рубрику «Великие романы мира», которая ставит перед собой цель ознакомить читателей с величайшими, избранными произведениями мировой литературы. Первой ласточкой проекта является экскурс в мир классической романистики европейской литературы – первого образца данного жанра – романа «Гаргантюа и Пантагрюэль» французского писателя Франсуа Раблена.

■ В статье исследователя Улугбека Саидова «Мир перевоплощения Фридриха Дюрренматта» речь идёт о многогранном творчестве швейцарского писателя и философа. Рассуждая о литературном стиле прозаика, автор статьи уделяет отдельное внимание юмору и художественному сарказму, присущему Дюрренматту, который несет особую функцию в его произведениях.